BULLETIN
DE LA COMMISSION ROYALE DE

HANDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR

TOPONYMIE & DIALECTOLOGIE

LXXXI / 2009

SOMMAIRE – INHOUD

Rapport 2008 – Jaarverslag 2008 – Annual report 2008 ..... p. 7

Abonnements d'échange – Ruilabonnementen ..... p. 27

Liste des membres – Ledenlijst ..... p. 28

Marie-Guy BOUTIER, Histoire des noms Xhoris et Wéris (Belgique romane) : deux témoins d'une surdérivation lexicale en latin haut-médiéval ..... p. 33

Paul T.C. KEMPENEERS, Kapellen bij Glabbeek. Plaatsnamen en hun geschiedenis ..... p. 61

Jean LOICQ, Notes d'hydronymie wallonne 3e série ..... p. 143

Jean LOICQ, Quatre cours d'eau des cantons de l'Est ..... p. 161

Victor MENNEN, Veen in Lommel : een landschappelijke, historische en naamkundige benadering. p. 169

Bernard ROOBAERT, La visite décanale de 1775 et l'emploi des langues dans la région d'Enghien .. p. 215

Luc VAN DURME, Het Toponymisch Woordenboek van dr. M. Gysseling. Aanvullingen en verbeteringen uit de nalatenschap ..... p. 229

Luc VAN DURME, Drecht 'vaarwater', Kieldrecht 'vaargeul' ..... p. 261

Wouter SOUDAN en Jozef VAN LOON, Naar een Antroponymisch Woordenboek van de historische Nederlanden (tot 1225) ..... p. 267

Ward VAN OSTA, Een mislukt boek : "Andouerpis Antwerpen" ..... p. 299

Publié avec les crédits des services de la
Politique scientifique fédérale

Gepubliceerd met kredieten van het
Federaal Wetenschapsbeleid

D/0891/2008/1 – ISSN 0774-8396

WERKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. A. VAN LOEY, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*, 252 blzn., 1 krt. ..... 14 EUR
2. J. L. PAUWELS, *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland*, 172 blzn., 28 krtn. ..... 10 EUR
4. F. VANACKER, *Syntaxis van het Aalsters dialect*, 154 blzn. ..... 8 EUR
6. J. LINDEMANS, *Toponymie van Asse*, 224 blzn., 1 krt. ..... 13 EUR
7. A. PAUWELS, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, 2 dln., 268 blzn., 17 krtn. 18 EUR
10. E. EYLENBOSCH, *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*, 336 blzn. ..... 16,5 EUR
11. J. BUNTINX - M. GYSSELING, *Het oude goederenregister van Oudenbiezen* (1280-1344). I. Tekst, 360 blzn. ..... 18 EUR
12. R. WILLEMYNS, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de middeleeuwen*, 306 blzn., 1 tabel ... 16 EUR
14. M. MAASEN - J. GOOSSENS, *Limburgs Idioticon*, 302 blzn. ..... 16 EUR
16. M. DE VOS, *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, 512 blzn., 24 krtn. ..... 23 EUR
17. J. VAN LOON, *Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen*, 220 blzn. ..... 13 EUR
18. Y. COUTANT, *Middeleeuwse molentermen in het graafschap Vlaanderen*, 942 blzn. ..... 45 EUR
19. R. VAN PASSEN, *Toponymie van Waarloos*, 232 blzn., 3 krtn. . 13 EUR
20. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Waanrode*, 112 blzn., 20 krtn. 6,5 EUR
21. R. VANDEKERCKHOVE, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het Deerlijkse dialect*, 352 blzn. ..... 21 EUR
22. W. VAN OSTA, *Overzicht van Noord- en Zuid-Nederlandse LO-Namen*, 192 blzn. ..... 10 EUR
23. V. MENNEN, *Toponymie van Eksel*, 416 blzn. ..... 22 EUR
24. H. BROK, *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen*, 160 blzn. ..... 8 EUR
25. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Budingen*, X + 252 blzn., krtn., ill. ..... 16 EUR
26. J. VAN LOON, *Maurits Gysselings toponymisch woordenboek*, VI + 120 blzn. ..... 19 EUR

OVERDRUKKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. F. CLAES, *Bijdrage tot de toponymie van Schaffen en Molenstede*, 182 blzn., 8 krtn. ..... 18 EUR
2. F. CLAES, *Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort*, 5 krtn., 196 blzn. ..... 13 EUR
3. L. VAN DURME, *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen*, 9 krtn., 96 blzn. ..... 6,5 EUR
4. F. DEBRABANDERE, *Persoonsnamen in Hulster Ambacht 1300-1400*. – M. GYSSELING † - F. DEBRABANDERE, *Persoonsnamen in de Vier Ambachten 14e en 15e eeuw*, 2 krtn., 294 blzn. ..... 16 EUR
5. F. DEBRABANDERE, *Persoonsnamen in de Kortrijkse baljuwsrekeningen 1385-1400*, 210 blzn. ..... 13 EUR
6. F. DEBRABANDERE, *Persoonsnamen in de Kasselrij Kortrijk. Tweede helft veertiende eeuw*, 262 blzn. ..... 14 EUR
7. J. VAN KEYMEULEN, *Dialectwoorden verzamelen. Een praktische handleiding*, 122 blzn. ..... 7,5 EUR

8. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Orsmaal, Gussenhoven en Melkwezer*, 242 blzn. ..... 13 EUR
9. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Helen-Bos*, 122 blzn., krtn., ill. ..... 7,5 EUR
10. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Vissenaken*, 251 blzn., krtn., ill. ..... 16 EUR
11. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Attenrode-Wever*, 154 blzn., krtn., ill. 16 EUR
12. J. GOOSSENS, *Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis*, 226 blz., krtn. 17 EUR
13. L. VAN DURME, *Het Toponymisch Woordenboek van dr. M. Gysseling. Aanvullingen en verbeteringen uit de nalatenschap* 9 EUR

MÉMOIRES DE LA SECTION WALLONNE

15. R. MANTOU, *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre* (1250-1350), 550 p. ..... 25 EUR
16. L. REMACLE, *Toponymie de Lierneux*, 182 p. ..... 14 EUR
17. L. REMACLE, *Toponymie de La Gleize*, 144 p. ..... 13 EUR
18. Y. COUTANT, *Terminologie du moulin médiéval dans le comté de Flandre*, 942 p. ..... 45 EUR
19. J. LECHANTEUR, *Le Dictionnaire wallon-françois d'Augustin-François Villers*, 590 p. ..... 25 EUR
20. J.-J. GAZIAUX, *Élevages divers, attelages et véhicules agricoles à Jauchelette*, 320 p. ..... 16 EUR
21. Ph. HARDY - H. OFFERMANNE, *Toponymie d'Aywaille*, 200 p. ..... 15 EUR
22. J.-J. GAZIAUX, *Cultures diverses, prairies, vergers et jardins à Jauchelette*, ill., 340 p. ..... 18 EUR
23. J. LECHANTEUR, *Toponymies de Soumagne et de Melen*, 412 p. ..... 21 EUR
24. J. GERMAIN - L. GENETTE, *Toponymie de Spontin et de Durnal*, IV + 244 p., cartes, ill. ..... 16 EUR

TIRÉS À PART DE LA SECTION WALLONNE

1. A. BAGUETTE, *Toponymie de Charneux*, 76 p., 1 carte ..... 6,5 EUR
2. M. WILLEMS - G. ABRAHAM, *Toponymie de Saive*, 116 p., 1 carte ..... 8 EUR
3. A. BAGUETTE, *Toponymie de Battice*, 84 p., 2 cartes ..... 6,5 EUR
4. A. BAGUETTE, *Toponymie de Thimister*, 76 p. ..... 6,5 EUR
5. A. BAGUETTE, *Toponymie de Chaineux*, 64 p., 2 cartes ..... 5 EUR
6. J. LOICQ - J.-H. MICHEL, *Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'antiquité*, 152 p. ..... 13 EUR
7. J. GERMAIN, *Toponymie de Natoye*, 132 p. ..... 10 EUR
8. L. WINTGENS, *Précis de grammaire de la langue régionale dans l'ancien Duché de Limbourg Abriss einer Grammatik der Regionalsprache im Bereich des ehemaligen Herzogtums Limburg*, 106 p. ..... 8 EUR
9. J. GERMAIN, *Vingt-cinq ans de dialectologie et d'onomastique wallonnes 1976-2000. Bibliographie complémentaire*, 98 p. ..... 7,5 EUR
10. J. LOICQ, *Le nom des Germains dans l'Antiquité*, 144 p. ..... 11 EUR

HANDELINGEN
van de
koninklijke commissie voor

BULLETINS
de la
commission royale du

TOPONYMIE & DIALECTOLOGIE

V. 1931, 304 p.; VI. 1932, 304 p.	16 EUR
VII. 1933, 432 p., 1 portr., 3 gekl. kaarten/cartes col.	20 EUR
VIII. 1934, 470 p., 1 portr., 9 kaarten/cartes	23 EUR
IX. 1935, 432 p., 1 portr., 7 fig., 3 kaarten/cartes	20 EUR
X. 1936, 472 p., 1 portr., 6 kaarten/cartes	23 EUR
XI. 1937, 427 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes	20 EUR
XII. 1938, 449 p., 1 portr., 14 kaarten/cartes	22 EUR
XIII. 1939, 479 p., 1portr., 5 kaarten/cartes	23 EUR
XIV. 1940, 450 p., 2 portr., 2 kaarten/cartes	22 EUR
XV. 1941, 469 p., 3 kaarten/cartes	23 EUR
XVI. 1942, 348 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col.	18 EUR
XVII. 1943, 480 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col.	23 EUR
XIX. 1945, 406 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes	20 EUR
XX. 1946, 334 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes	16 EUR
XXI. 1947, 365 p., 4 kaarten/cartes	18 EUR
XXII. 1948, 476 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes	23 EUR
XXIII. 1949, 388 p., 2 fig.	19 EUR
XXIV. 1950, 414 p., 2 fig.	20 EUR
XXV. 1951, 472 p., 1 kaart/carte	23 EUR
XXVI. 1952, 440 p.	21 EUR
XXVII. 1953, 373 p.	19 EUR
XXVIII. 1954, 372 p.	19 EUR
XXIX. 1955, 359 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes	18 EUR
XXX. 1956, 366 p.	18 EUR
XXXI. 1957, 498 p., 1 portr.	20 EUR
XXXII. 1958, 426 p., 1 kaart/carte	20 EUR
XXXIII. 1959, 511 p.	25 EUR
XXXIV. 1960, 335 p., 2 kaarten/cartes	16 EUR
XXXV. 1961, 377 p., 2 portr., 4 kaarten/cartes	19 EUR
XXXVI. 1962, 299 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes	16 EUR
XXXVII. 1963, 326 p., 2 kaarten/cartes	16 EUR
XXXVIII. 1964, 286 p., 1 portr., 3 kaarten/cartes	16 EUR
XXXIX. 1965, 277 p., 1 portr.	14 EUR
XL. 1966, 237 p.	13 EUR
XLI. 1967, 358 p., 1 kaart/carte	18 EUR
XLII. 1968, 342 p.	18 EUR
XLIII. 1969, 240 p., 2 portr.	13 EUR
XLIV. 1970, 274 p.	14 EUR
XLV. 1971, 270 p., 2 portr., 21 kaarten/cartes	14 EUR
XLVI. 1972, 336 p., 1 portr.	16 EUR
XLVII. 1973, 214 p., 1 kaart/carte	11 EUR
XLVIII. 1974, 318 p., 5 kaarten/cartes	16 EUR
XLIX. 1975, 326 p., 1 kaart/carte	16 EUR
L. 1976, 252 p.	13 EUR
LI. 1977, 260 p., 1 kaart/carte	13 EUR
LII. 1978, 294 p., 1 portr.	16 EUR
LIII. 1979, 302 p., 7 kaarten/cartes	16 EUR
LIV. 1980, 298 p., 1 kaart/carte	16 EUR
LV. 1981, 248 p.	13 EUR

LVI. 1982, 250 p., 2 portr., 1 kaart/carte	13 EUR
LVII. 1983, 248 p., 3 kaarten/cartes	13 EUR
LVIII. 1984-85, 352 p., 1 portr.	18 EUR
LIX. 1986, 304 p., 2 portr.	16 EUR
LX. 1987, 224 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes, 13 graf./graph.	13 EUR
LXI. 1988, 192 p., 1 portr.	13 EUR
LXII. 1989, 192 p., 2 portr., 1 kaart/cart, 11 graf./graph.	13 EUR
LXIII. 1990-91, 336 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes,	19 EUR
LXIV. 1992, 160 p., 2 kaarten/cartes,	13 EUR
LXV. 1993, 232 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVI. 1994, 160 p., 3 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVII. 1995, 192 p., 1 portr., 17 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVIII. 1996, 412 p., 1 portr., 16 kaarten/cartes,	20 EUR
LXIX. 1997, 548 p., ill., 9 kaarten/cartes,	25 EUR
LXX. 1998, 408 p., ill., 2 portr., 14 kaarten/cartes,	20 EUR
LXXI. 1999, 588 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
LXXII. 2000, 422 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIII. 2001, 404 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIV. 2002, 456 p., ill., kaarten/cartes	22 EUR
LXXV. 2003, 504 p., ill., kaarten/cartes	24 EUR
LXXVI. 2004, 396p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXVII. 2005, 336 p., ill., kaarten/cartes	19 EUR
LXXVIII. 2006, 436 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIX. 2007, 496 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
LXXX. 2008, 302 p., ill., kaarten/cartes	19 EUR
LXXXI. 2009, 348 p., ill., kaarten/cartes	22 EUR
Register op Jg. I-XV / Index des T. I-XV, 1942, 102 p.	10 EUR
Tables des T. I-XXV du Bulletin (Partie française), 1956, 319 p.	16 EUR
Tables des T. XXVI-L du Bulletin (Partie française), 2003, 400 p.	20 EUR

De *Werken, Handelingen* en *overdrukken* zijn te bestellen bij :

Les *Mémoires, Bulletins* et *tirés à part* doivent être commandés à :

N.V. Drukkerij G. Michiels,
Industriezone «Overhaem» Rietmusweg 96, 3700 Tongeren
info@michielsprinting.be

Prijzen excl. portokosten.

Les frais d'envoi ne sont pas inclus dans les prix indiqués

Secrétaire général & rédacteur – Algemeen secretaris & eindredactie

José Cajot, Mombeekdreef 18, B-3500 Hasselt
3500 Hasselt. Tel. 011 - 27.09.58.
e-mail : jcajot@skynet.be

www.toponymie-dialectologie.be

RAPPORT
sur les travaux de la commission
en 2008

Madame la Ministre,

La *Commission Royale de Toponymie et Dialectologie* accomplit sa mission scientifique sous le haut patronage de l'*Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* et de la *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten*. La Commission a comme objectif scientifique l'étude de l'onomastique (toponymie et anthroponymie) et de la dialectologie, particulièrement en Belgique, tant dans le domaine roman que germanique, et la publication de travaux (Bulletins, Mémoires) relatifs à ces disciplines. Elle assume en outre une mission consultative; les pouvoirs publics peuvent toujours faire appel à ses avis scientifiques et ne manquent pas de le faire.

Réunions statutaires

Les réunions statutaires ont eu lieu les 28 janvier, 26 mai et 27 octobre 2008 dans les locaux du Palais des Académies à Bruxelles (rue Ducale 1). Il y a eu six réunions de section (dans chacune des deux sections les 28 janvier, 26 mai et 27 octobre 2008), une séances plénière (le 28 janvier) et deux réunions (communes) du bureau les 26 mai et 27 octobre 2008.

Réunions extraordinaires

Deux membres de chaque section se sont réunis le 14 janvier 2008 dans les locaux du Palais des Académies afin de préparer la mise en pratique des suggestions urgentes concernant le site web.

Un échange de vues a eu lieu le 24 novembre 2008 au Décanat de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège entre la section wallonne de la *Commission Royale de Toponymie et Dialectologie* et Mme K. Van Doren, attachée-géographe à l'*Institut Geographique Nationale*. La réunion avait pour objet la validation par la CTD des spécifications prévues pour la base de données toponymiques IGN ainsi que les attentes de la CTD relatives à cette base.

Communications faites à la séance plénière

Sven STEFFENS : *La toponymie populaire urbaine aux 19e et 20e siècles – le cas de Molenbeek-Saint-Jean*

Aperçu d'une recherche en cours, la communication vise à mettre en évidence, au travers du cas de Molenbeek-Saint-Jean, l'intérêt et les enjeux aussi bien historiques que conceptuels et méthodologiques de l'étude de la toponymie populaire urbaine à l'époque contemporaine. Sur le plan conceptuel, la toponymie populaire est comprise comme l'ensemble des usages toponymiques des locuteurs habitant un lieu donné. Si ces derniers se servent, le cas échéant, de toponymes officiels, ils utilisent couramment des toponymes différents dans la forme ou par le contenu. Il peut donc s'agir de toponymes en dialecte molenbeekois, en français ou en néerlandais standard ou encore de toponymes se situant entre le dialecte et une langue standard (par exemple, *Muilebeik – Meulebeek – Molenbeek*, sans oublier des prononciations 'déformées' telles que *Molembeck* du côté de locuteurs francophones). En outre, il convient de reconnaître aux toponymes populaires non seulement une fonction véhiculaire, mais également une fonction identitaire par laquelle les locuteurs s'approprient, positivement ou négativement, des lieux. A cet égard, l'exemple des très nombreux tags toponymiques relevés dans l'espace public du centre historique (*Molen*, *Molem*, *1080*) est aussi parlant que les épithètes utilisées par la population belge d'origine pour désigner précisément ces mêmes quartiers majoritairement investis par des populations d'origine étrangère (*Marokkenbeek*, *Molenkech*). Sur le plan méthodologique, il s'agit, d'une part, de combiner enquêtes orales et écrites

sur les usages actuels et, d'autre part, de relever, dans des sources écrites, des toponymes populaires anciens, puis d'analyser les évolutions constatées dans leur contexte historique. Il serait souhaitable que le concours de socio-linguistes et de dialectologues vienne compléter et affiner l'analyse.

Communications faites à la section wallonne

Jean GERMAIN : *Le terme wallon* biriboutche, *une facétie de tailleurs de pierre ?*

Dans *Les carrières à Spontin*, 1974, figure le terme *biriboutche*, indûment traduit 'couvre-joint', alors qu'il s'agit d'une double demi-moulure, qui empêche l'eau de pénétrer dans l'entre-deux d'un seuil de fenêtre en deux éléments; ce seuil en deux parties s'appelle *on sou ravalè a biriboutche*. Ce terme provient d'Écaussinnes, où il est signalé par A. Carlier (BDW 1, 146). À Marche-lez-Écaussinnes (BSLW 55, 1913-14, p. 355), le terme, féminin et non masculin, désigne également le 'rouleau de terre sur lequel on place la *soulète* au jeu de crosse pour l'atteindre plus facilement'. Du point de vue étymologique, le second élément *boutche* devait sans doute être rapproché du fr. *bouge* 'partie bombée de diverses choses, objet bombé' (depuis le 12e s.), avec de nombreuses acceptions techniques, du lat. d'origine gauloise *bulga* (FEW I, 605b).

Quant à la première partie de ce mot *biriboutche*, un peu curieux et surprenant, elle pourrait venir du célèbre biribi, qui serait entré en composition dans une sorte de mot-valise expressif et facétieux. Dans les dialectes du français (surtout dans le Bas-Maine d'après Dottin), le mot s'est chargé de plusieurs acceptions (FEW 10, 551a *rugitus*; 21, 305 et 221, 264) et dans les divers volumes des *Etymologien* de K. Baldinger (Bd I, n° 888), à savoir 'ventre, nombril', 'parties sexuelles de la femme', mais aussi 'mauvais petit cheval, haridelle'. La métaphore semble évidente.

Parmi les hypothèses envisagées pour le deuxième volet du lexème, on privilégie désormais un simple suffixe *-outche*, greffé sur *birib(i)-*, qui rentrerait dans une série de termes à connotation sexuelle comme *birloutche* (Courcelles), *bèrloutche* (Fleurus),

syn. de *birlitche* (Gilly, Jumet), n.f., pénis de l'enfant (DOW 1,131-2), ou encore *biroutche, biroute*, s.f., syn. de *bibite* 'verge de l'homme' (Dascotte, Suppl. 49), peut-être influencé par le terme *birouche* 'cabriolet à deux roues' (A. Goosse, DW 1, 35-53).

Jean GERMAIN, *Les noms de famille* De Carnon(c)kel, Decarnoncle *: de jolis délocutifs*

Les NF *De Carnonckel* (BEL:4; BW:2, Bxl:2), *De Carnonkel* (BEL:2; Bxl:2), *Decarnoncle* (BEL:53; Ht:28, Bxl:12, Lg:7), typiques de la région d'Enghien, n'ont pas reçu d'explication satisfaisante dans les dictionnaires de Debrabandere et de Herbillon/Germain.

Les formes anciennes principales, non altérées, sont : 1527 Colart *de Carnonkel*, Enghien, 1626 Pierre *de Carnonkel*, Enghien, 1666 Karel *Carnonckel*, 1679 Petrus *Carnoncle*, D. *Caronculus*, 1685 Jacobus *Carnonkel*, Enghien, 1701 J.B. *de Carnonckel*, Ath, 1703 Jérôme *de Carnoncle*, Enghien, etc. (renseignements de B. Roobaert et Fr. Debrabandere).

Ce nom doit se décomposer en moy. néerl. *caer* 'cher' + *n-* agglutiné (issu de *mijn*) + *on(c)kel*. On comparera d'autres NF flamands comme *Nonkel* (BEL:8; FlOc:5), *Nonkels* (BEL:1), *Nonckele* (BEL:13; FlOc:10), *Nonckelynck* (BEL:10; Ht:10), ou plutôt wallons tels *Noncle* (BEL:8; Ht:5) et *Noncjean* (BEL:2; Ht:2). Pour l'élement *caer*, on en rapprochera de même *Cherami* (BEL:4; Ht:3), *Cheramy* (BEL:20; Ht:13, Lg:4) et *Cherfils* (BEL:1; Bxl:1), ou même, à date ancienne, 1264 «*mon chier oncle* Ansel de Triaignel conestable de Champaigne» (Esternay) Doc-Aube 53, etc.

Bref, les NF *De Carnon(c)kel* et, sous une forme partiellement francisée *Decarnoncle,* doivent se comprendre comme des délocutifs néerlandais, littéralement 'le cher mon-oncle'; sur ce type, cf. maintenant Esther Baiwir, «*Nosse ma-tante, nosse ma-sêur* et toute la famille» dans *Wallonnes*, 3e trimestre 2007, pp. 19-36. Marie-Guy Boutier se demande toutefois si la formule «cher (mon) oncle» ne contient pas plutôt une formule de politesse ou de déférence.

Marie-Guy BOUTIER, avec la collaboration de France GABRIEL, *Histoire des noms* Xhoris *et* Wéris *(Belgique romane) : deux témoins d'une surdérivation lexicale en latin carolingien*

Les intervenantes souhaitent mettre au jour l'étymologie et l'histoire de deux noms d'anciennes communes de Wallonie que caractérise leur finale commune *-is [-is]*, à savoir *Wéris* (aujourd'hui commune de Durbuy, Ma 15) et *Xhoris* (aujourd'hui commune de Ferrières, H 67).

Elles dressent d'abord brièvement l'état des connaissances relatives à ces deux noms en se fondant sur le dictionnaire de Herbillon (1986) (§1). Elles analysent ensuite la documentation disponible et dégagent les deux questions que soulève l'histoire de ces noms sur le plan onomastique d'une part (continuité onomastique des formes censées représenter *Wéris)*, sur le plan lexical d'autre part (identification des deux bases lexicales à l'origine de *Xhoris* et *Wéris)* (§2). Elles posent que ces deux questions doivent être résolues en même temps et que la discontinuité qui caractérise la tradition onomastique du nom *Wéris* a aussi caractérisé l'étymon du nom *Xhoris;* en d'autres termes, que c'est sur le plan lexical (celui de l'histoire des mots), et non sur le plan onomastique (celui de l'histoire des noms), et en termes de surdérivation (dérivation secondaire de -IA en -ICIA) qu'il faut expliquer la part commune de l'histoire des deux noms (§3). Pour prouver cette hypothèse, elles cherchent à trouver les bases à l'origine des dérivés primaires en -IA en veillant à dater ces formations et leur emploi en toponymie (§4 pour *Xhoris,* §5 pour *Wéris)* et en tâchant d'attester et de décrire la «règle» à l'origine de la dérivation secondaire (§6).

Etienne RENARD : *L'historien du haut Moyen Âge et les données topographiques et anthroponymiques : problèmes, questions, réflexions*

Etienne Renard pose la question de l'intérêt que peuvent présenter, pour un historien «pur», les données toponymiques ou anthroponymiques dans les documents qu'il étudie. La préoccupation première de l'historien est l'identification du toponyme ou de l'anthroponyme. Le plus souvent, il a au moins une proposition dans les sources qu'il peut raisonnablement adopter. La

tâche se complique évidemment lorsque l'historien doit choisir entre 2 propositions, que ces propositions soient amenées par les copies dont il dispose ou par les sources «académiques» (Gysseling, Herbillon, etc.). Selon lui, le recours à des experts de l'anthroponymie et/ou de la toponymie apporte une aide considérable à l'historien.

Etienne Renard illustre son propos de deux exemples, l'un en toponymie et l'autre en anthroponymie. Le prologue du *Pactus legis Salicae* exige une identification de la zone où s'appliquent certains délais de comparution : la zone envisagée est cernée d'une part par l'hydronyme *Liger*, et d'autre part par la forêt *Carbonaria*. Si la Forêt charbonnière est bien connue, le doute a subsisté sur ce qu'est la *Liger* : de nombreux éditeurs y ont vu la Loire (frontière de la Neustrie à l'époque de la rédaction du document) mais Etienne Renard pencherait pour la Lys.

Le deuxième exemple est celui de deux versions de la généaologie royale mérovingienne visiblement rédigées à partir d'un original commun perdu. La première généalogie présente apparemment cinq générations entre *Chloio* et Childéric, alors que la deuxième n'en présente que deux. L'hypothèse d'Etienne Renard est que la première généalogie a réinterprété le document original qui devait se présenter en deux colonnes comme une ligne généalogique unique, alors que le document devait exposer dans une des deux colonnes la patrilignée et dans l'autre la matrilignée. La deuxième version n'aurait retenu que la patrilignée. Le *Gennodius* de la première généalogie ne serait autre que **Genn(n)i-hildis*, la mère de Childéric, nom féminin non identifié comme tel et masculinisé.

La conclusion, tant d'Etienne Renard que des membres de la Commission, est assurément que, même pour des documents rares comme ceux dont dispose l'historien du haut Moyen Age, une meilleure connaissance de l'anthroponymie et de la toponymie (transcription de phénomènes linguistiques, datation des formations, ...) est un atout majeur.

Délibérations en bureau (commun) et en réunion plénière

Les membres sont priés de communiquer régulièrement leurs propositions d'actualisation de CV et de transmettre les liens à ajouter au site web. Les deux sections s'accordent sur le principe que leur site internet doit refléter les activités scientifiques et les activités d'expertise (consultation des pouvoirs publics) de la Commission, ainsi que les activités scientifiques, publications et contacts internationaux de ses membres.

Communications faites à la section flamande

A la section flamande, trois communications ont été faites par les membres Jan GOOSSENS, Paul KEMPENEERS et Hugo RYCKEBOER.

Constitution du bureau et composition de la Commission

Les élections à la Commission ont eu lieu lors des réunions des sections et de la séance plénière du 28 janvier 2008. Le bureau de la Commission est composé de la façon suivante pour la période 2008-2009 :

Section wallonne

Président : Jean-Marie CAUCHIES
Secrétaire : Jean GERMAIN

Section flamande

Voorzitter : Jacques VAN KEYMEULEN
Secretaris : Hugo RYCKEBOER

Le bureau de la *Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie – Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*

Président général : Frans DEBRABANDERE
Vice-président général : Jean-Marie CAUCHIES
Secrétaire général : José CAJOT

Suite à sa demande le membre de la section flamande de la Commission Georges DE SCHUTTER a été admis à l'honorariat le 27 octobre 2008. Lors de cette même séance, Roxane VANDEN-

BERGHE a été élue comme membre de la section flamande de la CRTD.

Publications

Le *Bulletin* LXXX (2008) compte 302 pages. Il a été envoyé aux institutions et revues avec lesquelles nous entretenons des relations d'échange. Les ouvrages parvenus à la Commission, à titre d'achat ou d'échange, sont déposés dans notre bibliothèque, incorporée à la bibliothèque du Palais des Académies à Bruxelles (rue Ducale 1). Soixante exemplaires sont envoyés aux centres scientifiques des universités de Belgique, pour être mis à la disposition des étudiants et chercheurs.

L'étude *Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties* de Jozef Van LOON, membre de la section flamande de la CRTD, a été publiée comme *Werk 26* (119 pages) et constitue un supplément indispensable pour tout utilisateur du 'Gysseling'.

Mission consultative

En matière de changement ou d'attribution de noms de rues, la Section wallonne de la Commission a été consultée en 2008 par les 81 communes wallonnes et bruxelloises – dont les noms suivent :

Amay, Anthisnes, Aubange, Awans, Aywaille, Bastogne, Bertrix, Bièvre, Bouillon, Boussu, Braine-l'Alleud, Braine-le-Comte, Braives, Bruxelles, Burdinne, Charleroi, Chastre, Châtelet, Chaudfontaine, Chaumont-Gistoux, Ciney, Court-Saint-Etienne, Couvin, Dison, Doische, Enghien, Evere, Farciennes, Fauvillers, Fernelmont, Florennes, Forest, Frameries, Gembloux, Gouvy, Grâce-Hollogne, Habay, Ham-sur-Heure-Nalinnes, Havelange, Herstal, Houffalize, Huy, uyHuyHIttre, Jemeppe-sur-Sambre, Jodoigne, Juprelle, Léglise, Leuze-en-Hainaut, Liège, Manhay, Marche-en-Famenne, Martelange, Messancy, Musson, Namur, Nassogne, Neufchâteau, Nivelles, Orp-Jauche, Ottignies-Louvain-la-Neuve, Oupeye, Paliseul, Péruwelz, Philippeville, Rebecq, Rochefort, Saint-Hubert, Saint-

Josse-ten-Noode, Seneffe, Sivry-Rance, Stavelot, Tellin, Tintigny, Tournai, Trooz, Uccle, Vielsalm, Virton, Visé, Vresse, Walcourt, Waterloo, Wavre, Wellin, Woluwe-Saint-Lambert, Yvoir.

La Commission a poursuivi la révision linguistique des noms géographiques des cartes publiées par l'Institut Géographique National. Pour la Section wallonne, l'examen a été réalisé en 2008 par Jean-Luc Fauconnier, Jean-Marie Pierret, Martine Willems et Léo Wintgens pour les 13 planchettes numérotées 34/6-8, 35/5, 46/1-46/8, 67/1.

Pour la section flamande et les formes néerlandaises, l'examen a été réalisé par Willy VAN LANGENDONCK.

Divers autres courriers ont également été adressés aux directions générales des pouvoirs locaux du Ministère de la Région wallonne, à l'Institut Géographique National ainsi qu'à des particuliers de Belgique et de l'étranger.

Contacts scientifiques et internationaux

Jean GERMAIN a participé au 23e «Congrès international de sciences onomastiques» à Toronto, du 17 au 22 août 2008, avec une communication sur le thème «Faut-il avoir peur des exonymes dans son propre pays ?». Il a assisté au 8e «Congrès de l'*Association des Cercles francophones d'histoire et d'archéologie de Belgique*» à Namur, du 27 au 31 août 2008.

Jean GERMAIN est membre du *Comité international des sciences onomastiques* et de la division francophone du *GENUNG* (Groupe d'experts des Nations Unies sur les noms géographiques); il est correspondant pour la Belgique de la *Rivista Italiana di Onomastica* (Rome). Il a publié en mars 2008 le *Guide des gentilés (ou noms d'habitants) en Communauté française de Belgique*, dans le cadre de la «Langue française en fête». Il poursuit la coordination du projet *PatRom* (Patronymica romanica), visant à établir un dictionnaire étymologique et historique des noms de personnes dans les pays de langue romane, impliquant une quinzaine de centres européens d'onomastique. Achèvement en 2008 du tome I.2. (Bibliographies des sources).

Réunion du Bureau du projet à Leipzig du 9 au 11 novembre 2008.

Jean LOICQ a été invité à participer au colloque «Trois linguistes (trop) oubliés : A. Meillet, S. Lévi, F. Brunot», qui a eu lieu à Caen (France) en septembre 2008. Il y a présenté une communication sous le titre «Sylvain Lévi entre Orient et Occident», sous presse dans la revue *Anamnèse* (2009). L'usage fait par ce grand orientaliste de la toponymie de l'Inde et de l'Extrême-Orient, afin d'en éclairer l'histoire, a été mis en évidence.

Bernard ROOBAERT a présenté une communication concernant la toponymie du Congoberg de Gammerages (20 avril 2008, *Paysage régional Senne-Zuun-Soignes*). Le 26 avril 2008, il a donné une conférence sous le titre «Les Archives d'Arenberg en Belgique» à l'assemblée générale de l' Association généalogique de Leeuw-Saint-Pierre.

Veuillez agréer, Madame la Ministre, l'expression de nos sentiments les plus distingués.

Bruxelles, le 31 décembre 2008.

Le secrétaire général — *Le président*

José CAJOT — Frans DEBRABANDERE

JAARVERSLAG 2008

Mevrouw de Minister,

De Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie vervult haar wetenschappelijke opdracht onder de hoge bescherming van de *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* en de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Het wetenschappelijke doel van de Commissie is de studie van de onomastiek (toponymie en antroponymie) en de dialectologie, vooral in België en zowel op Germaans als op Romaans gebied. Daartoe geeft ze wetenschappelijke studies (Handelingen, Werken, Overdrukken) over deze disciplines uit. De Commissie is eveneens een wetenschappelijk adviesorgaan waarop de overheid regelmatig een beroep doet.

Statutaire vergaderingen

De statutaire vergaderingen hebben plaatsgehad in de lokaliteiten van het Paleis der Academiën in Brussel (Hertogsstraat 1), op 28 januari, 26 mei en 27 oktober 2008. Er werden zes sectievergaderingen gehouden (in elk van de twee secties telkens op 28 januari, 26 mei en 27 oktober 2008), een plenaire vergadering (op 28 januari) en twee (gemeenschappelijke) bestuursvergaderingen op 26 mei en 27 oktober 2008.

Buitengewone vergadering

Een buitengewone vergadering van twee leden van de Vlaamse en twee collega's van de Waalse afdeling had – eveneens in het Paleis der Academiën in Brussel – plaats op 14 januari 2008. De bijeenkomst was een redactievergadering ter aanpassing van onze website.

Lezingen gehouden op de plenaire vergadering

Sven STEFFENS : *La toponymie populaire urbaine aux 19e et 20e siècles – le cas de Molenbeek-Saint-Jean*

Lezingen gehouden in de Vlaamse afdeling

Jan GOOSSENS : *De Mythe van het Nedersaksisch* (3e deel)

Het gaat om het laatste deel van een lezing in drie delen dat op 28 januari 2008 werd voorgedragen en verwerkt is in de laatste paragrafen van hoofdstuk II van Goossens' uitvoerige bijdrage «Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis» dat gepublicerd werd in de *Handelingen van de KCTD LXXX* (2008), 33-258. De schrijver komt daarin tot het besluit dat het concept *Nedersaksisch* in de zin van een geografisch duidelijk omschreven oude zelfstandige taal die zich als zodanig tegen het Nederlands en de «Frankische» dialecten afzet, linguïstisch onbruikbaar is.

Paul KEMPENEERS : *Een klokluidersboek uit Aarschot*

Collega Kempeneers belicht het uitzonderlijke belang voor de genealogie en de familienamenkunde van een handschrift in een privé-archief in Tienen. Het betreft een notitieboek van drie elkaar opvolgende klokkenluiders van Aarschot tussen 1741 en 1795. Het grootste deel van het boek bevat de begrafenisdata, met aanduiding van het aantal 'poosen' dat er werd geluid en met welke klok. Omdat het archief van Aarschot voor deze periode niet meer bestaat, kan de uitgave van dit manuscript heel wat lacunes vullen wat betreft de familienamen van verschillende personen en hun familierelaties. Het handschrift zal worden uitgegeven met een alfabetisch register van o.m. de namen, de afrekeningen en de genealogische gegevens.

Hugo RYCKEBOER : *Etymologisch woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen. Verslag over de voortgang in 2008*

De Vlaamse afdeling van de KCTD achtte het in 2006 nodig om een betrouwbaar en up-to-date etymologisch woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen voor te bereiden.Zij wil – zoals in de twee vorige jaarverslagen van de KCTD vermeld – zowel geïnteresseerde leken als taalkundig geschoolden een houvast

bieden te midden van de stroom dilettantische verklaringen waarmee die vaak in lokale tijdschriften of op het internet geconfronteerd worden. De redactie van het woordenboek is in 2008 zijn laatste fase ingegaan.

De dialectische uitspraak wordt bij alle besproken gemeentenamen volgens het SILDoulos93-font van de IPA (International Phonetic Association) vermeld; hulp is daarbij geboden door collega's-dialectologen. Ook de eindversie van de inleiding is afgewerkt. De lijst van taalkundige vaktermen met hun definitie en de bibliografie zijn op enkele details na definitief. Over de laatste opmerkingen i.v.m. sommige etymologieën is consensus bereikt, zodat de eindredactie alleen nog een definitieve controle en enkele harmonisaties hoeft door te voeren.

Beraadslaging in het (gemeenschappelijk) bestuur en in de plenaire vergadering

De leden worden verzocht hun CV regelmatig te actualiseren en de nodige links op de website te laten aanbrengen. Beide secties zijn het eens over het principe dat de KCTD website (www.toponymie-dialectologie.be) de wetenschappelijke resp. adviserende werkzaamheden van de Commissie en de individuele wetenschappelijke activiteiten, publicaties en internationale contacten van haar leden moet weergeven.

Lezingen gehouden in de Waalse afdeling

In de Waalse afdeling werden lezingen gehouden door Jean Germain, Marie-Guy Boutier (i.s.m. France Gabriel) en Etienne Renard.

Bestuur en ledenbestand

De tweejarlijkse verkiezingen hadden in de Commissie plaats tijdens de sectievergaderingen en in de plenaire zitting van 28 januari 2008. Het bestuur is voor de periode 2008-2009 is als volgt samengesteld :

Vlaamse afdeling

Voorzitter : Jacques VAN KEYMEULEN
Secretaris : Hugo RYCKEBOER

Waalse afdeling

Voorzitter : Jean-Marie CAUCHIES
Secretaris : Jean GERMAIN

Bestuur van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie – Commission royale de Toponymie et de Dialectologie

Algemeen voorzitter : Frans DEBRABANDERE
Algemeen ondervoorzitter : Jean-Marie CAUCHIES
Algemeen secretaris : José CAJOT

Het bestuur van de Vlaamse afdeling ging op zijn vergadering van 27 oktober 2008 in op de aanvraag van Georges DE SCHUTTER om tot het erelidmaatachap toe te treden. Tijdens dezelfde zitting werd Roxane VANDENBERGHE als nieuw lid van de Vlaamse afdeling van de KCTD voorgedragen.

Publicaties

De *Handelingen* LXXX (2008) telden 302 bladzijden. Ze werden geruild met een aantal tijdschriften en wetenschappelijke instellingen (zie lijst). De door aankoop of ruil verkregen werken zijn in onze bibliotheek (Paleis der Academiën, Hertogsstraat 1 te Brussel) gedeponeerd. Zestig exemplaren worden de wetenschappelijke centra van de Belgische universiteiten ten behoeve van onderzoekers en studenten ter beschikking gesteld.

De studie *Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties* van Jozef Van Loon, lid van de Vlaamse afdeling van de KCTD, verscheen als *Werk 26* en vormt een onontbeerlijke aanvulling voor elk gebruiker van 'Gysseling'

Advisering

Inzake straatnaamgeving werd de Commissie in 2008 door talrijke Brusselse, Waalse en Duitstalige gemeenten geraadpleegd. In de Vlaamse afdeling werden adviezen verstrekt door Paul KEMPENEERS, Victor MENNEN, Willy VAN LANGENDONCK en Ward VAN OSTA.

De Commissie heeft de taalkundige aanpassing van de geografische namen van de stafkaarten die door het Nationaal Geografisch Instituut (Abdij ter Kameren 13, 1000 Brussel) uitgegeven worden, voortgezet. Voor de Vlaamse afdeling heeft het Instituut voor Naamkunde en Dialectologie (Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven) onder leiding van Willy VAN LANGENDONCK advies uitgebracht voor schrijfwijze en vorm van 53 toponiemen uit de volgende (deel)gemeenten (kaartblad 26/1-7) : As, Diepenbeek, Dilsen-Stokkem, Genk, Maasmechelen, Meeuwen-Gruitrode, Opglabbeek, Peer, Zutendaal.

In de Waalse afdeling werd het onderzoek gedaan door Jean-Luc FAUCONNIER, Jean-Marie PIERRET, Martine WILLEMS en Léo WINTGENS

Internationale contacten en deelname aan wetenschappelijke activiteiten

José CAJOT nam deel aan de internationale jaarvergadering van de *Österreichische Gesellschaft für Germanistik* aan de universiteit van Klagenfurt (23 tot 25 juni 2008).

Magda DEVOS was van 7 tot 9 juli 2008 aanwezig op de vijfde *International Contrastive Linguistics Conference* (K.U. Leuven) en hield er in samenwerking met Martine DELORGE een lezing die de titel droeg : «A contrastive analysis of English and Dutch verbs of deprivation».

Jan GOOSSENS heeft in 2008 aan de volgende buitenlandse wetenschappelijke bijeenkomsten deelgenomen : van 12 tot 15 mei te Lemgo aan het 121e congres van de *Verein für niederdeutsche Sprachforschung* (thema : «Niederdeutsche Sprache und Literatur»; op 26 september te Münster aan het colloquium van de *Kommission für Mundart- und Namenforschung Westfalens* (thema : «Forschungsprojekte zur niederdeutschen und niederländischen Philologie; van 2 tot 4 oktober was hij in Mainz aanwezig op het colloquium van het *Germanistisches Institut* van de universiteit Münster (thema : «Familiennamengeographie») met een voordracht «Namenklassen und ihre Spiegelung in der niederländischen Familiennamengeographie».

Ann MARYNISSEN heeft in 2008 drie lezingen gehouden. Op het internationaal colloquium «Geschiedenis van de extramurale neerlandistiek in Europa» (Freie Universität Berlin, 28-30 mei 2008) luidde de voordracht : «Van *Deutsch-Niederländisches Forschungsinstitut* tot *Institut für Niederlandistik*. De geschiedenis van de neerlandistiek in Keulen». Op de workshop van het *Netwerk Naamkunde* (Den Haag, 10 oktober 2008) hield ze de lezing : «De lexicale en grammaticale motivering van de Nederlandse en Vlaamse familienamen in geografisch perspectief : een synthese». Aan het congres van de *Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* («Dialecten, namen en geschiedenis op de grens van het West- en Oost-Limburgs», Hoeselt, 29 november 2008) nam ze deel met de bijdrage : «Prototypische Limburgse familienamen en hun verspreiding in Duitsland»

Victor MENNEN nam deel aan het congres «Veen in Lommel», een organisatie van de *Vlaamse Landmaatschappij*, de *Universiteit Gent* en *Erfgoed Lommel* (Lommel, 31 mei 2008). Zijn referaat droeg de titel : «Historisch-landschappelijke en naamkundige benadering».

Willy VAN LANGENDONCK stelde i.s.m. Béatrice Lamiroy en William Van Belle een bijdrage voor over «Statische en dynamische spatiale posities in het Nederlands en het Frans» op het Symposium *Recente ontwikkelingen in het contrastief taalonderzoek Nederlands-Frans*. van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde te Gent (29 mei 2008). Met Mark VAN DE VELDE bood hij de lezing : «Functions of articles with proper names» aan op het *23rd International Congress of Onomastic Sciences* (Toronto, York University, 2008). Aan de universteit van Toshkent (Oezbekostan) hield hij in juni 2008 een lezing onder de titel : «Towards a unified pragmatic-semantic-syntactic theory of proper names».

Met de meeste hoogachting

Brussel, 31 december 2008

Algemeen secretaris — *Voorzitter*

José CAJOT — Frans DEBRABANDERE

Annual Report 2008

Summary

The *Royal Commission for Onomastics and Dialectology* performs its scientific task under the high patronage of the *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* and the *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. It is the scientific aim of the Academy to study the onomastics (toponymy and anthroponymy) and the dialectology, especially in Belgium in both Germanic and Romance areas. The Commission therefore brings out scientific studies (Bulletin, Publications) about these disciplines. The Commission is also an advisory body; the government can always ask for its scientific advice.

Meetings

The statutory meetings took place in the *Palais des Académies – Paleis der Academiën* in Brussels (Hertogstraat 1, rue Ducale) on 28 January, 26 May, and 27 October 2008. There were six section meetings (each time two of them on 28 January, 26 May, and 27 October 2008), one plenary meetings was held on 28 January, and two meetings of the board took place on 26 May, and 27 October 2008.

In addition, an ad hoc ICT comity held an extraordinary board meeting on 14 January 2008.

Lectures held at the plenary meeting

Sven STEFFENS : *La toponymie populaire urbaine aux 19e et 20e siècles – le cas de Molenbeek-Saint-Jean* (Popular urban Toponymics in the 19th and 20th Century in Molenbeek, Brussels)

Lectures in the Flemish section

Jan GOOSSENS : *De Mythe van het Nedersaksisch (III)* (The Myth of Low Saxon III)

Paul KEMPENEERS : *Een klokluidersboek uit Aarschot* (A Bellringer's book of Aarschot)

Hugo RYCKEBOER : *Verklarend woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen. Verslag over de voortgang in 2008* (Etymological dictionary of Flemish Municipality Names. Progress Report 2008)

Lectures in the Walloon section

Jean GERMAIN : *Le terme wallon* biriboutche, *une facétie de tailleurs de pierre?* (The Walloon Term *biriboutche*, a stone cutter's joke?

Jean GERMAIN : *Les noms de famille* De Carnon(c)kel, Decarnoncle *: de jolis délocutifs* (The Surnames *De Carnon(c)kel, Decarnoncle* : nice Delocutives)

Marie-Guy BOUTIER, avec la collaboration de France GABRIEL, *Histoire des noms* Xhoris *et* Wéris *(Belgique romane) : deux témoins d'une surdérivation lexicale en latin carolingien* (History of the Walloon Village Names *Xhoris* and *Wéris*)

Etienne RENARD : *L'historien du haut Moyen Âge et les données topographiques et anthroponymiques : problèmes, questions, réflexions* (The High Medieval Historian and topographic and anthroponymic Data : Problems, Questions and Reflections)

Important deliberations in the board meeting, the plenary and the section meetings

Website

The commission launched its own website on March 1 2007. The information published to the site includes the scientific and advisory activities and the international contacts of the commission and its members.

Etymological dictionary of municipality names

The Flemish section of the Royal Commission for Onomastics and Dialectology will this year conclude work on its «Verklarend woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen» (Etymological dictionary of Flemish municipality names).

The board the Royal Commission for Onomastics and Dialectology

Flemish section

President : Jacques VAN KEYMEULEN
Secretary : Hugo RYCKEBOER

Walloon section

President : Jean-Marie CAUCHIES
Secretary : Jean GERMAIN

Board of the *Royal Commission for Onomastics and Dialectology*

President : Frans DEBRABANDERE
Vice-president : Jean-Marie CAUCHIES
Secretary general : José CAJOT

External Activities

The Bulletin LXXX (2008) counts 302 pages. It was exchanged for a number of periodicals and with scientific institutions. The publications acquired by purchase or exchange were stored in the library, which is located in the library of the *Palais des Académies – Paleis der Academiën* in Brussels (Hertogstraat 1, rue Ducale). Sixty copies are placed at the disposal of researchers and students at the scientific centres of the Belgian universities.

The study «Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties» (Maurits Gysseling's Toponymic Dictionary. Reception, supplements, and corrections) of Jozef Van Loon, member of the Flemish section of the Royal Commission for Onomastics and Dialectology, was published as

Werk 26 and constitutes an indispensable supplement for every reader of Gysseling's dictionary.

With regard to street names the Commission was consulted by numerous Belgian local authorities in 2008.

The Commission further continued the linguistic adaptation of the geographical names of the ordnance survey maps published by the *Nationaal Geografisch Instituut – Institut National Géographique*.

The Royal Commission for Onomastics and Dialectology has been represented by his members on several international scientific meetings in Austria, Belgium, Canada, France, Germany, Italy, The Netherlands and Uzbekistan.

Abonnements d'échange
Ruilabonnementen

Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Beaux-Arts. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.
Annalen Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas.
Archéologie wallonne.
Cidwell.
Commission de Toponymie du Québec. Dossiers toponymiques.
Dialectes de Wallonie.
Eigen Schoon en de Brabander.
Enquêtes du Musée de la Vie wallonne.
Ethnologie française.
Heemkundige Kring « De Oost-Oudburg ». Jaarboek.
Institut archéologique du Luxembourg. Annales. Bulletin.
Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Verhandelingen Klasse der Letteren. Mededelingen. Academiae Analecta.
Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Handelingen.
De Leiegouw.
Leuvense Bijdragen.
Linguistique picarde.
Naamkunde.
Namenkundliche Informationen.
Names.
Niederdeutsches Wort.
Nouvelle Revue d'Onomastique.
Oesterreichische Akademie der Wissenschaften.
Oudheidkundige Kring Land van Dendermonde. Gedenkschriften.
Le Pays gaumais.
Revue du Nord.
Rheinische Vierteljahrsblätter.
Rivista Italiana di Onomastica.
Romanica Gothoburgensia.
Société royale « Le Vieux Liège ». Bulletin. Chronique.
Studia Germanica Gandensia.
Taal en Tongval.
The Threepenny Review.
Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Leiden.
Universität Basel. Dissertationen.
Vlaamse Stam.
WVD-Kontakt.
Zeitschrift für romanische Philologie.

Liste des membres – Ledenlijst

Karel ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent

Jan GOOSSENS, Celestijnenlaan 41/61, 3001 Heverlee
<jan.goossens@arts.kuleuven.ac.be>

Frans DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge
<frans.debrabandere@skynet.be>

Jean LECHANTEUR, rue Beckers 11, 4630 Soumagne
<astas@tele2allin.be>

Jean-Marie PIERRET, avenue Demolder 90, 1342 Limelette
<jmpierret@skynet.be>

Reine MANTOU, avenue d'Italie 30, boîte 10, 1050 Bruxelles

Jean GERMAIN, Vincon 137, 5590 Sovet
<germain@bgsh.ucl.ac.be>

Michel FRANCARD, Lutrebois 103, 6600 Bastogne
<francard@rom.ucl.ac.be>

Willy. VAN LANGENDONCK, Groot Begijnhof 85, bus 4, 3000 Leuven
<willy.vanlangendonck@arts.kuleuven.ac.be>

Jean-Luc FAUCONNIER, rue de Namur 600, 6200 Châtelet
<jean.luc.fauconnier@skynet.be>

Magda DEVOS, Kromme Leie 11, 9051 Sint-Denijs-Westrem
<magda.devos@UGent.be>

Léo WINTGENS, rue Gustave Demoulin 4, 4850 Montzen
<leo.wintgens@belgacom.net>

Hugo RYCKEBOER, Kromme Leie 29, Sint-Denijs-Westrem
<hugo.ryckeboer@pandora.be>

José CAJOT, Mombeekdreef 18, 3500 Hasselt
<jcajot@skynet.be>

Jozef VAN LOON, Jeurissenstraat 37, 2180 Ekeren
<jef.vanloon@ua.ac.be>

Jean-Jacques GAZIAUX, rue Saint-Médard 62, 1370 Jodoigne
<felgazi@hotmail.com>

Ann MARYNISSEN, Hof ter Eikenlaan 8, 3020 Winksele
<ann.marynissen@uni-koeln.de>

Martine WILLEMS, Thier de la Fouarge 14, 4653 Bolland
<willems@fusl.ac.be>

Marie-Guy BOUTIER, rue des Augustins 22, 4000 Liège.
<marie-guy.boutier@skynet.be>

Jean LOICQ, avenue Nandrin 24, 4130 Esneux
<loicq-berger@belgacom.net>

Catherine HANTON, rue Maréchal Joffre 84, 7340 Wasmes
<cathhanton@yahoo.fr>

Jean-Marie CAUCHIES, rue de la Station 173, 7390 Quaregnon
<cauchies@fusl.ac.be>

Ward VAN OSTA, De Heuvels 36, 2930 Brasschaat
<wardvanosta@base.be>

Victor MENNEN, Molenstraat 13, 3920 Lommel
<vic.mennen@gmail.com>

Jacques VAN KEYMEULEN, E. Hielstraat 81, 9050 Gentbrugge
<jacques.vankeymeulen@UGent.be>

Paul KEMPENEERS, Leuvensestraat 43-45, 3300 Tienen
<paul.kempeneers@skynet.be>

Étienne RENARD, Rue Lucien Namêche, 40, 5000 Namur
<etienne.renard@fundp.ac.be>

Bernard ROOBAERT, Brikstraat 19 A, 1541 Herne
<cepheus@telenet.be>

Roxane VANDENBERGHE, Kloosterstraat 28, 9090 Melle
<roxane.vandenberghe@UGent.be>

Membres honoraires – Ereleden

Roger WILLEMYNS, Spanjaardstraat 8, 8000 Brugge.

Joseph MOORS, avenue des Lauriers 29, 4053 Embourg.

André GOOSSE, chaussée de Louvain 41, 1320 Hamme-Mille.

René JONGEN, avenue Sainte-Gertrude 18, 1348 Louvain-la-Neuve

Willy BAL, rue Baudouin Leprince 21, 6120 Jamioulx.

Luc VAN DURME, Provinciebaan 310, 9620 Zottegem.

Jacques-Henri MICHEL, rue André Fauchille 2, 1150 Bruxelles.

Marie-Thérèse COUNET, route de Renarmont 2c, Ster, 4970 Stavelot.

Johan TAELDEMAN, Meerlaanstraat 75A, 9860 Balegem

Georges DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9070 Destelbergen

Membres décédés – Afgestorven leden

A. DOUTREPONT, membre 1926, † 22.3.1929.

Ch. ROLAND, membre 1926, † 2.2.1930.

K. DE FLOU, lid 1926, † 27.6.1931.

J. RENARD, membre 1931, † 1933.

I. TEIRLINCK, lid 1930, † 27.6.1934.

F. DANHAIVE, membre 1927, † 19.3.1935.

A. DASSONVILLE, lid 1927, † 18.1.1936.

E. Ulrix, lid 1927, † 14.5.1936.
J. Vercoullie, lid 1926, † 4.2.1937.
A. Bayot, membre 1926, † 8.7.1937.
J. Mansion, lid 1926, † 8.11.1937.
J. Remouchamps, membre 1927, † 26.1.1939.
J. Bastin, membre 1926, † 5.8.1939.
G. Duflou, lid 1926, † 3.9.1939.
A. Gosselin, membre 1933, † 15.1.1940.
J. Feller, membre 1926, † 29.4.1940.
A. Pierret, membre 1941, † 24.6.1942.
E. Dony, membre 1927, † 19.5.1944.
E. Fairon, membre 1926, † 1.1.1945.
E. Boisacq, membre 1927, † 2.6.1945.
J. Haust, membre 1926, † 23.11.1946.
J. Cuvelier, lid 1926, † 29.12.1947.
L. Goemans, lid 1927, † 2.1.1955.
L. Grootaers, lid 1926, † 12.10.1956.
A. Carnoy, lid 1926, † 12.1.1961.
J. Dupont, lid 1948, † 14.10.1961.
A. Vincent, membre 1926, † 15.10.1962.
J. Lindemans, lid 1927, † 14.9.1963.
E. Blancquaert, lid 1926, † 29.9.1964.
H. Vangassen, lid 1938, † 20.3.1968.
H.J. Van De Wijer, lid 1926, † 4.12.1968.
E. Renard, membre 1927, † 29.7.1969.
J. Vannerus, membre 1926, † 25.1.1970.
E. Legros, membre 1940, † 17.11.1970.
J. Warland, membre 1948, † 29.8.1971.
J. Leenen, lid 1927, † 29.7.1976.
Ch. Gaspar, membre 1970, † 27.10.1978.
H. Draye, lid 1941, † 2.2.1983.
M. Yans, membre 1946, † 18.3.1983.
J. Helsen, lid 1938, † 9.3.1985.
A. Bottequin, membre 1930, † 13.5.1985.
M. Piron, membre 1941, † 24.2.1986.
W. Pee, lid 1937, † 20.5.1986.
A. Van Loey, lid 1935, † 6.3.1987.
J. Herbillon, membre 1930, † 19.11.1987.

J.L. PAUWELS, lid 1937, † 3.8.1989.

L. LEONARD, membre 1976, † 17.12.1989.

M. HOEBEKE, lid 1965, † 2.7.1990.

P. RUELLE, membre 1965, † 14.1.1993.

J. MOLEMANS, lid 1983, † 3.9.1994.

L. WARNANT, membre 1971, † 30.4.1996.

O. JODOGNE, membre 1938, † 21.6.1996.

J. NAZET, membre 1992, † 26.11.1996.

L. REMACLE, membre 1938, † 10.5.1997

M. GYSSELING, lid 1961, † 24.11.1997.

V.F. VANACKER, lid 1962, † 4.5.1999.

C. VEREECKEN, lid 1956, † 22.12.2000

A. STEVENS, lid 1958, † 7.6.2001

M.A. ARNOULD, membre 1947, † 10.6.2001

R. VAN PASSEN, lid 1969, † 11.9.2002

A. BOILEAU, membre 1960, † 27.2.2004

A. BAGUETTE, membre 1947, † 10.10.2004

F. CLAES, lid 1995, † 30.11.2006

Histoire des noms *Xhoris* et *Wéris* (Belgique romane) : deux témoins d'une surdérivation lexicale en latin haut-médiéval (*)

Nous désirons ici mettre au jour l'étymologie et l'histoire de deux noms d'anciennes communes de Wallonie que caractérise leur finale commune [-is] (*-is*), à savoir [wɛ'ris] (*Wéris*)[1] et [hɔ'ris] (*Xhoris*)[2].

Notre démarche suivra le plan suivant. Nous dresserons d'abord brièvement l'état des connaissances relatives à ces deux noms en nous fondant sur le dictionnaire de Herbillon (1986) (§ 1). Nous analyserons ensuite la documentation disponible et dégagerons les deux questions que soulève l'histoire de ces noms sur le plan onomastique d'une part (continuité onomastique des formes censées représenter *Wéris*), sur le plan lexical d'autre part (identification des deux bases lexicales à l'origine de *Wéris* et *Xhoris*) (§ 2). Nous poserons que ces deux questions doivent être résolues en même temps et que la discontinuité qui caractérise la tradition du nom *Wéris* a aussi caractérisé celle du nom *Xhoris*. Dès lors, nous établirons que *c'est sur le plan lexical* (celui de l'histoire des mots), et non sur le plan onomastique (celui de l'histoire des noms propres), et *en termes de surdérivation* (dérivation secondaire de -IA en -ICIA) *qu'il faut expliquer la part commune de l'histoire des deux noms* (§ 3). Pour prouver cette hypothèse, nous trouverons d'abord *les bases* à l'origine des dérivés primaires en -IA en veillant à dater ces formations et leur emploi

(*) Nos remerciements vont à France Gabriel et à Wulf Müller pour l'intérêt pris à la genèse de ce travail, présenté à la Commission de toponymie et dialectologie en mai 2008. Merci à Étienne Renard pour ses réactions lors de l'exposé, à Martina Pitz pour ses questions stimulantes, à Jean-Pierre Chambon pour sa relecture attentive et ses suggestions.

(1) Aujourd'hui commune de Durbuy, arrondissement de Marche, province de Luxembourg; sigle sur la carte de Wallonie : Ma 15.

(2) Aujourd'hui commune de Ferrières, arrondissement de Huy, province de Liège; sigle sur la carte de Wallonie : H 67.

en toponymie (§ 4 : *Xhoris*, § 5 : *Wéris*) ; nous décrirons ensuite *la règle* à l'origine de la dérivation secondaire en veillant à intégrer les deux bases et les noms qui en sont issus dans leurs ensembles respectifs (§ 6).

1. État des lieux

1.1. *Xhoris*

Pour *Xhoris*, Herbillon (1986 : 177) fournit la documentation et l'analyse suivantes :

Xhoris [H 67], *horis'* ; 902 (cop. 3e déc. 13e s.) «*Scurcitias*» ; 932 (?) cop. id. «*Scuritias*» ; 1126 (cop. id.) «*Scorices*». – Pour Petri, p. 90 : de moy. néerl. *schor*, *schore* 'rivage; alluvion' ; plus précisément, avec C[arnoy] : **scuricia*, collectif du mot devenu en w. liég. *horê* 'canal pour l'écoulement des eaux' ; FEW, 17, p. 55, v° *schoren* (moy. haut-all.).

La documentation historique est reprise à Gysseling (1960 : 1095), ce que montre la forme de la datation[3] ; il y a deux formes latines (en *-as*) et une forme d'ancien français (en *-es*), étiquetage qui doit être ajouté. La première forme, qui n'est pas réductible aux deux autres et ne s'accorde pas avec les formes contemporaines (wallonne et française) du nom, doit comporter une faute ; on s'étonne qu'elle ne soit pas commentée et corrigée (simplement par : «lire **Scuritias*»).

La finale s'identifie facilement comme le produit de -ICIAS, du suffixe lt. -ICIA, suivi de la marque du pluriel[4]. Il est donc impossible de poser une base *SCURICIA ; il faudrait [lt.] *SCURĪCIAS.

On peut à présent montrer que les deux propositions rapportées par Herbillon pour expliquer le radical du dérivé lt. *SCURICIAS sont absolument insoutenables. Ce radical, attesté dans deux documents du 10e s. sous la forme *Scur-*, ne peut évidem-

[3] Gysseling (1960) est non seulement la source utilisée préférentiellement par Herbillon pour les attestations antérieures à 1200 (sans référence explicite), mais cette source est aussi la seule à distinguer soigneusement entre copies (datées) et originaux. Avec l'habitude, on identifie parfois une source primaire grâce à la datation ; ici, «cop. 3e déc. 13e s.», pour un nom de lieu localisé à l'est de la Wallonie, permet de pointer le cartulaire de Stavelot dans sa copie principale.

[4] Précisément -ICIAS [-'ikjas] ; nous adoptons volontairement ici une notation allégée, réservant au § 2.1 l'examen attentif des timbres vocaliques. La graphie haut-médiévale <-itias> est habituelle ; cf. ci-dessous, § 3.1.

ment pas être un emprunt au moyen néerlandais, en général, et à moyen néerlandais *schoor*, en particulier. Il ne peut pas non plus être le «collectif du mot devenu en w. liég. *horê* 'canal pour l'écoulement des eaux'». Celui-ci est un dérivé (en wallon *-ê*, correspondant de français *-eau*), d'un radical rattaché au verbe moyen haut-allemand SCHOREN 'mit der Schaufel arbeiten'. Or, même si l'on admet que wallon *horer* 'creuser un canal d'épuisement, drainer (dans la terminologie de la mine)' vient de moyen haut-allemand SCHOREN, celui-ci ne peut en aucun cas expliquer la vénérable forme *Scuritias* (902, 932).

Herbillon nous offrant un compte rendu fidèle des propositions émises jusqu'ici, nous considérons qu'il faut repartir sur des bases nouvelles.

1.2. *WÉRIS*

L'article *Wéris* de Herbillon (1986 : 174) donne les formes et l'analyse suivantes :

Wéris [Ma 15], *wèris'*; 966 (cop. 15e s.) «*Wandricia*»; (ca 1131 ?) «*Wirices, Werices*». – Pour P. MARCHOT, dans *Leuvensche Bijdragen*, 25, 1933, pp. 50-51 : anthrop. gaulois *Viros* (DOTTIN, p. 43) + suffixe *-icius*; pour C[arnoy], **Wedericia* <*villa*> «habitation de *Wederic*» (F, col. 1573); pour GAMILLSCHEG, p. 31 : *Widerîci* <*villa*> (ce que contredit le w. *is'*); pour J. DEVLEESCHOUWER, dans *Onoma*, 16, 1971, p. 68, le thème est prélatin (alpin).

Il n'y a, ici non plus, ni critique ni analyse de la documentation historique, qui est également issue du répertoire de Gysseling (1960 : 1062).

Notons pour commencer que la première forme (latine) est absolument irréductible aux autres formes de la tradition : formes écrites de *ca* 1131 (?) (ancien français), formes orales wallonne et française. On s'étonne que Herbillon n'ait pas critiqué l'attribution de cette forme, qu'il faut tenir pour non identifiée et, par conséquent, écarter de l'analyse [5].

Comme dans *Xhoris*, la finale (afr. *-ices*, wall. [-is]) s'identifie comme le produit de -ICIAS [6].

[5] Vérification faite, lt. *Wandricia* 966 (cop. 15e s.) est le fruit d'un dépouillement personnel de Gysseling (1960 : 1062) dans un fonds d'archives ecclésiastiques des Archives générales du Royaume.

[6] D'autres documents nous permettront bientôt de confirmer cette identification.

Or l'identification du suffixe permet, au nom de la grammaire onomastique, de rejeter les trois propositions étymologiques énoncées respectivement par Marchot, Carnoy et Gamillscheg [7], qu'il faut au préalable reformuler. On rejettera l'hypothèse d'une dérivation adjectivale latine en -IA sur l'anthroponyme germanique *Wederic* (Carnoy), parce que le prototype ne rend pas compte du pluriel. On écartera celle d'un génitif latin du même nom employé seul (Gamillscheg) : le modèle onomastique n'existe pas chez nous et le prototype ne rend pas compte de la finale (lt. *-itias*, afr. *-ices*, wall. [-is]). Enfin, deux obstacles font rejeter le prototype [lt.] *VIR-ICIUS formé sur une base anthroponymique gauloise : cette règle de dérivation est à nouveau inventée pour les besoins de la cause, et -ICIUS ne peut expliquer la finale.

On repartira donc sur des bases nouvelles.

1.3. Le terrain ainsi «nettoyé», résumons les acquis. *Xhoris* et *Wéris* sont issus de deux dérivés en -ICIA, suffixe latin à valeur collective; les deux bases sont des mots employés au pluriel.

De cette identification, il découle que des deux sources possibles pour former un nom de lieu (à partir d'un mot de la langue générale ou à partir d'un nom propre), la seconde est à écarter définitivement : *Xhoris* et *Wéris* ne peuvent pas être dérivés d'un nom propre, en particulier d'un nom propre de personne, parce que la règle : [nom propre (de personne) + lt. -ICIAS pl. → nom de lieu] n'a jamais été attestée.

2. Présentation des matériaux et position du (double) problème

2.1. *XHORIS*

Nous avons la chance de disposer, pour *Xhoris*, d'une tradition documentaire riche, continue et bien établie remontant au début du 10e siècle. Xhoris, qui rentre dans les biens de l'abbaye

[7] La quatrième, qui n'est pas une proposition («thème prélatin alpin [sic]?»), ne mérite pas d'être prise en considération.

de Stavelot en 902, y reste jusqu'à la dissolution de l'institution à la fin de l'Ancien Régime. Voici les formes qui nous intéressent :

902, 10 septembre, Metz (or. perdu, cop. 13e s., *A*) : mlt. ***Scurcitias*** (*E contra vero in recompensatione istarum reddidit prefatus comes* [Regnier, pour le roi Louis l'Enfant] *quasdam villas eisdem predictis Stabulensis ecclesie monachis, id est Filionio* [Filot, auj. comm. de Hamoir, prov. et arr. de Liège] *et Scurcitias ac Auuans* [Awan, auj. comm. d'Aywaille, prov. et arr. de Liège]) CartStav 1, n° 48, p. 118; variantes : ***Scurcitias*** (cop. 15e s., A^1, d'après *A*); ***Scurcicias*** (cop. 16e s., A^2, d'après *A*); ***Scurritias*** (cop. 18e s., A^3, d'après copie de *A*). Identifications en marge de *A*, A^1 (main du 15e s.) : *Filot*, *Xhoriche*, *Awan*.

COMMENTAIRE. Les éditeurs notent avec raison que «*Scurcitias* paraît être une fausse lecture pour *Scurritias* (A^3) ou *Scuritias*, leçon du n° 60 [lire n° 59, cf. ci-dessous], d'où dérive la forme romane *Scorices*, usitée au 12e s., aujourd'hui Xhoris, commune du canton de Ferrières, province de Liège».

932, Stavelot (or. perdu, cop. 15e s., *A*) : mlt. ***Scuritias*** (*[...] adiit quidam noster villicus nomine Remigius pariterque Geroardus, deprecantes nostram clementiam ut alleviaremus quosdam a jugo servitutis de nostris hominibus in Scuritias residentibus*) CartStav 1, n° 59, p. 141. Identification en marge de *A*, A^1 (cop. 15e s.) (main du 15e s.) : *Xhoriche*.

1126, Stavelot (cop. 13e s.) : afr. ***Scorices*** (*Quam calcem vel lapides ad comburendum aptos de curtibus nostris deferent, hoc est de Louineis* [Louveigné, auj. comm. de Sprimont, prov. et arr. de Liège], *aut de Scorices, vel de Fielon* [Filot], *vel de Oson* [Ozo, dép. Izier, auj. comm. de Durbuy, arr. de Marche, prov. de Luxembourg]) CartStav 1, n° 144, p. 293.

Vers 1130-1131 (cop. 13e s.), Dénombrement des biens de l'abbaye de Stavelot : afr. ***Scorices*** (*In Stabulaus sunt mansus* XXX; [...] *in Scorices* VIII; *in Filon* VII; *in Oson* VII; [...]) CartStav 1 n° 150, p. 303.

Vers 1135 (cop. 1660), Liste des biens de l'abbaye de Stavelot gravée sur le retable en argent de l'autel Saint-Remacle commandé par l'abbé Wibald : afr. ***Scorices*** (*Stabvlavs.* [...] *Scorices. Cavseis* [non identifié]. *Fielon. Ferieres* [Ferrières, arr. Huy, prov. de Liège]. *Castellvm Longia* [château de Logne, dép. Vieuxville, comm. Ferrières]. *Sprimont* [prov. et arr. de Liège]. *Oson.*) CartStav 1, n° 159, p. 323.

1159 (cop. 16e s. d'un vid. 13e s.)[8] : afr. ***Scorices*** (*Est autem situs loci in silva contra aquam que vocatur Welua* [ruisseau nommé Eau de Velle, aux confins de My] *et a terminis ville de Scorices usque ad fontem que vocatur Miez* [My, auj. comm. Ferrières] *versus meridiem*) CartStav 1 n° 250, p. 478.

[8] Pour l'interprétation de cet acte et du suivant, qui en est la version française, v. Boutier 2009.

1159 (vid. 13e s.) : afr. ***Scorices*** (*Et est a savoir que chis lius siet en bois econtre l'iawe que on appelle Welleua, des termes delle ville de Scorices decy alle fontaine qui est appelee Mies vers le partie de midi*) CartStav 1, n° 251, p. 480.

1216 (cop. 16e s.) : afr. ***Scorices*** (*Ad vestram notitiam volumus pervenire quod dominus Egidius miles, villicus noster de Scorices*) CartStav 2, n° 302, p. 14.

1294, 2 mai, Liège (or.) : dans un NP, afr. ***Scoriches*** (*Walterus de Scoriches*) CartStav 2, n° 363, p. 89; ***Scoriches*** (*in villa et territorio de Scoriches*) ibidem, p. 90.

1304, 6 octobre (chirographe, or.) : afr. ***Scoriches*** (*ki siet en liu ke on dist en Chantong* [non identifié] *entre les vilhes de Scoriches et de Filongne*) CartStav 2, n° 383, p. 120.

1310, 26 mars (or.) : dans un NP, afr. ***Horis*** (*Rigas de Horis*) CartStav 2, n° 397, p. 145.

1336, 30 avril (cop. 16e s.) : dans un NP, afr. ***Scoriche*** (*Johans de Scoriche*) CartStav 2, n° 428, p. 202.

1346, 19 mars (cop.), regeste d'un acte concernant Jean de Scoriche : dans un NP, afr. ***Scoriche*** InvSCLg 1, n° 455, p. 172

1373, 1er septembre (or.) : dans un NP, mfr. ***Scoriche*** (*Gillekins dit li Pollens de Scoriche*) CartStav 2, n° 498, p. 344.

1380, 11 décembre, Liège (or.) : dans un NP, mfr. ***Scoriche*** (*Gillekins dit li Pollens de Scoriche*) CartStav 2, n° 513, p. 372.

1391, 7 décembre/1392, 24 mars (or.) : dans un NP, mfr. ***Scoriche*** (*Colart de Scoriche*) CartStav 2, n°522, p. 388.

1440 (cop.), regeste d'un acte concernant Xhoris : mfr. ***Xhorice*** CartStav 2, n° 634, p. 430.

1472, 20 mai (cop.) : mfr. ***Xhorices*** (*Item la court de Xhorices*) CartStav 2, n° 1701, p. 660.

15e s. : mentions en marge des actes de 902 et 932 ci-dessus.

Regestes sans mention de formes : CartStav 2, n° 634 (1440), 870, 876, 882, 936, 1188, 1513, 1514, 1527 (1643).

L'analyse peut être développée sur les deux niveaux d'articulation de la langue. Il est clair cependant que les deux niveaux d'analyse s'informent l'un l'autre.

Sur le premier plan, celui des formes signifiantes, où il s'agit d'identifier les éléments de formation du mot à l'origine du nom propre, nous reconnaissons trois morphèmes, à savoir :

1° |-s| (lt., afr.), morphème grammatical lié, marque du pluriel (dont la tradition graphique atteste l'existence pendant quatre siècles : de 902 à 1304); on ne peut pas mettre en doute le fait que le mot dont dérive *Xhoris* est au pluriel;

2° |-icia| (lt.) / |-ice| (fr., wall.), morphème lexical lié, qui ne s'adjoint, jusqu'à preuve du contraire, qu'à des bases lexicales;

3° |scur-| (lt.) / |scor-| (afr., mfr.) / |hor-| (afr., wall.), morphème lexical libre à identifier.

Le pluriel est une contrainte pour le lexème à l'origine du nom : c'est un mot au pluriel qui s'est fixé dans le nom. Et le suffixe, s'il est correctement identifié, est une contrainte pour le radical de ce lexème : car |-icia| / |-ice| avait, au moment de la création du mot, une certaine valeur et ne pouvait sélectionner, en vertu de cette valeur, que des bases déterminées.

Sur le second plan, celui de la phonie, où il s'agit de reconstruire la ligne évolutive (éventuellement les lignes évolutives) du nom, l'analyse établit ici l'unicité de la tradition. En effet, toutes les formes attestées peuvent être rapportées à une ligne d'évolution unique conduisant d'un prototype, que l'on reconstruit comme *[sko'rikjas], à la forme orale wallonne attestée [hɔ'ris], dont la forme française est empruntée. Les formes écrites reflètent une tradition marquée par les changements suivants, qui opposent les traditions wallonne et française :

1° [sk-] s'est maintenu sans préposer de voyelle; cette scission entre la ligne évolutive du wallon et celle du français (comparer lt. SCOLA > afr. *escole*, wall. *s(i)cole*) remonte à la fin du 11e s. ou au début du 12e s. (Remacle Diff : 108).

2° [sk] a évolué pour aboutir finalement à h^2, résultat atteint au début du 12e s. au plus tard (Remacle Diff : 123). Ce stade est attesté ici par *Horis* (1310 or.); par conséquent, la graphie *Scoriche(s)* (jusqu'au 15e siècle) doit être considérée comme conservatrice, c.-à-d. comme reflétant une étape phonique dépassée.

3° [o] s'est ouvert en [ɔ] en wallon à une date qu'il n'est pas possible de déterminer, alors que dans la même position, [o] se serait fermé en [u] en français (comparer lt. COLORE > fr. *couleur*, wall. *coleûr*), la fermeture de [o] en [u] en français étant datée du 12e s. environ (Remacle Diff : 81).

Pour résumer simplement ce qui vient d'être dit, le même prototype aurait abouti en français à une forme *[eku'ris]. Or rien,

dans la tradition attestée du nom *Xhoris*, ne reflète, même partiellement, cette ligne évolutive.

2.2. *Wéris*

Pour *Wéris*, on distinguera deux séries de formes : une série qui représente *Wéris* de façon certaine (a); une série qui ne le peut qu'au prix d'une hypothèse (b).

(a) Première série. Wéris est mentionné parmi les églises qui doivent une redevance à l'abbaye de Stavelot (acte de 1131); la dîme de l'église apparaît ensuite comme étant aux mains du comte de Luxembourg, qui la tient en fief de l'évêque de Liège (acte de 1243).

Peu après 1131 (or.), Relevé des églises et des terres qui payent des redevances à l'abbaye de Stavelot [9] : afr. ***Wirices*** (*Ecclesiè que respectum ad luminare debent huic nostrè ecclesiè Stabulensi et jus presbyterorum. [...] Ecclesia de Wirices den., presbiter* VI *d.*) CartStav 1, n° 154, p. 309; afr. ***Werices*** (*De terris què ad altare beati Remacli respectum debent.* [...] *De Olpane* [Oppagne, dép. de Wéris, auj. comm. de Durbuy, arr. de Marche, prov. de Luxembourg] *juxta Werices* VI *d.*) ibidem : 311. – Mentions relevées sans contexte par Gysseling, s.v. *Wéris* [10].]

1243, 9 juillet (cop. 1625), regeste d'un acte concernant les dîmes de Tohogne et de Wéris : afr. ***Wirice*** InvLuxVerk n° 87, p. 72.

1314-1315 (cop. 1566), regeste d'un acte concernant Wéris : afr. ***Wirice*** InvLuxVerk n° 527, p. 23; dans des NP, mfr. *Mailhars de* ***Wirice***, *Alis de* ***Wirice*** ibidem, p. 23.

(b) Deuxième série. Celle-ci ferait remonter l'histoire du nom et celle du bien de plus de trois siècles, si l'identification des formes était assurée.

814, 1er octobre, Cheppy (cop. 10e s., *A*), L'empereur Louis le Pieux confirme les monastères de Stavelot et de Malmedy dans la possession de la forêt que leur avaient concédée les rois Sigebert et Chilpéric : mlt. ***Wiria*** (*Deprecati sunt etiam nos de decimis et cappellis ab antecessoribus nostris sibi concessis ex quibusdam fiscis nostris, id est :* [...]*; de Tumbas* [Thommen, près d'Aix-la-Chapelle, Allemagne] *vero, Glaniaco* [Glain, dép. Bovigny, auj. comm. de Gouvy, arr. de Bastogne, prov. de Luxembourg], *Charango* [Cherain, auj. comm. de

[9] Aux yeux des éditeurs, le document ne contient rien qui permette d'en préciser la date; cependant il constitue le complément des listes et des dénombrements de biens effectués *ca* 1130; Halkin/Roland, CartStav 1 : 309.

[10] Carnoy dans ses deux éditions (1939-1940; 1948-1949) cite « 12e s. *Wirices* S. Hub. ». Le bien ne faisant pas partie des biens de l'abbaye de Saint-Hubert, cette mention doit être celle du cartulaire de Stavelot fautivement attribuée par Carnoy.

Gouvy]. *Tectis* [Theux, arr. de Verviers, prov. de Liège] *et Wiria, capellas simul cum decimis*) CartStav 1, n° 25, p. 66; var. ***Vuiria*** (cop. 17e s., A^3, d'après *A*). – Gysseling (1960 : 1082), a une entrée *Wiria* («inc. en Ardenne») et renvoie sans commentaire à l'édition Halkin/Roland.

950, 1er février, Baasem (?) (cop. 13e s.), Le roi Otton Ier confirme aux monastères les six lieues de forêt que le roi Childéric leur avait laissées, ainsi que les dîmes et chapelles qu'ils avaient reçues de ses prédécesseurs; l'acte reproduit la teneur du n° 25 : mlt. ***Vuiria*** (*de Tumbias vero, Glaniaco, Carango, Tectis et Vuiria capellis simul cum decimis*) CartStav 1, n° 70, p. 163. – Cette mention ne figure pas dans Gysseling (1960) [11].

Les éditeurs du cartulaire de Stavelot ont une puissante intuition qu'il faut examiner avec soin. Nous citons la note relative à l'acte de 814 (qui vaut aussi pour celui de 950), avant de la commenter (Halkin/Roland, CartStav 1 : 66-67) :

Wiria probablement Wéris. *Wiria* est jusqu'ici resté introuvable. Si nous consultons les documents postérieurs faisant mention des églises sur lesquelles Stavelot exerçait quelque droit, nous ne trouvons à rapprocher de ce vocable que *Wirices* dont l'église devait, d'après une pièce du XIIe siècle que nous publierons [il s'agit du n° 154, peu après 1131, v. ci-dessus], payer une redevance au «luminaire» de l'église de Stavelot. A la vérité, la forme romane *Wirices* accuse une forme latine antérieure *Wiritias*, comme *Scorices* de la charte de 1126 ci-après, qui dérive de *Scuritias*, n° 59; mais l'identité de *Wiria* et *Wiritia* semble évidente, si on leur compare les termes *vaccaria, porcaria, berbicaria*, produisant à l'aide du suffixe *-itia* [sic], des synonymes *vaccaritia, procaritia, berbicaritia* (Baluze, *Regum Francorum capitularia*, t. I, p. 331), et le mot bas-latin *scuria*, écurie, se transformant en *Scuritias* pour désigner le village de Xhoris. *Wiria* a pu de même s'allonger en *Wiritia*.

Comment raisonnent les historiens, et plus précisément le chanoine Roland, chargé par Joseph Halkin de l'identification des noms de lieu du cartulaire ?

1° Ils rapprochent deux formes onomastiques (lt. *Wiria* et afr. *Wirices*) en se fondant sur des indices relatifs aux lieux que désignent ces formes : l'église de Wiria fait partie des églises sur lesquelles Stavelot perçoit la dîme depuis 814 au moins; l'église de Wirices doit une redevance au luminaire de Stavelot d'après un relevé daté de *ca* 1130.

2° Ils reconstruisent un processus linguistique en posant un «allongement» de *Wiria* en *Wiritias*, qui serait parallèle à celui de *scuria* (attesté comme nom commun) en *Scuritias* (attesté

[11] Pour le deuxième acte, voir aussi *MGH, Diplomata, Otto I.*, éd. Th. Sickel, 1879, n° 118 (p. 200) : *Viuria*, sans localisation.

comme nom propre) et parallèle à l'«allongement» de *-aria* en *-aritia* [sic] dans une petite série de mots comme *vaccaria* / *vaccaritia*, etc.

Cette reconstruction, si elle peut être démontrée, est intéressante sur le plan historique, en ce qu'elle fonde la continuité onomastique des formes qui représentent *Wéris* par delà une discontinuité patente. Elle est aussi intéressante sur le plan onomastique, dans la mesure où elle permet de poser sur des bases renouvelées la question de l'étymologie des noms *Xhoris* et *Wéris*, question restée jusqu'ici sans réponse.

Or il est évident que c'est sur le plan linguistique (la linguistique des noms propres *et* celle des mots) que doit être démontrée une hypothèse qu'il faut tout d'abord formuler clairement.

3. La part commune de l'histoire des noms *Wéris* et *Xhoris* : histoire d'une surdérivation

3.1. Signalons avant toute chose un certain nombre de difficultés à régler. Tout d'abord, il faut corriger le prototype *Wiritias* («la forme romane *Wirices* accuse une forme latine antérieure *Wiritias*») en *WIRICIAS, car *-itia* est la forme graphique médiévale prise par le suffixe latin -ICIA aboutissant à afr., fr. *-ice*. Ensuite, il s'agit de distinguer soigneusement le plan des formes lexicales (auquel appartiennent lt. *scuria*, *vaccaria*, etc.) et le plan des formes onomastiques (auquel appartiennent lt. *Wiria*, *Wirices*, *Scuritias*, etc.). Enfin, il convient de faire précéder de l'astérisque toute forme lexicale ou onomastique reconstruite.

3.2. L'hypothèse du chanoine Roland peut à présent être formulée. C'est sur le plan du lexique que nous poserons un changement qui a eu des effets que l'on constate sur le plan des noms propres. Le phénomène qui a affecté les noms *Xhoris* et *Wéris* peut se décrire comme une *surdérivation* qui a atteint les deux mots à l'origine des deux noms :

1° Les formes lexicales primaires *SCURIA et *WIRIA se sont modifiées en *SCURICIA et *WIRICIA.

2° Ces formes lexicales secondaires ont entraîné à leur suite les noms propres formés à partir de ces mots : les formes onomastiques primaires *SCURIA et *WIRIA se sont modifiées en *SCURICIAS et *WIRICIAS, formes onomastiques secondaires. Pour l'un des deux noms, la forme primaire est attestée; pour l'autre, elle ne l'est pas : on ne peut donc exclure une fixation directe de *SCURICIAS.

3.3. Insistons sur les deux conséquences d'une telle analyse.

Sur le plan onomastique, quant à l'étymologie des noms qui nous intéressent, *SCURICIA et *WIRICIA sont détrônés comme prototypes lexicaux au bénéfice de *SCURIA et *WIRIA, sur lesquels nous allons maintenant nous pencher (respectivement § 4, 5).

Sur le plan lexical, le processus présenté ici en termes de surdérivation suppose non seulement l'analyse et la mise en relation de mots possédant une caractéristique formelle commune (en l'occurrence le dégagement du morphème lt. *-ia*, remplacé par lt. *-icia*), mais aussi la mise en relation de mots possédant des caractères communs sur les plans sémantique et référentiel. C'est cette règle et ses implications que nous étudierons ensuite (§ 6).

4. Lt. **SCURIA*

4.1. Le prototype lexical latin *SCURIA de la forme primaire *SCURIA(S), posée comme forme primaire à l'origine de *Xhoris*, s'identifie sans peine. Il s'agit du mot latin haut-médiéval *scuria* f. 'bâtiment de service d'une exploitation rurale, grange' (ce sens notamment dans *Lex Alamannorum* [env. 720]; *Capitulare de villis* [env. 795]), 'étable' (ce sens notamment dans certaines versions de *Lex Salica*; *Capitulare de villis*)[12]; v. Niermeyer 949;

[12] Remarquons qu'il n'est pas certain qu'il faille définir le mot par 'étable' dans certains contextes où le bâtiment, peut-être à fonctions multiples, apparaît comme contenant du foin et des animaux. Mais il est sûr que c'est en vertu d'un rapprochement étymologique fautif que l'on a projeté sur mlt. *scura, -ia* le sens que possède mfr. frm. *écurie*. Le mot mfr. frm. *écurie* est en effet un emprunt à italien *scuderia*; v. Lebel (1941 : 286-288); FEW 11, 349a, SCŪTARIUS.

Du Cange 6, 138-139. À côté de la forme lt. haut-méd. *scuria* existent les variantes lt. haut-méd. *scura*, *escura*.

Ainsi que l'expose le FEW (17, 140), latin *scura*, *scuria* est emprunté et adapté (greffe suffixale *-ia*) du mot ancien francique *SKŪRA 'grange', d'où moyen néerlandais *scüre*, néerlandais *schuur*, ancien haut-allemand *scûra*, allemand *scheuer*. La diffusion du mot a été large, ce dont témoignent non seulement les attestations lexicales anciennes (en latin et en ancien occitan) et les survivances contemporaines (en wallon et en occitan), mais aussi les cristallisations toponymiques, sur lesquelles il faut ici se pencher.

4.2. La toponymie permet en effet d'apporter des compléments d'information dignes d'intérêt sur l'histoire de cet emprunt, à condition de distinguer deux phases dans cette histoire (ce qui n'est fait dans aucun des manuels consultés : Gröhler 2, 260; VincentF § 778; Nègre, v. références ci-dessous) [13].

(a) C'est à la première phase de l'histoire du mot emprunté de francique *SKURA qu'il faut rapporter les attestations toponymiques du domaine d'oïl, lesquelles se sont toutes fixées sans article et remontent donc à une date que l'on peut fixer avant 800 pour les aires latérales de la Galloromania (Chambon 2005). Ces noms, qui continuent lt. *SCURA *['skura] ou *SCURIA *['skurja] au pluriel, sont :

1° [aire picarde] Pas-de-Calais *Ecuires* : 1070 *Escuras*; 1123 *Escuris*; 1143 *Scuir*; 1202 *Escuirs*; Gysseling = Nègre, TGF 2 § 26317 [14].

2° [aire normande] Calvados *Escures*-sur-Favières : 1154 *Escurium*, *Escuriae*; Dauzat/Rostaing = Nègre § 26319.

3° [aire lorraine] Meurthe-et-Moselle *Xures* : 1022 *de Xuris*; 1103 *Scuris*; Dauzat/Rostaing = Nègre § 26320 [15].

Il faut y ajouter, en domaine occitan, continuant lt. *SCURIA ['skorja] au singulier et sans article :

[13] Il nous faut à présent citer Chambon / Grélois (2008) à propos du toponyme clermontois *illas Escurias* / *les Escures*; nous arrivons de façon indépendante à des conclusions analogues (si ce n'est pour le rattachement à ce type de Dordogne *Escoire*; v. ci-dessous 4° et n. 16).

[14] Auxquels s'ajoutent, d'après Gysseling (1960 : 300) : Pas-de-Calais *Écuire* : 1175 (cop. 17e s.) *Scuires*; Ardenne, non localisé, *Écuires* : déb. 12e s. *Scuria*; env. 1100 *Scures*; env. 1155 *Scuires*.

[15] Rattachés par Nègre à « oïl *escure* 'grange' ».

4° [aire périgourdine] Dordogne *Escoire* : 1403 *Escoyra*; Dauzat/Rostaing = Nègre § 26316 [16].

Contrairement à ce qu'affirment les sources consultées, il n'y a jamais eu d'«ancien français *escure*» (Nègre sans astérisque; Vincent avec astérisque), lequel ne pourrait d'ailleurs rendre compte ni de *Escuires* (1°) ni de *Escoire* (4°). C'est au latin de l'Antiquité tardive ou du haut Moyen Âge que remontent ces créations toponymiques.

(b) En revanche, c'est à une phase ultérieure de l'histoire du mot qu'il faut rattacher les créations toponymiques occitanes où aocc. occ. ⌈*escura*⌉ 'grenier, grange', au singulier ou au pluriel, toujours précédé de l'article, se cristallise dans aocc. occ. *Lescura*, *Las Escuras*, francisés en *Lescure*, *Les Escures* (cf. Nègre TGF § 26322, 26323). Dans ce domaine, où l'aire toponymique déborde à peine l'aire lexicale dialectale actuelle (qui est limousine, périgourdine et rouergate), les noms demeurent transparents (c'est-à-dire interprétables par les formes dialectales actuelles), ce qui n'implique nullement, confusion fâcheuse (cf. Nègre), que les formations soient dialectales.

4.3. Il s'agit donc, pour nous, de situer lt. SCURIA et son avatar lt. *SCURICIA, posés à l'origine de *Xhoris*, dans l'histoire latine de l'emprunt de frq. *SKŪRA, qui s'éteint généralement en domaine d'oïl avant l'apparition des premiers textes en langue vulgaire, ne subsistant dialectalement qu'en wallon oriental : wall. *heûre* f. 'grange' (liég.), *hore* (malm.); v. FEW 17, 140, à compléter par ALW 9, notice 18 et carte 8.

Il faut observer plusieurs *événements*, qui laissent leurs traces dans la double tradition lexicale et onomastique de ce mot et qui montrent comment s'est opérée l'intégration de cet emprunt en latin :

1° Sur le plan morphologique, une tendance à la pluralisation marque la forme simple (incorporée aux féminins en -A) comme les formes suffixées conservées par la toponymie; et un processus de greffe suffixale, par les suffixes -IA (atone) [17],

[16] Rattaché par Nègre à «occ. infinitif *escouire* 'battre le blé'». – Nous ne disposons malheureusement pas de la forme dialectale actuelle, laquelle permettrait d'affirmer que le <o> de la graphie médiévale reflète bien un [o] ainsi que nous le supposons.

puis -ICIA (tonique), assimile le mot à deux classes de dérivés latins où ces suffixes ont une valeur collective. Il nous semble que ces deux changements peuvent être expliqués en tant que marquage formel du sème /collectif/ contenu dans le sémème du mot ('lieu où on rassemble des x') [18].

2° Sur le plan phonétique, toutes les formes galloromanes ne peuvent remonter au radical *[skur-] que postule l'ensemble de la descendance germanique. Le nom de lieu *Escoire* (Dordogne) nécessite de poser un prototype *['skorja] et non *['skurja]; en dépit des mentions les plus anciennes de sa tradition, en <Scur-> (10e s.), le nom *Xhoris* nécessite de poser un prototype *[sko'rikja] et non *[sku'rikja].

On reconstruit donc, dans cet ordre : frq. *SKŪRA, emprunté sous la forme lt. ['skura], féminin (attesté à l'écrit : *scura*; à l'origine des formes wallonnes actuelles); pluralisé (toponyme cité sous 3°); adapté par greffe suffixale en lt. ['skurja] féminin (attesté : *scuria*) (toponymes sous 1°, 2°); réinterprété comme neutre pluriel, d'où le singulier lt. ['skurjo] neutre singulier (attesté : *scurium*; v. aussi la tradition du toponyme sous 2°); lt. ['skurja] adapté phonétiquement en *['skorja] (toponyme sous 4°); adapté par greffe suffixale en lt. *[sko'rikja] (posé à l'origine de *Xhoris*).

Si nous relions le témoignage de ces adaptations multiples à celui qu'offrent les textes latins haut-médiévaux, nous voyons que la trajectoire de l'emprunt de frq. *SKŪRA est celle d'un mot d'ancrage populaire, diffusé largement par le latin juridique et administratif mérovingien (lois), puis carolingien (capitulaires); si nous y ajoutons celui de l'extinction du mot en domaine d'oïl avant l'apparition des premiers textes en langue vulgaire, à l'exception d'une aire wallonne extrême orientale, nous attribuerons avec vraisemblance cette disparition à la concurrence d'un autre mot (certainement GRANICA) [19].

[17] Cette greffe permettant l'intégration de la forme suffixée germanique en *-ja* (frq. **skurja*) qui existe à côté de la forme en *-a* (frq. **skura*).

[18] Nous reviendrons sur le processus morphologique au § 6.

5. Lt. *WIRIA

5.1. À nouveau, on distinguera ici deux niveaux d'analyse (cf. ci-dessus, § 2.1) :

1° celui des formes signifiantes, où il s'impose de chercher une base lexicale qui ait pu être sélectionnée par le suffixe collectif latin -IA (refait ensuite en -ICIA, de même valeur);

2° celui des formes phoniques, où il s'agit d'établir l'ancêtre d'une tradition que nous connaissons de 814 à nos jours.

5.2. Sur ce second plan, une différence essentielle se fait jour entre lt. SCURIA (identifié en tant que lexème), d'où *SCURICIA, posé à l'origine de *Xhoris*, et lt. *WIRIA (simple prototype), d'où *WIRICIA, posé à l'origine de *Wéris* : c'est que la première tradition est riche en *événements* (nous en avons étudié trois) qui permettent de qualifier cette tradition en tant que wallonne, alors que la seconde manifeste une grande stabilité sur le plan formel.

On n'y décèle, en effet, qu'un seul changement, à savoir l'ouverture de la voyelle initiale, primitivement graphiée <i> (aussi bien dans lt. *Wiria* (814), où elle est accentuée, que dans afr. *Wirices* (vers 1131-14e s.), où elle est inaccentuée), aboutissant à wall. [ɛ]; la manifestation la plus ancienne de ce changement dans la tradition graphique du nom est afr. *Werices* (vers 1131). De ce changement, on peut tirer que la voyelle du radical de *WIRIA est une voyelle palatale autre que [i], car [i] se serait maintenu intact (comparer lt. HĪBERNU > fr. *hiver*, wall. *iviér*). La graphie <i> recouvre un son plus ouvert que [i], donc [e].

Au-delà de cet événement, c'est bien plus une *constante* qui permet de déclarer wallonne l'histoire formelle du nom *Wéris*. La présence continue de [w] depuis les plus anciennes mentions (sous les graphies <uu>, <w>) jusqu'aux formes actuelles ne peut en effet se justifier qu'au sein de la tradition wallonne.

(19) En Wallonie, la grange, envisagée comme «partie des bâtiments agricoles où l'on rentre les récoltes et où l'on bat le blé», est nommée ⌈grange⌉ (*grègne, gingne, grindje*..., les premières formes manifestant un traitement autochtone récessif) partout, sauf dans la très petite aire extrême orientale qui conserve *SKURA; v. ALW 9, not. 18. – Comme nous le fait remarquer Martina Pitz, l'histoire du mot *SKURA doit être écrite entièrement en tenant compte de l'ensemble de la tradition germanique et de la tradition romane; nous reconnaissons que nous avons seulement effleuré le sujet en l'abordant dans la perspective qui était la nôtre.

Comme dans le cas de *Xhoris*, il n'y a donc, avant l'emprunt par le français de la forme wallonne, qu'une seule histoire formelle continue, qui est wallonne.

Or [w], à l'initiale d'un mot, peut avoir en wallon deux sources.

1° Il peut continuer W- germanique et s'oppose alors à fr. [g] (par un stade intermédiaire [gw]) : comparer wall. *wârder*, fr. *garder* (de frq. WARDÔN, FEW 17, 510); Remacle Diff. § 55. Cette source de [w], dont les exemples sont nombreux, est bien connue.

2° Il peut aussi continuer V- latin et s'oppose alors :

- soit à fr. [g], comme dans le cas précédent : comparer wall. *wèsse*, *wasse*, *wèspe*..., pic. *wèpe*, fr. *guêpe* (de lt. VESPA, FEW 14, 342; ALW 1, carte 48); on suppose souvent, pour cette petite série de mots, l'influence secondaire spécifique d'un mot francique (en l'occurrence, celle de frq. *WASPA, mot de même sens que le mot latin), car sans cette influence, la cohérence de l'évolution romane se manifeste par roum. *viespe*, it. *vespa*, cat. *vespa*, esp. *avispa*, pg. *bespa*;
- soit à fr. [v] : comparer wall. *wahê*, *wachê* 'cercueil', correspondant de fr. *vaisseau* (de VASCELLU, FEW 14, 190b); wall. *wèroûle(s)* f.pl. '*variole / rougeole', continuateur de lt. VARIOLA, dont fr. *variole* est emprunté (FEW 14, 190b; ALW 15, not. 124; Boutier 1993-1994); wall. malm. *win*, dans ⌈avoir le cœur *win*⌉ 'avoir des nausées', correspondant de fr. *vain* (FEW 14, 163b, VANUS; ALW 15, 218a, n. 17); wall. liég. *wape*, dans ⌈avoir le cœur *wape*⌉ 'id.', correspondant de afr. *vape* 'fade' (FEW 14, 168b, VAPPA; ALW 15, 16b), liste qui pourrait être allongée de cas où [w] continue V- devant A; – ajoutons les mots suivants, où il procède de V- devant E : wall. or. *wahiètes*, *wachiètes*... 'variole / rougeole', correspondant de fr. *vessiettes*, de lt. VESICA + -ITTA (FEW 14, 341b; ALW 15, not. 124 et 125), alors que le simple se présente en wallon sous la forme, elle aussi populaire, *vèssèye* 'vessie'; wall. *warmaye*, *wèrmaye* 'vermine; éphémère, etc.', de lt. *VERMALIA (FEW 14, 341b, VERMIS; ALW 8, 336a), alors que le continuateur du simple est wall.

viér, avec une diphtongaison qui montre le caractère autochtone de cette issue; wall. *wiheû* et *wihâ*, *-a*, *wicha* 'putois', à côté de *vèheû* et *vèhâ*, *vèchô*, rattachés à lt. VISSIO (FEW 14, 53a; ALW 8, not. 35). Ce traitement particulier de V-, qui divise parfois la tradition wallonne entre mots ou formes en *v-* et mots ou formes en *w-*, mériterait une étude approfondie [20].

5.3. Nous appuyant sur ce développement particulier de V- latin en [w] dans l'aire wallonne, nous proposons d'identifier lt. *WIRIA ['werja] avec lt. haut-méd. VERRIA f. 'endroit où l'on élève des porcs', dérivé de lt. *verres*, *-is* 'sanglier; porc mâle'. Le mot est connu par cette seule mention, de Du Cange (6 : 780), qui n'est malheureusement ni datable et ni localisable : «Petrus Veters tenet de Comite casale domus suae et Verriam, et debet inde III. sol. censuales [21].»

Lt. VERRIA ne peut être qu'une formation (tardo-)antique, car le suffixe atone '-IA sera délaissé, dès la fin de l'Antiquité, au profit de suffixes accentués de même valeur, en particulier -'ARIA (cf. ci-dessous, § 6). Cependant, Meyer-Lübke (Gramm. 3, § 405) remarque que -IA est à l'origine de quelques formations nouvelles propres à la Gaule du nord, par exemple *SPISSIA (d'où afr. *espoisse* 'fourré, taillis', wall. *spèhe*, *spèche*; FEW 12, 197a, *SPISSIA; ALW 6, 86a et n. 1). L'hapax VERRIA une fois reconnu est à définir, en vertu de sa base, par 'lieu où l'on garde les porcs mâles non châtrés'. Le mot est sans continuateur dans le lexique français et, jusqu'à présent, sans continuateur toponymique (v. FEW 14, 304, VERRES) [22].

[20] Non seulement pour comprendre le phénomène et le situer dans le temps, mais aussi pour rectifier certaines étymologies. Il semble, en effet, que l'on a cherché trop souvent un étymon germanique en W- à l'origine d'un mot wallon en *w-* là où la solution «latine» s'imposait; c'est le cas, par exemple, pour wall. *wague* f. 'éboulement', correspondant de fr. *vague* (pour Haust, DL), que Wartburg rattache à néerl. WAGEN (FEW 17, 450a); cf. ALW 6, 35a et n. 1. – V. une présentation du problème dans Pitz (2003 : 96-99).

[21] Du Cange se demande s'il ne faut pas lire *Vernia*; il faut éditer *verriam*.

[22] Remarquons qu'on ne peut écarter tout à fait, en vertu du sens primitif de la base, un sens possible 'lieu où l'on garde les sangliers'. – C'est de lt. PORCUS, primitivement 'jeune porc', secondairement 'porc (terme générique)' (suite à l'extinction de SUS; cf. REW § 8479 SUS 'Schwein' : log. *sue*, pg. *su* 'Sau'; FEW 9, 191, PORCUS, commentaire) que sont dérivés les mots signifiant 'lieu où l'on garde les porcs' (en particulier lt. *porcaria*, dont dérive lt. *porcaricia*; v. ci-dessous, § 6).

On ne s'étonnera pas de constater, dans la famille de VERRES comme dans plusieurs autres familles lexicales mentionnées précédemment (§ 5.2), une scission, sur le plan formel, entre le traitement particulier [w-] et le traitement général [v-] que connaît toute la famille lexicale issue de VERRES (y compris wall. *viér* 'verrat').

D'autre part, il nous est à présent possible d'expliquer mieux que nous ne l'avons fait le timbre [e] de la voyelle tonique, sous une graphie <i>, dans *Wiria* *['werja] (dont procède *[we'rikja]). En effet, l'«infiltration de yod» qui «se combine avec la voyelle précédente» après avoir palatalisé [r] (Bourciez § 182) a eu pour effet de fermer la voyelle d'un degré. En nous souvenant qu'il n'y a pas de «diphtongaison conditionnée» en wallon (Bourciez § 49-50; Remacle Diff. § 14), nous restituons : *['wɛirja] > *['weirja] > *['werja][23].

6. Description de la règle à l'origine de la dérivation secondaire

6.0. Les étymologies particulières trouvées, ou plutôt proposées, le plus important reste à faire, puisqu'il faut encore intégrer les mots qui ont été sortis des deux toponymes étudiés dans une structure lexicale, ce qui implique : – de rendre compte de leur particularité morphologique en les reliant à des dérivés du même type; – de rendre compte de leur sens, ce qui n'a été fait, jusqu'ici, que grossièrement, par le biais d'une analyse des formants; – de rendre compte de leur emploi, ce qui implique de cerner le milieu qui a utilisé ces mots et qui a pu les employer comme noms propres.

Les trois objectifs sont liés : il s'agit de déterminer les lexèmes *et* les conditions de leur emploi comme toponymes. Nous choisissons de nous focaliser ici sur ce qui nous apparaît comme le plus particulier, à savoir ce que nous avons présenté comme une *surdérivation*.

[23] Nous ne pouvons pas déterminer si la graphie <i> note le stade [ei] ou le stade [e] (vraisemblablement [e:]).

6.1. Pour décrire cette règle de surdérivation de -IA (suffixe à valeur collective) en -ICIA (suffixe de même valeur), notre effort visera ici à intégrer les deux cas traités dans un ensemble plus vaste, afin de déterminer (a) les conditions formelles du processus, (b) les éventuels caractères sémantiques et référentiels communs des mots qu'il a affectés, (c) la date à laquelle il s'est produit.

Nous examinerons un ensemble de cinq mots pour lesquels il faut poser une surdérivation de *-aria* en *-aricia*; ces mots sont attestés ensemble dans ce contexte unique du *Capitulare de villis* (vers 795) qui permet d'en comprendre précisément le sens :

§ 23 «In unaquaeque villa nostra habeant iudices ***vaccaritias***, ***porcaritias***, ***berbicaritias***, ***capraritias***, ***hircaritias*** quantum plus potuerint et nullatenus sine hoc esse debent. Et insuper habeant vaccas ad illorum servitium perficiendum commendatas per servos nostros, qualiter pro servitio ad dominicum opus vaccaritiae carrucae nullo modo minoratae sint. Et habeant, quando servierint ad carnes dandum, boves cloppos non languidos et vaccas sive caballos non scabiosos aut alia peccora non languida. Et ut diximus, per hoc vaccaritias et carrucas non minorent [24].»

(a) Du point de vue morphologique tout d'abord, quatre des cinq dérivés (lt. haut-méd. *vaccaricia*, *porcaricia*, *berbicaricia*, *capraricia*, sous la graphie attendue en <-itia>) peuvent être mis en relation avec un dérivé en *-aria*, suffixe à valeur collective, formé sur la même base (lt. haut-méd. *vaccaria*, *porcaria*, *berbicaria*, *capraria*); on supposera de même **hircaria* à côté de *hircaricia*. Pour les cinq dérivés en *-aricia*, c'est une *surdérivation* en *-icia* (remplaçant *-ia*) dans le contexte *-ar-* qu'il faut poser.

Cette création (ou quasi-création) d'un nouveau suffixe nominal collectif *-aricia* (produit de *-aria*, suffixe nominal collectif, et de la règle *-ia* → *-icia*) est à mettre en parallèle avec la création du nouveau suffixe primitivement adjectival *-ariciu* (produit de *-ariu*, suffixe adjectival, ou de *-are*, suffixe nominal, et de la règle *-iu* → *-iciu*; exemple : *faucon lanier / lanerez*). La différence entre ces deux suffixes complexes (le suffixe adjectival à reconnaître dans *opus vaccaritiae carrucae* du passage cité ci-dessus, le suffixe nominal dans *habeant iudices vaccaritias* du même passage)

[24] Cité ici d'après *MGH, Legum Sectio, II Capitularia regum francorum 1*, ed. A. Boretius, 1893, 85.

est que le premier a été très productif dans le lexique galloroman [25], tandis que le second ne laisse de traces que dans la toponymie, ainsi que nous allons le montrer. En d'autres termes, la genèse de -ARICIU, en tant que suffixe à part entière, a réussi, tandis que celle de -ARICIA a échoué; c'est la raison pour laquelle il paraît plus juste, pour ce dernier, d'évoquer le processus (en terme de surdérivation), plutôt que son résultat.

(b) Du point de vue sémantique et référentiel, ensuite, il ne suffit pas de poser simplement l'équivalence entre *vaccaria* et *vaccaricia*, etc., mais il faut aussi considérer la sphère d'emploi des surdérivés, qui constituent une classe restreinte, circonscrite à une certaine époque et à un certain milieu. La recommandation du capitulaire concerne en effet la bonne gestion par les *judices* ('intendants') des dépendances de la *villa* où sont logés et entretenus les animaux domestiques. Les cinq dérivés en *-aricia* doivent être définis par 'appendice de la villa (carolingienne) où sont entretenus les animaux domestiques que sont les vaches / les porcs / les brebis / les chèvres / les boucs' [26].

(c) Notre désir est évidemment grand de savoir depuis quand les mots tels que *vaccaricia* appartiennent au vocabulaire latin. Deux moyens peuvent être utilisés pour dater ces lexèmes.

Le premier consiste à envisager le processus dérivationnel, tel qu'il vient d'être décrit : alors que le suffixe adjectival *-aricius* commence à se manifester dans l'antiquité tardive (*sigillaricius* adj., d'où *sigillaricium* s.n. 'sceau servant à cacheter' Vopiscus, Aurelianus, 4e s.) et devient productif à partir du haut moyen-âge, le suffixe nominal *-aricia* n'apparaît dans aucun texte antique [27] et n'a presque aucune productivité dans le lexique général des langues romanes. On ne peut citer que la petite série

[25] V. Thomas 1905 (reprenant un article de 1903); Feller 1912; Haust 1933. – C'est évidemment à -ARICIA, féminin du suffixe primitivement adjectival -ARICIU que se rattachent les nombreux dérivés wallons en *-erèce* (souvent à valeur instrumentale) : type liég. nam. *plantche hatcherèce* 'pour hacher' et, sans substantif d'appui, *hatcherèce* 'couperet'; v. Thomas (1905 : 109), Feller (1912 : 178, 202), FEW 16, 147a.

[26] Remarquons que nous nous astreignons à définir plus précisément ces mots que ne le fait, par exemple Niermeyer (2001), qui propose pour cet extrait du *Capitulaire* : 'bergerie' sous *berbicaritia*; 'étable à chèvres' sous *capraritia*; 'toit à porcs' sous *porcaricia* (ici forme normalisée); 'troupeau de bovins' sous *vaccaricia* (idem), alors que le même article propose une définition 'vacherie, ferme d'élevages de bovins' pour d'autres textes. Il n'y a pas d'article *hircaricia, -tia*.

macédo-roumain *căpărleádză*, *purcăreádză*, *văcăreádză* (*-ţă*) 'lieu où se reposent les chèvres / les vaches / endroit réservé aux cochons' (Papaghi 1974 : 338, 1031, 1255; Puşcariu 1905 § 271, 1355, 1848)[28].

Le second moyen consiste à rechercher dans les textes les lexèmes qu'atteste le Capitulaire. Deux d'entre eux seulement peuvent être documentés dans le premier tiers du 8e siècle, tous deux dans la *Lex Alamannorum*[29] :

§ 68 «Si quis ***in vaccaritia legitima***, ubi sunt 12 vaccas vel amplius, taurum ex ea involaverit vel occiderit, tres solidos eum solvat, aut qualecumque armentum de ipsa vaccaritia involatus fuerit, secundum qualitatem eum solvat.» – Leçon de *A*; variantes : vacharicia; vaccaria; vaccariciam.

§ 77 «Si quis stuba, ovilem, ***porcaritia domum*** aliquis concremaverit, unicuique cum solidis conponat et similem restituat.» – Leçon de *A*; variantes : porcaria; porcaritiam; – domus.

Ces mentions, qui ne sont semble-t-il précédées d'aucune autre, sont d'un grand intérêt parce que les variantes montrent la relation de quasi-synonymie entre *vaccaria* et *vaccaritia* et entre *porcaria* et *porcaritia* et actent, en quelque sorte, la naissance des formes surdérivées avec une valeur nouvelle qui leur est propre ('appendice de la *villa*'); en effet, c'est bien le sens spécifique identifié dans le contexte du Capitulaire qu'il faut reconnaître dans les deux contextes de la Loi des Alamans.

6.2. Quant aux surdérivés *SCURICIA et *VERRICIA qui sont au cœur de notre étude, ils doivent être à la fois associés et dissociés du petit ensemble de mots en *-aricia* connus par une poignée de textes des 8e et 9e siècles. La différence se marque sur les points suivants : – la dérivation secondaire s'est effectuée, pour ces deux mots, directement sur le radical[30]; – elle n'est soutenue par aucun adjectif correspondant; – le radical n'est pas un nom d'animal dans le cas de *SCURICIA, n'est peut-être pas identi-

[27] C'est ce que notait déjà Thomas (1905) et que confirme une enquête dans les bases de données actuellement disponibles; nous remercions vivement Pascale Renders pour ses recherches dans les bases lexicographiques et textuelles. – La première attestation en toponymie est dans Creuse *Rudersas* (hameau de Royère) : 626 *Rotaricias* (Thomas 1903 : 194).

[28] S'y ajoute it. méridional *capraréccia*, *crapa-* 'stalla (invernale) per le capre, caprile, ovile', aussi en toponymie; LEI 11, 637-638.

[29] Consultée l'éd. Lehmann / Eckhardt (1966 : 135, 141).

[30] Pour un troisième cas de dérivation en -ICIA [-'ekja] directement sur un radical v. ci-dessous, *BOVICIA (§ 6.3 sous 4°).

fiable dans le cas de *VERRICIA *[we'rikja], où l'on ne reconnaît plus l'issue contemporaine de VERRE *['vjer]; – le suffixe greffé y est de forme [-'ikja] (d'où aujourd'hui [-is]), alors qu'il est de forme [-'ekja] dans [-ar'ekja] (d'où aujourd'hui [-erɛs], par exemple dans *Porcheresse*, v. ci-dessous), quoique dans les deux cas «couvert» par la graphie unique <-itia> [31].

Nous en déduisons que *SCURICIA et *VERRICIA, formes secondaires anomales produites par une greffe suffixale, s'expliquent par l'incorporation de SCURIA et VERRIA dans la petite série des dérivés en -ARICIA qui viennent d'être étudiés et proposons dès lors de définir plus précisément *SCURICIA et *VERRICIA, étymons directs de *Xhoris* et *Wéris*, par 'appendice de la villa où sont entreposés les gerbes, le grain / où sont logés les porcs mâles'.

Si l'on a bien voulu nous suivre, cet ensemble de mots désignant les appendices de la *villa* ne remonte pas avant 700.

6.3. *SCURICIA et *VERRICIA intégrés dans une structure lexicale, nous souhaitons les incorporer dans un ensemble toponymique, ce qui achèvera de les déterminer comme mots de la langue *et* comme étymons de noms de lieux.

Trois dérivés en -ARICIA parmi ceux que nous avons examinés, quoique submergés avant l'apparition du français dans les textes, ont laissé des traces dans la toponymie, à savoir : VACCARICIA, PORCARICIA (les deux dp. *Lex Alamannorum*) et CAPRARICIA (dp. *Capitulare de villis*). À ceux-ci, la toponymie permet d'ajouter *BOVARICIA (comparer *bovarica*, hap., Niermeyer) et *BOVICIA, ainsi que *LUPARICIA.

Nous proposons ici un relevé non exhaustif des noms de lieux concernés d'après les sources disponibles. Le fait remarquable à constater est celui-ci : tous ces noms se sont fixés sans article, ce qui impose de dater leur fixation antérieurement à 750 (*ca* 800 pour les aires latérales) (Chambon 2005) [32].

Des deux dates repères que nous venons de fixer (700 environ pour la création des lexèmes, 750/800 au plus tard pour leur fixation comme toponymes), nous tirons que ce petit nombre de

[31] Cette variation est aussi connue dans le suffixe -ARICIU; c'est [-a'rekju, -a] qui explique le type galloroman ⌈*-erez*, *-erèce*⌉, mais c'est [-ar'ikju] qui est à l'origine du type espagnol ⌈*-erizo*, *-eriza*⌉ et portugais ⌈*-ariço*⌉; cf. Thomas (1905 : 66-67).

mots désignant les appendices de la *villa*, en dépit de leur caractère non institutionnel (qui les distingue clairement de mots tels que mlt. *allodium*, *mallus*, *heribannus*...) et de leur référence rurale (qui pourrait inviter à les considérer comme de banales désignations populaires de granges et d'étables; cf. manuels), ont été diffusés d'en haut, imposés par l'administration franque.

1° Représentants de *VACCARICIA(S) : huit témoins, sept sans article [33].

Seine-et-Oise (= Yvelines) *Vacheresses-les-Hautes* (comm. de Mitainville) : 1229 *apud Vachereces*; seulement VincentF.

Belgique, Hainaut (arrondissement de Mons, comm. de Herchies) *Vacresse* : *Vakerec(e), Vakerech(e)* 1267 (Censier d'Herchies, éd. R. Mantou, Bruxelles, 1974).

Somme *Vacqueresse* (comm. de Quevauvillers) : 1144 *Vacherecia*; VincentF = Nègre § 5651; autre lecture dans Gysseling.

Vienne *Vacheresse* (comm. de Saugé) : 1086 *villa qua Vachartia dicitur*; 12e s. *Vachereza*; VincentF = Nègre 5651.

Eure-et-Loir *Vacheresses-les-Basses* : 984 *Vacheria* (982 VincentF); 1229 *Vachereces* (*Vacheceres* avec correction, Nègre); VincentF = Nègre § 24845.

Commentaire. On constate ici, comme dans le cas de *Wéris*, une tradition discontinue; le primitif, représentant *VACCARIA, fait place au surdérivé, représentant *VACCARICIA.

Vosges *La Vacheresse*; seulement Gröhler (sans documentation).

Haute-Savoie *Vacheresse* : 1418 *curati de Vacherece*; VincentF = Nègre § 5651 et 30064 (double classement et double explication).

Haute-Loire *Vacheresse* (comm. de Siaugues-Saint-Romain) : 999 *mansus de Vacaritias*; VincentF = Nègre 5651.

2° Représentants de *PORCARICIA(S) : cinq exemplaires, tous primitivement sans article [34].

[32] Nous nous servons, pour notre relevé, des manuels canoniques, essentiellement Gröhler 2, 198-201; VincentF § 687; Nègre, dont nous citons les paragraphes; nous recueillons en outre les données de VincentB; Herbillon; Gysseling; DauzatR; Kristol DTS. Nous limitons au maximum le commentaire, sans entrer dans une critique fastidieuse des explications rencontrées. – Il serait utile de poursuivre l'enquête afin de déterminer si les lieux désignés ont bien été dès l'origine des lieux habités (et non des terroirs). On sera attentif dès ici : au cas de *Vacheresses-les-Basses*, qui présente une tradition discontinue et appuie la reconstruction proposée pour *Wéris*; aux représentants de *BOVICIA, dérivé par un suffixe simple, comme *Xhoris* et *Wéris*; au statut de Porcheresse (Luxembourg belge), qui apparaît clairement comme la dépendance d'une *villa* publique.

[33] Nombreux autres exemplaires sans documentation cités par Thomas (1903 : 194-195).

[34] V. Thomas (1903 : 194) pour d'autres exemplaires sans documentation ancienne. Les mentions bourguignonnes de Godefroy (6, 287), avec postérité dans FEW (9, 184b), sont probablement toutes toponymiques.

Belgique, Luxembourg (arrondissement de Neufchâteau) *Porcheresse* : 902 (cop. 3e déc. 13e s.) *Porcaritias*, 1130-1131 (cop. id.) *Porcherec*, 1501 *Pourcherasse*; Gysseling 806; VincentB § 190.

Commentaire. Les deux premiers actes sont dans le Cartulaire de Stavelot (CartStav 1, p. 118, n° 48; p. 306, n° 152). *Porcheresse* relevait du domaine de la villa de Graide, elle-même détachée de la villa royale de Paliseul (cf. CartStav 1, pp. 59-60, n° 23, daté de 770-779), dont le nom est une issue de PALATIOLU. L'acte de 902 contient aussi *Scurcitias* (pour *Scuritias*) [Xhoris].

Belgique, Namur (arrondissement de Dinant) *Porcheresse* : 1314 *Goffardus de Porchereche opidanus hoyensis*; Herbillon 128.

Saône-et-Loire *La Porcheresse* (comm. d'Auxy) : 861 *Porcaricia* VincentF = Nègre § 5649.

Commentaire. Ce nom offre la plus ancienne mention toponymique d'un dérivé de nom d'animal en -ARICIA. L'addition de l'article est évidemment secondaire.

Charente *Porcheresse* : 1088 *Porcharecia*; Gröhler = Nègre § 24829.

Lozère *Pourcharesses* (sans documentation); Gröhler = Nègre 5649.

3° Représentants de *CAPRARICIA(S) : deux exemplaires primitivement sans article.

Hérault *La Cabroulasse* (comm. de La Salvetat) : 1157 *Cabraresza*, 1181 *Caprarezia*, 1203 *Capraricia*; VincentF = Nègre § 5643. Article ajouté secondairement et réinterprétation (sous l'influence probable de occ. *cabrol* 'chevreuil') [35].

Aude *Saint-Laurent-de-La-Cabrerisse* : 1228 *S. Laurentii de Capraricia*; VincentF = Nègre § 5642. Article ajouté secondairement.

4° Représentants de *BO(V)ARICIA(S) : trois exemplaires sans article.

Oise *Bouvresse* : 1154 de *Bovereschis*, 1258 *Bovaresche*; Nègre § 5988.

Vienne *Bouresse* : 904 *Boerecia*; VincentF = Nègre § 5987.

Suisse, canton de Neuchâtel (district de Val-de-Travers) *Boveresse* : 1266 *de villa que dicitur Boveressa, Vioneti de Boverese, in villa que dicitur Boveressia*; Kristol DTS 179.

Ajouter le type *BOVICIA, représenté par :

Belgique, Namur (province et arrondissement) *Bovesse* : 1230 *Bovech*, 1360 *Boveche*, 1516 *Bovesse*; VincentB § 190 = Gröhler.

Isère *Bouvesse-Quirieu* : vers 1225 *eccl. Boveci*, 14e s. *Bovecia*; Nègre § 5986.

5° Représentants de *LUPARICIA : quatre exemplaires sans article. Ce type soulève une question particulière, dans la mesure où le loup n'est pas un animal domestique; faut-il poser

[35] L'identification n'est probablement pas exacte. Autre exemplaire actuellement précédé de l'article : Hérault, *La Cabrairesse*; v. Chambon (2006 : 259).

que les loups étaient *entretenus* dans un endroit particulier érigé en réserve de chasse [36] ?

Maine-et-Loire *Louresse-Rochemenier* : 1224 *Luparicia*, 1239 *Loerece*, vers 1330 *Louvraice*, 1467 *Luperitia*; VincentF = Nègre § 23743.

Suisse, canton de Bern (district de Moutier) *Loveresse* : 1148 *Decime de Loveresce*, 1179 *Decimas de Loverezo*, 1308 *Louerasse*, 1320 *Johannis dicti de Lòfresse*; Kristol DTS 546.

Ardèche *Loubaresse* : 1177 *Lobaressas*, 1479 *Loubaresse*; Nègre § 23745.

Cantal *Loubaresse* (comm. de La Chapelle-Laurent) : 1556 *Lobaressas*; Nègre ibid.

7. Conclusion

Résumons les acquis de notre enquête.

Nous avons mis au jour l'histoire linguistique particulière de deux noms de lieux de Belgique romane ayant en commun le suffixe -ICIA, celui-ci formant dans le lexique des dérivés à valeur collective sur la base de noms communs. Il nous semble que nous avons fait le nécessaire pour démontrer ce qui avait été posé à titre d'hypothèse, à savoir que *Xhoris* et *Wéris* remontent à *SCURICIAS et *VERRICIAS, eux-mêmes issus par réfection de SCURIA 'endroit où est entreposé le foin, le grain, grange' et VERRIA 'endroit où sont maintenus les porcs mâles' ; nous avons décrit (en termes de *surdérivation*), daté et attribué à un milieu déterminé la règle à l'origine de la transformation de ces deux mots et d'une petite série d'autres ayant servi à nommer les appendices fonctionnels de la villa aux alentours de 700 et que l'onomastique a fixés avant 800.

Dans un cas comme celui qui a été étudié ici, il est exclu de séparer l'histoire des noms propres et l'histoire des mots, parce que l'*événement* qui fait la particularité de l'histoire de ces noms n'est certes observable que dans le lexique onomastique, mais s'est effectué à date prélittéraire dans le lexique commun.

[36] Ajouter adauph. *foresta de la Lovareci, serva de la Lovareci* (1434), non localisé (Thomas 1903 : 194, d'après une communication de Devaux).

Références bibliographiques

ALW 6 = *Atlas linguistique de la Wallonie, Tome 6, La terre les plantes et les animaux (1re partie)*, par M.-G. Boutier, M.-Th. Counet, J. Lechanteur, Liège, Université de Liège, 2006.

ALW 8 = *Atlas linguistique de la Wallonie, Tome 8, La terre les plantes et les animaux (3e partie)*, par M.-G. Boutier, Liège, Université de Liège, 1994.

ALW 15 = *Atlas linguistique de la Wallonie, Tome 15, Le corps humain et les maladies (2e partie)*, par M.-G. Boutier, Liège, Université de Liège, 1997.

Bourciez = E. et J. Bourciez, *Phonétique française, Étude historique*, Paris, Klincksieck, 1978.

Boutier 2009. M.-G. Boutier, «Les noms de My et Sy (province de Liège, arrondissement de Huy) : découverte par l'onomastique d'une structure publique carolingienne dans l'Ourthe moyenne», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 125/3, 2009, 383-399.

CartStav = J. Halkin / C.-G. Roland, *Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy*, 2 vol., Bruxelles, Académie royale de Belgique, Commission royale d'histoire, 1909-1930.

Chambon 2005. J.-P. Chambon, «Toponymie et grammaire historique : les noms de lieux issus de cappella et de forestis et la diffusion spatiale de l'article défini dans la Galloromania», in *Par les mots et les textes, Mélanges de langue, de littérature et d'histoire des sciences médiévales offerts à Claude Thomasset*, Paris, pups, 2005, 143-155.

Chambon 2006. J.-P. Chambon, «Nouvelles observations sur la Toponymie de l'Hérault de Frank R. Hamlin», *Archéologie en Languedoc* 30.

Chambon / Grélois 2008. J.-P. Chambon / E. Grélois, «Du nouveau sur la toponymie de Clermont-Ferrand et de ses environs (II)», *Revue des langues romanes* 112, 2008, 101-134.

DauzatR = A. Dauzat / Ch. Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, Paris, Guénégaud, 1978.

Du Cange = Ch. du Fresne, seigneur Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis...*, éd. L. Hendschel / L. Favre, Niort, 5 vol., 1883-1887 [rééd. 1954].

Feller 1912. J. Feller, *Notes de philologie wallonne*, Liège – Paris, Vaillant-Carmanne – Champion, 1912, 176-221 [suffixe -aricius].

FEW = W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, 25 vol., Leipzig – Bonn – Bâle, 1922-2002.

Gröhler = H. Gröhler, *Über Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen*, 2 vol., Heidelberg, Winter, 1913-1933.

Gysseling = M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxembourg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, 2 vol., Belgisch interuniversitair centrum voor neerlandistiek, 1960.

Haust DL = J. Haust, *Dictionnaire liégeois*, Liège, Vaillant-Carmanne, 1933.

Haust 1923. J. HAUST, *Étymologies wallonnes et françaises*, Liège – Paris, Vaillant-Carmanne – Champion, 1923, 307-317 [suffixe -ARICIUS].

Herbillon = J. HERBILLON, *Les noms de communes de Wallonie*, Bruxelles, Crédit Communal de Belgique, 1986.

Kristol DTS = A. KRISTOL et al., *Dictionnaire toponymique des communes suisses / Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen / Dizionario toponomastico dei comuni svizzeri*, Frauenfeld – Lausanne, Huber – Payot.

Lebel 1941. P. LEBEL, «Sur l'origine du français écurie», *Le Français moderne*, 9, 1941, 278-288.

LEI = M. PFISTER / W. SCHWEICKARD, *Lessico Etimologico Italiano*, Wiesbaden, Reichert, 1979-.

Meyer-Lübke Gramm. = W. MEYER-LÜBKE, *Grammaire des langues romanes*, trad. par E. Rabiet, A. et G. Doutrepont, A. Counson, 4 vol., Paris, Welter, 1890-1906.

Nègre TGF = E. NÈGRE, *Toponymie générale de la France, Etymologie de 35 000 noms de lieux*, 3 vol., Genève, Droz, 1990-1991.

Niermeyer = J.F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis Lexicon minus*, éd. revue par C. van de Kieft, Leiden – Boston – Köln, Brill, 2001.

Pitz 2003. M. PITZ, «Innovations du centre et archaïsmes du Nord-Est : fruits du contact des langues en Gaule mérovingienne. Considérations sur le Nord-Est du domaine d'oïl dans la perspective d'une linguistique de contact», *Vox romanica*, 62, 2003, 86-113.

Puşcariu 1975. S. PUŞCARIU, *Etymologisches Wörterbuch der rumänische Sprache*, Heidelberg, Winter, 1975.

Remacle Diff. = L. REMACLE, *La différenciation dialectale en Belgique romane avant 1600*, Liège, Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, 1992.

Thomas 1903 / 1905. A. THOMAS, *Nouveaux essais de philologie française*, Paris, Bibliothèque de l'École des chartes, 1905, 62-110, 359-362 [suffixe -ARICIUS]. Première édition *Romania*, 22, 1903, 177-203.

VincentB = A. VINCENT, *Les noms de lieux de la Belgique*, Bruxelles, Librairie générale, 1927.

VincentF = A. VINCENT, *Toponymie de la France*, Bruxelles, Librairie générale, 1937.

Université de Liège Marie-Guy BOUTIER

KAPELLEN BIJ GLABBEEK

Plaatsnamen en hun geschiedenis

DOOR

Dr. Paul Kempeneers

2009

Inhoud

INHOUD 62

1. KAPELLEN EN ZIJN BUURGEMEENTEN 65
   1.1. Kapellen in Vlaams-Brabant 65
   1.2. Oppervlakte en bodemgebruik 65
   1.3. Kadastrale indeling 66

2. NEDERZETTINGSNAMEN 67
   2.1. De gemeente Kapellen 67
   2.2. Gehuchtnamen 67

3. VLOEIEND EN STILSTAAND WATER 69
   3.1. Genummerde waterlopen 69
   3.2. Het bekken van de Steenbeek 69
   3.3. Het bekken van de Kapellebeek 71
   3.4. Twee Winterbeken in het zuiden 72
   3.5. Het bekken van de Meenselbeek 72
   3.6. Stilstaand water 73

4. BERG EN DAL 75
   4.1. De hoogten in het noorden 75
   4.2. De hoogte van Berchem 76
   4.3. Twee dellen 79

5. BOSSEN EN HAGEN 80
   5.1. Namen met bos 80
   5.2. Afzonderlijke bomen 82
   5.3. Andere bosnamen 84
   5.4. Alle hagen schutten 85
   5.5. Wijngaarden en Boomgaarden 85

6. GRASLANDEN 87
   6.1. Gemeenschapsgronden 87
   6.2. Goede beemden 87
   6.3. Magere grasgronden 89
   6.4. Toponiemen met weide 90
   6.5. Andere weidebenamingen 91

7. AKKERLAND 92
   7.1. Hoeve als landmaat 92
   7.2. Verbindingen met land 92
   7.3. Een aaneengesloten blok 92
   7.4. Namen met Goed 93
   7.5. Velden tussen hoofdwegen 94
   7.6. Oppervlaktenamen 96
   7.7. Andere specifieke benamingen 96

8. Kerkelijke gebouwen 99
8.1. De kerk van O.L.V. Geboorte 99
8.2. De oude en nieuwe Pastorie 100
8.3. Oude en nieuwe kapellen 101

9. Burgerlijke bouwwerken 103
9.1. Namen met hof 103
9.2. Belangrijke huizen 104
9.3. De Windmolen 105
9.4. De Wolfsvondel 106

10. Wegen en voetpaden 107
10.1. Algemeen 107
10.2. De grote hoofdassen 108
10.3. Secundaire wegen 113
10.4. Nieuwe wegen 117

11. Bibliografie 118
11.1. Afkortingen 118
11.2. Onuitgegeven bronnen 119
11.3. Uitgegeven werken 121
11.4. Kaarten 123

12. Atlas 124
12. Kaart 1. Kapellen als fusiegemeente in 1977 124
12. Kaart 2. Indeling in secties 125
12. Kaart 3. Waterlopen en reliëf in Kapellen 126
12. Kaart 4. Sectie A. De Krummel in 1824 127
12. Kaart 5. Sectie A. Het Vroonhof in 1824 128
12. Kaart 6. Sectie A. De Sluisman in 1824 129
12. Kaart 7. Varenbergstraat en Dorpstraat rond 1860 130
12. Kaart 8. Sectie B. Het Tafelbos in 1824 131
12. Kaart 9. Sectie B. Het Koningsveld in 1824 132
12. Kaart 10. Sectie B. Berchem in 1824 133
12. Kaart 11. Wegen in Kapellen. Het Noorden in 1845 134
12. Kaart 12. Wegen in Kapellen. Het Zuiden in 1845 135
12. Kaart 13. Wegen in Kapellen in 2009 136

13. Klapper 137

1. Kapellen en zijn buurgemeenten

1.1. Kapellen in Vlaams-Brabant

De gemeenten Attenrode en Wever werden bij Koninklijk Besluit van Willem I op 1 januari 1825 tot één dorp verenigd. Glabbeek en Zuurbemde werden samengevoegd door het koninklijk besluit van 1 september 1825. Kapellen en Bunsbeek bleven zelfstandige dorpen. De genoemde gemeenten maakten deel uit van de provincie Zuid-Brabant en vanaf 7 februari 1831 bij grondwet van Brabant (Vrielinck, p. 1191). In 1975 werd het gehucht Stok (Bunsbeek) bij Kortenaken gevoegd en de Delberg bij Tienen. In 1977 kwam er echter een grotere fusie tot stand. Kapellen vormde van dan af, samen met Bunsbeek, Glabbeek-Zuurbemde, en Attenrode-Wever de nieuwe gemeente Glabbeek.

Glabbeek behoort tot het arrondissement Leuven, kanton Glabbeek. Vanaf 1 januari 1995 maakt het dorp deel uit van de nieuwe provincie Vlaams-Brabant.

Voor de fusie grensde Kapellen in het noorden aan Molenbeek-Wersbeek en Bekkevoort, in het oosten aan Kersbeek-Miskom. in het zuiden aan Zuurbemde en in het westen aan Glabbeek (zie kaart 1)

1.2. Oppervlakte en bodemgebruik

Sinds de fusie bedraagt de oppervlakte van Glabbeek 2.677 ha 66 a, of afgerond 26,78 km² (Wegwijs 2008, 145). De oppervlakte van de deelgemeente Kapellen bedroeg in 1834 510 ha, en in 1961 512 ha (Vrielinck, 1717), dit is ongeveer 19 % van het grondgebied van Groot-Glabbeek of bijna 1/5.

In 1686 (kopie 1786) bevonden zich in Kapellen *een herberg ende brouwerije, het huys pastoreel* en *22 cossaerts huijsen*. De grond was ingedeeld als volgt : *saeylanden* 129 bunders 2 dagwanden, *bempden* 87 bunders 2 dagwanden, en *bosschen* 84 bunders 1 dagwand, of in totaal 301 bunders en 1 dagwand (KK1, 25).

Als we de oppervlaktecijfers van 1834 (Wauters, 1882) in procenten omzetten, blijkt duidelijk het agrarische karakter van Kapellen. Akkers vormen meer dan driekwart van het grondge-

bied. Opvallend is dat de weiden amper 3 % uitmaken. Dit komt door de geringe betekenis van het riviernet (0,03 %). Helen-Bos bv. dat aan de Gete ligt, is voor meer dan 44 % met weiden bedekt (Ke2005).

Bodemgebruik 1834	*ha*	*a*	*ca*	*procent*
Akkers	392	27	90	76,91
Moestuinen	6	93	40	1,36
Weiden	15	67	70	3,07
Boomgaarden	17	35	60	3,40
Bossen	62	72	70	12,30
Gebouwen	2	13	60	0,42
Kerkhoven	–	24	30	0,05
Wegen	12	53	10	2,46
Beken	–	15	–	0,03
Totaal	**510**	**03**	**30**	**100,00**

1.3. Kadastrale indeling

De deelgemeenten Glabbeek en Zuurbemde hadden oorspronkelijk de vorm van een vlinder. Kapellen en Bunsbeek drongen diep binnen in de gemeente. Door de fusie zijn de binnengrenzen opgeheven. Kadastraal echter blijft de oude indeling bestaan. Zie kaart 1.

Secties. Sedert 1824 is Kapellen onderverdeeld in 2 secties : sectie A genaamd van het *Noorden* telt 322 percelen en sectie B genaamd van het *Zuyden* 415 (k. Boonaerts). De scheidingslijn is gewoon de Dorpstraat (zie kaart 2).

Kantons. Vóór de verdeling in secties bestond er in Kapellen al een indeling in kantons, voor de inning van de tienden. In 1773 hadden deze kantons volgende veldnamen : *Eersten canton wesende het Conincxveldt met den maenenscheijn; 2 Canton de hulst; 3 Canton t'berghshe velt; 4 Canton t'lammekens ende kinckomveldt; 5 Canton het gasthuysvelt; 6 Canton de mispelaers, veldekens ende t'block van den heere schotte* (KK1, 12).

2. Nederzettingsnamen

2.1. De gemeente Kapellen

Kapellen : 1321 *henricus de capellen* (RA p. 8), 1340 *apud capellam* (LM f. 261), ca. 1370 *Johannes de capella, apud capellam* (R 44.678, f. 14 en 18), ca. 1400 *henricus de busco de capella* (R 44.677, f. 15), 1454 *ter cappellen* (K 9542, f. 14), 1473 *ter capellen* (SG 6485/2, f. 3v), 1483 *inde prochie vander capellen* (O 1610, f. 4), 1519 *te cappellen* (SG 7607, f. 5), 1530 *jnde prochie van cappellen* (R 44.682, f. 22v), 1669 *Cappellen* (k. AT f. 294v), 1763 *onder Cappelle* (O 15, nr. 38).

Nieuwer Kapellen : 1235 *capellam quandam que dicitur noua capella jn decanatu consilij de Leuwis nostra diocesis; concessio novae capellae capitulo Tongrensi* (Mech. map), over het patronaat dat aan het kapittel van Tongeren werd gegeven; 1321 *noua cappella* (RA 1, p. 45), 1340 *apud nouam capellam* (LM f. 76), 1379 *ter nuwer cappellen* (RA 62, p. 85), 1428 *in parochia de noua capella* (O 628 Ch 2121), ca. 1450 *der kerken vander nuwer capellen* (SG 7570, f. 1), 1530 *die prochie van nyeuwer cappellen* (R 44.682, f. 15v), 1631 *onder Nijeúwer Cappellen* (O 16, f. 49), 1704 *Nieu-Capelle jnden quartiere van Thienen* (SG 6743), 1763 *onder neüw cappelle* (O 15, nr. 18-19 en 39), 1780 *onder nieuwer cappellen* (SG 154), 16 juillet 1796 *reçu de jacques* (= Jacobus) *Rawoe comme mambour de l'eglise de neu-chapelle* (K 23.336), 1823 *nieuwer cappellen* (K 23.336).

Kapellen of ouder Nieuwer Kapellen is een nederzetting met een nieuwe kapel of klein godshuis.

2.2. Gehuchtnamen

Berchem : 1321 *terra prope bergheem* (RA 1, p. 45), 1340 *versus bergheem* (LM f. 118v), 1422 *te bergheem, te berchem, onder berghem* (SG 7503, p. 1, 5 en 9), 1473 *te bercheem* (SG 6485/2, f. 4), 1483 *te berchim* (O 1610, f. 5), 1528 *te berchim* (O 1613, f. 4, nr. 36), 1541 *te cappelle te berchem* (K 9913, f. 3), 1647 *te Berchem onder Capellen* (K 3007, f. 6), 1669 *tot Berchom inden craijen nest*

(k. AT f. 295v), 1697 *tot berchhem* (K 2313, b. 35), 1738 *te berchum onder capelle* (O 1627), 1775 *tot Berchem* (KK1, 26).

Berchem is een heem-naam met als eerste lid *berg*. De naam betekent dus «de woning op een hoogte». Het gehucht Berchem ligt inderdaad op een opvallende hoogte in het zuiden van Kapellen (zie kaart 3).

Berg : 1845 *Den bergh, het Gehucht den Berg* (ABu), ca. 1860 *Den Berg H(ame)au* (k. Popp). – Berg is het gehucht op de hoogte bij Limbos, waar de gemeenten Kapellen, Zuurbemde en Kersbeek elkaar raken.

Kinkeem : 1340 *Apud kinkeem* (LM f. 265), 1362 *Kinkehem* (K 10.934bis, f. 85v), enz. Kinkeem, later Kinkom, is de naam van een gehucht, dat gelegen was tussen Zuurbemde en Kapellen. Ik heb deze naam besproken in mijn bijdrage over Glabbeek-Zuurbemde (Ke2008, p. 17-18). Het is een duidelijke heemnaam.

Het eerste element is te verklaren uit *Cunja* > *Cuni* 'welgeboren', vandaar de afleiding 'koning', met wegval van a na j, zoals ook *harja* > *hari* 'leger' (Kaufm. 1968). De vorm Kin- kunnen we verklaren als een ontronding. Kinkem is aldus te reconstrueren als *Kuningaheim > Kiningaheim, 'heem van de lieden van Kuno, de welgeborene'.

3. Vloeiend en stilstaand water

3.1. Genummerde waterlopen

De provincie Vlaams-Brabant onderscheidt de bekkens op handige wijze met een systeem van 4 cijfers. De Demer met nummer 3.001 begint met een 3, net als al zijn bijrivieren. *Hoe hoger het getal, hoe kleiner de waterloop.* De Velp met nummer 3.015 is dus een bijrivier van de Demer, niet van de Gete zoals nog in veel handboeken staat. In Kapellen komen haast geen waterlopen van enige betekenis voor. De belangrijkste waterloop is de Steenbeek die de grens vormt tussen Kapellen en Molenbeek-Wersbeek. Zie kaart 3. In oude attestaties komen nogal wat varianten voor van dezelfde beek.

3.2. Het bekken van de Steenbeek

3.2.1. *Een Steenbeek met veel namen*

Steenbeek [1] : 1340 *de steenbeke* (LM f. 261), 1422 *geert vander steenbeke* (SG 7503, p. 9), 1519 *jnde steenbeecke, ter steenbeecken* (SG 7607, f. 8v), 1575 *inde steenbeecke* (K 9890, f. 26v), 1643 *ter steenbeeck* (K 9917, f. 18), 1646 *in de steenbeec tot capellen* (K 3641, f. 8v), 1651 *die steenbeke* (SG 7502, f. 18v), 1717 *op den borne ofte steenbeecke* (KK1, 26), 1789 *de steenbeke* (grens Kapellen/Wersbeek) (O 2867), 1821 *Steenbeék* (Tab), 1824 *Steen Beek* (k. Boonaerts, A), 1882 *Steenbeek* (AW), 1970-1999 *Steenbeek* (k. NGI).

De Steenbeek ontstaat in Glabbeek op de grens met Meensel (Ke2008, 34-35) en vloeit naar Kapellen waar ze de grens vormt tussen het dorp en Molenbeek-Wersbeek (zie kaart 3). Het element *Steen-* wijst naar de bodemgesteldheid. Deze beek wordt verder **Begijnenbeek** nr. 3014 : 1845 *Beggyne Beek* (k. Vdm), 1952 *Begynebeek* (AW Kapellen). Als Begijnenbeek mondt waterloop 3014 in Diest in de Demer uit. De beek vloeit in Diest langs het Begijnhof (Claes, 1998, 300). De Steenbeek was ook onder andere benamingen bekend.

Bornbeek : 1422 *op die bornbeke* (SG 7503, p. 4), 1473 *op die bornbeeke* (SG 6485/2, f. 3), 1562 *op de bornbeek* (K 23.344, f. 8),

1651 *op de bornebeke nutertyt geheeten die steenbeke* (SG 7502, f. 28v), 1688 *op de bornbeke* (KK1, 26), 1717 *op den borne ofte steenbeecke* (KK1, 26), 1747 *in den wolffs vonder rgt. de bornbeke* (KK1, 26 nr. 93). Born betekent bron.

Langebeek : ca. 1450 *die langhe beeke* (SG 7570, f. 1v), 1483 *op de langebeke* (O 1610, f. 13), 1498 *op die lanc beke* (O 1611, f. 7), 1542 *jnde lange beke* (O 1180), 1600 (bos) *op de langebeke* (O 1614, f. 34 nr. 212), 1647 *onder Cappellen inde Langebeke* (K 3007, f. 3), 1738 *onder glabbeken rode tegen de langebeke* (O 1627), 1763 *op de lange beke onder glabbeeck* (O 15, nr. 35). Naam voor het begin van de Steenbeek in Glabbeek en Kapellen.

3.2.2. *De Sneppenbeek*

Sneppenbeek [7] : 1340 *apud sneppenbeke* (LM, f. 261), 1379 *in sneppenbeke* (RA 62, p. 85), 1422 *op die sneppenbeke* (SG 7503, p. 4), 1473 *op die sneppenbeeke* (SG 6485/2, f. 3v), 1562 *op die sneppenbeeck bijt groot eusel* (K 23.344, f. 3), 1651 *op de sneppenbeeck, die sneppebeke* (SG 7502, f. 25 en 26), 1685 *op de suppe* (sic) *beecke* (KK1, 26 f. 13), 1747 *1/2 dachmael soo bosch als Rauwasie ... genoempt de sneppe beeke* (KK1, 26, nr. 94).

Deze grotendeels verdwenen beek begint aan de hoogte in Rode onder Glabbeek en vloeit in Kapellen naar de Steenbeek. Het eerste lid is *snep* of *snip*, naam voor een loopvogel, zo genoemd naar de lange spitse snavel. Thans is de Sneppenbeek een kleine inzinking in het landschap. Dezelfde beek is wellicht de **Doornbeek** : 1454 *opte dornbeke* (K 20.193², f. 86).

3.2.3. *De Dode Beek*

Dode Beek [8] : 1519 *ter steenbeecken opte doode beecke* (SG 7607, f. 9), 1528 *jnde doode beecke rgt. die ganssenstrate* (SG 7607, f. 37v). – De Dode Beek is de kleine inzinking langs de Veldekensweg nr. 14 en 48 richting Steenbeek. Het adjectief *dood* verwijst naar het feit dat deze beek meestal droog staat.

Ten zuiden van de Steenbeek en de Sneppenbeek liggen een aantal hoogten die de waterscheiding uitmaken met de andere waterlopen van Kapellen (zie kaart 3).

3.3. Het bekken van de Kapellebeek

3.3.1. *De Vijverbeek*

Vijverbeek [2] : 1821 *Vijverbeék, dans l'Etang de la cure de Cappellen, vers Kersbeék* (Tab), 1882 *Vijverbeek* (AW), 1952 *Vyverbeek* (AW). Idem als **Kapellebeek [3093]** : 1789 *de beke sive dorpstraete van Cappelen* (O 2867), 1952 *Kapellebeek* (AW Kapellen). De Vijverbeek ontspringt in de vijver van de Pastorie (Tab) en loopt aan de noordkant van de Dorpstraat richting Kersbeek-Miskom.

3.3.2. *Het Beeksken*

Beeksken [3] : 1562 *een plecke beempts geheeten het beecxken ... gelegen aen die dietsbeeck* (K 23.344, f. 5), met overgang van de beeknaam naar perceel A 56 van de Armentafel, 1629 (een bemdeken) *het beexken gelegen by die cattebeecxe wauwer* (K 23.327, f. 9). Het Beeksken ontspringt in het noordoosten van Kapellen en mondt in Kersbeek-Miskom in de Kapellebeek uit. Idem als **Beek** : 1753 *de Beeck van Capelle naer Kersbeeck* (K 23.324, p. 53), 1956 *Beek* (AW Kapellen). De oude naam was **Dietsbeek** of **Diestbeek** : 1422 *vander diestbeken* (SG 7503, p. 4), 1473 *op die dietsbeecke* (SG 6485/2, f. 8v), 1562 *het beecxken ... gelegen aen die dietsbeeck* (K 23.344, f. 5), 1575 *op de diestbeecke* (K 9890, f. 28 en 30), 1643 *aende diestbeeck* (K 9917, f. 15), 1680 *in de diesbeeck* (K 23.328, f. 75v), 1751 *op die diest beeke* (KK1, 26, f. 68). Met ronding ontstaat de vorm **Dutsbeek** : 1541 *den louenschen wech aen de dutsbeke* (K 9913, f. 21). Het eerste element Diets- is mogelijk een vleinaam, afgeleid van Diederik (DB 383), later verward met de stadsnaam Diest.

3.3.3. *De Winterbeek op de grens*

Winterbeek [9] (grens Kersbeek) : 1422 *in die winterbeke* (SG 7503, p. 5), 1473 *op die winterbeeke* (SG 6485/2, f. 5v), 1541 *opt dwinterbeecke byde hulst, opt conincxvelt ende tegen ouer op die winterbeecke* (K 9913, f. 6v en 28v), 1632 *ter cappellen op de winterbeec-*

ke (K 9918), 1727 *op de hulst ... rgt. de winterbeke* (KK1, 7), 1821 *au Ruisseau dit Winterbeék* (Tab).

Deze Winterbeek die enkel in de winter enig water bevat, ontspringt aan de westzijde van de kruising, gevormd door de Varenbergstraat, de Hulststraat en de Koningsstraat (zie kaart 12). Ze vloeit door de Kersbeekse delle op de grens van Kapellen en Kersbeek (kaart 3).

3.4. Twee Winterbeken in het zuiden

Winterbeek [4] : 1464 *te suerbeempde ... neuen di wynterbeke* (Kab. Inv.), 1614 *op de winterbeke* (K 9809), 1632 *die winterse beke* (K 23.175, f. 4), 1692 (Suerbempden) *die winterbeke* (K 9809), 1757 *die winterbeke* (SG 5201, f. 29v), 1821 *Winterbeèk* (Tab. Zuurbemde).

Deze beek begint in Kapellen aan de Varenbergstraat (aan perceel B 64) en vloeit door de Zuurbemdse Delle tussen B 202 en B 203, en het Kleinbroek naar de Oude Velp nr. 3097. In de Atlas van 1882 heet ze gewoon *Waterloop N° 4*. Een oude naam was **Sterbeek** : 1689 *theijs de geest van huijs ende hoff gelegen onder cappellen inde suerbempsche delle geheeten den sterbeeck* (Jt, f. 6). Voor het eerste lid vergelijk met de Sterberg in Zuurbemde.

Winterbeek [10] : 1787 *op het lemmekensvelt rgt. de winterbeecke* (KK2, 5), 1882 *Winterbeek*, (AW). Verdwenen waterloop, van B 226 naar B 242, dus van de hoogte in Berchem, met uitmonding in de Fokkebeek nr. 3098 onder Zuurbemde.

3.5. Het bekken van de Meenselbeek

Winterbeek [5] : 1483 *op de winterbeke* (O 1610, f. 7v), 1498 *aende winterbeke* (O 1612, f. 2 nr. 25), 1528 *aende winterbeke* (O 1613, f. 3), 1631 *Rotschevelt rgt. die winterbeke* (O16, f. 46), 1821 *Winterbeèk* (Tab), 1882 *Winterbeek* (AW), 1952 *Winterbeek 3102* (AW). Deze Winterbeek ontspringt op het grondgebied van Kapellen aan perceel B 291, vloeit Glabbeek binnen en mondt in de Meenselbeek uit (Ke2008, 33). Idem als **Waterloop N° 5** (AW).

Nekkersbeek [6]: 1413 *iuxta riuum dictum neckersbeke* (O 268 Ch 1938), 1422 *aen de neckersbeke* (SG 7503, p. 2), 1519 *te cappellen opte neckers beecke* (SG 7607, f. 5), 1528 (beemd) *aenden neckersbeecke* (SG 7607, f. 38), 1530 *opt cruysken by de nekkerbeeke* (R 44.682, f. 22v), 1549 *in de neckersbeke* (O 279), 1626 *opde nekersbeke* (O 1615, f. 8v nr. 58), 1646 *op de neckersbeec* (K 3641, f. 4v), 1652 *op de Neckersbeke* (K 3004), 1706 *op die neckersbeeck* (K 3004), 1706 *op den elckers becke* (K 23.330, f. 172), 1739 *by ofte op de neckersbecke* (KK1, 26, f. 79), 1763 (H.Geest Leuven) *de Eckerbeke (nu landt) onder Cappelle* (O 15, nr. 38).

De Nekkersbeek ontstaat in Kapellen aan de Stationsstraat tussen de percelen B 312 en B 312² die eertijds toebehoorden aan de Tafel van de Grote H. Geest van Leuven. In Glabbeek mondt de Nekkersbeek in de Winterbeek uit. De waterloop is thans aanzienlijk ingekort. De gangbare verklaring uit nekker 'boze geest, waterduivel' gaat voor Kapellen niet op. Het eerste lid verwijst naar een vroegere eigenaar Geert Neckere uit Tienen : 1340 *gerardi dicti neckere ex thenis* (LM, f. 266v). Omgekeerd is de persoonsnaam Neckere afgeleid van het Middelnederlands *necker* 'watergeest, duivel' (DB 893).

3.6. Stilstaand water

3.6.1. *Born*

Wilgenborn (Ganzestraat): 1422 *biden wilien borne* (SG 7503, p. 9), 1450 *op de wieleborne* (SG 6485/1, f. 9), 1473 *op die wielieborne* (SG 6485/2, f. 13), 1651 *by den willigen borne rgt. die ganssenstraete, op den wilre borne* (SG 7502, f. 17), 1738 *aen den willigen borne rgt. de gansestraete* (KK1, 26). Verdwenen bron bij wilgenbomen in de omgeving van de Ganzestraat, waarschijnlijk aan het begin van de Dode Beek. Het gewone woord is *born(e)*. Onder invloed van het Duits *Brunnen* veranderde het woord in hedendaags Nederlands in *bron*.

Wilgenborn (Varenbergstraat): 1498 *op die wielienbornne* (O 1611, f. 8v), 1648 (bos) *tot kinckum geheeten den wilienborne* (K 3641, f. 1v). Verdwenen bron in de omgeving van de Heerstraat of Varenbergstraat nr. 6, dicht bij de grens met Glabbeek.

3.6.2. *De vijver van de Pastorie*

Vijver : 1821 *l'Etang de la cure de Cappellen* (Tab). Op de kaart van het NGI nr. 32/3-4 uit 1970 is deze vijver nog aangeduid. Hij lag in perceel B 404. Hier begon de Vijver- of Kapellebeek (Tab).

3.6.3. *Namen met lo 'poel'*

Borgelken : 1670 *het borchelken, hier op staet het pastoriehuijs* (K 23.325, f. 3), 1695 *het borchelken met den hophof rgt. het kerckhof* (K 23.326, f. 6). Het toponiem is ook bekend in Waanrode en Zoutleeuw. Het komt in Kapellen overeen met B 403-404 waarop de Pastorie werd gebouwd (zie kaart 8). Borgelken is het verkleinwoord van *borgel*, bestaande uit *borg, burg* 'burcht' + *lo* < *lahwa* 'poel, plas' (Van Osta 2001). De poel verwijst naar de vijver waarin de Kapellebeek ontspringt.

Krummel : 1541 (bos) *opden crummel ... die heerstraet die van thienen te siggenen wert gaet* (K 9913, f. 13), 11 dec. 1614 *opde crummel* (SG 1452). Krummel is samengesteld uit Middelnederlands *crom, crumb, cromme* 'krom, gebogen, scheef, bochtig' (Mnl. Hwdb.), + *lo* < *lahwa* 'poel, plas' of eventueel *lo* < *lauha* 'open plek in het bos'. De Krummel is het bos aan de oorsprong van de Nekkersbeek, zodat zowel de betekenis 'poel' als 'open plek' zinvol is.

4. Berg en dal

4.1. De hoogten in het noorden

Het landschap in Kapellen vertoont weinig hoogteverschillen. De hoogte varieert van 55 meter in de vallei van de Steenbeek tot 82,5 meter op de Venusberg in Berchem.

4.1.1. *De Keiberg*

Keiberg : 1609 *byden keijenberch* (SG 6485/3, f. 7v), 1651 *bijden keijenberch onder cappellen* (SG 7502, f. 13v), 1717 *den keijbergh* (k. Tong). Op de Keiberg ligt de noordelijke «sleutel» van het perceel A 187 dat toebehoorde aan de abdij van Tongerlo. Zie kaart 5. Het bergplateau is hier 70 meter hoog. Keiberg is zo genoemd naar de aanwezigheid van keien.

4.1.2. *De Breem- of Altenaberg*

Breemberg : 1473 (beemd) *bi dat outenaetsche veldeken gheheyten den breemb[e]rch* (SG 6485/2, f. 2). Naam voor de hoogte aan de percelen A 45-47 aan de grens met Bekkevoort, zo genoemd naar begroeiing met braamstruiken (Paque, 67).

Altenaberg : 1562 *aenden authenaij berch* (K 23.344, f. 8v). Idem als Breemberg. Hoogte genoemd naar het gehucht Altena, gelegen op de grens van Bekkevoort en Kapellen. Altena was de Voorgermaanse naam van een bijrivier van de Steenbeek in Bekkevoort. Oude vormen : 1321 *mansus de altena* (Claes, 1998, 235), ca. 1450 *te altena* (SG 7570, f. 2), 1575 *Jan vande vin van synen huyse tauthenay* (K 9890, f. 29), 1646 *tot autenaye onder beckeuoert* (K 3641, f. 6v), 1739 (beemd) *t'autenae onder Nieuwer cappelle* (KK1, 26 nr. 115). Altena is ook bekend in Hoegaarden (Ke1985, 20-21), Diest (Claes, in : Naamk. 1992, 141) en Aarschot (Ke2009, 43). De gangbare verklaring is de ironische, volksetymologische benaming «al-te-nabij». In werkelijkheid is Altena een oude waternaam, met *n*-suffix afgeleid van de wortel *al-* 'schitterend, uitbuigend', uitgebreid tot *alat-* met dezelfde

betekenis (Gysseling, in : Hand. 1982, 55-56). Altona > Altena betekent 'de schitterende of kronkelende (beek)'.

4.2. De hoogte van Berchem

4.2.1. *De Berg*

Berg. De oudste benaming van de hoogte in het zuiden van Kapellen was gewoon Berg, zoals blijkt uit de heemnaam Berchem : 1321 *terra prope bergheem* (RA 1, p. 45). Het plateau bereikt hier een hoogte van 82,5 meter.

Venusberg : 1687 *op den venusbergh* (K 8457), 1729 *in campo dicto t'berghvelt sub capellen vulgo ... den venus bergh* (K 23.176), 1752 *het pastoreel landt genaempt den venus bergh gelegen onder Cappellen* (K 23.176).

De oudste attestatie van de Venusberg komt voor in een document van 1687, waarin de priorin en de nonnen van Kabbeek in Tienen en *vrouwe* Eleonora de Croesere van Hoeleden zich verzetten tegen de mogelijke bouw van een windmolen op de Venusberg. Rijksarchivaris Alph. Wauters vermeldt op blz. 19 van zijn artikel over Kapellen, dat volgens een volkse traditie de streek toebehoorde aan de Pippijns van Landen. Omdat op de Venusberg de heidense godin van de liefde vereerd werd, zouden de Pippijns besloten hebben om een kapel te stichten toegewijd aan O.L.Vrouw die Venus moest vervangen. Deze bewering wordt niet gesteund door de historische bronnen (Ke, sprokkel 254). Een Venusberg was ook bekend in Orsmaal, Kasterlee (Ke2004, 130-131) en Aarschot (Ke2009, 56).

Voskensberg : 1845 *de plaets gezegd : Voskensberg* (ABu).
Vossenheuvel : 1741 *tot Berchum ... het fossenheuvel onder Cappellen* (O 1627.). Idem als de Venusberg.

4.2.2. *De uitlopers van de Berg*

Schollenberg : 1562 *op scollenberch oft by t berchemsche velt* (K 23.344, f. 2v), 1629 (beemd) *op schollenberch* (K 23.327, f. 8), 1651 *op schollenberch* (SG 7502, f. 28v), 1666 *op schollenbergh* (K 23.338), 1670 *opt scolleberch, opt schollenberch* (K 23.325,

f. 11v en 12), 1747 (kerk) *1 dachmael op den schollenbergh* (KK1, 26, nr. 111).

De Schollenberg is de noordelijke uitloper van de Venusberg, omgeving B 35, B 78, B 75 (zie kaart 9). Het eerste lid is de familienaam Schollen, uit Middelnederlands scholle 'schol, platvis', een beroepsbijnaam voor een visser of vishandelaar (DB 1102). Vergelijk met de naam *catleyn schollen* in 1633 in Wersbeek (K 23.337), en in 1541 met *Symon schollen > nu heer coernelys schollen* in Glabbeek (R 44.683, f. 8). Het tweede lid *berg* is een vervorming van *borg*. Vergelijk: 1422 (land) *op scollenborch* (SG 7503, p. 4), 1473 *op scollenborch* (SG 6485/2, f. 2v), 1541 *opt schollenborch, opt scollenborch* (K 9913, f. 10 en 14v), 1643 *opt scholleborch* (K 9917, f. 13v), 1651 *op t schollenbruch* (SG 7502, f. 12v).

Saffraanberg : 1706 (1/2 bunder) *opt conincx velt genaempt den saferaen berch* (K 23.330, f. 172), 1707 *den saferoen berch* (o.c., f. 174a verso), 1708 *den soferaen berch* (o.c., f. 178a verso), 1710 *op den souferain berch* (K 23.331), 1717-1721 *op den saferaen berch, den safferaen berch* (o.c.), 1737 *int coninkxvelt genaemt den sofferaen berch* (K 23.332).

Uitloper van de Berg bij het Koningsveld. De naam is ook in Aarschot bekend als Saffraansberg (Ke2009, 55). Wegens de genitief-s heb ik het eerste lid in Aarschot verklaard als de persoonsnaam Safran, een beroepsbijnaam voor de saffraanhandelaar (DB, 1074). Claes (Naamk. 1987, 55) verklaart de Saffraanberg in Kaggevinne en Webbekom als een hoog gelegen perceel met onvruchtbare zandachtige grond. De benaming zou dan verwijzen naar de gele kleur van saffraan. Deze verklaring is ook in Kapellen aannemelijk.

Varenberg : 1340 *apud voyenbergh, bouen den voeyenberch, iuxta vayenbergh* (LM, f. 118v, 119 en 183), ca. 1370 *iuxta weyenberch, supra wayenbergh* (R 44.678, f. 21), ca. 1400 *iuxta weyenberch* (R 44.677, f. 19), 1422 (land) *neuen den voyenberch* (SG 7503, p. 8), 1483 *op den wayenberch* (O 1610, f. 15v), 1488 (bos) *opden voyenberch* (K 9544, f. 6v), 1541 *opten waeyenberch* (R 44.683, f. 13v), 1632 *naer den waijenbergh* (K 23.175, f. 4), 1575 *op den vaijenberch* (K 9890, f. 16v), 1648 (bos) *opden vayenberch ghehee-*

ten den limbosch (K 3641, f. 2), 1669 *opden Varenberch* (k. AT f. 301), 1670 *op den Vaijbergh tot Capelle* (K 23.324, p. 5), 1681 *opden vaenberghe* (K 9753), 1684 *op den vaenberghe* (K 9809), 1688 *op den vaeyenbergh* (Jk f. 2), 1693 (bos) *op den vaijenbergh rgt. die heerbaene, ... het straecken naerden waeybergh* (Jk f. 20v), 1695 *opden vaijenbergh* (Jk f. 22v), 1697 *varenberch* (K 2313 b. 36), 1705 *op den wayenberch* (K 9918, f. 20v), 1720 *op den Vaijenbergh* (K 9809), 1821 *vers Cappellen par le Vaenbergh* (Tab. Glabbeek), 1821 *passant au Vaeberg* (Tab. Kapellen).

De Varenberg is een uitloper van de Berg in het zuidoosten van Kapellen, aan de grens met Zuurbemde. Het eerste lid is niet zo duidelijk, gezien de diverse spellingen in de oudste attestaties. Misschien is de naam te vergelijken met de Waaiberg in Tienen. De oudste vermelding hiervan vond ik in een document van 10 oktober 1297 *juxta Waienberghe* (Jac. 130). In Tienen is de begin-W tot heden bewaard : Waaiberg. Gysseling geeft bij Waaienberg bij Geraardsbergen als verklaring Germaans *wægin +berga* 'glooiende berg' (TW). In Kapellen en Zuurbemde wisselde V- met W- af, tot enkel de vormen met V- overbleven. De overgang naar Varenberg gebeurde pas in de 17de eeuw. Ik vond de verbinding met *varen*, de bekende plant, de eerste maal in het kaartenboek van de Tiense Armentafel in 1669.

4.2.3. *Hoogten aan de Nekkersbeek*

Lindenberg : 1414-1426 *ad duo bonnaria dicte lyndenberch* (O 268, Ch 1938 en 2097). Hoogte bij de Linde van Rode in Glabbeek, dus het veld in de vork tussen de Winterbeek en de Nekkerbeek.

Wolkenberg : 1340 *prope wolkenbergh* (LM, f. 265), 1422 *op den wolken berch bi die neckersbeke* (SG 7503, p. 6), 1473 *opten wolkenberch, opten wolpenberch* (sic) *op die neckersbeeke* (SG 6485/2, f. 4 en 9v). Met -borg : 1450 *op wolkenborch* (SG 6485/1, f. 3). Hoogte aan het uiteinde van de huidige Meidoornstraat, gedeeltelijk onder Kapellen. Wolken is een persoonsnaam, namelijk iemand met een somber karakter. Vergelijk : in 1339 Lambertus Wolken in Neerwinden en in 1340 Johannes Wolke in Wange

(DB 1336). Wolkenberg werd later vervormd tot Wolvenberg en Wolvenbos (Ke2008, 43).

4.3. Twee delen

Zuurbemdsedelle : 1488 *opde suerensche delle ende die hoelstrate, den zurbemdsche delle te kersbeke wert* (K 9544, f. 6v), 1541 *in die soerbeempsche delle* (K 9913, f. 21v), 1575 *in de Suerbempsche delle* (K 9890, f. 23v en 25), 1585 *inde Suerbeemsche delle* (K 9956, f. 24), 1615 *inde zuerbemsche delle* (K 9809), 1669 *inde Suerbempsche Delle* (k. AT, f. 300), 1684 *inde suerbemptsche delle* (K 9809), 1697 *inde suerbemsche delle* (K 2313 b. 36), 1744 *in de suerbemse delle* (KK1, 12), 1753 *de suerbemsche delle* (K 23.335, p. 70), 1757 *inde Surbemde dellen* (K 9036).

Naam voor de delle van de Winterbeek nummer 4 in Kapellen en verder in Zuurbemde. Delle is het verkleinwoord van dal, uit Germaans *daljō*, dat zich door i-umlaut en assimilatie ontwikkelde tot delle.

Kersbeeksedelle : 1454 (land) *in die kersbeke delle* (K 9542, f. 47v), 1463 (Kabbeek) *te suerbeempde int kersbeker dal* (Kab. Inv., f. 40), 1530 *in die kersbeeksche delle* (R 44.682, f. 6), 1541 *byde kersbeecksche delle* (K 9913, f. 3v), 1575 *int kersbeecxsche delle* (K 9890, f. 13v), 1715 *op den keersbecxen cauter oft delle* (KK1, 26). De kleine inzinking van de Winterbeek nummer 9 op de grens met het dorp Kersbeek.

5. Bossen en hagen

5.1. Namen met bos

Bos, uit Germaans *busku* 'struikgewas', ontwikkelde zich tot de huidige betekenis 'bos'. De meeste bosnamen zijn samengesteld. Het eerste lid verwijst dikwijls naar de eigenaar (Tafelbos) of naar een opvallende eigenschap zoals de boomsoort (Eikenbos).

5.1.1. *Benoeming naar de eigenaar*

Kerkenbos : 1473 *bi goede der kerken bosch vander capelen* (SG 6485/2, f. 12v), 1710 *den kerckenbosch van cappellen* (KK1, 9), 1730 *kerke bosken* (KK1, 5), 1780 *den kerckenbosch* (KK1, 5). Naam voor verscheidene bossen die eigendom waren van de kerk van Kapellen, onder meer B 73 in Berchem.

Moncheaux bos : 1575 *opt lemkens velt aen moncheaux bosch rgt. die heyrstrate* (K 9890, f. 29v). Bos van Moncheaux, B 57 in Berchem. Zo genoemd naar Monceau-sur-Sambre, de heer van Zuurbemde (Ke2008, 24).

Sinter-Vivenbos : 1454 *sinter vieuen bosch van lintere* (K 20.193², f. 86), 1651 *Sinte Viuen bosch van Oplinter* (SG 7502, f. 6). Bos dat eigendom was van de Sint-Genovevakerk in Oplinter (Ke1995, 78-79), namelijk de percelen A 316, A 317 en A 176, gelegen in de Wolfvonder.

Tafelbos 1 : 1422 *opden hoydriesche bider tafelen boschs van thienen* (SG 7503, p. 6), 1562 *op die sneppenbeeck ... rgt. den tafelen bosch van Thienen* (K 23.344, f. 3). Zeer groot bos van de Tiense Armentafel op A 257, idem als Krummelbos.

Tafelbos 2 : 1609 *te berchem onder den wyngaert rgt. den tafelen bosch van thienen by dlemkensvelt* (SG 6485/3, f. 5), 1651 (beemd) *den tafelen bosch van thienen bij t lemmekensvelt* (SG 7502, f. 11). Bos van de Tiense Armentafel op B 226 in het Lammekensveld.

Tafelbos 3 : 1824 *Tafel Bosch* (k. Boonaerts, B), ca. 1860 *Fabel bosch* (k. Popp, verkeerd voor Tafelbos!). Groot bos op B 310 en vooral B 311 van de Tiense Armentafel.

Tongerlobos : 1648 *den bos van tongerloye* (K 3641, f. 3v), 1824 *Tongerloo Bosch* (k. Boonaerts, A). Eigendom van de abdij van Tongerlo, onder andere A 187.

Vlierbeekbos : 1519 *die abt van vlierbeecke bosch* (SG 7607, 10). Bos van de abdij van Vlierbeek op A 175 bij de Ganzestraat.

Wolkenbos : 1630 *den wolcken bos* (K 23.327, f. 21), 1651 *een bonder bosch geheeten den wolcker bosch* (SG 7502, f. 21v), 1753 *het wolcken bosken* (K 23.324, p. 70). Idem als **Wolvenbos** : 1845 *de plaets gezegd : Wolvenbosch* (ABu). Bos in Glabbeek op de grens met Kapellen op B 267. Wolven is vervormd uit de persoonsnaam Wolken-. Zie bij Wolkenberg.

5.1.2. *Benoeming naar een opvallende eigenschap*

Eikenbos : 1549 (AT Tienen) *den eyckenbossch geleghen onder Cappellen* (O 279), 1651 *het straetken comende vanden eijckenbosch naer kinckom* (= voetpad 39) (SG 7502, f. 9v). Idem als Tafelbos B 311.

Ganzenbos : 1450 *den gansenbosch* (SG 6485/1, f. 8), 1473 *der abdt van tongerloe van derdalf boender bosch gheheeten den gansenbosch* (SG 6485/2, f. 7v), 1609 *neuen den ganssenbosch* (SG 6485/3, f. 17), 1715 *den gansenbosch* (KK1, 26), 1749 *den selven gansenbosch toebehoorende d'Abdye van tongerloo* (KK1, 26, nr. 92). Bos waar veel ganzen in rondliepen, eigendom van de abdij van Tongerlo, met kadasternummers A 211 en A 292 aan de overzijde van de Ganzestraat (zie kaart 4).

Krummelbos : 1824 *Crimmelbosch* (k. Boonaerts, A), ca. 1860 *Grimmelbosch* (k. Popp), 1970 *Krimmelbos* (k. NGI). Uitbreiding van Krummel (zie 3.6.3).

Limbos : 1340 *supra limbosch* (LM, f. 262), 1422 *op den limbosch bi die goede sheren van eldere* (SG 7503, p. 5), 1473 *opten limbosch* (SG 6485/2, f. 3), 1562 *op limbosch* (K 23.344, f. 4), 1648 *den limbosch* (K 3641, f. 2), 1651 *op den Lymbosch, bij den lijmbosch* (SG 7502, f. 19v en 26v), 1705 *op den limbosche* (K 9918, f. 7), 1824 *Lumbosch* (k. Boonaerts, B), ca. 1860 *Lumbosch* (k. Popp). Bos op de grens van Kapellen en Zuurbemde, omgeving B 180 (zie kaart 10). Het eerste lid is *lend*, de oude Brabantse

vorm van de linde. Vergelijk 1182 *lendbosc* > *Limbosch*, in Nieuwenrode (Lindemans, in : Hand. 1931, 205).

Rinderbos : 1753 *den Rinderbosch gelegen onder Cappellen tot Kinckom* (KK1, 2 en K 23.324, f. 3). Perceel B 53 in het zuiden van Kapellen, in 1753 eigendom van de heer van Roosbeek. Rinder is het meervoud van *rint, runt* 'rund'.

Sneppenbos : 1718 *den sneppenbosch* (K 23.175, f. 13), 1730 *het schaerhout vanden sneppenbosch* (KK1, 5), 1821 *le Sneppenbosch* (Tab). Perceel A 254, eigendom van de Tafel van Kapellen. Snep is een vogel (zie Sneppenbeek, 3.2.2).

Wilgenbornbos : 1629 *Myn heere van moncheau alias van elderen van den wilienbornbos* (K 23.327, f. 4), 1631 *den wilienbornbos* (K 23.327, f. 57), 1646 *den wilienborne bos* (K 3641, f. 1v). Bos bij de Wilgenborn aan de Varenbergstraat (zie 3.6.1).

5.2. Afzonderlijke bomen

Drie Eiken : 1780 *drij sillen competerende de kercke genaemt de drij eijcken* (KK1, 5). Gelegen bij het Tafelhalfbunder.

Eekt : 1422 *de heren van tongerloe ... bosch ghelegen bi deect, enen droeghen eusel heet deect* (SG 7503, p. 6), 1473 *op die eect* (SG 6485/2, f. 5), 1651 *Den Abt van Tongerloo vanden gansenbosch aen deeckte* (SG 7502, f. 6v). Eekt is een afleiding met een collectief-t van *eek* 'eik' en betekent 'plaats waar eiken groeien' (DB 426). In Kapellen was de Eekt perceel A 291 (zie kaart 4).

Opmerking **Houweik** : 1340 *retro capellam iuxta houteyke* (LM f. 184), 1422 *bi de houeyke ... ende manpat* (SG 7503, p. 13), 1473 *aen die houeyke* (SG 6485/2, f. 4v), 1562-1646 (beemd) *geheeten de hauwyc* (K 3641, f. 4v), 1651 *een bonder bempts gelegen onder Cappellen geheeten den houtwycke* (SG 7502, f. 29), 1710 *jnden hauwijck* (K 23.331), 1747 *den hoywycke rgt. de ganse straete* (KK1, 26, nr. 112), 1753 (1 bunder bos) *genoempt de houw Eyck* (K 23.324, p. 77). De naam is ook bekend in Aarschot : 1361 (land) *bi der houdeyken*, enz., een beemd in de Stoffene bij de Heilaak (Ke2009).

Hetzelfde toponiem komt in Sint-Margriet-Houtem voor, met als oude vormen : 1340 *iuxta de houdegghe*, 1400 *houeyke*, 1406 *de houdeyke*, 1686 *inden houweijck* (Ke2006, 133). Houweik, uit

Houdegge, bevat geen boomnaam. Houdegge bestaat uit *houden*, evoluerend tot *houwen* 'houwen, hakken, snoeien' (Mnl. Wdb.), en *ecke, egge* 'hoek, grens' (o.c.). De oorspronkelijke betekenis is derhalve '(uit)hoek waar gekapt mag worden'. In Kapellen was de Houdegge > Houweik het perceel A 293 precies aan de hoek waar de Kattestraat een bocht van 90° maakt (zie kaart 4).

Hulst : 1541 *op de hulst* (K 9913, f. 6v), 1562 *op die hulst* (K 23.344, f. 7), 1619 *op de hulst* (KK1, 9), 1655 *de hulst* (KK1, 11), 1727 *op de hulst ... rgt. de winterbeke* (KK1, 7), 1792 *de hulst* (KK1, 4), 1824 *De hulst* (k. Boonaerts, B). Hulst betekent 'plaats waar veel hulstbomen groeien'. In Kapellen is de Hulst het veld tussen de Hulststraat, de Molenweg en de Winterbeekweg.

Kerseleerken : 1422 *j sille lants gheheten kerseleerken* (SG 7503, p. 5). Land bij een alleenstaande Kerselaar, zoals in Kumtich (Ke1994, 45). **Kinderkerselaar** : 1575 *byden kinder kerselaer* (K 9890, f. 28v). Het eerste lid is een persoonsnaam, vgl. Jan de kinder (o.c., f. 30).

Linde 1 : 1695 *die straete loopende van suerbempde naer die linde onder cappellen* (Jk f. 22v), 1697 *bosch gelegen onder cappellen aende linghe* (Jk f. 31v). Deze linde stond op de kruising van de Varenbergstraat en de Koningstraat. Een lindeboom stond altijd aan de kruising van belangrijke wegen.

Linde 2 : 13 dec. 1768 *opdracht ... tot het bouwen van een capelleken aen de Linde* (KK1, 3). Linde aan de kruising van Dorpstraat en Bergeveldstraat.

Linde 3 : 1821 *au Tilleul* (Tab). Linde op de vereniging van de Stationsstraat en de Groenstraat, in het zuiden van perceel A 273 (zie kaart 4).

Lindeken : 1450 *op dlyndeken tusschen dbeeringhen bloc* (SG 6485/1, f. 6v), 1473 *op dlyndeken* (SG 6485/2, f. 8v), 1609 *opt Lindeken rgt. berincx block* (SG 6485/3, f. 12).

Mispelaar : 1422 *aen den mispelere* (SG 7503, p. 2), 1473 *opten mispelere* (SG 6485/2, f. 2v), 1498 *op die mispelere* (O 1611, f. 1), 1562 *op den mispeleer rgt. die capelsche straet* (K 23.344, f. 9v), 4 aug. 1611 (land) *onder Cappellen, op den mispelaer* (SG 1451, f. 3 en 3v), 1783 *den mispelaer* (KK1, 5), 1821 *la Campagne du*

Mispelaer (Tab), 1824 *De mispelaer* (k. Boonaerts, A). Alleenstaande mispelaar waarbij de naam overging naar het hele veld in de omgeving van A 229 (zie kaart 4). De naam was ook bekend in Outgaarden, waar de kerk in 1759 land bezat *teghen den mispelaer* (K 22.494 b. 2).

Grote Mispelaar : 1695 *den grooten mispelaer* (K 23.326, f. 11), 1753 *den grooten mispelaer* (K 23.335, p. 72). De Mispelaar werd onderscheiden met de adjectieven groot en klein. Het land op de Grote Mispelaar hoorde meestendeel toe *aen de heeren van sinte marten tot loven* (K 23.326, f. 17v), namelijk de percelen A 229 en A 240 (kaart 4).

Kleine Mispelaar : 1695 *den clijnen mispelaer competerende int geheel aen derffgenaemen Lenaert mues* (K 23.326, f. 18). Land op A 248, grenzend aan de Glabbeekse Rodeweg. In 1730 hoorde *den cleijnen mispelaer* toe aan Guillam Genoú en Magriet Derden (KK1, 5). **Geert Vicka Mispeleer** : 1695 *Hendrick Vicka een block op de paelen van gelabbeeck rgt. Lenaert mues met hennen clynen mispelaer oost ... ende wort genoemt geert vicka mispeleer* (K 23.326, f. 18). Het bedoelde perceel is A 249, op de grens met Glabbeek. Vergelijk ook in 1753 *Nu hendrick vúca te vorens geert vúca ... den clynen mispelaer rgt. den grooten mispelaer* (KK1, 26, f. 80). Perceel A 248 heet hier ten onrechte de Grote Mispelaar.

5.3. Andere bosnamen

Anckerman : 1710 *5 dachmaelen bosch genaempt den anckerman* (KK1, 9). Bos dat grensde aan de Varenbergstraat. Anckerman is een bijnaam genoemd naar een huis de Anker (DB 60).

Gebrand : 1821 *le bois dit 't Gebrandt* (Tab). Bos aan het uiteinde van het Gebrandstraatje.

Hutte : 1670 (beemd) *genoempt de hutte* (K 23.325, f. 2v), 1695 *3 sillen bempts nu nieuw beplant bosch genoemt de hutte* (K 23.326, f. 5v), 1749 *3 sillen beemd nu bosch genaempt de Hutte* (Mech. map), 1753 *de Hutte*, met de opmerking *Desen Bosch is afgemaeckt het jaer 1753* (K 23.335, p. 51). Perceel A 314, met een hoekje grenzend aan de Ganzestraat (zie kaart 5). Het bos werd zo genoemd naar de hut van Matthys Otten. Vgl. 1638 *eenen bogardt*

daer een huysse placht op te staen genaempt matthys Otten hutte (Mech. map).

5.4. Alle hagen schutten

Borghaag : 1651 (beemd) *bijde neckerbeke geheeten die borchaege* (SG 7502, f. 23). Perceel B 253 in het Gasthuisveld. Gezien de ligging is *borg* wellicht niet 'burg, burcht', maar een bijvorm van berk (Ke1998, 26).

Huibrechtshaag : 1562 *op die winterbeeck rgt. die huijbrechsche hage oft het scoofvelt* (K 23.344, f. 1v), 1695 *den voetwech van de biest naer de huybrechts haege oft de paelen van kersbeeck en cappellen oost* (K 23.326, f. 2). Haag van een zekere Huibrecht, gesitueerd aan de grens van Kapellen en Kersbeek. Niet identiek met de **Sint-Huibrechtshaag** : 1697 *St huybrecht haeghe* (K 2313, b. 35), 1705 *in sinte huybrechts haege alias die thielborsche hoeue gelegen tot cappellen* (K 9918, f. 15). Haag in het Lammekensveld aan perceel B 224.

Rozenhaag : 1422 *aen de roesen hage* (SG 7503, p. 11), 1473 *op die rosenhage* (SG 6485/2, f. 14), 1519 (beemd) *opten Roosenhaghe* (SG 7607, f. 7v), 1651 *op de roose haege rgt. het straetken loopende van t berchemsche velt naer cappellen* (SG 7502, f. 32), 1666 *op de roose haege* (K 23.338), 1669 *in de Roose Haghe* (k. AT f. 296v), 1670 (bos = B 353) *op de Rosehaege* (K 23.325, f. 9v), 1739 *op de roose haege* (KK1, 26 nr. 128), 1753 *De Tafel alhier* (= B 366) *in de Roose haeghe onder Capelle* (K 23.324, p. 15), 1783 (schaerhout) *op de roose haegt* (KK1,5). Blijkens de ligging van de percelen komt de Rozenhaag overeen met het gebied tussen de Bergeveldstraat en de Stationsstraat, ten noorden van B 333 van de Tiense Armentafel. Rozenhaag is hier gewoon een haag van rozelaars (Paque, 328-329).

5.5. Wijngaarden en Boomgaarden

Wijngaard : 1340 *supra locum dictum wigart* (LM f. 118v), 1422 *reynere noytyns van enen vierdel wigarts ghelegen te bergheem* (SG 7503, p. 1), 1473 *van eenre haluer sillen wigaerts ghelegen te berchem* (SG 6485/2, f. 6), 1528 *straetken dat vanden wyngaerde ter*

capellen waert ghaet (O 1613, f. 4, nr. 36), 1609 *te berchem onder den wyngaert* (SG 6485/3, f. 5), 1651 *te Berchem onder den* (SG 7502, f. 11). Wijngaarden waren altijd gelegen op de hoogste delen van het dorp. In Kapellen lagen verschillende wijngaarden in Berchem en in het Lammekensveld.

Wijngaardeken : 1488 (Vrouwenpark) *noch een half boender elsens bochs opden voyenberch gheleghen gheheeten wiingardeken aenden lymbochs* (K 9544, f. 6v), 1684 *op den vaenberghe geheeten het wijngaerdeken rgt. de herbaen loopende van Thienen naer Diest* (K 9809). Wijngaard, daarna Elzenbos, in de nabijheid van de Zuurbemdse delle.

Cluppels boomgaard : 1562 *bogaert geheeten cluppels boegaert rgt. die capelsche straet* (K 23.344, f. 12). Namen voor boomgaarden komen weinig voor. Cluppels verwijst naar de vroegere eigenaar, vgl. 1562 *derfgenaemen mathys cluppels* (K 23.344, f. 8).

6. Graslanden

6.1. Gemeenschapsgronden

Gemeente : ca. 1370 *Communitas de capelle* (R 44.678, f. 18), ca. 1420 *di gemeynte vander capellen* (R 44.679, f. 14), 1541 *die gemeynte van cappelle* (R 44.683). Het gemeenschappelijke bezit van de dorpsbewoners werd aangeduid met Gemeente, in het Latijn Communitas.

6.2. Goede beemden

Beemd : uit *ban-made* is een 'banale' of gemeenschappelijke hooiweide, samengesteld uit *ban* 'rechtsgebied' en *made* 'weide' (EWN 244). Het is in Kapellen, net als in Glabbeek en Zuurbemde, het meest gebruikte woord voor grasland van goede hoedanigheid.

a. Benoeming naar de eigenaar

Bauwens beemd : 1695 *bauwens bempt* (K 23.326, f. 7v), grenzend aan *het straetken van die kercke naert lemmekens velt*, dit is weg 25 of Bergeveldstraat.

Becker Heijns beemd : 1638 *bempt geheeten becker hyns/heijns bempt* (Mech. map).

Calsterbeemden : 1562 *die calsterbeempden* (K 23.344, f. 5v). Beemd naast de Bergeveldstraat, B 39 of 41. Calster is een bekende familienaam, vgl. het Hof van Calster.

Coelsbemdeken : 1562-1646 *het coelsbemdeken rgt. den kerchoff van capellen* (K 3641, f. 1v), 1648 *het koels-bemdeken ... rgt. het kerchoff van capellen* (K 3641, f. 2v), 1753 *het Koetsbemdeken tot Capelle* (K 23.324, p. 7). Percelen B 409-410-411.

Cuypers beemd : 1668 *een bunder bempts geheeten cuypers bempt* (KK1, 12).

Everbeursbeemd : 20 feb. 1614 *den Euerbeurs bempt* (SG 1452). Beemd van de abdij van Averbode.

Gasthuisbeemd : 1646 *den gastheus bempt* (K 3641, f. 5), 1666 *den Gasthuysbempt* (K 23.338). Weide achter het verdwenen Gasthuis in Glabbeek.

Geert Vandervelden beemd : 5 maart 1615 (2 bunders beemd) *geheeten Geert vander velden bempt* (SG 1452).

Katlijnenbeemd : 1670 *den catlijnen bempt rgt. de witte vrouwen van thijnen ... de straete van de kerke naer berchem* (K 23.325, f. 2), 1695 *den catlijnen bempt* (K 23.326, f. 4v), 1749 *den Catlijnenbempt rgt. de witte vrouwen van thienen* (Mech. map). Perceel B 396-397 naast de Bergeveldstraat. Zo genoemd naar het Katlijnenaltaar in de kerk van Kapellen, vgl. 1422 *sinter katlinen autaer* (SG 7503, p. 11), 1562 *sinte Katherynen ende Genofeven autaer tot Capellen* (K 23.344, f. 6). Op 19 mei 1610 werden beide altaren verenigd door Matthias Hovius aartsbisschop van Mechelen (K 23.326).

Petersbeemd : 31 okt. 1613 *den Peetersbempt* (SG 1452), 6 maart 1615 *die Peetersbempden* (SG 1452). Perceel B 208 in Kapellen aan de grens met Zuurbemde.

Poortbeemd : 1562 *den pootbeempt* (K 23.344, f. 7), 1655 (beemd) *geheeten den poortbempt groot synde ontrent vijff sillen* (Mech. map), 1670 *den port bempt* (K 23.325, f. 2), 1695 *den poortbempt* (K 23.326, f. 4v), 1730 *den heer pastoir alhier van den portbempt* (KK1, 5) Perceel B 40 naast de Bergeveldstraat. Vgl. met het Poortveld in Aarschot, waarin *poort* verwijst naar «de dienst der poort», namelijk de dienst voor de uitdeling van levensmiddelen aan behoeftigen (Ke2009, 102).

Schuttersbeemd : 1562-1646 *den schutters bempt* (K 3641, f. 4), 27 maart 1615 *den schuttersbempt van Zuerbempden* (SG 1452), 1670 *den neckersbeeck rgt. den Schuttersbempt* (K 23.325, f. 6). Beemd van de Schutters van Zuurbemde, te situeren aan de Nekkersbeek.

Tafelbeemd : 1753 *den tafelen bempt* (K 23.324, p. 20), 1774 (verkoop van bomen) *in taefelen bempt* (KK1, 5). Beemd van de Tafel van Kapellen op B 35.

b. Andere voorbepalingen

Lange beemd : 1562-1646 *op den vroenhoff rgt. ... den langen bempt* (K 3641, f. 5v), 1670 (10 dagmalen beemd en land) *den Langenbempt* (K 23.325, f. 2), 1749 *den langen bempt rgt. de*

dorpstraet alhier suijdt (Mech. map), 1821 *Langenbemd* (Tab). Percelen A 132, A 133 en A 158 (zie kaart 5).

Paanhuisbeemd : 1821 *la terre dite Paenhuys-bemd* (Tab). Plaats waar de weg naar Diest (nr. 1) de grens vormt tussen Kapellen en Kersbeek.

6.3. Magere grasgronden

6.3.1. *Driesen*

Driesen : 1655 *thien sillen geheeten de driesschen* (Mech. map), 1753 *thien daghmaelen bosch genaemt de driessen* (KK1, 2), 1774 (verkoop van bomen) *in de driessen* (KK1, 5), 1780 *bosch genaemt de driesschen* (KK1, 3). Idem als **Grote Driesen** : 1670 (2,5 bunder) *lants, eertijts weijde geheeten de groote driessen int berchsvelt* (K 23.325, f. 1). Groot perceel B 74, toebehorend half aan de kerk en half aan de tafel. Het was slecht land dat weinig opbracht. Daarom werd het in 1695 beplant met elzen en berken (K 23.326, f. 2; K 23.328, f. 93v).

Hooidries/Heidries : 1422 *op den hoydriesche* (SG 7503, p. 6), 1473 *op den hoydriesch* (SG 6485/2, f. 8), 1609 *den heydriesch* (SG 6485/3, f. 8v), 1651 (1 bunder beemd) *bij den meelbuijl, geheeten den heijdriesch* (SG 7502, f. 15), 1686 *den hoijdries* (KK1, 26). Schrale weide tussen het Krummelbos en de Steenbeek.

Potendries : 1340 *de poetdriessche gheleghen bouen den voeyenberch, poetdriesch* (LM, f. 119 en184), 1422 (land) *den potendrieschs neuen den voyenberch* (SG 7503, p. 8), 1473 *Mijn here van monsia vanden poeten driessche* (SG 6485/2, f. 12v), 1609 *Myn heer van moncheaux ... vanden pootendriesch* (SG 6485/3, f. 9v), 1717 *den pootendriesch rgt. de herstraete leijdende van thienen op diest* (KK1, 26). B 69-70-71, grenzend aan de Varenbergstraat. Het eerste lid is misschien de plantnaam *poot*, een soort wilde wortel (Paque, 414).

Wijndries : 1562 *den wyndriesch rgt. ... die gansen straet* (K 3641, f. 5v), 1629 (beemd) *den wyndries* (K 23.327, f. 9v), 1641 *den wyndries rgt. die ganssen straet ende die van tongerloye* (K 23.327, f. 132), 1680 *den wyndriesch* (K 23.328, f. 75). Het bedoelde perceel was belast met *der kercken wyn*, namelijk *een*

quaerdt wyns te weten een kanne oft pot. De dries grensde aan de Ganzenstraat en het Bos van Tongerlo (K 3641, f. 3v).

6.3.2. *Eusels*

Groot Eusel : 1422 *bi dat groet eeusel op de sneppenbeke* (SG 7503, p. 11), 1473 *bi tgroet eusel* (SG 6485/2, f. 8), 1528 (bos) *aen tgroot eussel ter cappellen by die steenbeecke* (SG 7607, f. 38), 1651 *het groot eüssel* (SG 7502, f. 20), 1747 *het groot eusel* (KK1, 26, nr. 94), 1845 *'t Groot Heusel* (ABu).

Grasland op perceel A 253 nabij de Sneppenbeek. Eusel is een weide van minder goede kwaliteit, afgeleid van het werkwoord *eeuwen* 'voederen', met het suffix -sel, dus *eeuwsel*.

Kalvereneusel : 1720 *1 dachmael geheeten het Calveren Eussel* (K 9809). Schrale weide waarop kalveren grazen.

Poerseusel : 1483 *te berchim geheten poerseusele* (O 1610, f. 5), 1528 *te berchim geheeten poerseussele* (O 1613, f. 4, nr. 36), 1600 *het posseneusel* (O 1614, f. 6v nr. 36), 1665 *het posseneuzel* (O 1617, p. 36). Schrale weide op B 224 naast de Bergeveldstraat. De betekenis van het eerste lid is onduidelijk.

Tarwe-eusel : 1519 *onderhalf sille beemps gelegen op de doode beecke gheheeten terwe eussel* (SG 7607, f. 9). Weide op A 313, tussen de Veldekensweg en de Ganzestraat.

Waroetsen eusel : 1562 *vanden waenroetsche beempt oft eusel* (K 23.344, f. 4), 1730 *vanden waroetsen euvel* (= eusel), (KK1, 5), 1733 *den waroetsen eusel* (KK1, 5), 1753 *den waeroetsen eusel ... opden maneschijn* (KK1, 5), 1753 *D'abdye van Everbode ... vanden waeroetsen Eusel* (K 23.324, p. 13). Weiland op B 83-84-85 (zie kaart 9). De Waroetsen eusel is een vervorming van de «Waanrodese eusel». Het was een weiland dat had toebehoord aan de heer van Waanrode.

6.4. Toponiemen met weide

Drogeweide : 1783 *de drooge weijde en het berghsche velt* (KK1, 5), 1824 *Drooge Weyde* (k. Boonaerts, B), 1845 *de plaets gezegd : Droogeweide* (ABu), ca. 1860 *Drooge weide* (k. Popp). Weide in de omgeving van B 41-42 en B 76.

Kerkweide : 1845 *het land gezegd Kerkweide* (ABu). Weide op A 308 langs de Steenbeek, eigendom van het Sint-Katelijnenaltaar, aan het uiteinde van het Kattestraatje.

Koingsweide : 1845 *de plaets gezegd : Koingsweide* (ABu). Weide op A 210 op het uiteinde van weg 20, met eigenaardig, on-Nederlands aandoend eerste lid.

Mechelenweide : 1845 *het bosch gezegd : Mechelenweide* (ABu). Bos aan het uiteinde van weg 17, met kadasternummer A 258. Het eerstelid is een persoonsnaam, vgl. 1473 *fieren van mechelen* (SG 6485/2, f. 4v).

Tongelse weide : 1717 *Tongelse weijde* (k. Tong). Deel van het grote perceel A 187, eigendom van de abdij van Tongerlo.

Veeweide : 1541 *der veeweyen* (K 9913, f. 17v), 1562 *op die veeweije* (K 23.344, f. 1v), 1575 *die baghynen van aerschot van bosch op de veeweye* (K 9890, f. 29v), 1643 *ontrint de veewye* (K 9917, f. 20v). Niet gelokaliseerd. Veeweide of weide geschikt voor het houden van vee.

6.5. Andere weidebenamingen

Draaier : 2 april 1615 (1/2 bunder beemd) *te Cappellen geheeten den drayer* (SG 1452). Weide ergens naast weg 9 (Groenstraat).

Hornink : 1600 (beemd) *geheeten die hornicx* (O 1614, f. 29 nr. 182), 1738 *de hornincx* (O 1627, nr. 182). Weide langs de Bergeveldstraat. Vgl. met de persoonsnaam Hornikx, bijnaam voor een onwettig kind (DB 625). De beemd kan dus eigendom geweest zijn van een ongehuwde moeder.

Meelbuidel : ca. 1450 *den moel/meelbudel* (SG 7570, f. 1v), 1483 (beemd 4 1/2 zille) *op de langebeke gheheeten den meelbudel* (O 1610, f. 13v), 1483 *die meelbuijel, de meelbuijdel* (O 1610, f. 17 en 17v), 1600 *den meelbuijl* (O 1614, f. 34v nr. 215), 1678 *den bosch genaempt den meulbeul* (O 1035), 22 april 1772 *den meelbuijdel ... rgt. de herbaene van Thienen op diest* (KK1, 9). Op 10 okt. 1781 was het *seker huijs, hof block ende boomgaert genaempt den meelbuijle groot vyf dagmaelen*, door Joannes Everaerts afgestaan aan Nicolaus Sneijders (KK1, 9). Dit goed kwam overeen met A 264 tot A 267, grenzend aan de weg van Tienen naar Scherpenheuvel. Meelbuidel betekent mogelijk «zak meel», een wel zeer eigenaardige naam voor een weide.

7. Akkerland

7.1. Hoeve als landmaat

Hoeve : 1473 *Moen mathijs van enen half boender lans ghelegen op die hoeue* (SG 6485/2, f. 16). Het woord *hoeve* wordt dikwijls verward met *hof* in de huidige betekenis van 'hoeve, boerderij'. De primaire betekenis van Middelnederlands *hoeve, hove, hoef*, Oudnederlands **hova*, is 'oppervlakte land nodig voor het onderhoud van een gezin' (Van Osta, in : VG). In Attenrode-Wever varieerde zulke hoeve van 3 tot 9 bunders (Ke2007). Enkele hoeven hadden een specifieke benaming, meestal van een vroegere landbouwer (Ke2007, 239).

Thielborgshoeve : 1541 (beemd) *in die thielborchs houe te cappellen* (K 9913, f. 27), 1705 (1/2 bunder) *in sinte huybrechts haege alias die thielborsche hoeue* (K 9918, f. 15). Gebied in de omgeving van B 224, genoemd naar een eigenaar Thielborg.

7.2. Verbindingen met land

Drietafelland : 1629 *1 sille op het coninxvelt rgt. ... het dry tafel lant* (K 23.327, f. 11). Het perceel B 107 in het Koningsveld grensde aan 3 aan elkaar gelegen percelen, die eigendom waren van een Tafel : B 109 hoorde toe aan de Tafel van Tienen, B 116 aan de Tafel van Zuurbemde, B 115 aan de Tafel van Kapellen. Zie kaart 9. In Sint-Margriet-Houtem was het nog straffer. In 1643 lagen in het gehucht Stok *die vier tafelen*, percelen van 4 armentafels (Ke2006, 150).

Kerkenland : 1422 *aen de neckersbeke bi der kerken lant vander cappellen* (SG 7503, p. 2). Land van de kerk nabij de Nekkersbeek.

7.3. Een aaneengesloten blok

Blok is het voornaamste woord voor een door heggen of houtkanten ingesloten perceel, uit Middelnederlands *beloke*, bij het werkwoord *beluiken*. Een blok is kleiner dan een veld en is meestal gewoon een synoniem van perceel toebehorend aan dezelfde

eigenaar. Niet alle blokbenamingen zijn te lokaliseren. Het eerste lid is dikwijls de naam van een eigenaar. Vgl. 1730 *machiel van thienen blocxken* (KK1, 5).

Bleuken : 1754 (1 bunder) *soo lant als bempt ... op den mispelaer geheeten de bleucken* (KK1, 26, f. 81). Bleuken is de umlautsvorm van Bloken, zoals in Budingen (Ke2005, 95).

Beringenblok, Berincxblok : 1450 *op dlyndeken tusschen dbeeringhen bloc, tcrayenbroeck ... ende beeringhen bloc* (SG 6485/1, f. 6v), 1473 *tbeeringen bloc* (SG 6485/2, f. 9), 1609 *opt Lindeken rgt. berincx block* (SG 6485/3, f. 12). Het eerste lid is een persoonsnaam, vgl. 1450 *Wouter van beeringhen* (SG 6485/1, f. 6v). Berincx is een afleiding van Bernhard (DB 112).

Kranenblok : 1422 *den cranen bloke* (SG 7503, p. 8). Het eerste lid kan verwijzen naar kraanvogels. Cranen is ook een bekende familienaam, onder meer in Aarschot (Ke2009).

Ongelegen Blok : 1562 *in dongelege block* (K 23.344, f. 3v), 1666 (Tafel van Kapellen) *het ongelegen block* (K 23.338), 1753 *een sille ende half geheeten het Ongelegen Block* (K 23.324, p. 21), 1783 *het ongelegen block* (KK1, 5). Perceel B 86, eigendom van de Armentafel van Kapellen. Ongelegen betekent ongeschikt, een voorbeeld van volkse ironie.

Papeblok : 9 nov. 1835 (bos) *genaemt het papeblock* (K 23.324, los blad). Pape betekent geestelijke.

Pastoors van Vissenakenblok : kopie 1875 (pastoor St. Pieters Vissenaken) *4 dagmaal bempts en lants nu bos gelegen tot Capellen geheten pastoors van Vissenaeken block* (K 23.182, p. 22).

Torenblok : 1783 *het toren block* (KK1,5).

Wittevrouwenblok : 1705 *een block lants gelegen tot cappellen groot een boender genoemt het wittevrouwen block* (K 9918, f. 13). Noordkant van perceel B 365, eigendom van de Wittevrouwen van Tienen.

7.4. Namen met Goed

Ballis goed : 1753 (1 bunder bos) *genoempt Ballis goet* (K 23.324, p. 73), 1780 (1 bunder) *competerende de kercke, genaemt ballis goet* (KK1, 5). Middelnederlands *goed* betekent : grond,

erf, landgoed. In de meeste gevallen wordt *goed* voorafgegaan door de naam van de eigenaar.

Jochmans Goed : 1789 (verkoop) *de helligt van zeker boinder land ... in jongmans goed* (KK2, 5), 1824 *Jockmans Goed* (k. Boonaerts, A), ca. 1860 *Jockmans goed* (k. Popp). In de volkstelling van 1709 komt Jochmans voor.

7.5. Velden tussen hoofdwegen

Oorspronkelijk betekende *veld* de uitgestrekte, open woeste vlakte buiten de akkers en de weiden. Sinds de late middeleeuwen is veld een geheel van akker- en weiland, gelegen tussen hoofdwegen. Deze velden kregen een specifieke voorbepaling die meestal verwijst naar de ligging (Kinkomveld).

Altena's veldeken : 1473 (beemd) *bi dat outenaetsche veldeken* (SG 6485/2, f. 2). Veld bij het gehucht Altena.

Beemdveld : 1562 *opt beemptvelt* (K 23.344, f. 9). Veld grotendeels bestaande uit beemden.

Berchemseveld : 1541 *byt berchemsche velt* (K 9913, f. 15v), 1562 *op scollenberch oft by t berchemsche velt* (K 23.344, f. 2v), 1575 *aent berchemsche velt* (K 9890, f. 9v), 1600 *het straetken van cappellen naer het berchimscheuelt* (= nr. 25) (O 1614, f. 29 nr. 182), 1609 *byt berchemsche velt* (SG 6485/3, f. 2), 1651 *by t' Berchemsche velt* (SG 7502, f. 6), 1738 *van capellen naer het berchum velt* (O 1627, nr. 182). Idem als **Bergseveld** : 1647 *te Berchem onder Capellen rgt. het Bersche velt* (K 3007, f. 6), 1669 *aent berse veldt* (k. AT f. 297v), 1670 *int berchsvelt* (K 23.325, f. 1), 1688 *opt berchsche velt* (Jt f. 1v), 1738 *op't Berchsche velt* (O 1627), 1792 *het berghse veld* (KK1, 4), 1824 *Bergse Veld* (k. Boonaerts, B).

Zeer groot veld in het gehucht Berchem. Het niet meer begrepen *Berchemse-* sleet af tot *Bergse-*.

Gasthuisveld : 1483 *inde prochie vander capellen opt gasthuijs uelt* (O 1610, f. 4), 1528 *opt gasthuysuelt rgt. de zichense strate* (O 1613, f. 5v nr. 46), 1631 *opt Gasthuijsvelt* (O 16, f. 45v), 1647 *op het gasthuys velt onder cappellen* (K 3007, f. 13v), 1790 *in 't gasthuijs veld onder Cappellen* (K 23.172, nr. 7).

Veld ten zuiden van het Tafelbos, tussen het Gebrand straatje en de Scherpenheuvelsebaan, in Kapellen en Glabbeek, zo genoemd naar het verdwenen Gasthuis van Glabbeek.

Kinkomveld : 1753 *Het kinckom veldeken wort genomen van dat gat, daer men plaeght op en af te reyden, tegens de Heere straete tot op het strayken naer den verloren cost op de schouw van het out huys* (K 23.335, p. 69), 1773 *vierde canton t'lammekens ende kinckomveldt* (KK1, 12). Veld in het zuiden van Kapellen, zo genoemd naar het gehucht Kinkom.

Koningsveld : 1454 *opt coninx velt tusschen de heerstrate die leydt vander capellen te diest wert* (K 20.193², f. 86), 1541 *opt coninexvelt* (K 9913, f. 1), 1629 *op het coninxvelt* (K 23.327, f. 11), 1643 *op coeninck velt* (K 9917, f. 14), 1670 *in het Conincks velt* (K 23.325, f. 1v), 1697 *op het koningx velt* (K 2313, b. 35), 1724 *op het conincx veldt* (KK3, 1), 1792 *conicx veld* (KK1, 4), 1824 *Konings Veld* (k. Boonaerts, B). Groot veld tussen Koningstraat en Hulststraat, nu doorsneden door de Diestsesteenweg. Het eerste lid is een bekende familienaam, ontstaan als bijnaam voor bvb. de koning van een schuttersgilde (DB, 697).

Kraaiennestveldeken : 1609 *opt craijennest veldeken* (SG 6485/3, f. 5). Veld bij de Kraaiennest (zie daar).

Lemkensveld, Lammekensveld : 1519 *op dlemmekens velt* (SG 7607, f. 6v), 1541 *opt lemkens velt* (K 9913, f. 1), 1549 *op het Leukens velt onder capellen* (O 279), 1562 *opt lemkensvelt rgt. die heerstraet van Thienen na zichenen* (K 23.344, f. 5v), 1666 *op het lemmekens velt* (K 23.338), 1669 *opt Lammekens veldt* (k. AT f. 293), 1689 *op het lemmekens velt onder cappellen* (Jt f. 4v), 1753 *het straeyken naer het Lammekens velt* (K 23.324, p. 7'), 1783 *in het lammekens velt* (KK1, 5), 1787 *op het lemmekensvelt* (KK2, 5), 1792 *lammerkens veld* (KK1, 4), 1824 *Lammekens Veld* (k. Boonaerts, B).

Veld tussen de Stationsstraat en het verdwenen deel van de Varenbergstraat, gedeeltelijk ook onder Glabbeek. Het eerste lid herinnert aan de vroegere bezitter Lemmekens of Lammekens, vleivorm van de Germaanse naam Lambrecht (DB 723). Het herstel van vormen met a (Lammekensveld) in de 17de eeuw wijst op een associatie met lammeren.

Netelzeepveld : 1845 *landen gezegd Netelzeepveld* (ABu). Zo genoemd naar de Netelzeep in Bekkevoort.

Schoofveld : 1562 *op die winterbeeck rgt. die huijbrechsche hage oft het scoofvelt* (K 23.344, f. 1v), 1666 *het schoefvelt* (K 23.338), 1753 *op het schooff velt* (K 23.324, p. 53). Veld naast A 56, op de grens met Kersbeek. Schoof kan verwijzen naar de belasting met de derde schoof.

Veldekens : 1753 *het straeken naer het veldeken* (K 23.324, p. 69), 1824 *Vellekens* (k. Boonaerts, A), 1845 *Veldekens* (ABu). Veld tussen de Kattestraat en de Veldekensweg.

Winterbeekveld : 1655 *opt winterbeeckvelt* (KK1, 11). Veld in de omgeving van de Winterbeekweg nr. 35.

7.6. Oppervlaktenamen

Zoals elders in onze regio worden in Kapellen enkele terreinwoorden gevormd met bunder en zille. **Halfzilleken** : 1730 *het schaerhout vant half silleken* (KK1, 5). **Tafelhalfbunder** : 1780 (verkoop van hout) *op het taeffelen halfboender* (KK1, 5). **Vierbunders** : 1845 *het bosch gezegd : de Vier Bunders* (ABu). Bos op A 257, idem als het Krummelbos.

7.7. Andere specifieke benamingen

Derdeschoof : 1473 *van enen 1/2 boender lans ... gheheten den dertschoef* (SG 6485/2, f. 15). Land waarop de belasting stond van de derde schoof.

Driebek : 1717 *den gansebos met den Dreijbeck* (k. Tong). Driehoekig perceel A 292.

Kraaiennest : 1422 *biden crayen neyst* (SG 7503, p. 1), 1450 *aen den crayennest* (SG 6485/1, f. 1), 30 okt. 1614 *te berchem rgt. den crayennest* (SG 1452), 1631 *onder Nijeúwer Cappellen opde Sichenstraete bijden craijennest* (O 16, f. 49), 1725 *huys ende hoff geheeten den craijenest* (KK1, 26), 1763 (H.Geest Leuven) *onder neüw cappelle bij den craijen nest* (O 15, nr. 19). – Percelen B 313 tot B 318. In 1651 hoorde de Kraaiennest toe aan Jan Moreijn *bij coope*. Hij bouwde er een huis op (SG 7502, f. 10).

Langestreep : 1753 *de langhe streep* (K 23.324, p. 68), 1774 *in de lange streep* (KK1, 5). Langestreep = percelen B 36-37.

Leeflap : 1454 *ter stede gheheyten tleeflap* (K 20.193², f. 86).

Lepeleer : 1629 *op schollenberch rgt. ... den lepelaer* (K 23.327, f. 8), 1651 *Peeter de Vreck met synen gront geheeten den lepeleer* (SG 7502, f. 16v), 1668 *een bunder bempts gelegen op den maeneschijn geheeten den lepeleer* (KK1, 12), 1717 *Jan borremans met syne erffve geheeten den lepelaer* (KK1, 26). Beemd op B 81, ten zuiden van de Maneschijn en grenzend aan de Varenbergstraat. De lepelaar is een vogel, die behoort tot de familie van de ooievaars met een lepelvormige snavel.

Lichtenborg : 1541 *opten lichten borch* (K 9913, f. 7v), 1643 *op den Lichtenbrocht* (K 9917, f. 9), 1670 *op Lichtenborch rgt. ... de paelen van het biest cauter* (K 23.325, f. 2v), 1695 *op den Lichtenborch* (K 23.326, f. 5), 1749 *op den lichtenborgh* (Mech. map). Perceel B 145 tussen de Molenweg en de Oude Molenweg. Lichtenborg is een familienaam.

Maneschijn : 1575 (beemd) *op den maeneschijn* (K 9890, f. 26), 1609 *byt maeneschijn* (SG 6485/3, f. 8), 1651 *bijde manescheijn* (SG 7502, f. 14v), 1666 *op de maenschijn* (K 23.338), 1670 *in den maeneschijn* (K 23.325, f. 2v), 1753 *opden maneschijn* (KK1, 5), 1780 *op het veldeken genaempt den maenescheyn* (SG 154), 1824 *De maenschein* (k. Boonaerts, B), 1845 *het bosch gezegd : Maenschyn* (ABu).

Maneschijn is het veld gelegen aan de westkant van de Koningstraat, omgeving B 79-83 (zie kaart 9). Dit toponiem is ook bekend in Asse, Geetbets en Helen-Bos (Ke2005, 262-263). Wellicht verwijst de Maneschijn naar een eigenaar die wegens zijn kaal hoofd spottend *maneschijn* werd genoemd (DB 813).

Pei : 1558 *in de peye van Oplinther* (K 9914, f. 6). Het woord *peye* komt ook in Zuurbemde voor. Pei wordt gewoonlijk verklaard uit *pede* 'moeras' (TW 788, VB 360). In Kapellen is de Pei van Oplinter te situeren aan het Vroonhof. De betekenis blijft duister.

Sluisman : 1740 *den Sluysman* (Wauters, 17), 1824 *Sluysman* (k. Boonaerts, A), ca. 1860 *Sluysman* (k. Popp). Veld tussen de

Sint-Katarinastraat en de Groenstraat (zie kaart 6). Sluysman is een beroepsnaam voor een sluiswachter (DB 1135).

Verloren Kost : 1698 *in loco vulgo den verloren cost* (Mech. map), 1722 (tafel Zuurbemde) *een dachmael weijde onder capellen geheeten den verloren cost* (Jt f. 84), 1724 *den verloren cost* (KK3, 1), 1729 *den verloren cost* (K 23.176), 1753 *het strayken naer den verloren cost* (K 23.335, p. 69), 1790 *1 dagmael bosch en weijde onder Cappellen vulgo den verloren kost* (K 23.172).

De Verloren Kost is de naam van het perceel B 213 in Kapellen aan de grens met Zuurbemde en bij uitbreiding van het kleine veld tussen de Doleegstraat en de verdwenen Heerstraat naar Diest. Zo wordt een perceel van de Armentafel van Glabbeek-Zuurbemde D 1 (verder lopend in Kapellen als B 216) ook gesitueerd op de Verloren Kost. Dit bekende toponiem is een uiting van volkshumor en verwijst naar weinig rendabel land, zoals in Aarschot, Goetsenhoven, Genk, Kontich, enz.

8. Kerkelijke gebouwen

8.1. De kerk van O.L.V. Geboorte

Kerk van Kapellen : 1422 *die kerke vander cappellen* (SG 7503, p. 4), ca. 1450 *der kerken vander nuwer capellen* (SG 7570, f. 1), 1450 *de kerke vander cappellen* (SG 6485/1, f. 2v), 1483 *de kercke vander capellen* (O 1610, f. 11v), 1519 *de kercke van cappellen* (SG 7607, f. 7v), 1747 *de kercke van nieuwer cappelle* (KK1, 26, nr. 110), 1753 *de kercke van nieuwer cappellen* (KK1, 2), ca. 1860 *Kerk* (Popp).

Over de bouw van de oude kerk is weinig geweten. De brochure van Glabbeek (p. 35) vermeldt dat de oude kerk dagtekende van de 16de eeuw. In het archief wordt de kerk zeker al vermeld in 1422 en rond 1400 was er een altaar toegewijd aan Maria : *Altare beate marie in capella* (R 44.677, f. 17v). Bovendien ging het patronaat in 1235 over naar het kapittel van Tongeren (Mech. map).

De bezoeker trof in de oude kerk nogal wat naakte beelden aan. In de visitatie van 1599 staat duidelijk in het Latijn : *Picturas quasdam indecentes ob turpem nuditatem iussi eradi*, of vertaald : «Ik heb bevolen om zekere onwelvoeglijke afbeeldingen omwille van hun onzedelijke naaktheid weg te krabben» (D1).

Op 16 nov. 1756 sloot pastoor J.B. Van Hemelrijck een akkoord met Sieur Peeter Vandijck uit Leuven om te *vermarberen den Hoogen Autaer met den autaer van O.L. Vrouw binnen de kercke van nieuwer cappelle*. Het vermarberen kostte 14 pistolen + 1 pistool drinkgeld voor zijn zonen (KK1, 2).

Op de kaart van P.C. Popp staat de kerk getekend op B 406. Ze had een oppervlakte van 3 a 40 ca. Op dezelfde plaats kwam een nieuwe kerk. Hiervoor kwam de toelating op 22 oktober 1876.

Kerkhof van Kapellen : 1562-1646 *den kerchoff van capellen* (K 3641, f. 1v), 1651 *teghens ouer den kerckhoff* (SG 7502, f. 8), 1730 *tegenover het kerckhoff* (KK1, 5), 1821 *au Cimetière* (Tab), ca. 1860 *Kerkhof* (Popp). Het Kerkhof heeft het nummer B 405, met een oppervlakte van 24 a 30 ca.

8.2. De oude en nieuwe Pastorie

Oude Pastorie, Oud Pastoreel Huis : 1655 *1/2 bunder landt genaempt de pastorije vyt oorsaecke dat het pastoreel huys daer op placht te staen* (Mech. map), 1670 (1/2 bunder) *soe weij als lant, geheeten de oude pastorie* (K 23.325, f. 1), 1686 kopie 1786 *het huys van den heere pastoir* (KK1, 25), 1711 *pastoreel huys* (KK1, 3), 1714 *de pastorije van Nieuwer cappelle van een half bunder Rauwagie daer voor desen huys ende hoff ploght op te staen gelegen tot nieuwe Cappelle ontrent de kercke aldaer genoempt die oude pastorye* (KK1, 26, f. 78), 1749 *5 dachmaelen lant genaempt de oude pastoreije rgt. de dorpstraet alhier noordt* (Mech. map), 1753 *de oude pasterije* (K 23.324, p. 68). In de visitatie van 1599 lezen we : *noua capella : non est domus pastoralis* (Vis. D1), dus «in Nieuwer Kapellen is er geen pastorie». Er had wel een pastorie gestaan op het grote perceel B 38, aan de oostzijde van de Bergeveldstraat. De benaming Oude Pastorie ging over op het land. In 2007 staat hier **Feestzaal De Mispel** (opschrift).

Pastorie : 1786 *de pastorije* (Mech. map), 1821 *le Bien de la Cure* (Tab), ca. 1860 *Presbytère, Pastory* (Popp). Met de bouw van een nieuwe Pastorie werd begonnen op 5 oktober 1753. De nieuwe Pastorie staat op B 402 (3 a 60 ca), met de hof op B 403 (21 a 50 ca), de boomgaard op B 404 (40 a 30 ca) en een weide op B 397 (32 a 60 ca), gelegen aan de zuidwestzijde van de kerk, Dorpstraat 40. Het bouwjaar is aangeduid met ankers in de gevel : 1754. Nog op 3 augustus 1786 werd er een uitgave gedaan van 1830 guldens en 6 stuivers *tot restaureren ende optrecken van de pastorije* (Mech. map).

Pastoors. Sommige pastoors vielen op door hun vreemd gedrag. In 1633 was Everardus a Kempis *pastoer van nuwer capellen* (K 23.337). Na zijn overlijden maakte pastoor Walterus Follaerts van Attenrode op 27 okt. 1654 een inventaris op. Deze inventaris van 59 blz. beschrijft o.a. *eenighe aude parkemente brieuen seer onleesbaer, int huijs gevonden*, en klachten tegen de pastoor en zijn antwoord. In 1655 had de verkoop van alle meubelen plaats. Kledingstukken konden wegens hun slechte staat niet verkocht worden : *allen de clederen sijn aen schaemelen menschen uijtgereijckt, want was schandeleus de selue publijckelijck te*

vercoepen. Op 23 en 24 mei 1655 volgde de specificatie van de goederen en renten gekocht door a Kempis. Kort voor hij stierf, had de pastoor nog geld ontvangen. Toch was er bij zijn dood niet één stuiver in het huis te vinden. Het lag niet in de aard van de pastoor om veel geld uit te geven, *want hy en was nijet liberael int vuijtgeuen*. Buiten twee cellezusters waren in het huis nog geweest : *sijnen broeder Jan Kempeners met syn huijsvrouwe, ... ende sijne suestere Gertruijdt Kempeners met haeren man Jan Godtschalx*, zo lezen we op de laatste bladzijde (Mech. map, p. 59).

De naam van de pastoor A Kempis was gewoon een verlatijnsing van Kempeneers. In 1670 bedroegen de renten in geld 6 gulden 10 stuivers. Deze werden verhaald op de erfgenamen van *a Kempis saeliger*. De helft betaalde Geertruijdt Kempeners *oft* Godtschalcks, wonende te Glabbeek, de andere helft Jan Kempeners, wonende te Rutten bij Sint-Truiden (K 23.325, f. 3v).

Een tweede besproken figuur was Adrianus de Neve. Hij was pastoor in Kapellen in 1695 en later (K 23.335, p. 1). Over hem lezen we dat hij *het dorp van nieuw cappellen in groote costen en rusien hadde gebraght, en siende dat hij tot sijne intentie niet en conde geraken, heeft sijn parochiaenen verlaten, en is pastoor tot Oplinter geworden* (SG 7494, brief «reflexien»).

8.3. Oude en nieuwe kapellen

Kapel van O.L.Vrouw van Onrust : 1710 *betaelt aen nagels om te verbruijcken jnde kercke ende aen de cappelle; betaelt ... voort* [= voor het] *witten der selue cappelle ende pastorije* (K 23.331), 1753 (Mispelaar) *de straete lydende naer de cappelle* (KK1, 26, f. 80), 1753 *Chapel de Notre Dame* (KPH 1082), 1821 (chemin) *jusqu'au N° 1 près de la chapelle* (Tab), 1999 *Kapel O.L.V. van Onrust* (k. NGI), 2009 *O.L.Vrouw van Onrust B.V.O.* (opschrift).

Kapel in de zuidoostelijke hoek van Dorpstraat en Stationsstraat op B 377, naast een jonge lindeboom, niet ver van de Openbare Bibliotheek. De oude kapel staat getekend op het plan van 1753 (KPH 1082). De oudste vermelding vond ik in 1710, maar de kapel was zeker ouder. Echtparen met onrustige kinde-

ren kwamen bij deze kapel bidden. Na de wegverbreding werd ze afgebroken en ernaast weer opgebouwd.

Kapel van Sint-Huibrecht : 1768 *een capelleken aen de Linde* (KK1, 3), ca. 1860 *Chapelle* (k. Popp). Op 13 december 1768 maakte Joannes Croes, *sieck van lichaem* en getrouwd met Geertruyd van Lorijnen *syn gewesene huijsvrouwe*, zijn testament. Hierin schonk hij aan pastoor J.B. Van Hemelrijck *seventigh guldens tot het bouwen van een capelleken aen de Linde by het huys van hendrick Dillen* (KK1, 3). Waarschijnlijk was dit de Sint-Huibrechtskapel. Deze stond rond 1860 tegenover B 415a en b bis (zie kaart 7b), bij de vereniging van de Dorpstraat en de Bergeveldstraat. Ze werd afgebroken tijdens de wegverbreding (broch. Glabbeek, p. 42). Nu vinden we hier een open plaats voor de Fintro-bank, Dorpstraat nr. 48.

Kapel van O.L.Vrouw : ca. 1946 *Kapel O.L.Vrouw (van Scherpenheuvel of van Lourdes)* (Jacquemijn, 2000). Dit kapelletje in rode baksteen (nu wit geverfd) staat op de hoek van de Grote en Kleine Groenstraat op perceel A 173. Het werd gebouwd door de grootouders van Marc Jacquemijn na de oorlog, als dank voor de goede afloop.

Kapel van O.L.Vrouw van gedurige bijstand : 1961 *O.L.Vrouw van Gedurige Bijstand* (steen boven de ingang). Deze kapel op de hoek van de Sint-Katarinastraat en de Dorpstraat (A 116) werd opgericht door Petrus Van Schoubroeck met de hulp van vrijwilligers en ingezegend op 4 juni 1961 (Vanstockstraeten, 2000). Een *Confrerie van O.L.Vrouw van Bystandt* bestond al vroeger. Bij testament van 12 juli 1779 schonk Joannes Schuermans 150 gulden aan pastoor Pieter H. Ridderbeeks voor deze Confrerie (K 23.324, achteraan).

9. Burgerlijke bouwwerken

9.1. Namen met hof

Cluppelshof : 1562 *een huijs ende hof gelegen ter cappellen geheeten Cluppelshof nv ter tyt toebehoorende wouter weers* (K 23.344, f. 8). Boerderij langs de Dorpstraat, eigendom van de erfgenamen van Mathys Cluppels. Cluppel of Clippel is onder meer de beroepsbijnaam van een klokluider (DB 254).

Greffienhof : 1651 *twee plecxkens beempt nu huys ende hoff groot ontrent een bonder geheeten den Greffienhoff* (SG 7502, f. 9). Dit huis wordt gesitueerd aan *die straete loopende van kinckom naer Gelabbeke*. Het eerste lid is mogelijk een afleiding van een Germaanse voornaam Griffo (DB 539).

Pitshof : 1647 *een halff bonder bempts geheeten den Pitshof rgt. het straetken naer het cruysken* (K 3007, f. 10), 1669 *Philip peeters den auden van den pitshoff* (K 3007, f. 201v). Naam van een weide langs het Gebrand straatje nr. 22. Het eerste lid is waarschijnlijk een verdwenen familienaam.

Spelthof : 1562 *eenen hof geheeten den spelthof* (K 23.344, f. 7v). Spelt is een soort grove tarwe.

Swevers hof : 1483 *ter cappellen achter sweuers hoff* (O 1610, f. 18v). Voor het eerste lid, vgl. 1483 *Jan sweuers* (f. 21v).

Vroonhof : 1422 *op den vroenhof* (SG 7503, p. 10), 1473 *op den vroenhof* (SG 6485/2, f. 5v), 1562-1646 (beemd) *op den vroyen hoff, op den vroenhoff* (K 3641, f. 5v), 1609 *opden vroonhoff* (SG 6485/3, f. 8), 1666 *opt vroenhof* (K 23.338), 1730 *Hendrick nagels vant vroenhoff* (KK1, 5), 1753 (1 bunder beemd) *geheeten het vroenhoff half kerck en half tafele goet* (K 23.324, p. 58), namelijk A 157 van de kerk en A 156 van de tafel, 1824 *Froon hof* (k. Boonaerts, A), 1845 *Froonhof* (ABu).

Het toponiem Vroenhof/Vroonhof, 'hof van de heer', is ook elders bekend, onder meer in Kumtich en Aarschot. In Kapellen is het Vroonhof de omgeving van A 155-158 (zie kaart 5).

Willekenshof : 1562-1646 *den willikens hoff* (K 3641, f. 5v), 1629 (beemd) *geheten den willikens hoff* (K 23.327, f. 9v), 1648 *bogardt tot Capellen geheeten den willikens hoff* (K 3641, f. 3v). Beemd of boomgaard, aan de noordkant grenzend aan de Dorps-

traat. Willeken is een verkleinwoord afgeleid van de voornaam Willem (DB 1325).

Clothoven : ca. 1370 *Heinricus vincke ... de orto dicto clottehouen* (R 44.678, f. 18), ca. 1400 *Henricus vinke de orto dicto clothouen* (R 44.677, f. 17v). Clotte/Clot is een familienaam (DB 255).

9.2. Belangrijke huizen

Pachthof van de Bogaarden. In 1642 stelde het convent van de Bogaarden van Diest zich borg voor het huis van Ghysbrecht Smets en Cathlyne Schepers *gehuijsschen*, groot 7 bunders (K 13.620). Op de achterkant van het document staat als aanvulling : *wort ons nu betaelt door de Weduwe van Hendrick Smits woonachtich tot miscom*. Het bedoelde pachthof stond in de westelijke hoek gevormd door de Dorpstraat en de Sint-Katarinastraat, A 115 tot A 121, en nog andere panden. Op 21 april 1671 verklaarden de Bogaarden van Diest dat zij *behoorlijck* (hadden) *geeuinceert* [= uitgewonnen] *seecker huys hoff ... groot ontrent die sesse boinderen een halff gelegen tot Nieuwer Capellen* (K 13.620).

Op 27 nov. 1728 verhuurden de paters Bogaarden *seker pachthouve ... bestaende in huijs, schuere, stallinge, boomgaert ende landen daer aen gelegen* aan Joannes Genoux. In 1732 verhoogden de paters de huur, omdat *bij de winninge een boinder landt* (was) *bij gecoght* (o.c.). Gilliam Genoux, Joannes' broeder, stelde zich borg. In 1753 komt deze Gilliam als eigenaar voor, *bij coope,* van *het pachthoff onder Capelle* (K 23.324, p. 11).

De huizen van Courant. Het huis rechts van de Bergeveldstraat (B 415, B 414) of Dorpstraat 46 was in 1821 het huis van Jan Courant en rond 1860 van burgemeester Karel Courant. Zie kaart 7b. In de gevel lezen we de datum in de ankers : 1813. Links en rechts zijn garages bijgebouwd. In de Dorpstraat 44, met kadasternummer B 413 en B 412, staat een eenvoudige woning, die ook eigendom was van Jan, later van Karel Courant.

Gemeentehuis en School. Het pand in de Dorpstraat 42 bestaat uit 2 delen. 1) Het huis met kadasternummer B 410 (1 a 30 ca), zonder huisnummer, was rond 1860 de *School*. De deur links is dichtgemetseld. 2) Het rechterhuis, B 409 (2 a 20 ca), was

het *gemeentehuis*. In 1845 waren beide delen B 409-410 met de tuin op B 411 nog eigendom van Andreas Nicolaus Cluckers, een rentenier uit Diest. Daarna werden de huizen eigendom van de gemeente. Op de kaarten van Boonaerts (1824) en Popp (rond 1860) is het middendeel nog open. Het huis werd dus verbouwd. Er kwam een deur in het midden. Ook werd het huis met een verdieping verhoogd.

In 1599 was er in Kapellen nog geen school. In de visitatie staat er kort en bondig : *noua capella : nulla est schola* (Vis. D1). Van 1 december 1789 tot 30 april 1790 waren er 11 jongens en 15 meisjes die *van den armen geleert* werden, samen 26 kinderen die les hadden gekregen van de koster Jacobus Plattou. Deze werd op 27 mei 1790 betaald door Jan Claes *uyt de Tafel revenuen* en in het bijzijn van pastoor P. Stas. Maar niet alle arme leerlingen waren 5 maanden gekomen. De wedde van de koster bedroeg 4 stuivers per kind en per maand. Wie dus 5 maanden les had gevolgd, kostte 5 x 4 = 20 stuivers of 1 gulden aan de Tafel. De koster ontving voor zijn lessen 20 gulden en 8 stuivers (KK1, 5).

Paanhuis : 1480 *het panhuys van nuwer capellen* (Wauters, 17), 1562-1646 *het ouerste panis achter den horen* (K 3641, f. 2), 1609 *den wech vander biest nae den paenhuijse van Cappellen gaende* (SG 6485/3, f. 7v), 1648 *een bogaerdeken hier voertijts geheeten het ouerste panis rgt. die straet van thinen naer Diest ende het straetken gaende naer die winninge van Calster* (K 3641, f. 4). Paanhuis was in het oosten van Brabant het gewone woord voor een brouwerij.

Brouwerij. In 1686 (kopie 1786) bezat Kapellen nog *een herbergh ende brouwerije*, die geschat werden op 18 guldens (KK1, 25).

9.3. De Windmolen

Windmolen : 1845 *graen molen van Capellen* (ABu), ca. 1860 *Windgraenmolen* (legger Popp). Windmolen in Kapellen op B 371, ten oosten van de huidige Stationsstraat (zie kaart 8). In 1805 wordt Henrik Laeremans genoemd als *molder tot Nieuwer-Cappellen* (K 23.336) en in 1815 Franciscus Buvens als *molder al-*

hier (K 23.336). Rond 1860 was de Windgraanmolen eigendom van landbouwer Petrus Swillen (legger Popp).

9.4. De Wolfsvondel

Wolfsvondel : 1422 *bi den wolfsuondere* (SG 7503, p. 7), 1483 (bos = A 308) *inde wolfsvondele* (O 1610, f. 11v), 1575 *inde wolffsvonder onder cappellen* (K 9890, f. 29), 1600 *in de wolffs vondere* (O 1614, f. 29 nr. 181), 1651 *in de wolfvonder* (SG 7502, f. 8v), 1722 *ontrent den wolffvonder* (KK1, 26), 1730 (beemd) *in den wolffs vondel* (KK1, 5), 1738 *inde wolfsvoendere* (O 1627), 1747 *in den wolffs vonder* (KK1, 26 nr. 93), 1824 *Wolfs Vondel* (k. Boonaerts, A).

Een vonder of vondel is kleiner dan een brug en bestaat uit planken. De Wolfsvondel was oorspronkelijk het bruggetje over de Steenbeek bij de overgang van de Veldekensweg nr. 14 en 48, tussen A 309 en A 322 (zie kaart 5). Het eerste lid is geen diernaam, maar een persoonsnaam. Vgl. nog in 1600 Jan de Wolff (O 1614, f. 44v). De naam van de brug ging het hele terrein aanduiden tussen de Steenbeek en de Groenstraat.

10. Wegen en voetpaden

10.1. Algemeen

10.1.1. *Gat als toegangsweg*

Aardgat : 1422 *vanden huse ende houe gelege byt artgat* (SG 7503, p. 12), 1473 *aen daertgat* (SG 6485/2, f. 4), 1651 *d Aertgat gaende naer berchem* (SG 7502, f. 22v), 1780 *aen t'aertgat* (KK1, 5). Gat is een kleine, doodlopende toegangsweg tot een veld. Vergelijk met Duits Gasse, Engels gate, Luxemburgs gaass. Aard is hier een veld.

Hamelsgat : 1630 *op het hamelgat* (K 23.327, f. 16), 1753 *op het hamelscat, genaempt de Vlasrote* (K 23.324, p. 6).

Papengat : 1695 *het papengat* (K 23.326, f. 15v), 1753 (Lammekensveld) *by het gat genaempt het papengat van welck gat men recht siet tot op een ander gat naer het kinckom veldeken* (K 23.335, p. 68), 1821 *De l'Endroit dit T Gebrandt vers le Papengat* (Tab). Doodlopende weg op de grens tussen Kapellen en Glabbeek.

10.1.2. *Een kruising van wegen*

Kruisken 1 : 1413 *ad nouem jurnalia terre dicte cruysken in proximo bonis mense sancti spiritus de thenis* (O 268 Ch 1938), 1422 *aen die herstrate gheheten tcruysken* (SG 7503, p. 4). Kruising van de Koningstraat en de Hulststraat.

Kruisken 2 : 1428 *tcruysken sit. in parochia de noua capella* (O 628 Ch 2121), 1473 *op crusken* (SG 6485/2, f. 2v), 1530 *opt cruysken by de nekkerbeeke* (R 44.682, f. 22v), 1562-1646 *het straetken naer het creusken* (3641, f. 4), 1777 *in het Gasthuijsveldt op het Cruijsken* (KK4/2). Kruising van twee voetpaden in het Gasthuisveld.

10.1.3. *De Tiensesteenweg*

Grote steenweg : 1977 *Grote steenweg Tienen-Diest* (k. Kapellen). Voorheen met een omschrijving : 1845 *Steenweg van Thienen naer Diest, Steenweg van Thienen op Diest* (ABu).

Tiensesteenweg : 1977 *Grotesteenweg wordt Tiensesteenweg* (Lijst). Rechtlijnige weg van Tienen naar Diest, aangelegd tussen 1837 en 1842.

10.2. De grote hoofdassen

10.2.1. *De Heerstraat naar Diest*

In de Atlas der Buurtwegen is de oude weg naar Diest moeilijk te reconstrueren. Deze weg komt namelijk overeen met de verdwenen weg nummer 31, verder met weg 6 en ten slotte met 1 die in 1847 beschouwd werd als een deel van de Dorpstraat.

Heerstraat naar Diest [31, 6, 1]. In oude attestaties komt het eindpunt Diest zeer talrijk voor. De soortnaam is gewoonlijk *heerstraat* of *heerbaan*, later verkort tot *baan*. Een keuze uit de talrijke attestaties : 1340 *iuxta communem stratam ducentem versus dyeste* (LM f. 261), 1454 *opt coninx velt tusschen de heerstrate die leydt vander capellen te diest wert* (K 20.193², f. 86), 1562-1646 *de diestersce herbaen* (K 3641, f. 6), 1619 *die heijrbaene leijdende van thienen naer diest* (KK1, 9), 1697 *de here bane van tienen naer diest* (K 2313, b. 35), 1741 *die straet van thienen naer diest* (KK1, 13), 1747 *de baene van thienen naer diest* (KK1, 26, nr. 99). Idem als **Diesterse baan** : 1821 *Diestersche Baen* (Tab), en **Oude Diestsebaan [1]** : 1845 *Oude Diesterschebaen* (ABu), ca. 1860 *Oud Diestsche baen* (k. Popp), eigenlijk de voortzetting van weg 31 en 6, de oude weg naar Diest. Nu Dorpstraat.

Vabergstraatje [31] : 1845 *Vabergstraetje* (ABu). Nu verdwenen. Op deze plaats is nog een terreinscheur zichtbaar. Loopt verder als weg 6.

Varenbergstraat [6] : 1824 *Vaerenberg Straat* (k. Boonaerts, B), 1845 *Vabergstraet* (ABu), ca. 1860 *Vaerenberg straet* (k. Popp), 1977 *Varenbergstraat* (k. Kapellen). Straat van de Tiensesteenweg tot aan de Hulststraat. Zie ook weg 2.

Hulststraat [6] : 1727-1783 *op het conincxvelt rgt. de hulststraet* (KK1, 7), 1824 *Hulst Straat* (k. Boonaerts, B), 1845 *Hulststraet* (ABu), 1977 *Hulststraat* (k. Kapellen). Voortzetting van de Varenbergstraat naar de Dorpstraat.

10.2.2. *De lange Dorpstraat*

a. De weg naar Glabbeekserode

De Atlas der Buurtwegen maakt van de Dorpstraat 2 wegen : weg 3 die loopt van Glabbeek tot aan de Bergeveldstraat, en weg 1 die gaat van de Bergeveldstraat tot aan de grens met Kersbeek. Het laatste gedeelte, de Oude Diestsebaan, heb ik besproken bij de Heerstraat naar Diest [1].

Breedstraat [3] : 1422 (blok) *bi die breetstrate* (SG 7503, p. 3), 1473 *by die breystrate ... ende die strate al dar men te rode weert gheet* (SG 6485/2, f. 2v). Breed gedeelte van de Dorpstraat die naar Glabbeekserode loopt.

Glabbeekserodeweg [3] : 1821 *Glabbeékschen Rhode Weg* (Tab), 1845 *Glabbeekschen Rhodeweg* (ABu). Weg naar het gehucht Rode onder Glabbeek. Het merkpunt Glabbeekserode komt ook in omschrijvingen voor : 1651 *sheeren straete loopende van Cappellen naer Gelabbekenrode* (SG 7502, f. 24).

Tafelbosstraat [3] : 1977 *Tafelbosstraat blijft, doch loopt door tot aan de Dorpsstraat* (GR, Lijst). Idem als de vroegere bocht van de Glabbeekserodeweg, maar ook naam voor weg 22 (zie kaart 13).

Kapellenstraat [3] : 1977 *Dorpsstraat blijft, doch Kapellenstraat loopt door tot aan het «Lusthof» (verlenging)* (GR, Lijst). Weg 3 maakte nabij de grens met Glabbeek een bocht. (zie kaart 11 en 12). Deze bocht bestaat nog (zie Tafelbosstraat), maar ten noorden hiervan werd de weg doorgetrokken. Dit gedeelte maakt thans deel uit van de Kapellenstraat.

b. De Dorpstraat

Kapelstraat, Kapelsestraat [3, 1] : 1473 *die capelstrate* (SG 6485/2, f. 7v), 1516 *die capelsche strate* (K 9916), 1562-1646 *de capelsce straet* (K 3641, f. 2), 1562 *op den mispeleer rgt. die capelsche straet* (K 23.344, f. 9v), 1575 *die cappelsche strate* (K 9890, f. 30), 1616 *die Cappellestraete* (K 13.620), 1651 *die Cappelsche straete* (SG 7502, f. 7), 1670 *de oude pastorie rgt. de Capelse straet* (K 23.325, f. 1), 1678 *die cappelse straete* (K 13.620), 1749 *de cap-*

pelle strate (KK1, 26 nr. 91), 1756 *de capellese straet* (KK1, 26, f. 6).

Gezien de ligging (bij de Mispelaar, bij de Sint-Katarinastraat) werd met de Kapelstraat of Kapelsestraat zowel weg 3 als 1 bedoeld.

Kapelse Dorpstraat [3, 1] : 1753 *de Capellesche Dorp straete* (K 23.324, p. 7 en 19). Idem als Kapelsestraat en Dorpstraat.

Dorpstraat [3, 1] : 1562-1646 *die dorpstraet* (K 3641, f. 6), 1727-1783 *de dorpstraet* (KK1, 7), 1730 *die dorpstraete* (KK1, 5), 1753 *de dorpsstraete* (K 23.324, p. 31), 1787 *de dorpstraete ... de koninckx straete* (KK1, 12), 1789 *de beke sive dorpstraete van Cappelen* (O 2867), 1821 *Dorp straete* (Tab), 1824 *De Dorp Straat* (k. Boonaerts, B), 1845 *Dorpstraet* (ABu), 1977 *Dorpsstraat blijft, doch Kapellenstraat loopt door tot aan het «Lusthof» (verlenging)* (GR, Lijst). Benaming voor weg 3 en 1, de Oude Diestsebaan inbegrepen.

10.2.3. *De Koningstraat*

Koningstraat [2] : 1340 *prope coenincstrate, juxta coninxstrate* (LM, f. 261), 1541 *die conincx strate* (K 9913, f. 28v), 1575 *op de conincstrate* (K 9890, f. 9), 1655 *die conincx straete* (KK1, 11), 1670 *de coninckstraeten* (K 23.325, f. 1v), 1787 *de koninckx straete* (KK1, 12), 1824 *Koning Straat* (k. Boonaerts, B), 1845 *Koningstraet* (ABu), 1977 *Koningstraat* (k. Kapellen).

Voorheen de straat van de Dorpstraat tot aan de Hulststraat. Het Koningsveld werd doorsneden door de Tiensesteenweg. Het eerste deel heet nog altijd Koningstraat. Het deel van weg 2 aan de oostzijde van de Tiensesteenweg werd Varenbergstraat.

Zuurbemdseweg [2] : 1821 *Suerbemdenschen Weg* (Tab), 1845 *Suerbempdscheweg* (ABu). Het eerste deel heet nu Varenbergstraat (zie hierboven). Een deel heeft geen naam, maar loopt in Glabbeek verder als Bergstraat.

Zuurbemdstraat [2] : 1824 *Suerbemptstraat* (k. Boonaerts, B). Idem als de Bergstraat.

10.2.4. *De Sint-Katarinastraat*

Kerstijnenstraat [11] : 1558 *die kerstynen strate* (K 9914, f. 6), daarna door metathesis **Christijnstraat** : 1562-1646 (beemd) *op den vroyen hoff rgt. ... die cristyn straet* (K 3641, f. 5v), 1562 *aen die cristijnenstraet* (K 23.344, f. 3v), 1575 *aende cristynen strate* (K 9890, f. 30), 1670 *de Capelsche straet ende de Christijnstraet* (K 23.325, f. 4v), 1753 *de Cristyn straet* (K 23.335, p. 49). Daarna vervormd tot **Crispijnstraat** : 2 nov. 1790 *de crispeijns straete* (KK1, 12), 1792 *de chrispijn straet* (KK1, 9), 1793 *de crispeijn straete* (KK1, 12).

De Kerstijnen- of Christijnstraat ligt in het verlengde van de Koningstraat en verbindt de Dorpstraat met de Groenstraat. Het eerste lid is een persoonsnaam, afgeleid van de heiligennaam Christinus (DB 247). Vanaf de 19de eeuw geruisloos vervangen door de Sint-Katarinastraat.

Sint-Katarinastraat 1821 *Sinte Catharina straet* (Tab), 1824 *Sinte Catharina Straat* (k. Boonaerts, A), 1977 *Sint-Katarinastraat* (k. Kapellen). Ook **Sint-Katharinaweg** : 1845 *Sinte Catharinaweg* (ABu), ca. 1860 *Sinte Catharina weg* (k. Popp). Nu Sint-Katarinastraat.

10.2.5. *De weg naar Scherpenheuvel-Zichem*

Stationsstraat [4, 5] : 1977 *Stationstraat* (k. Kapellen), 2000 *Stationsstraat* (k. Glabbeek). Idem als de Scherpenheuvelsebaan. In de Atlas der Buurtwegen wordt deze baan verdeeld in weg 5 in het zuidelijke deel van Kapellen en weg 4 in het noordelijke deel (zie kaart 11 en 12). Aan de Linde verdween de bocht door de verbreding van voetpad 43.

Kruisstraat : ca. 1400 *de cruisstrate gaende van thienen te siggenen werts* (R 44.677, f. 17v), 1753 *Chemin de la Croix* (KPH 1082). Zo genoemd naar de kruising met de Dorpstraat. Idem als **Kruisheerstraat** : 1562 *huys ende hof aen die cruijsheerstraete rgt. ... die heerstraet van Thienen na Zichenen leydende ende die cappelsche straet* (K 23.344, f. 8v).

Weg 4-5 loopt in het westen, van Glabbeek naar Molenbeek-Wersbeek. Het eindpunt is dan Zichem, Scherpenheuvel en soms ook Diest.

Zichemsestraat : 1528 *opt gasthuysuelt rgt. de zichense strate* (O 1613, f. 5v nr. 46), 1631 *opde Sichenstraete bijden craijennest* (O 16, f. 49). Ook **Zichemse Heerbaan** : 1629 *inde steenbeeck rgt. die sichensche heerbaen* (K 23.327, f. 7). In omschrijvingen is Zichem het eindpunt : 1428 *tcruysken ... inter plateam tendentem versus zichemis* (O 268 Ch 2121), 1730 *die straet naer sichem* (KK1, 5). Of omgekeerd : 1530 *de strate die van sichenen thienen wert gaet* (R 44.682, f. 10v).

Scherpenheuvelsebaan : 1821 *Scherpenheuvelsche Baene* (Tab), 1845 *Scherpenheuvelschebaen* (ABu). Soms komen omschrijvingen voor. Enkele voorbeelden : 1753 *Chemin de Montagu a Tirlemont* (KPH 1082), 1763 *Baene van thienen naer Scherpenheüvel* (O 15 nr. 19), 1772 *de straete van Cappellen op scherpenheuvel* (KK1, 12).

Diestersebaan : 1821 *Diesterschebaen* (Tab). Gewoonlijk is de Diestersebaan nr. 6. Met een omschrijving : 1824 *Groote Baan van Thienen naar Diest* (k. Boonaerts, B).

10.2.6. *De Groenstraat naar Leuven*

Lovenerenweg, Lovenseweg [9] : 1422 *biden loue[ne]renwech* (SG 7503, p. 12), 1454 *ter cappellen ... den loeúeneren wech* (K 9542, f. 16), 1473 *by den loueneren wech* (SG 6485/2, f. 14v), 1541 *den loueneren wech, den louenschen wech* (K 9913, f. 11 en 21), 2 april 1615 *den Louenschenwech leydende van kersbeeck naer Louen* (SG 1452), 1705 *den louenschen wech* (K 9918, f. 21). Idem als **Lovense Groeneweg** : 1782 *den Lovenschen groenen wegh* (K 23.340), 1821 *Lovenschen Groenen Weg* (Tab), 1845 *Lovensche groeneweg* (ABu).

Weg van Kersbeek naar Molenbeek-Wersbeek en verder naar Leuven. Het adjectief afgeleid van Loven (Leuven) vertoont in zijn uitgang dezelfde afwisseling als in de Leuvensestraat in Tienen. Vergelijk : 1366 *in de loeuenerstrate, in die louenssche strate* (Ke1987, 286).

Kersbeeksestraat : 1450 *aen de kersbeecsche strate* (SG 6485/1, f. 5). Benaming met het eindpunt Kersbeek.

Groeneweg : 1422 *aen den groenen wech* (SG 7503, p. 2), 1473 *aenden groenen wech daer men ter stenbeken wert geet* (SG 6485/2, f. 2), 1575 *aenden groenenwegh aende calsterbeecke* (K 9890, f. 26v), 13 aug. 1615 *de groenenwech strate leydende van kersbeeck naer louen* (SG 1452), 1681 *den gruenenwech* (K 9753), 1824 *Groene Weg* (k. Boonaerts, A). Idem als de **Groenstraat** : 1643 *de gruen straet* (K 9917, f. 18), 1651 *in de wolffvondere ... die groenstraete* (SG 7502, f. 26), 1738 *inde wolfsvoendere ... die groenstraete* (O 1627), 1977 *Groenstraat* (k. Kapellen). **Groenewegstraat** : 1747 *in den wolffs vonder rgt. de groenewegh straete* (KK1, 26 nr. 93).

Groenstraten en Groenewegen komen in de toponymie zeer talrijk voor. Het bepalend element *groen* wijst op de uitbundige begroeiing van de weg en de bermen (Ke2005, 147). In Kapellen is Groenstraat thans de naam voor weg 9, maar ook voor de vroegere Ganzestraat nr. 12.

Opmerking. **Groeneweg**, 1845 *Groeneweg* (ABu), was de naam voor het kort, nu verdwenen straatje nummer 13, tussen het Ganzestraatje en de Groenstraat.

10.3. Secundaire wegen

10.3.1. *Secundaire wegen in het noorden*

Netelzeepveldweg [10] : 1845 *Netelzeepveldweg* (ABu). Weg van de Groenstraat naar het gehucht Netelzeep in Bekkevoort. De oude benaming was **Altenastraat** : 13 aug. 1615 *de Altenae strate* (SG 1452), zo genoemd naar het gehucht Altena (zie 4.1.2). Nu zonder naam.

Beekstraat [11] : 1845 *Beekstraet* (ABu), ca. 1860 *Beek straet* (k. Popp). Weg van de Groenstraat naar de Steenbeek > Grote Beek. Nu zonder naam.

Ganzestraat(je) [12] : 1519 *die ganse strate* (SG 7607, f. 9), 1528 *die ganssenstrate* (SG 7607, f. 37v), 1629 *die ganssen straet* (K 23.327, f. 9v), 1630 *ganse straet* (SG 7607, losse kaart), 1648 *die ganssenstraet* (K 3641, f. 3v), 1738 *de gansestraete* (KK1, 26),

14 mei 1754 *de ganse straet* (KK1, 7), 1821 *Ganze straetje* (Tab), 1824 *Ganse Straat* (k. Boonaerts, A), 1845 *Ganzestraetje* (ABu), ca. 1860 *Ganze straetje* (k. Popp).

Voorheen de straat tussen de Stationsstraat en de Groenstraat. Nu heet weg 12 eveneens **Groenstraat** (1977, k. Kapellen).

Veldekensweg [14] : 1845 *Veldekensweg* (ABu), ca. 1860 *Veldekensweg* (k. Popp). Of met een omschrijving : 1753 *het straeken naer het veldeken* (K 23.324, p. 69). Verdwenen weg van het Ganzestraatje naar het land genoemd Veldekens. De oude naam was **Wolfsvondelstraat** : 1473 *bi die wolfs vonderestrate* (SG 6485/2, f. 12), 1706 *die wolff vondel straete* (KK1, 9), zo genoemd naar de brug over de Steenbeek. In de Atlas der Buurtwegen liep weg 14 verder als het Veldekenspad nummer 48.

Kerkweidestraatje [15] : 1845 *Kerkweide straetje* (ABu), ca. 1860 *Kerkeweide straetje* (k. Popp). Straatje van de Ganzestraat naar de Kerkweide op A 308. Dit straatje bestaat nog voor de helft, maar heeft geen naam. Oude benamingen voor weg 15. **Manpad** : 1422 *op deect byt manpat, bi de houeyke ... ende manpat* (SG 7503, p. 12 en 13). Manspad was in Sint-Margriet-Houtem bekend. Een man(s)pad was een voetpad voor 1 man (Ke2006, 182). **Klein Bosstraatken** : 1651 *het cleijn bosch straetken* (SG 7502, f. 14), 1688 *op de bornbeke rgt. ... het cleijn boschstraete* (KK1, 26). En ten slotte **Kattestraat** : 1717 *Kattestraet* (k. Tong). Het element *kat* heeft veel betekenissen. Aannemelijk is hier de verklaring 'straatje van niemendal' (Ke1987, 65 en 281).

Jochmansgoedweg [16] : 1845 *Jockmans goedweg* (ABu). Weg langs de Steenbeek, nu zonder naam. Genoemd naar het Jockmansgoed. Niet identiek met **Jochmansgoedweg [19]** : 1845 *2e Jockmansgoedweg* (ABu). Nu zonder naam.

Mechelenweideweg [17] : 1845 *Mechelenweideweg* (ABu). Weg van de Stationsstraat naar het bos genoemd Mechelenweide. Nu zonder naam.

Vierbundersweg [18] : 1845 *Vierbundersweg* (ABu). Verdwenen weg van de Stationsstraat naar het bos genoemd de Vier Bunders.

Koingsweideweg [20] : 1845 *Koingsweideweg* (ABu). Weg van de Stationsstraat naar de Koingsweide. Nu zonder naam.

Sneppenbosstraatje [21]: 1821 *Sneppenbosch straetje* (Tab), 1845 *Sneppenboschstraetje* (ABu), ca. 1860 *Sneppenbosch straetje* (k. Popp). Weg van de Kapellenstraat naar het Sneppenbos. Deze nog bestaande weg kruist de Tramstraat.

Vroonhofweg [28]: 1845 *Froonhofweg* (ABu). Verdwenen weg van de Dorpstraat naar het Vroonhof.

Vroonhofstraatje [29]: 1845 *Froonhofstraetje* (ABu). Nu weg zonder naam van de Sint-Katarinastraat naar het Vroonhof.

10.3.2. *Secundaire wegen in het zuiden*

Molenweg [7]: 1695 *de molenwech van cappellen naer holeden* (K 23.326, f. 2), 1705 *den moelenwech naer de biest ofte hoelen* (K 9918, f. 21v), 1821 *Molenweg* (Tab), 1845 *Molenweg* (ABu). Ook **Grote Molenweg**: 1753 *den grooten molenwegh* (K 23.335, p. 9), in tegenstelling tot de Kleine Molenweg nummer 8. Met de variant **Molenstraat**: 1749 *de molenstraet* (Mech. map), 1977 *Molenstraat* (k. Kapellen). Met een omschrijving: 1705 *die straete naer de biestcauter ofte naer den holeschen molen* (K 9918, f. 16).

Weg van de Hulststraat naar de molen van Hoeleden of de Biestkouter onder Kersbeek. Nu zonder naam.

Oude Molenweg [8]: 1845 *Oude Molenweg* (ABu). Voorheen ook **Kleine Molenweg**: 1749 (Winterbeke) *den cleynen molenwegh* (Mech. map), 1753 *op de hulst rgt. den clynen molenwegh naer hoeleden* (K 23.335, p. 9). Met een omschrijving: 1695 *den voetwech van de biest naer de huybrechts haege* (K 23.326, f. 2). Nog grotendeels bestaande weg op de grens met Kersbeek, maar zonder naam.

Gebrandstraatje [22]: 1821 *'t Gebrandt* (Tab), 1845 *'t Gebrandstraetje* (ABu), ca. 1860 *t'Gebrand straetje* (k. Popp). Weg van Glabbeek naar de Tafelbosstraat, nu zoals weg 3 zelf Tafelbosstraat genoemd. In oudere attestaties komen enkel omschrijvingen voor: 1562-1646 *het straetken naer het creusken* (K 3641, f. 4), 1669 *De straet vanden Raetsenpoel naer den quaden plas* (k. AT, f. 295), 1753 *het straeyken vanden Rotschen Wauwer naer den quaden plas* (K 23.324, p. 19). Het straatje liep van de Rotse

wouwer in Glabbeek naar Kapellen en van daar naar de Kwadeplas in Glabbeek.

Wolvenbosweg [23] : 1845 *Wolvenboschweg* (ABu). Weg van het Gebrand straatje naar het Wolvenbos, vervorming van Wolkenbos. In 1977 gewijzigd in **Wolvendreef** (GR, Lijst).

Bergenveldweg [24] : 1845 *Bergenveldweg* (ABu). Weg van de Stationsstraat naar het Bergenveld. Nu deel van de **Zandstraat**, 1977 (k. Kapellen).

Bergenveldstraat(je) [25] : 1845 *Bergenveldstraetje* (ABu), ca. 1860 *Bergenveld straetje* (k. Popp), 1977 *Bergeveldstraat* (k. Kapellen). Eigenlijk verkeerd voor Berchemveldstraatje. Dit straatje loopt van de Dorpstraat naar het gehucht Berchem.

Van dit straatje komen veel omschrijvingen voor, die ik niet alle opnoem. Voorbeelden : 1499 *streetken dat van den wijngaerde ter capellen wert gaet* (O 1612, f. 3 nr. 36), 1562 *tstraetken leydende van de kercke na tberchemschevelt* (K 23.344, f. 7), 1600 *het straetken van cappellen naer het berchimscheuelt* (O 1614, f. 29 nr. 182), 1651 *het straetken loopende van t berchemsche velt naer cappellen* (SG 7502, f. 32), 1749 *het straijken naer het lammekensvelt* (Mech. map), 1753 *Chemin de Capelle a Tirlemont* (KPH 1082). Een oude naam was **Sint-Katlijnenstraat** : 1669 *Ste Cathlijnen straet comende van Cappellen naert Lammekens velt* (k. AT, f. 296v), 1705 *die straete comende vande kercke van cappellen naer berchem velt ... genoemt sinte cathlynen straete* (K 9918, f. 15). De naam herinnert aan de panden van het Sint-Katelijnenaltaar B 396-397.

Bergenveldbaantje [26] : *Bergenveldbaentje* (ABu). Verdwenen wegje van de Bergeveldstraat naar het Bergenveld.

Drogeweideweg [27] : 1845 *Droogeweideweg* (ABu). Nu weg zonder naam van de Bergeveldstraat naar de Drogeweide.

Maneschijnweg [30] : 1845 *Maenschynweg* (ABu). Verdwenen weg van de Koningstraat naar de Maneschijn.

Zuurbemdestraatje [32] : 1977 *Zuurbemdestraatje* (k. Kapellen). Nu **Bergstraat** : (2000, k. Glabbeek). Weg in het gehucht Berg op de grens tussen Kapellen en Zuurbemde. Voorheen het **Elzestraatje** : 1845 *Elzestraetje* (ABu), 1977 *Elzestraat*

(k. Kapellen). In 1753 heette deze weg *den dreft scheydende Suerbemden ende Cappellen* (K 23.324, p. 30).

Opmerking. Een groot deel van de voetpaden in Kapellen hebben «papieren» vormen. Veel voetpaden zijn ook verdwenen. Ik heb de benamingen aangeduid op mijn kaarten 11 en 12.

10.4. Nieuwe wegen

Schoolstraat : 1977 *Schoolstraat wordt Lentedreef* (GR, Lijst). Nieuwe weg die bij de fusie vervangen werd door het poëtische Lentedreef.

Tramweg, 1977 *Tramweg* (k. Kapellen), idem als **Tramstraat**, 2000 *Tramstraat* (k. Glabbeek).

11. Bibliografie

11.1. Afkortingen

ABu	Atlas der Buurtwegen
AT	Armentafel Tienen
AW	Atlas der Waterlopen
BF	Brabantse Folklore
DB	Debrabandere, Fr.
dp	Detailplan, Atlas der Buurtwegen
ESB	Eigen Schoon en de Brabander
EWN	Etymologisch Woordenboek van het Nederlands
Fer	Graaf de Ferraris, kaart
GR	Beraadslagingen van de Gemeenteraad
HHD	Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen
Jk	Jacobs, kerk van Zuurbemde
Jt	Jacobs, tafel van Zuurbemde
k	Kaart
K	Kerkarchief van Vlaams-Brabant
Kab	Kabbeek
KCTD	Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie
Ke	Kempeneers
KK	Kerkarchief Kapellen
KPH	Kaarten en plans in handschrift
LM	Liber Mense (Armentafel Tienen)
mfm	microfilm
Naamk.	Naamkunde
NGF	Nomina Geographica Flandrica
NGI	Nationaal Geografisch Instituut
NN	Naamkundig Netwerk
O	Openbare Onderstand Leuven
R	Rekenkamers
RA	Rekeningen van de Armentafel Tienen
rgt.	Regenoten, aangrenzend
SG	Schepengriffies
Tab	Tableau des chemins/rivières. Zie Leuven, Provincie
Tong	Tongerlo abdij

TW	Toponymisch Woordenboek. Zie Gysseling 1960.
U	Oude Universiteit Leuven
VB	Van Berkel en Samplonius
Vdm	Vandermaelen, kaart
VG	Verklarend Woordenboek van de Vlaamse Gemeentenamen
Vis.	Visitaties, zie Mechelen.
Vo	Volkstelling

11.2. Onuitgegeven bronnen

Brussel. Rijksarchief

- Kerkarchief. Abdij van Heilissem. K 8457.
- Rekenkamers. R 44.677. R 44.678. R 44.679. R 44.680. R 44.681. R 44.682. R 44.683.

Glabbeek Gemeentearchief

- Lijst der gewijzigde straatnamen, 1977.
- Verslagen gemeenteraad 25 mei en 24 augustus 1977 (GR).

Leuven Provinciehuis. Archief en Bibliotheek

- Atlas der Waterlopen, 1882 (AW).
- Tableau de tous les chemins vicinaux (...), 1821.
- Tableau des Rivières, 1821.

Leuven Rijksarchief

- Bevolking in de meierij Halen in 1709, nr. 5 Capellen, mfm 1386/7.
- Kerkarchief van Vlaams-Brabant.
  - Kerkfabriek en armentafel : K 3004. K 3007. K 3641.
  - Vrouwenpark : K 9542. K 9544. K 9753. K 9809. K 9890. K 9913. K 9914. K 9915. K 9916. K 9917. K 9918. K 9919. K 9956.
  - Bogaarden van Diest : K 13.620.
  - Begijnhof van Diest : K 13.875. K 13.876.

- Kerk van Glabbeek : K 23.172. K 23.175. K 23.176. K 23.177.
- Kerk van Kapellen : K 23.320. K 23.321. K 23.322. K 23.323. K 23.324. K 23.325. K 23.326. K 23.327. K 23.328. K 23.329. K 23.330. K 23.331. K 23.332. K 23.333. K 23.334. K 23.335. K 23.336. K 23.337. K 23.338. K 23.339. K 23.340. K 23.341. K 23.342. K 23.343.
- Tafel van Kapellen : K 23.344. K 23.345. K 23.346.

• Openbare Onderstand Leuven : O 15. O 16. O 91. O 268 (Charter 1938, 2097, 2121). O 272. O 273. O 274. O 279. O 1034. O 1035. O 1180. O 1610. O 1611. O 1612. O 1613. O 1614. O 1615. O 1616. O 1617. O 1618. O 1627. O 2424. O 2867.

• Schepengriffies : SG 154. SG 1451. SG 1452. SG 5957. SG 6485. Bis. SG 6743. SG 7175. SG 7494. SG 7502. SG 7503. SG 7570. SG 7607.

• Oude universiteit van Leuven : U 1174.

Mechelen Aartsbisschoppelijk archief

• Decanale visitaties district Diest : D1 (1599-1610).

• Pastoralia (ancien régime). Map Kapellen.

Tienen Archief Toreke

• Kabbeek 1. Inventaris van de goederen van het Kabbeekklooster.

• Rekeningen van de Armentafel (RA) : Liber mense (LM, 1340). Rekeningen van de Armentafel van 1321. Boekdeel 1. Rekeningen van 1379. Boekdeel 62 en 63.

• Kerkarchief van Vlaams-Brabant : K 2313. K 20.193[2]. K 23.182.

• Kerkarchief Kapellen (KK)
  - KK1. Kapellen, oud archief 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 25, 26.
  - KK2. Glabbeek, oud archief 4, 5.
  - KK3. Zuurbemde, oud archief 1.
  - KK4. Bunsbeek 2.

Tienen. Verzameling dr. H. Jacobs

- Manuscripten Jac. 130, Jac. 583-584.
- Jk. Rekeningen van de kerk van Zuurbemde (1688-1711).
- Jt. Rekeningen van de tafel van Zuurbemde (1688-1725).

11.3. Uitgegeven werken

Ceuppens, Dries. Kapellen. Kerk van O.L.Vrouw geboorte. In : Jaarboek 2000, p. 7-16.

Ceuppens, Dries. Kapellen en de Venuscultus. In Jaarboek 2000, p. 55-58.

Claes, Frans. Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort, in : Hand. 1998, pp. 213-408.

Etymologisch woordenboek van het Nederlands. (EWN). Deel A-E. Amsterdam, 2003. Deel F-Ka. Amsterdam, 2005.

Gysseling, M. Toponymisch Woordenboek (...). 2 delen. (TW). Tongeren, 1960.

Hermans, R. en Fr. Vandenbosch. De vertaalde en gerangschikte parochieregisters van Zuurbemde, 1663...1808, 1846-1900. Sint-Pieters-Rode, 1998.

Jacquemijn, Marc. Kapel op de kruising van de twee Groenstraten te Kapellen. In : Jaarboek 2000, p. 33-37.

Kempeneers, Paul. Hoegaardse Plaatsnamen. In : NGF, Monografieën XV, Leuven, 1985.

Kempeneers, Paul. Tiense Plaatsnamen. 2 delen. Tienen, 1987.

Kempeneers, Paul. Hakendoverse Plaatsnamen. In : Toponymica IX, 5. Leuven, 1991.

Kempeneers, Paul. Kumtichse Plaatsnamen. In : Toponymica IX, 6. Leuven, 1994.

Kempeneers, Paul. Oplinterse Plaatsnamen. In : Toponymica, IX, 7. Leuven, 1995.

Kempeneers, Paul. Waanrodese Plaatsnamen. In : De Brab. Folklore, 1989, nr. 1-2. Idem, in : Toponymica, IX, 8 (Leuven, 1998).

Kempeneers, Paul. Toponymie van Budingen. Werken van de KCTD nr. 25. Tongeren, 2005.

KEMPENEERS, Paul. Toponymie van Helen-Bos. In : Handelingen van de KCTD, 2005, p. 215-336.

KEMPENEERS, Paul. Toponymie van Sint-Margriet Houtem. In : Oost-Brabant, 2006, nr. 3, p. 101-228.

KEMPENEERS, Paul. Cijnsboek van Henrick vander Calsteren in Kapellen. In : Oost-Brabant, 2007, blz. 157-168.

KEMPENEERS, Paul. Tiense Sprokkels, in : Publipers (Tienen) en Oost-Brabant (Tielt--Winge). Ook op internet. Over Kapellen : 254 Berchem in Kapellen; 259 Wolven op de berg; 260 Sterven in Batavia; 263 Armoede in Kapellen; 264 De Waroetsen Eusel; 266 Fatale schoten in Kapellen; 268 Kermispret in Kapellen.

KEMPENEERS, Paul. Kapellen 1709. In : Volkstellingen in het Hageland, eerste reeks, 2008.

KEMPENEERS, Paul. Glabbeek-Zuurbemde. Gemeentebestuur Glabbeek, 2008.

KEMPENEERS, Paul. Aarschot. Plaatsnamen en hun geschiedenis. Tienen, 2009.

LEON, Maria. Inventaris kerkarchief Kapellen, in : Inwijding eeuwfeest kerk O.L.Vrouw geboorte – Kapellen, 1985 (aanwezig in HHD Tienen).

PAQUE, E. De Vlaamsche volksnamen der planten. Namen, 1896.

SCHEYS, Fr. Kinkom en Berchem (Glabbeek). In : Oost-Brabant 1977, p. 65-66.

VAN BERKEL, G. en K. SAMPLONIUS (VB). Nederlandse plaatsnamen. Utrecht, 2006, 3de druk.

VAN OSTA, Ward. Overzicht van Noord- en Zuid-Nederlandse Lo-namen. Werken van de KCTD nr. 22. Tongeren, 2001.

VANSTOCKSTRAETEN, Julia. Kapel O.L.Vrouw van gedurige bijstand, Dorpstraat, Kapellen. In : Jaarboek 2000, p. 38-41.

Verklarend Woordenboek van de Vlaamse Gemeentenamen (VG). 2009.

WAUTERS, Alph. Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain. Canton de Glabbeek. Brussel, 1882. Analytische herdruk 1963.

Wegwijs. Informatiegids Vlaams-Brabant 2008. Leuven, Provincie Vlaams-Brabant.

11.4. Kaarten

Armentafel. Kaartenboek van de Tiense Armentafel (k. AT). Door landmeter Lambrecht Warnouts, 27 mei 1669 tot 1671, met latere toevoegingen. HHD Tienen.

Atlas der Buurtwegen, Gemeente Kapellen, 1845.

Atlas der Waterlopen, Gemeente Kapellen, 1952.

Boonaerts, C. Kadasterkaart van Kapellen in 2 bladen. 1824. Schaal 1 :2500.

Ferraris. Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden. 1771-78. Gemeentekrediet van België, 1965. Heruitgegeven door Lannoo, 2009.

Gemeente Kapellen, kaart op 1/10.000, voor de fusie van 1977, Ego plan 10060.

Glabbeek. Geocart Sint-Niklaas, ca. 1990.

Glabbeek, plattegrond 2000. Uitgegeven door het gemeentebestuur.

Goris, Jan-M. Een kaartboek van de abdij Tongerlo 1655-1794. Brussel, 2001. Zie kaart V4 en V5.

Grote H. Geest Leuven, zie O 15 (RA Leuven).

KPH 1082. Zie Naveau 1753.

Nationaal geografisch instituut (NGI). Kaart 32/3-4. Uitgave 1949, 1972, 1985.

Nationaal geografisch instituut (NGI). Kaart 32/4 Noord en Zuid. Uitgave 1999.

Naveau, J.C.F. Figuratieve kaart met de eigendommen van Sint-Maartensdal te Leuven, 1753. Geklasseerd als KPH 1082.

Naveau, J.C.F. Kaartboek van de eigendommen van het Begijnhof, 3 mei 1756, met beschrijvende index. Tienen, archief Toreke.

Popp, P.C. Cappellen, 1 blad, na 1857.

Tongerlo, zie Goris.

Vandermaelen, Ph. Carte de la Belgique d'après Ferraris. Kaart 16, 1831-32.

12. Atlas

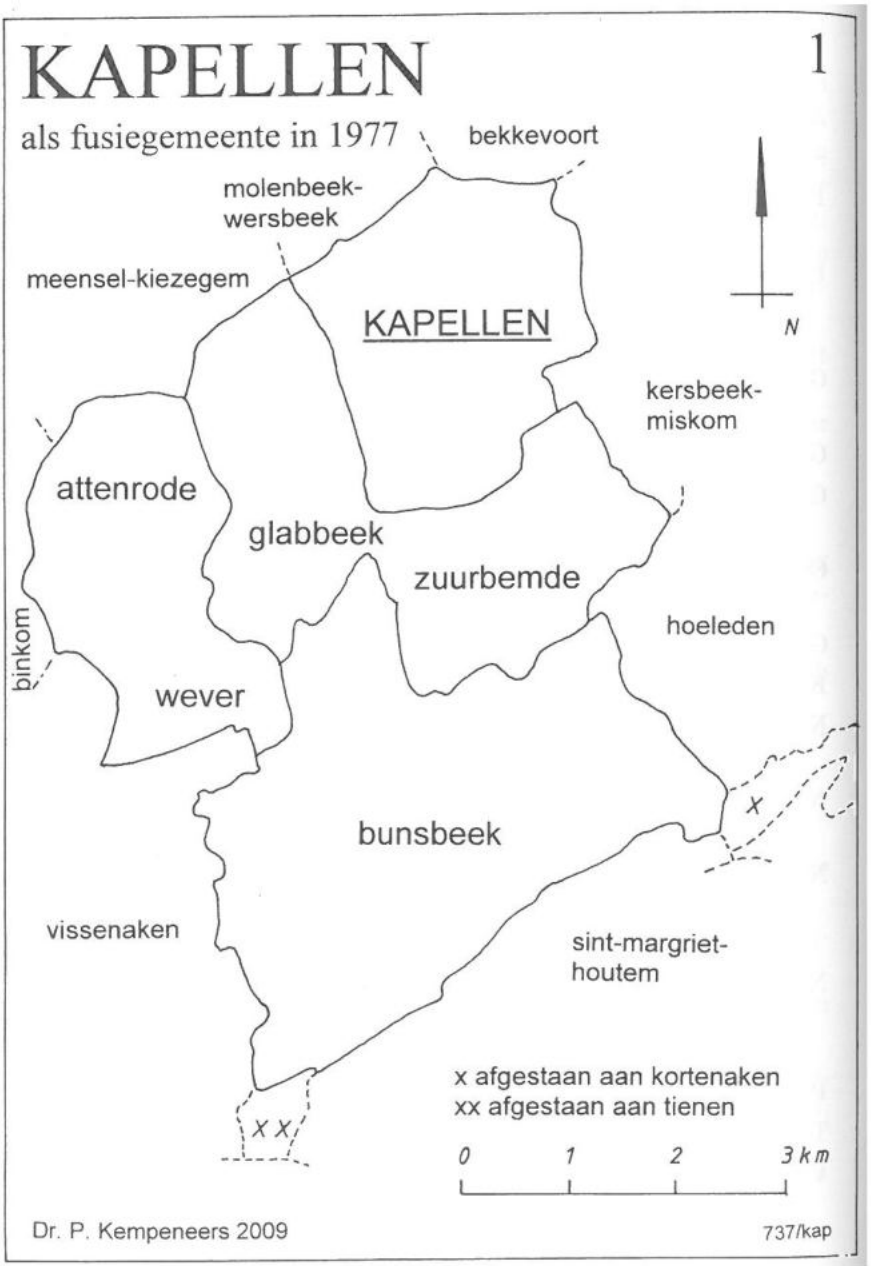

Kaart 1. Kapellen als fusiegemeente in 1977.

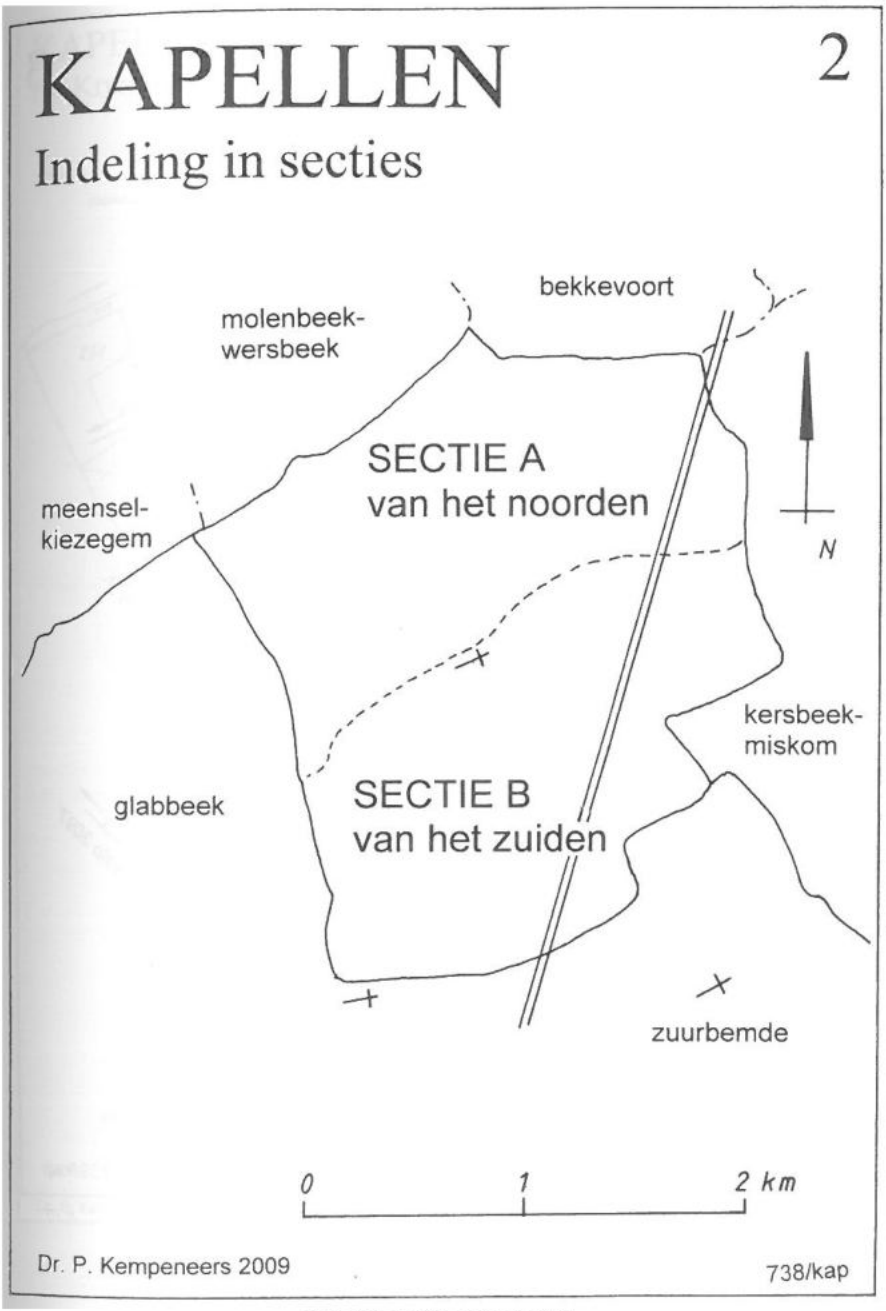

Kaart 2. Indeling in secties.

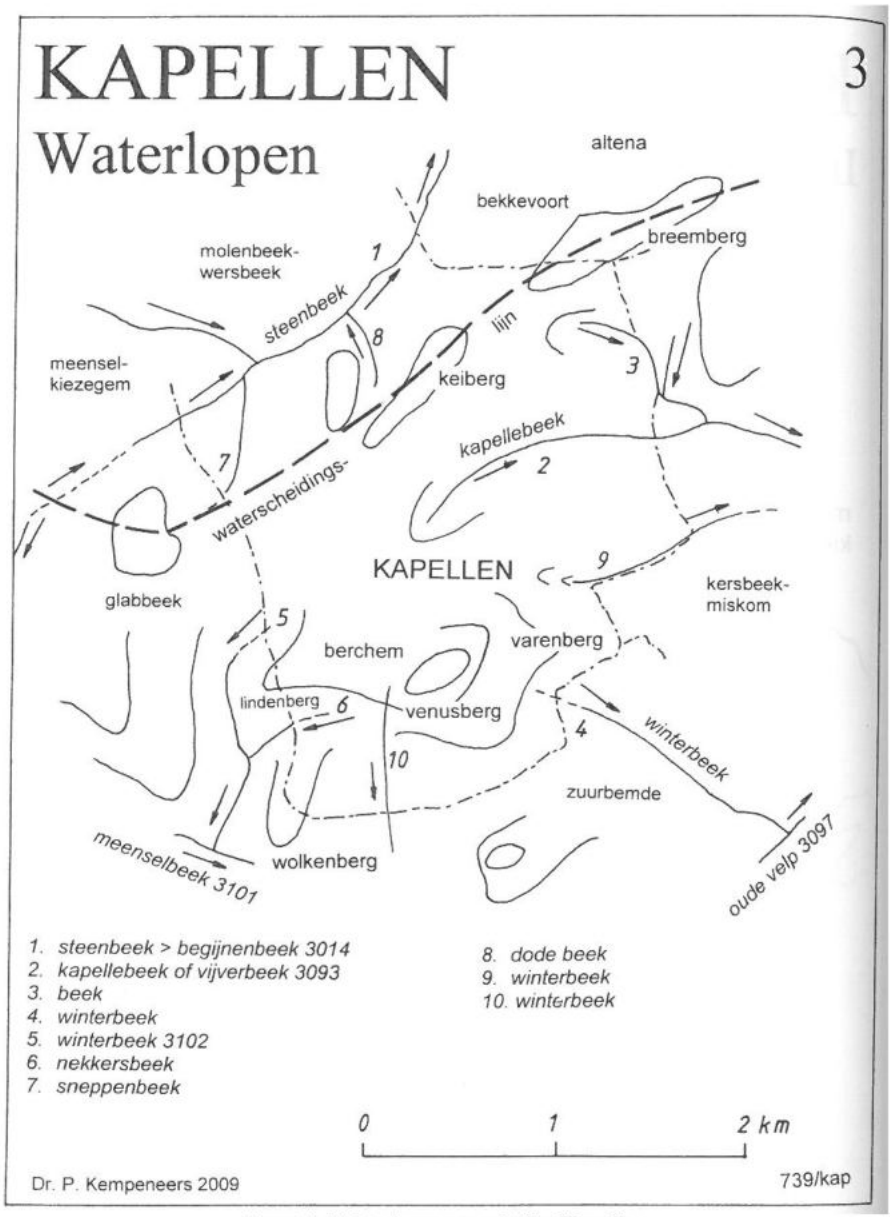

Kaart 3. Waterlopen en reliëf in Kapellen.

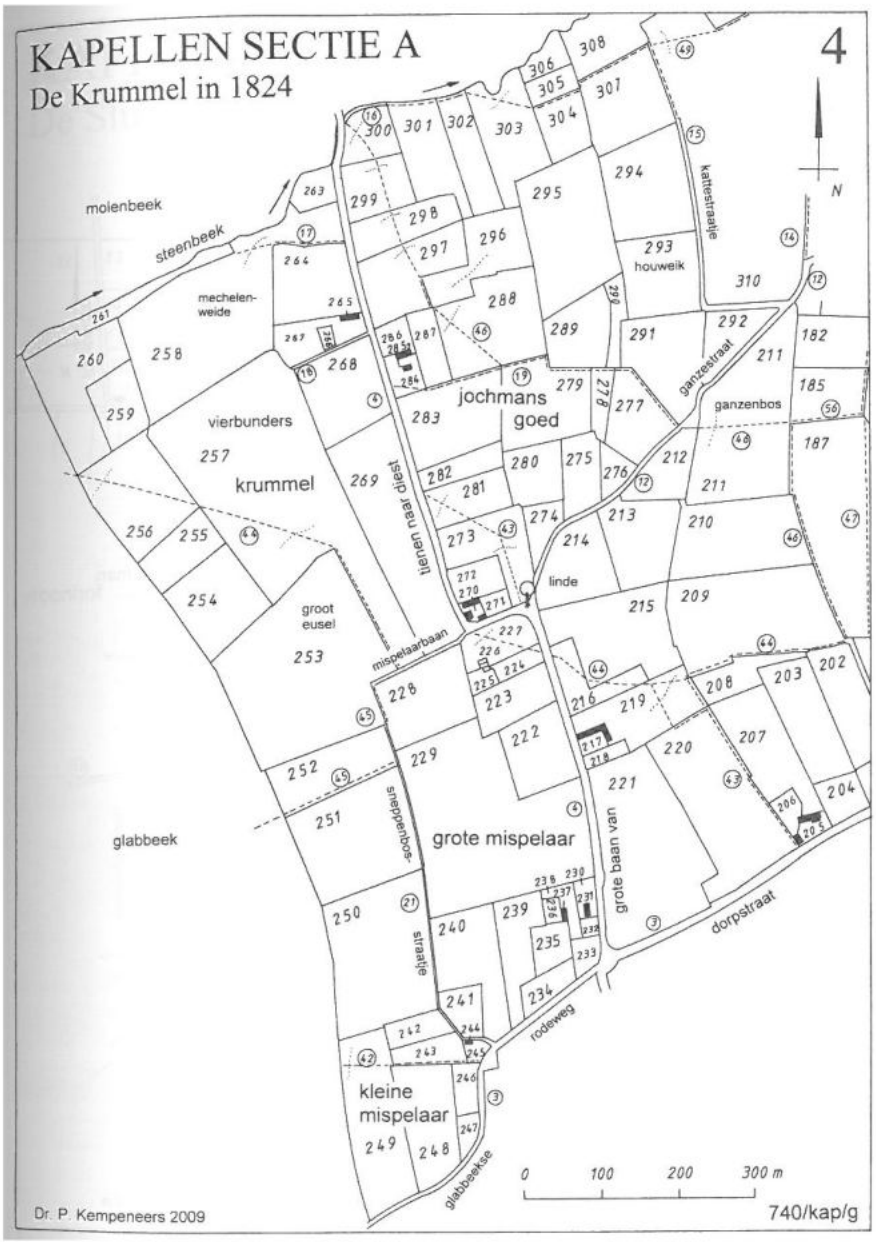

Kaart 4. Sectie A. De Krummel in 1824.

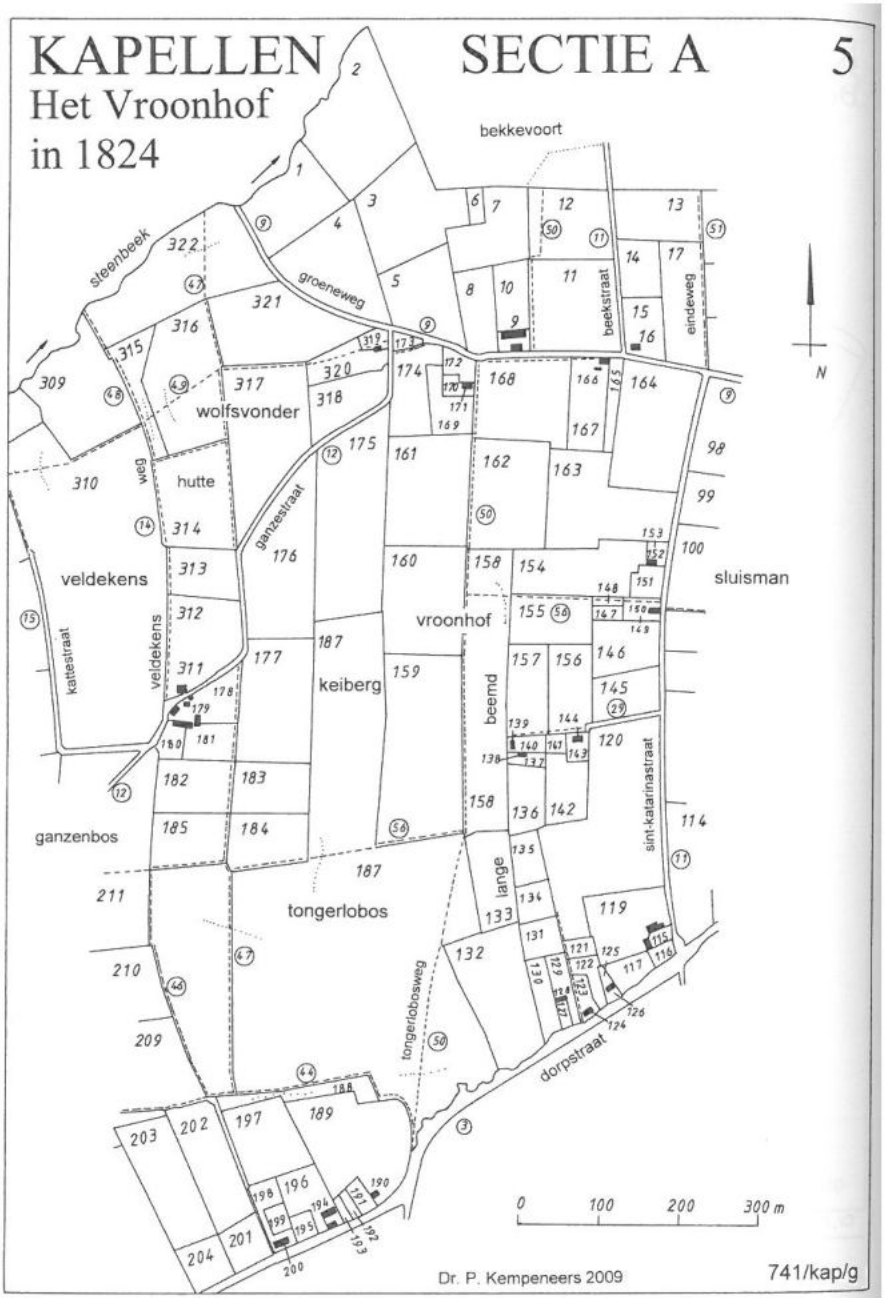

Kaart 5. Sectie A. Het Vroonhof in 1824.

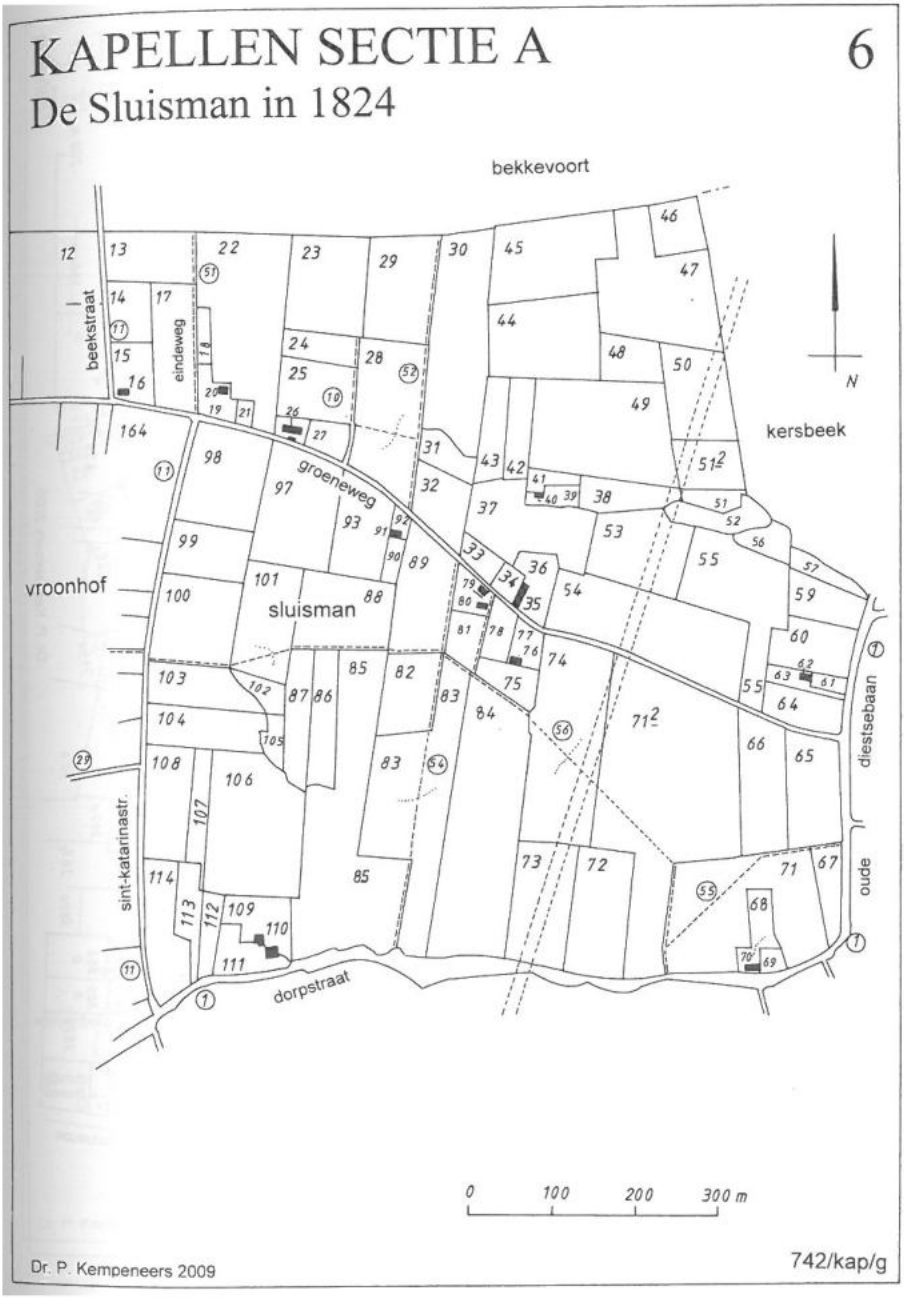

Kaart 6. Sectie A. De Sluisman in 1824.

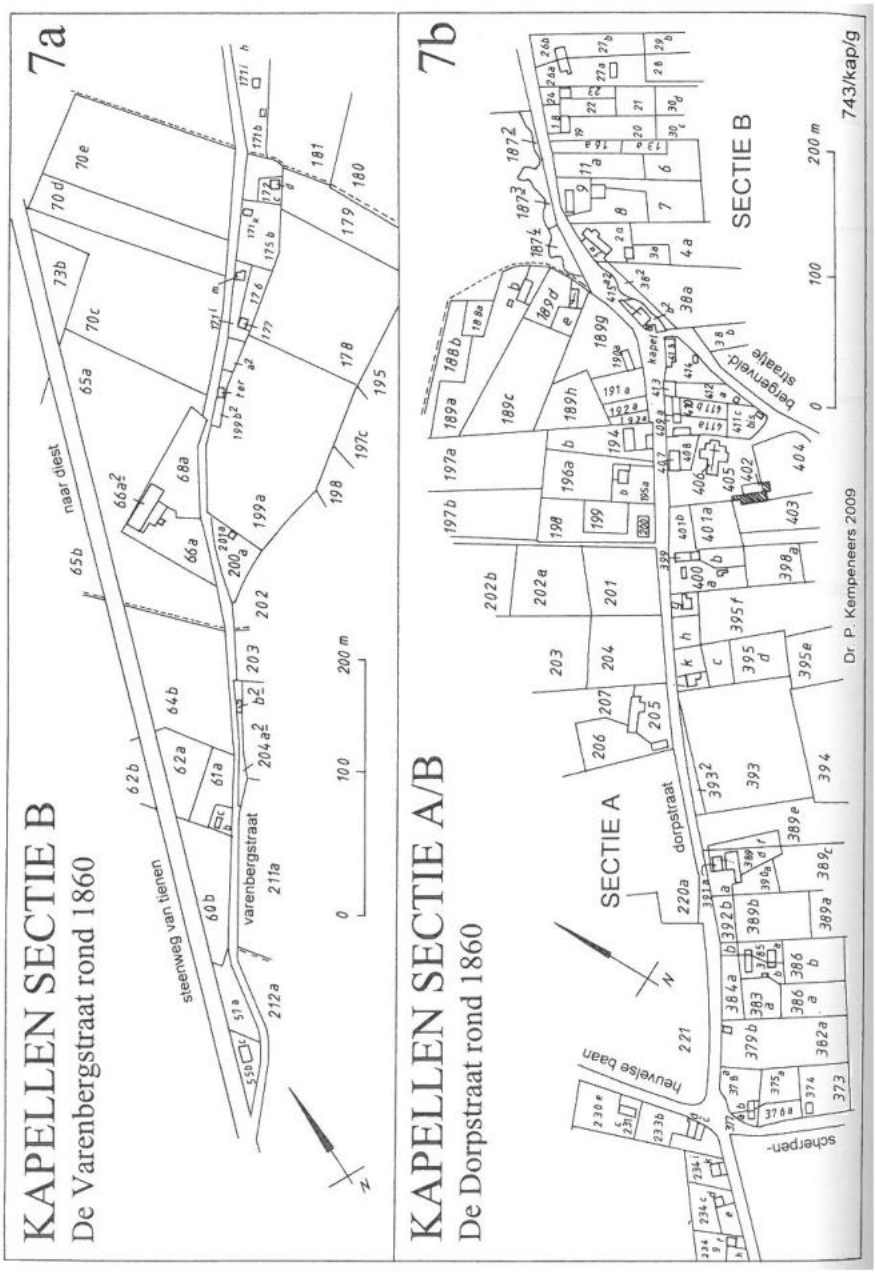

Kaart 7. Varenbergstraat en Dorpstraat rond 1860.

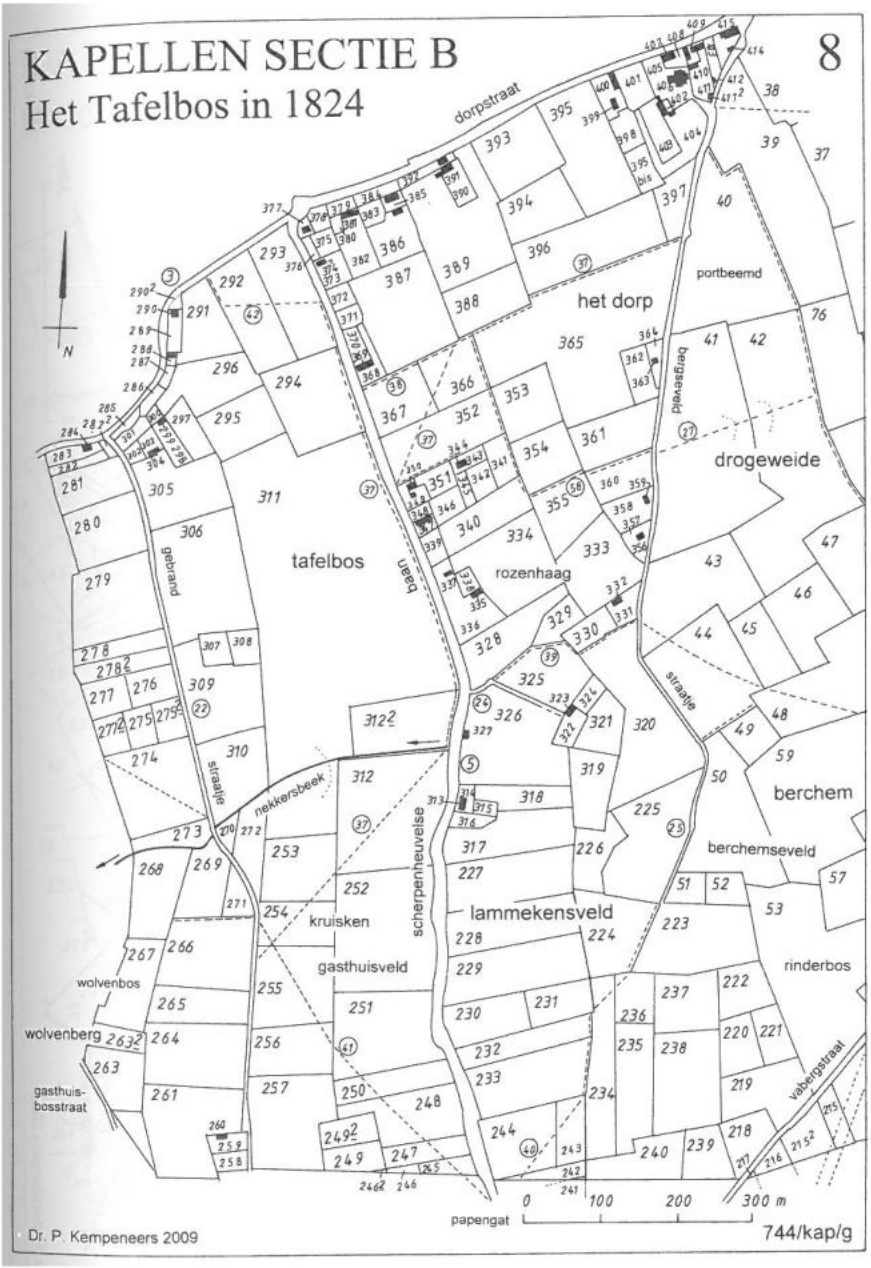

Kaart 8. Sectie B. Het Tafelbos in 1824.

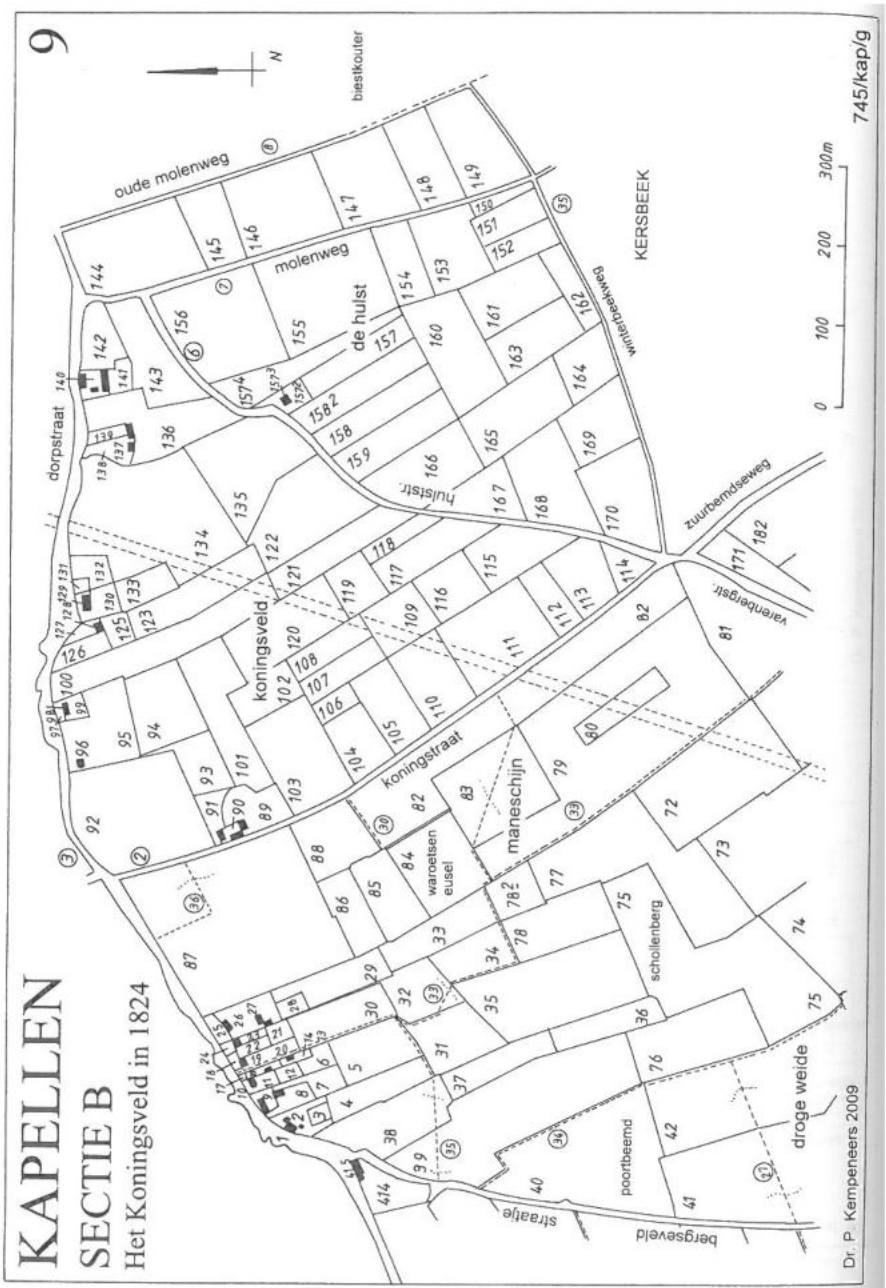

Kaart 9. Sectie B. Het Koningsveld in 1824.

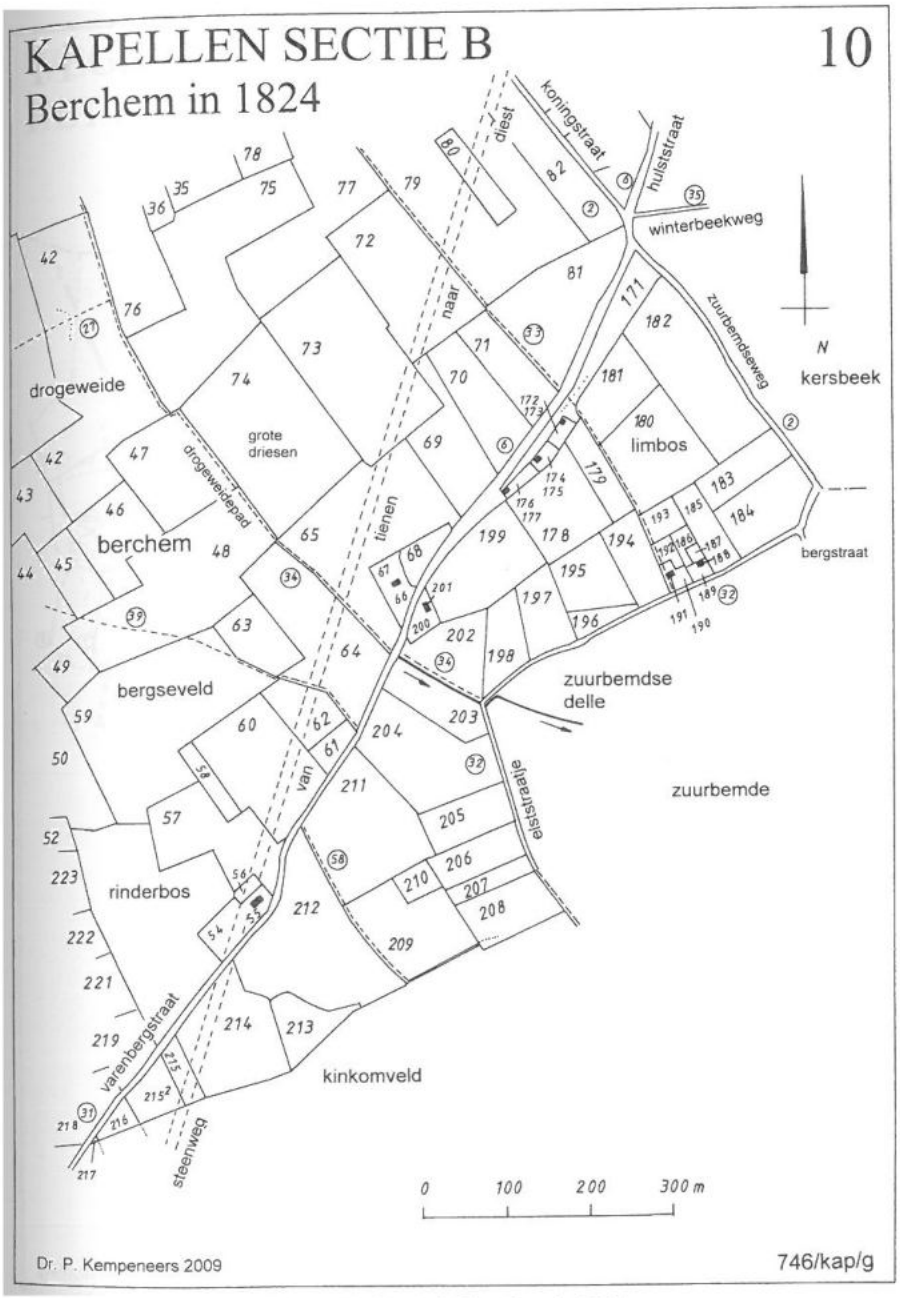

Kaart 10. Sectie B. Berchem in 1824.

WEGEN IN KAPELLEN HET NOORDEN 1845

11

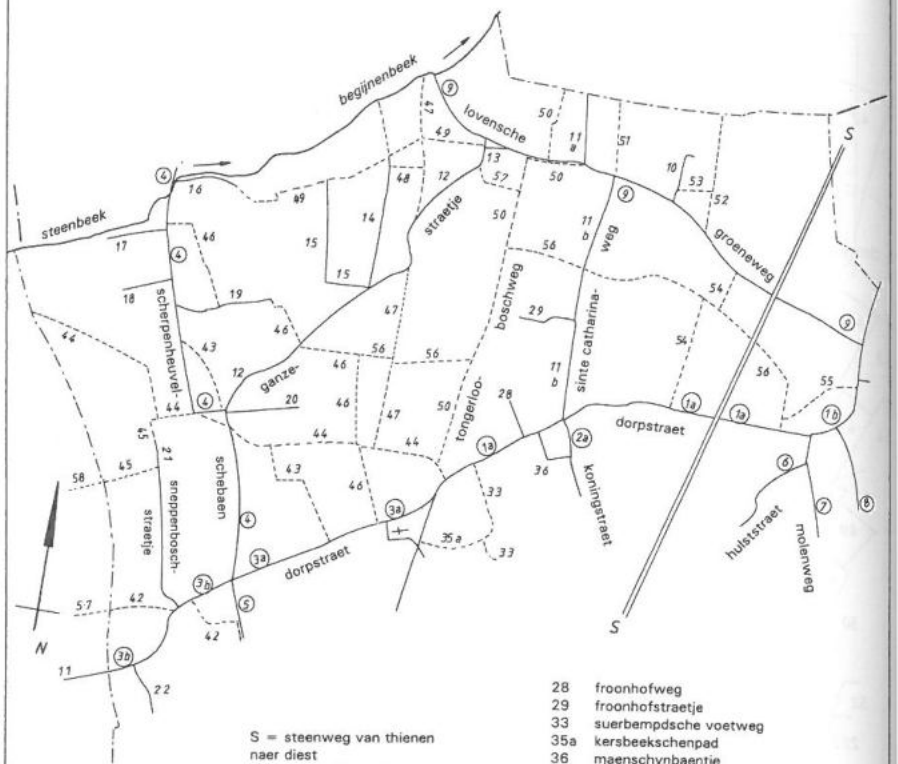

S = steenweg van thienen naar diest
1b oude diestschebaen
3b glabbeekschen rhodeweg
5 scherpenheuvelschebaen
8 oude molenweg
10 netelzeepveldweg
11a beekstraet
13 groeneweg
14 veldekensweg
15 kerkweidestraetje
16 jockmansgoedweg
17 mechelenweideweg
18 vierbundersweg
19 tweede jockmansgoedweg
20 koingsweideweg
22 't gebrand straetje
28 froonhofweg
29 froonhofstraetje
33 suerbempdsche voetweg
35a kersbeekschenpad
36 maenschynbaentje
42 rhodschen molenweg
43 hambroekpad
44 meenselsche voetbaen
45 mispelaerpad
46 molenbeeksche voetweg
47 wersbeekschen voetweg
48 veldekenpad
49 wolfsvondelpad
51 eindeweg
52 netelzeepsche voetbaen
53 beugenveldbaentje
54 sluysmansvoetpad
55 cattebeekvoetbaen
56 meenselvoetbaentje
57 froonhofbaentje

0 250 500 750 1000 m

Dr. P. Kempeneers 2007

747/kap/g

Kaart 11. Wegen in Kapellen. Het Noorden in 1845.

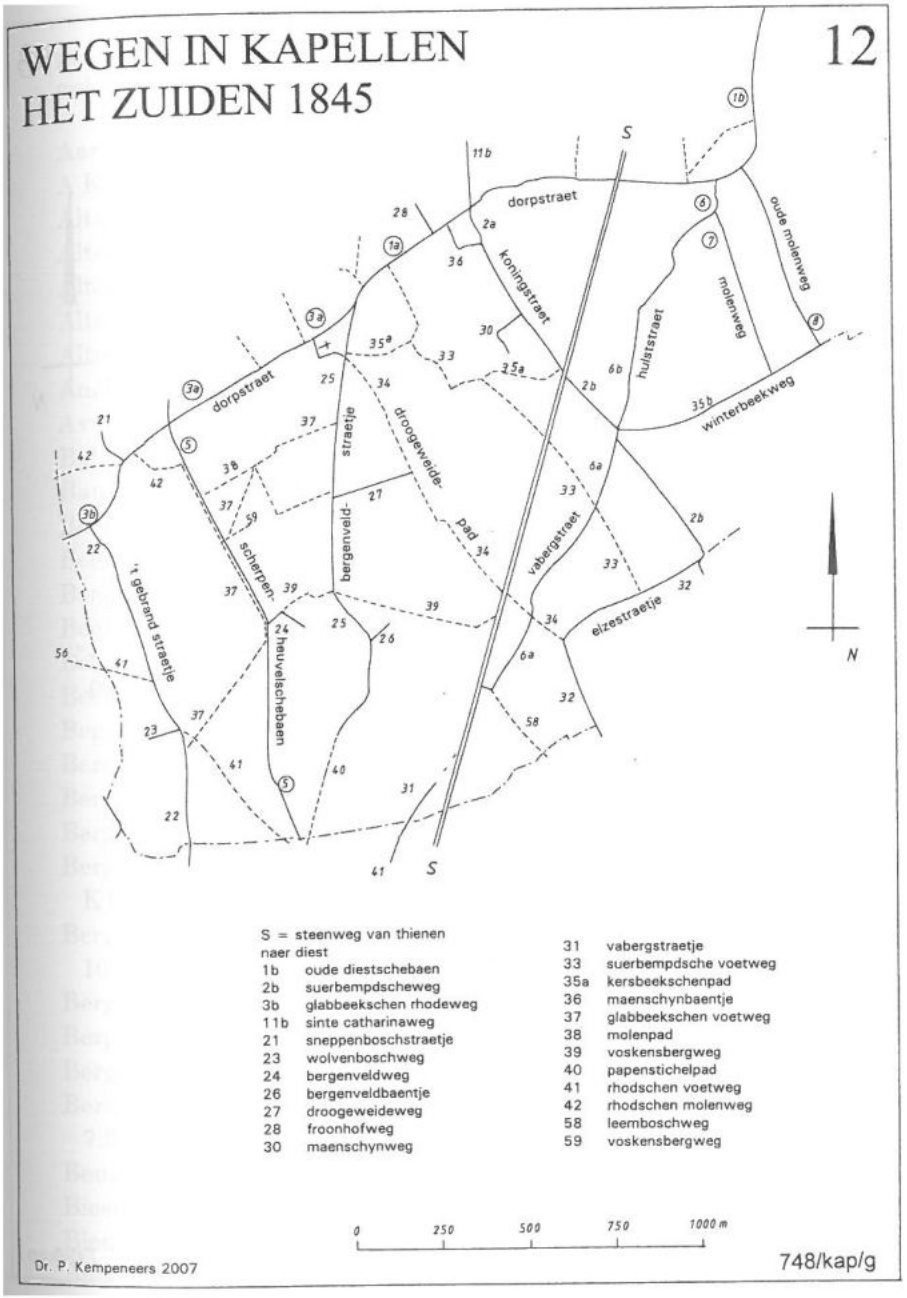

Kaart 12. Wegen in Kapellen. Het Zuiden in 1845.

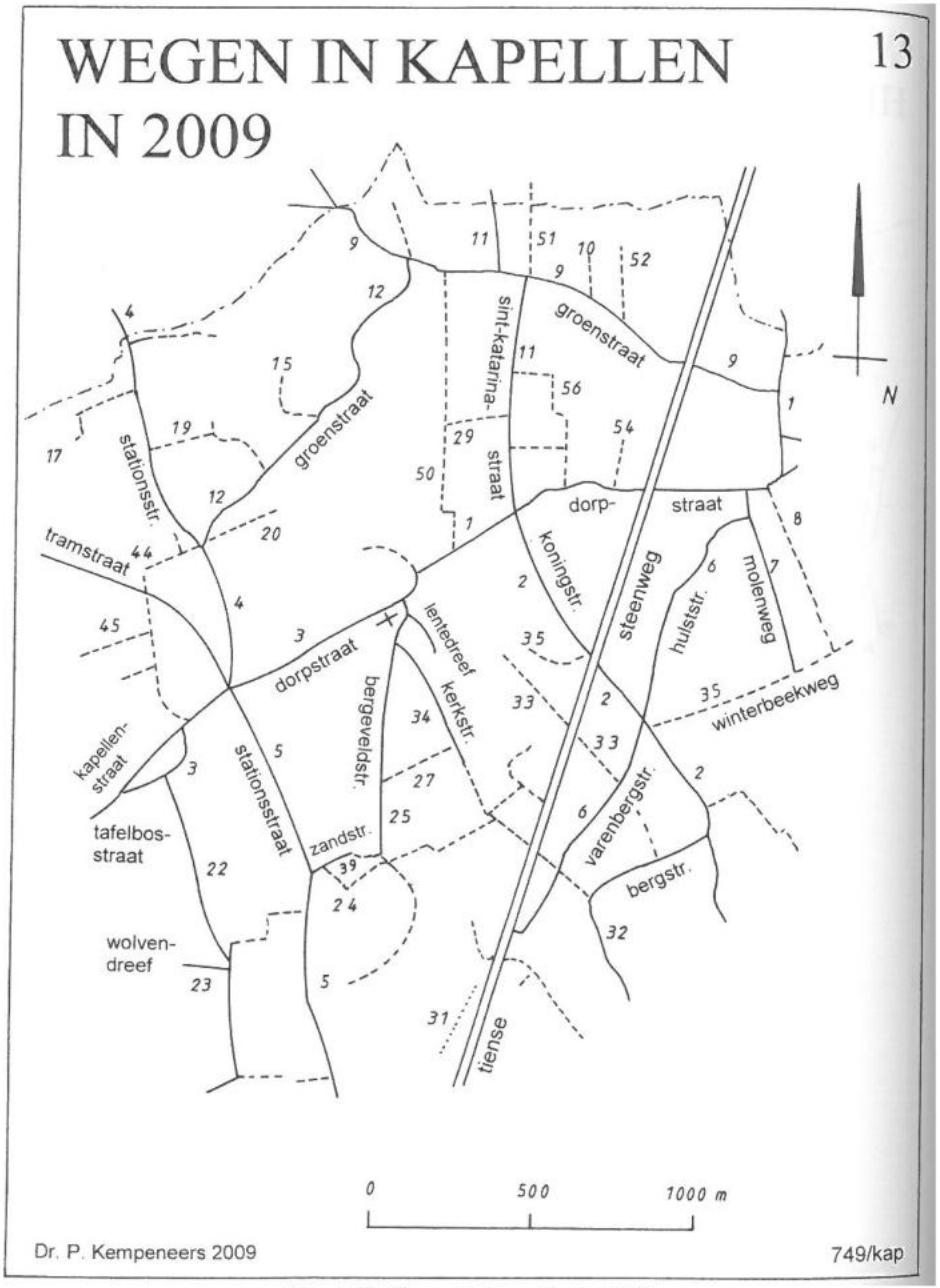

Kaart 13. Wegen in Kapellen in 2009.

13. Klapper

De nummers verwijzen naar de paragrafen. K = kaarten in de atlas. Ety = Etymologie.

Aardgat 10.1.1
A Kempis, Everardus 8.2
Altaar O.L.Vrouw 8.1
Altena 4.1.2 (ety); K3
Altenaberg 4.1.2
Altenastraat 10.3.1
Altena's veldeken 7.5
Anckerman 5.3
Averbode (abdij) 6.3.2
Ballis goed 7.4
Bauwens beemd 6.2a
Becker Heijns beemd 6.2a
Beek 3.3.2; K3
Beeksken 3.3.2
Beekstraat 10.3.1; K5-6, K11
Beemd 6.2
Beemdveld 7.5
Begijnenbeek 3.2.1; K3, K11
Berchem 2.2; K3, K8, K10
Berchemseveld 7.5; K8
Berg 2.2 (gehucht), 4.2.1
Bergenveldbaantje 10.3.2; K12
Bergenveldstraatje/Bergse- 10.3.2; K7b, K8-9, K12-13
Bergenveldweg 10.3.2; K12
Bergseveld 1.3, 7.5; K10
Bergstraat 10.3.2; K10, K13
Berincxblok, Beringenblok 7.3
Beugenveldbaantje K11
Biestkouter K9
Bleuken, Blok 7.3
Blok van Schotte 1.3
Borgelken 3.6.3
Borghaag 5.4
Bornbeek 3.2.1
Born 3.6.1
Borremans, Jan 7.7
Breedstraat 10.2.2a
Breemberg 4.1.2; K3
Brouwerij 9.2
Buvens, Franciscus 9.3
Calsterbeemden 6.2a
Christijnstraat 10.2.4
Claes, Jan 9.2
Clothoven 9.1
Cluckers, Andreas Nicolaus 9.2
Cluppels, Mathys 9.1
Cluppels boomgaard 5.5
Cluppelshof 9.1
Coelsbemdeken 6.2a
Confrerie van O.L.Vrouw van Bijstand 8.3
Courant, Jan 9.2
Courant, Karel 9.2
Crispijnstraat 10.2.4
Croes, Joannes 8.3
Cuypers beemd 6.2a
De Croesere, Eleonora 4.2.1
De Geest, Theijs 3.4
Delberg 1.1
Delle 4.3
De Neve, Adrianus 8.2
Derden, Magriet 5.2
Derdeschoof 7.7
De Vreck, Peeter 7.7

De Wolff, Jan 9.4
Diestersebaan 10.2.1, 10.2.5
Dietsbeek/Diestbeek 3.3.2
Dillen, Hendrick 8.3
Dodebeek 3.2.3; K3
Doornbeek 3.2.2
Dorpstraat 10.2.2b; K4-9, K11
Draaier 6.5
Driebek 7.7
Drie Eiken 5.2
Driesen 6.3.1
Drietafelland 7.2
Droge weide 6.4; K8-10
Drogeweidepad K10, K12
Drogeweideweg 10.3.2; K12
Dutsbeek 3.3.2
Eekt 5.2
Eikenbos 5.1.2
Eindeweg K6, K11
Ekkerbeek 3.5
Elzestraatje 10.3.2; K12
Eusel 6.3.2
Everaerts, Joannes 6.5
Everbeursbeemd 6.2a
Follaerts, Walterus 8.2
Froonhof, zie Vroonhof
Fusies 1.1; K1
Ganzenbos 5.1.2; K4-5
Ganzestraat(je) 10.3.1; K4-5, K11
Gasthuisbeemd 6.2a
Gasthuisbosstraat K8
Gasthuisveld 1.3, 7.5; K8
Gebrand 5.3
Gebrand straatje 10.3.2; K8, K11
Geert Vandervelden beemd 6.2a
Geert Vicka Mispeleer 5.2
Gemeente 6.1
Gemeentehuis 9.2
Genou(x), Guilliam 5.2, 9.2
Genoux, Joannes 9.2
Glabbeek 1.1; K1
Glabbeekserodeweg 10.2.2a; K4, K11-12
Glabbeeksevoetweg K12
Godtschalx, Jan 8.2
Goed 7.4
Greffienhof 9.1
Grenzen 1.1
Groeneweg 10.2.6; K5-6, K11
Groenewegstraat 10.2.6
Groenstraat 10.2.6; K13
Groot Eusel 6.3.2; K4
Grote Baan v. Tienen n. Diest 10.2.5; K4
Grote Driesen 6.3.1; K10
Grote Mispelaar 5.2; K4
Grote Molenweg 10.3.2
Grote Steenweg 10.1.3
Halfzilleken 7.6
Hambroekpad K11
Hamelsgat 10.1.1
Heerstraat naar Diest 10.2.1
Heidries 6.3.1
Hoeve 7.1
Hof 9.1
Hooidries 6.3.1
Horninck 6.5
Houweik 5.2; K4
Hovius, Matthias 6.2a
Huibrechtshaag 5.4

Hulst 1.3, 5.2; K9
Hulststraat 10.2.1; K9, K11-13
Hutte 5.3; K5
Jacquemijn, Marc 8.3
Jochmans goed 7.4; K4
Jockmansgoedweg 10.3.1; K11
Kalvereneusel 6.3.2
Kantons 1.3
Kapellebeek 3.3.1; K3
Kapellen 2.1 (ety); K1
Kapellenstraat 10.2.2a; K13
Kapelse Dorpstraat 10.2.2b
Kapelsestraat 10.2.2b
Kapel van O.L.Vrouw 8.3
Kapel van O.L.Vrouw van gedurige bijstand 8.3
Kapel van O.L.Vrouw van Onrust 8.3
Kapel van Sint-Huibrecht 8.3; K7b
Katlijnenaltaar 6.2a
Katlijnenbeemd 6.2a
Kattebeekvoetbaan K11
Kattestraatje 10.3.1; K4
Keiberg 4.1.1; K3, K5
Kempene(e)rs, Gertruijdt 8.2
Kempene(e)rs, Jan 8.2
Kerkenbos 5.1.1
Kerkenland 7.2
Kerkhof 8.1
Kerkstraat K13
Kerk O.L.Vrouw Geboorte 8.1
Kerkweide 6.4
Kerkweidestraatje 10.3.1; K11
Kersbeeksedelle 4.3
Kersbeeksepad K11-12
Kersbeeksestraat 10.2.6
Kerseleerken 5.2
Kerstijnenstraat 10.2.4
Kinderkerselaar 5.2
Kinkeem 2.2
Kinkomveld 1.3, 7.5; K10
Klein Bosstraatken 10.3.1
Kleine Mispelaar 5.2; K4
Kleine Molenweg 10.3.2
Koingsweide 6.4
Koingsweideweg 10.3.1; K11
Koningstraat 10.2.3; K9, K11
Koningsveld 1.3, 7.5
Kraaiennest 7.7
Kraaiennestveldeken 7.5
Kranenblok 7.3
Krimmelbos 5.1.2
Kruisheerstraat 10.2.5
Kruisken 10.1.2; K8
Kruisstraat 10.2.5
Krummel 3.6.3; K4
Krummelbos 5.1.2
Laeremans, Henrik 9.3
Lammekensveld 1.3, 7.5; K8
Land 7.2
Langebeek 3.2.1
Langebeemd 6.2b; K5
Langestreep 7.7
Leeflap 7.7
Leembosweg K12
Lem(me)kensveld 7.5
Lentedreef 10.4; K13
Lepeleer 7.7
Lichtenborg 7.7
Limbos 5.1.2; K10

Linde 5.2; K4
Lindeken 5.2
Lindenberg 4.2.3; K3
Lovenerenweg 10.2.6
Lovense Groeneweg 10.2.6; K11
Lovenseweg 10.2.6
Maneschijn 1.3, 7.7; K9
Maneschijnbaantje K11-12
Maneschijnweg 10.3.2; K12
Manpad 10.3.1
Mathijs, Moen 7.1
Mechelenweide 6.4; K4
Mechelenweideweg 10.3.1; K11
Meelbuidel 6.5
Meenselbeek K3
Meenselsevoetbaan(tje) K11
Mispel (feestzaal) 8.2
Mispelaar 1.3, 5.2
Mispelaarbaan K4
Mispelaarpad K11
Molenbeeksevoetweg K11
Molenpad K12
Molenstraat 10.3.2
Molenweg 10.3.2; K9, K11-13
Moncheaux bos 5.1.1
Moreijn, Jan 7.7
Mues, Lenaert 5.2
Nafels, Hendrick 9.1
Neckere, Geert 3.5
Nekkersbeek 3.5; K3, K8
Netelzeepsevoetbaan K11
Netelzeepveld 7.5
Netelzeepveldweg 10.3.1; K11
Nieuwer Kapellen 2.1
Noorden (sectie) 1.3; K2
Noytyns, Reynere 5.5
Ongelegen Blok 7.3
Otten, Matthys 5.3
Oude Diestsebaan 10.2.1; K6, K11-12
Oude Molenweg 10.3.2; K9, K11-12
Oude Pastorie 8.2
Overste Paanhuis 9.2
Paanhuis 9.2
Paanhuisbeemd 6.2b
Pachthof Bogaarden 9.2
Papeblok 7.3
Papengat 10.1.1; K8
Papenstichelpad K12
Pastoors van Vissenakenblok 7.3
Pastorie 8.2
Peeters, Philip 9.1
Pei 7.7
Petersbeemd 6.2a
Pippijn van Landen 4.2.1
Pitshof 9.1
Plattou, Jacobus (koster) 9.2
Poerseusel 6.3.2
Poortbeemd 6.2a; K9
Potendries 6.3.1
Rawoe, Jacobus 2.1
Ridderbeeks, Pieter H. 8.3
Rinderbos 5.1.2; K8, K10
Rodsenmolenweg K11-12
Rodsenvoetweg K12
Rozenhaag 5.4; K8
Saffraanberg 4.2.2
Schepers, Cathlyne 9.2
Scherpenheuvelsebaan 10.2.5; K7b-8, K11-12

Schollen, Catleyn 4.2.2
Schollen, Coernelys 4.2.2
Schollen, Symon 4.2.2
Schollenberg 4.2.2; K9
Schoofveld 7.5
School 9.2
Schoolstraat 10.4
Schuermans, Joannes 8.3
Schuttersbeemd 6.2a
Secties 1.3; K2
Sinter-Vivenbos 5.1.1
Sint-Huibrechtshaag 5.4
Sint-Katarinastraat/-weg 10.2.4; K5-6, K11-13
Sint-Katlijnenstraat 10.3.2
Sluisman 7.7; K6
Sluismansvoetpad K11
Smets, Ghysbrecht 9.2
Smits, Hendrick 9.2
Sneijders, Nicolaus 6.5
Sneppenbeek 3.2.2; K3
Sneppenbos 5.1.2
Sneppenbosstraatje 10.3.1; K4, K11-12
Spelthof 9.1
Stas, P. 9.2
Stationsstraat 10.2.5; K13
Steenbeek 3.2.1; K3-5, K11
Steenweg v. Tienen n. Diest K7a, K10-11
Sterbeek 3.4
Stok (Bunsbeek) 1.1
Swevers, Jan 9.1
Swevers hof 9.1
Swillen, Petrus 9.3
Tafelbeemd 6.2a
Tafelbos 5.1.1; K8
Tafelbosstraat 10.2.2a; K13
Tafelhalfbunder 7.6
Tarwe eusel 6.3.2
Thielborgshoeve 7.1
Tiensesteenweg 10.1.3; K13
Tongelse weide 6.4
Tongerlobos 5.1.1; K5
Tongerlobosweg K5, K11
Torenblok 7.3
Tramstraat/-weg 10.4; K13
Tweede Jockmansgoedweg K11
Vaanberg 4.2.2
Vabergstraat K8, K12
Vabergstraatje 10.2.1; K12
Van Beeringhen, Wouter 7.3
Vander Steenbeke, Geert 3.2.1
Vandervelden, Geert 6.2a
Vande Vin, Jan 4.1.2
Vandijck, Peeter 8.1
Van Hemelrijck, J.B. 8.1, 8.3
Van Lorijnen, Geertruyd 8.3
Van Schoubroeck, Petrus 8.3
Van Thienen, Machiel 7.3
Varenberg 4.2.2; K3
Varenbergstraat 10.2.1; K7a, K9-10, K13
Veeweide 6.4
Veldekens 1.3, 7.5; K5
Veldekenspad K11
Veldekensweg 10.3.1; K5, K11
Venusberg 4.2.1; K3
Verloren Kost 7.7
Vicka, Geert 5.2
Vicka, Hendrick 5.2
Vierbunders 7.6; K4

Vierbundersweg 10.3.1; K11
Vijver 3.6.2
Vijverbeek 3.3.1; K3
Vincke, Heinricus 9.1
Vlaams-Brabant 1.1
Vlierbeekbos 5.1.1
Voskensberg 4.2.1
Voskensbergweg K12
Vossenheuvel 4.2.1
Voyenberg 4.2.2
Vroonhof 9.1; K5-6
Vroonhofbaantje K11
Vroonhofstraatje 10.3.1; K11
Vroonhofweg 10.3.1; K11-12
Vuca, Geert 5.2
Vuca, Hendrick 5.2
Waroetsen eusel 6.3.2; K9
Waterloop 3.4, 3.5
Wayenberg 4.2.2
Weers, Wouter 9.1
Wersbeeksevoetweg K11
Wijndries 6.3.1
Wijngaard 5.5
Wijngaardeken 5.5
Wilgenborn 3.6.1
Wilgenbornbos 5.1.2
Willekenshof 9.1
Windmolen 9.3
Winterbeek 3.3.3, 3.4, 3.5; K3
Winterbeekveld 7.5
Winterbeekweg K9, K12-13
Wittevrouwenblok 7.3
Wolfsvondel 9.4 K5
Wolfsvondelpad K11
Wolfsvondelstraat 10.3.1
Wolkenberg/-borg 4.2.3
Wolkenbos 5.1.1
Wolvenberg 4.2.3; K8
Wolvenbos 4.2.3, 5.1.1; K8
Wolvenbosweg 10.3.2; K12
Wolvendreef 10.3.2; K13
Zandstraat 10.3.2; K13
Zichemse Heerbaan 10.2.5
Zichemsestraat 10.2.5
Zuid-Brabant 1.1
Zuiden (sectie) 1.3; K2
Zuurbemdestraatje 10.3.2
Zuurbemdsedelle 4.3; K10
Zuurbemdsevoetweg K11-12
Zuurbemdseweg 10.2.3; K9-10, K12
Zuurbemdstraat 10.2.3

Iucundi acti labores.
Gedane werken zijn aangenaam.

Tienen, 30 juni 2009.

Notes d'hydronymie wallonne
3e série

Les notes qu'on va lire ont été rédigées en marge de la composition du Dictionnaire des noms de rivières de Wallonie dont il a été question ici-même (cf. *BTD,* 78 [2006], 363-386). Elles sont la suite des 1re et 2e séries, parues respectivement aux t. 79 (2007), pp. 125-149 et 80 (2008), pp. 259-275. On y a joint cette fois, dans un article séparé, quatre notes relatives à des cours d'eau des cantons de l'Est, dont les noms sont d'ailleurs d'origine très diverse.

1. *Biesme, Bienne* et la double accentuation pré-romane

Les données sont assez connues pour qu'il suffise ici de les énoncer succinctement. Rappelons qu'il s'agit d'affluents de droite de la Sambre, qui par conséquent constituent un système onomastique circonscrit à l'Entre-Sambre-et-Meuse (à cheval sur les provinces de Hainaut et de Namur), même si le type d'où ces noms procèdent (*Bebrona* > *Beverna*), et qui fait, comme on sait, référence à la présence de colonies de castors, est commun à tout le domaine gallo-roman septentrional. Cette homonymie parfaite, fixée sur la forme moderne *Biesme,* fait penser que les divers noms, dans la mesure où ils se sont conservés, ont réagi les uns sur les autres au cours des temps pour aboutir, jusque dans l'orthographe, à l'uniformité actuelle. Toutefois, *Bienne* (-lez-Happart), auj. dans l'entité de Lobbes et située peu au nord de la Sambre, fait exception avec sa finale *-enne.* On voudrait seulement proposer ici une explication à cette anomalie apparente et, à travers celle-ci, faire peut-être entrevoir un débris d'une ancienne structure onomastique.

L'ensemble de l'évolution accomplie depuis le Moyen Âge – hormis l'étymologie des noms, toute donnée manque pour

l'Antiquité – est en effet dominé par un phénomène général : de manière à reconnaître les diverses vallées concernées s'est opérée avec le temps une répartition ou une différenciation des homonymes, entraînant rupture partielle des couples hydronyme/toponyme. La situation se présente aujourd'hui comme suit, décrite d'Est en Ouest [1] :

1° la rivière appelée dans le Haut Moyen Âge *Bebrona* et qui, débouchant dans la Sambre à Auvelais (Na), arrose Fosses-la-Ville à laquelle elle avait donné son nom d'après un texte du Xe siècle relatif à la fondation de saint Feuillen, souvent cité et intéressant à divers titres : «in uilla quae ex nomine fluminis decurrentis nuncupatur *Bebrona;* ... in loco ... nominato alio nomine *Fossa*»; par un renversement significatif, c'est Fosses qui aujourd'hui donne son nom de *ruisseau de Fosse* à la rivière;

2° la *Biesme* qui débouche dans la Sambre en amont d'Oignies près d'Aiseau (Ht, Ch) et formée à *Biesme* (Na) de deux ruisseaux dont l'un naît près de Mettet (id.); ancienne propriété de l'abbaye Saint-Géréon à Cologne, et dite *la Colonaise* – un trait de différenciation parmi d'autres –, Biesme est connue par une tradition très ancienne; ainsi dans la *Vita S. Dagoberti* (*MGH, Scr. merou.*, II, p. 519) : in pago Lomacensi (= pagus de Lomme) ... in uilla quae dicitur *Beuerna*»; cf. en 1212 «*Beuena* quae Colonensis dicitur»;

3° l'actuel *ruisseau d'Acoz*, qui débouche à Châtelet, appelé autrefois *Beuerna* > *Biesme,* à en juger par divers témoignages, dont les l.-d. *a vôbième* à Acoz (Ht, Ch), «rue de *Biesme*» et «place d'*Outrebiesme*» à Châtelet [2]; sur l'une des branches naissantes du rs. d'Acoz, aujourd'hui le *ruisseau d'Hanzinne*, s'élève la ferme de *Bévernelle* ou *Bivernelle;* de ces témoignages il est permis de conclure que la rivière d'Acoz portait autrefois, comme ses voisines, le nom de *Biesme,* l'une

[1] L'exposé le plus clair des données reste celui du chan. C.G. ROLAND, *Topon. namur.* (1899-1900), pp. 100 et s.

[2] Le nom de *Biesme* figure encore dans la première moitié du XIXe s. chez VANDER MAELEN, lequel connaît toutefois le nom d'*Acoz* : voir le *Dict. géogr. de la prov. de Ht* (Bruxelles, 1833), s. v. *Châtelet*, p. 117 : «la Sambre reçoit à Châtelet la rivière de *Biesmes* ou de Châtelet».

de ses branches, considérée comme affluent, celui de «petite Biesme»;

4° *la Biesmelle,* autrefois aussi *(rivière de) Biesme* ou *Biesme-l'Eau*, affl. à Thuin (Ht), arrosant *Biesme*-sous-Thuin (Ht, Th) où se réunissent ses deux ruisseaux constitutifs : XIIe s. *Beverna;* 1610 «l'eau de *Bienne*»[3]; l'emploi du diminutif *Biesmelle* a permis de distinguer cours d'eau et localité; en somme, sur la section de la Sambre située entre Thuin et Auvelais, tous les affluents notables de la rive droite de la Sambre ont porté dans un passé plus ou moins éloigné le nom de *Biesme* à une exception près, celle de l'Eau d'*Heure* dont le nom pré-celtique s'est maintenu en raison, sans doute, de l'importance relative de son cours : homonymie remarquable si l'on songe à la diversité des noms auxquels a donné lieu la présence (peu amie de l'homme) des castors dans le paysage de l'ancienne Gaule du Nord : *Bebronne* à Andrimont [Lg, Ve], *Biévène* dans la région de Soignies [Ht], *Bièvre* à Gedinne [Na, Di], *Breuvanne* [Lx, Vi], etc.;

5° à ce groupe appartient encore, au témoignage des formes anciennes, le top. *Bienne* (-lez-Happart) [Ht, Th], cette fois au nord de la Sambre : 1165 *Bevena,* 1195 *Beverna,* 1642 *Bievene le Happart*[4]; sans être proprement traversée par un cours d'eau, cette localité est entourée de petits affluents de la Sambre, parmi lesquels le Grignard, formant un site propre à attirer des colonies de castors dans un lointain passé; cette situation, hors de tout cours d'eau éponyme connu, jointe à la forme divergente du nom, appelle une explication.

On propose de la chercher dans la double accentuation qui, dans le latin parlé en Gaule, a opposé, dans des noms identiques, des formes à accent latin (où une syllabe pénultième longue portait le ton, devenu accent d'intensité) à des formes où l'accent est indifférent à la quantité de la pénultième et où, par suite, on peut avoir des proparoxytons à pénultième longue. L'exemple classique est celui de l'ethnonyme du centre de la Gaule qui, accentué à la latine, *Bitu-rīges,* est devenu le *Berry,* et accentué à

[3] C. Hennuy, *Topogr. de ... Thuillies* (Charleroi, 1974), p. 37.
[4] A. Vincent, *Noms de lieux de la Belgique* (Bruxelles, 1927), §40, p. 30.

la gauloise *Bitú-rīges,* est devenu au Bas-Empire celui du chef-lieu *Bourges.* Quelles que soient les raisons profondes – très discutées – de cette dualité, elle trahit en tout cas la coexistence d'habitudes articulatoires au sein d'une société mixte dont les classes modestes sont demeurées longtemps bilingues. Elle a laissé dans l'hydronymie des traces bien connues : il suffit de rappeler le cas d'*Áxona* (l'Aisne champenoise, l'Aisne ardennaise affl. de l'Ourthe, etc.), qui, accentué sur la pénultième, a donné l'*Essonne* de la Région parisienne (et le top. *Essonnes,* auj. ch.-lieu de département), ou encore celui de *Mātrona* (la Marne affl. de la Seine et aussi notre anc. *Marne, Amarne,* aujourd'hui le *ruisseau d'Ocquier* [Lg, Huy]), opposée à une forme *Mātrón(n)a* > la *Meyronne* du Var, la *Mayronnes* de l'Aude, etc.

Les cas de dualité d'accent attachée à un même ensemble géographique, comme dans *Bourges* ~ *Berry,* sont rares. Sans doute, dans la plupart d'entre eux, la quasi-homonymie aura-t-elle été éliminée, et les formes qui subsistent ressortissent tantôt d'un type, tantôt de l'autre; ou encore les localités doivent leur nom à la rivière, comme c'est le cas pour *Amas* dép. d'Ocquier : cf. 896 (cop. XIIIe s.) «in fluuio *marne* ... in uilla ... *Amarne*». Celui de *Vierre* (affl. dr. de la Semois) et des toponymes (Grand-) et (Petit-)*voir* (Lx, Ne) oppose pourtant de la même manière un paroxyton (**Vig-érra*), réservé à la rivière (d'où sans doute le féminin), à un proparoxyton de type **Vég-ero-* (*vel simile*), lequel d'ailleurs ne contredit pas les règles de l'accent latin.

Quoi qu'il en soit, l'opposition *Biemme* ~ *Bienne* semble pouvoir tenir à une pareille différence d'accent : *Biemme* [byɛm] représentant *Béuerna* (type indigène), et *Bienne* [byɛn] *Bevérna* (type latin); le traitement labial du premier serait issu du groupe [vn] induit par la chute de la syllabe posttonique : *Bév(er)na* > *Biemme* comme *cárp(i)nu(m)* > fr. *charme, fēm(i)na(m)* > *femme,* w. *feume, fème*; etc. Il est difficile de dire si les deux types ont coexisté, p. ex. pour distinguer cours d'eau et habitat, et si p. ex. les formes *Bevena, Bievene* qui désignent des habitats, et paraissent proparoxytones, sont à cet égard significatives, car l'opposition *Vierre* ~ *-voir* peut être d'un autre ordre; et d'autre

part à Bienne-lez-Happart un type hydronymique *Bievre* (cf. les nombreuses *Bièvre* de France) paraît avoir coexisté avec celui qui a prévalu, à moins qu'il ne s'agisse d'une forme savante : XIVe s. «*Bievre* et Hapart» à côté de XVe s. «*Bievene* le Happart». Si donc un principe sémantique a autrefois commandé la répartition, celle-ci s'est à peu près complètement abolie et une confusion s'est installée, avant de faire place à une nouvelle répartition, obtenue par d'autres moyens onomastiques.

2. Le nom de la *Dendre*

Cet affluent dr. de l'Escaut à Dendermonde (Termonde) [OV], formé à Ath de deux branches principales et qui draine une notable partie du Hainaut occidental, porte un nom irritant. Son étymologie se dérobe au moment même où on croit la saisir : tel rapprochement qui semblerait appelé par la forme ne convient pas pour le sens et vice-versa. Mais en même temps son aspect général, sa finale *-re* évoquent le celtique ancien, ou du moins une phase évoluée de l'indo-européen occidental.

Les vieilles formes conduisent à un original *Tenera,* dont la finale peut recouvrir le suffixe *-(a)ra* des c. d'eau (cf. en Hainaut même *Angre, Sambre, Solre,* etc.) – suffixe qui n'est lui-même qu'une variante vocalique des nombreuses formations i.-e. en **-ro-,* au féminin **-rā-*. Le *Toponymisch woordenboek* de Gysseling (1960) donne e. a. : 896 *Thenra;* 941 *Thenra*; 966 *Tenera;* XIe s. *Thenera;* 1164 *Tenerah* (*sic*); 1214 *Teneram* (acc.). On sait que la forme flamande *Dender*, où *T-* est passé régulièrement à *D-*, s'est imposée avec un minimum d'adaptation dans la nomenclature francophone officielle, comme c'est aussi le cas pour la *Gette* ou la *Dyle*. La forme romane *Tenre* a toutefois survécu dans la micro-toponymie locale : ainsi à Lessines, où la *Vieille Tenre* a désigné longtemps celui des deux bras de la Dendre qui baignait la partie orientale de l'enceinte, et surtout à Ath, avec le «moulin de *Tenre*», encore existant non loin du centre vers 1930, et auj. le «chemin de *Tenre*» (vers Rebaix), qui s'oppose à la «rue de *Dendre*» (au centre). – Les quelques localités tirant leur nom de la rivière ne permettent pas de remonter plus

haut, et ne font que confirmer le prototype cité ci-dessus, ainsi pour Dendermonde/Termonde : 1088 *Thenremonde*, 1187 *Tenremont;* et ainsi de suite pour Denderleeuw, etc.

Le nom n'étant manifestement pas germanique, on en a rapproché depuis longtemps celui de la rivière semi-alpestre *Tanaro* du Piémont (et non d'Émilie comme on l'enseigne parfois), affluent dr. du Pô près de Valenza, et dont la forme antique *Tanarus*, attestée depuis Pline l'Ancien, peut appartenir à cette frange «péri-celtique» qu'on peut appeler celto-ligure, ce long cours d'eau prenant sa source sur le versant septentrional des Alpes Maritimes. Les deux formes, hainuyère-flamande et piémontaise, ne se recouvrent toutefois exactement que si, avec Carnoy, puis Gysseling (s. *Dender*), on restitue un prototype **Tanarā-*; la prosodie de *Tanarus* n'est pas connue avec précision, faute d'attestation dans un texte de poésie latine; du moins la prononciation moderne *Tánaro* garantit la quantité brève de la voyelle du suffixe.

Si les deux noms ne se recouvrent pas exactement, ils ont été créés indépendamment sur un modèle identique : *Tan-* peut être issu d'un degré réduit de *Ten-*, et la voyelle du suffixe n'est pas nécessairement *a*. Mais ce qui sépare les deux noms, c'est surtout le fait que *Tanarus* est aussi une épithète cultuelle d'une divinité non-romaine assimilée à Jupiter, objet d'une dédicace latine du milieu du IIe siècle trouvée à Chester (GB), soit au datif : *I(oui) O(ptimo) M(aximo) Tanaro,* etc. [5] Ce nom peut avoir échappé à la métathèse *n ... r > r ... n* qui aurait affecté le nom pan-celtique du «tonnerre» : gaul. *Tarani-, Taranu-,* nom d'un dieu cosmique devenu lui aussi épithète de Jupiter; vbret. *taran* glosant *tonitru;* vcorn. *toran* gl. *tonitruum;* virl. *torann* masc. et fém. [6]; mais peut-être aussi faut-il renoncer à rattacher ce groupe à la rac. i.-e. **(s)ten-* «retentir, faire du bruit, tonner» (lat. *tonāre*), et donc du groupe germ. de **þun(a)ra-* > vscand.

[5] *Corpus inscr. lat.*, VII, 168 = Dessau, *Inscr. lat. selectae,* II, 4622 = Collingwood-Wright, *Rom. inscr. of Britain,* I (1965), 452.

[6] Voir P. Lambrechts, *Contrib. à l'étude des divinités celt.* (Bruges, 1942), p. 64, n. 1; J. Vendryes, «Religion des Celtes», dans A. Grenier, etc., *Religions de l'Eur. ancienne* (Paris, 1948), p. 264; J. De Vries, *Keltische Religionsgeschichte* (Stuttgart, 1961), pp. 63-64; P.-M. Duval, «Taranis», dans Y. Bonnefoy, *Dict. des mythologies et des religions ... du monde antique,* II (Paris, 1981).

(théonyme) *Þórr*, vha. *donar*, etc., ainsi qu'on tend à le faire aujourd'hui [7]; on verra plus loin comment expliquer en tout cas que le *Tanarus* de Chester soit resté plus proche du nom germanique du «tonnerre» que les mots du celtique classique qui viennent d'être cités. Cette association à Jupiter dans sa fonction souveraine (*optimus maximus*, litt. «très opulent et tout-puissant»), souvent représenté dans l'art gallo-romain muni du foudre et de symboles cosmiques, renforçait la conviction qu'on est en présence, avec le *Tanarus* de Chester comme avec le *Tanarus* celto-ligure, de variantes d'une même notion, là toute littérale, ici métaphorique, celle de «bruit», de «grondement» produit par un phénomène naturel. Aussi A. Carnoy n'avait-il pas hésité, dès 1927 et encore en 1948, à expliquer de même le nom de la Dendre comme «la grondante, la mugissante» [8] et ce, malgré la protestation d'A. Meillet, qui refusait un pareil qualificatif pour une rivière de plaine telle que la Dendre, même sous une pluviosité qu'on peut imaginer plus intense au cours de la protohistoire [9]. Si donc ce qualificatif peut convenir au Tanaro cisalpin, à condition d'envisager son cours supérieur – les torrents alpins de type *Germanasca*, p. ex., évoquent la même image [10] –, il est en effet exclu pour la Dendre.

On est donc face à un dilemme : ou bien on groupe l'épithète cultuelle *Tanarus* (*a*) avec l'hydronyme semi-alpin *Tanarus* (*b*) sous le concept général «grondement naturel, spéc. tonnerre» – quelle qu'en soit la parenté avec le groupe des autres noms associés au «Jupiter» celto-romain, *Taranis*, etc. –, et l'on doit alors, pour d'évidentes raisons sémantiques, en séparer le nom *Tenera* de la Dendre (*c*), – ou bien c'est cette dernière qu'on groupe avec le *Tanarus* italien, en considérant, plutôt que ses origines montagnardes, son long parcours de plaine, – et l'on doit en séparer le *Tanarus* jupitérien, car on voit mal quelle qualité commune peut réunir un dieu souverain, maître de la foudre

[7] Vendryes et succ., *Lex. étym. de l'irl. ancien*, T (1978), s. *torann*; X. Delamarre, *Dict. de la langue gaul.*[2] (Paris, 2003), s. *taranus*.

[8] A. Carnoy, *Orig. des n. de communes*, etc., II (Louvain, 1948), s. *Dender*. – Gyssseling, en 1960, laissait le nom sans étymologie.

[9] A. Meillet, *BSL.*, 28 (1928), II, p. 177 (c. r.).

[10] Cf. Loicq, «Le nom des Germains dans l'Antiquité», dans *BTD*, 77 (2005), p. 195; 78 (2006), p. 393.

avec laquelle il est souvent représenté[11], et des rivières de plaine. Exprimé sous forme mathématique, ce dilemme revient soit à $a = b \neq c$, soit à $c = b \neq a$.

Des possibilités se présentent pour sortir d'embarras; elles privilégient la formule $c = b$, mais sans qu'on aît à séparer les deux homonymes parfaits que sont en apparence a et b. Le *Tanarus* de Chester (a), forme unique, serait une faute de graveur ou une métathèse «inverse» pour **Taranus* – auquel cas elle rejoindrait (sous forme de thème en *-o-*) le groupe *Taranis,* etc. : hypothèse envisagée par divers commentateurs de l'inscription[12]. Mais un quatrième terme ne paraît pas avoir été mis en cause à propos du nom de la Dendre, et pourtant n'est pas sans analogie avec celle-ci, tant géographique qu'onomastique : il s'agit de la *Tenarre,* petite rivière de la Bresse chalonnaise, affluent g. de la Saône peu au sud de Chalon (S.-et-L.). Comme tous les cours d'eau de la région, elle s'écoule nonchalamment, sans direction arrêtée, laissant derrière elle un chapelet de petits étangs qui subsistent aujourd'hui encore, et qui étaient très nombreux autrefois dans cette région d'effondrement glaciaire. En particulier dans sa section inférieure, la Tenarre forme avec ses affluents, dont le principal porte le nom significatif de *Noue*[13], un véritable lacis qui s'écoule comme à regret dans la Saône[14]. Dans son parcours de plaine, le Tanaro d'Italie et, *mutatis mutandis,* la Dendre orientale offrent les mêmes caractéristiques. Tandis que le premier multiplie les sinuosités entre les environs de Mondovì et Alessandria[15], se séparant parfois en

[11] LAMBRECHTS, ouvr. cité (n. 6), pl. IX et sv.; F. BENOIT, *Art et dieux de la Gaule* (Paris-Grenoble, 1969), fig. 165, 168-170 et 176; P.-M. DUVAL, *Les dieux de la Gaule*[2] (Paris, 1976), fig. 51.

[12] E. a. LAMBRECHTS, ouvr. cité (n. 2), p. 64, n. 1; J. DE VRIES, *Altgerm. Religionsgeschichte*[2], II (Berlin, 1957), p. 111; ID., *Keltische Religionsgesch.* (n. 6), p. 64; H. BIRKHAN, *Germanen u. Kelten bis zum Ausgang der röm. Zeit* (Vienne, 1970), p. 303, n. 684; 328-329; G. WEBSTER, *Celtic Religion in Roman Britain* (Totowa, N. J., 1987), pp. 55-56.

[13] Ce nom, issu du lat. médiév. de Gaule *nauda* «terre, étendue marécageuse», est porté, écrivent DAUZAT et succ. (*Noms de rivières* ..., s. v.), par divers «ruisseaux dormants du Loiret [c.-à-d. la Sologne], de la Saône-et-Loire [c.-à-d. la Bresse], etc.».

[14] Un géographe caractérise comme suit l'aspect hydrographique de la Bresse vers 1910 : «Si faible est la pente du terrain que les eaux incertaines coulent dans tous les sens, même du Sud au Nord» (P. JOUSSET, *La France*[2], II [1912/ 1924], p. 235).

deux bras, la rivière hainuyère, d'abord orientée S.-O.-N.-E., se divise pareillement entre Jurbise et Lens, puis vire vers le Nord-Ouest après un coude prononcé à hauteur de Cambron-Saint-Vincent; de cette paresse d'écoulement qui caractérise l'ensemble de ce bassin, il reste de nombreux étangs, parfois étendus, de Lens à Brugelette, parmi lesquels celui qui, aménagé, sert aujourd'hui de plan d'eau au parc de loisirs «Paradisio».

Le *Dictionnaire des noms de rivières* d'A. Dauzat déclare «obscur» le nom de la *Tenarre*. Il ne cite, il est vrai, ni forme ancienne, ni forme franco-provençale; mais la quasi-identité de *Tenarre* et de *Tenera* > *Tenre* saute aux yeux : les deux noms ne sont séparés que par l'accent, ce dont l'hydronymie gallo-romane offre des exemples bien connus, comme les *Aisne* de Champagne et d'Ardenne en regard de l'*Essonne* d'Île-de-France, la *Marne* et la *Maronne*; avec un suffixe *-ara :* l'*Oise* et l'*Isère,* etc.*;* on a étudié ici-même en 2007 le cas de (Grand-) et (Petit-)*voir* et de la *Vierre* dans l'Ardenne belge (avec des *Vierre, Vière* de France) [*BTD,* 79, 125 sv.].

Les traits géographiques communs à ces cours d'eau, et qui étaient, n'en doutons pas, bien plus accusés dans la protohistoire, conduisent à réexaminer la suggestion d'Alf. Holder qui, au début du XXe siècle, rattachait le *Tanaro* cisalpin à une rac. **tan-* «ausstrecken»[16], et à l'étendre aux noms de la Dendre et de la Tenarre bressane. Plus précisément, l'i.-e. avait une rac. **ten-* (lat. *tenēre*) susceptible d'être élargie (ou suffixée) par **-d-* (lat. *tendere*), et dont le sens général est «tenir, tendre», mais aussi «étendre, étirer, allonger» (skr. 3e pers. sg. *tanóti*, grec *tanúein*); en latin même, *tenēre* employé absolument peut avoir les sens de «persister, se maintenir immobile», et l'adj. *tener,* fém. *tenera*, – construit comme nos hydronymes –, montre comment cette notion a pu aboutir à celle de «souple, mou». On conçoit dès

[15] Une branche naissante du Tanaro, le *Tanarello,* qui prend sa source près de la frontière française à plus de 2000 m. près du col du même nom, pourrait remettre en cause l'interprétation présentée ici, si l'on ne savait que la toponymie de la haute montagne est souvent récente et artificielle. L'Italie ne connaît d'ailleurs de torrent **Tanaro* ni dans les Alpes ni dans l'Apennin.

[16] HOLDER, *Altceltischer Sprachschatz,* II (1904), col. 1716-1717.

lors que cette racine ait servi çà et là, dans une phase archaïque du celtique continental, à désigner des rivières de plaine qui s'étirent, voire s'épandent en nappes plus ou moins marécageuses.

Sans doute, rien de ce que nous connaissons du gaulois ne vient appuyer cette hypothèse. En celtique insulaire, les mots qui se rapportent à la racine **ten-* ont le sens de «durée, temps» (virl. *tan*, devenu préposition «lorsque»; cf. lat. *tempus*), ou développent seulement l'aspect «étirement, minceur, étroitesse» représenté aussi par lat. *tenuis,* germ. *dünn,* etc. : virl. *tana,* vgall. *teneu,* etc. [17]. On voit cependant par l'emploi de *tan* dans des locutions brittoniques [18] que le celtique ancien n'a pas ignoré le sens spatial, non plus d'ailleurs que le latin (cf. la postposition *tenus,* «jusqu'à»).

Ainsi qu'on l'a indiqué plus haut, on doute aujourd'hui de l'appartenance du groupe *Taranu-* à la rac. **(s)ten-* «retentir, tonner», et donc à la famille de germ. **þunara-*. Le premier serait à rapprocher du virl. *toirm, tairm* «bruit, tumulte, vacarme», litt. «(bruit) perçant» (rac. *tor-* < i.-e. **terh₁-* «traverser, percer»); cf. les dérivés *tormaid* «il résonne», *tormán* «bruit confus», etc. [19] Le prototype **tᵒr-anu-* (**-ani-*) à la base de *Taranu-, Taranis, torann,* etc., serait ainsi l'«(éclair) qui traverse (le ciel)» ou le «bruit perçant». On peut toutefois s'étonner que la plus grande partie du celtique continental et insulaire ait construit son nom du «tonnerre» (et de là celui d'une divinité cosmique susceptible d'être rapprochée de Jupiter) sur une métaphore dont seul le gaélique médiéval conserve une trace palpable; l'un des sens du virl. *torann* est, il est vrai, «vacarme de combat, *tumultus*». Seule l'épiclèse *Tanarus* de Chester serait le témoin de l'ancien nom hérité du «tonnerre», ce qui, en tout état de cause, peut s'expliquer par l'origine hispanique, et selon toute vraisemblance

[17] J. VENDRYES et succ., *Lex. étym. de l'irl. ancien,* T-26 (1978).

[18] Ainsi vbret. *en tan, dan* «sous», vgall. *guo tan,* corn. *yn dan,* etc. «en dessous de» : v. L. FLEURIOT, *Dict. des gloses en v. breton* (Paris, 1964), s. v.; *Lex. étym. de l'irl.* (n. 17), *ibidem.*

[19] *Lex. étym. de l'irl.,* T-97-98, sous *toirm, tairm*; DELAMARRE (n. 7), s. *Taranus* (bibliogr.).

celtibère, de l'officier commanditaire de l'inscription de Chester [20] : le celtibère, on le sait, n'a pas été atteint par toutes les innovations qui caractérisent le secteur plus «central» du celtique, gaulois et gaélique compris. Si *Tanaro-* «tonnant» est bien limité à la frange méridionale du celtique, sa ressemblance avec un type hydronymique *Ténera* / *Tenárra* appliqué à des cours d'eau d'allure lente et étirée, l'un au centre-est, l'autre au nord de la Gaule, n'avait sans doute rien de gênant et, en distinguant deux types lexicaux, l'explication proposée ici ne comporte, par suite, aucune contradiction.

Cette interprétation paraît, à la réflexion, préférable à celle qui a été présentée à la C. T. D. en mai 2009, et selon laquelle le nom *Tenera* de la Dendre serait issu d'un plus ancien **Temera,* rejoignant ainsi une série bien connue d'hydronymes celtiques signifiant «de couleur sombre», et représentée en Belgique par le *Demer* de Flandre, affluent dr. de la Dyle (908-915 [copie XIVe s.] *Tameram* acc. sg.) et p.-ê. aussi par le toponyme *Temse* (Tamise) en amont d'Anvers (anc. *Tamisia*). On retrouve ce radical sur tout le domaine indo-européen, depuis l'Angleterre avec le nom de la Tamise (*Tamesis* chez César, plus tard *Tamesa* chez Tacite et Ptolémée), en passant par les *Tamarus* de Galice, du Devon, des Abruzzes, jusqu'à l'Inde aryenne avec les noms skr. *Tamasā* d'un affluent du Gange et *Tāmasī* d'une rivière non identifiée, eux-mêmes formes féminines de l'adj. *tamasá-* «sombre, obscur» (de *támas-* nt. «obscurité», cf. lat. *temere* anc. abl. «à l'aveuglette») [21]. Faut-il rappeler que le concept est fréquent en hydronymie (cf. la *Doubie* du Hainaut occ., l'*Eau-Noire* de Couvin, etc.) ? Par ailleurs, cette famille i.-e. est représentée en celtique insulaire : cf. virl. *teim, tem* «sombre, gris», mbret. *teffal,* mod. *teñval* (< **temes-lo-*) «sombre», etc. [22].

Sans doute l'assimilation *t* ... *m* > *t* ... *n* dont témoigne le lat. *tenebrae* (< **temes-rā-*) est-elle propre à l'histoire de ce mot ; mais

[20] La ville d'où il déclare provenir, *Clunia,* auj. non loin d'Osma en Aragon, était située dans le pays des *Arevaci,* peuple celtibère du N.-E. de l'Espagne : voir les art. *Arevaci* et *Clunia* dans le *Kleine Pauly,* I (1964).

[21] Voir MONIER-WILLIAMS, *A Sanskrit-English Dictionary,* resp. sous *tamasá-*, p. 438 g., et sous *tāmasa-*, p. 443 g. – La *Tāmasī* est citée une fois dans le *Mahābhārata.*

[22] VENDRYES, etc. (n. 17), T-48, sous *tem.*

la famille a été sujette à divers accidents ou déformations de caractère expressif : l'un, de même nature que dans *tenebrae,* dans le vha. *dinster* «sombre» à côté de *dëmar* «obscurité», auj. *Dämmerung* «crépuscule», un autre à l'initiale dans l'all. mod. *finster*; le nl. mod. *duister* de son côté témoigne d'une collision entre deux types, etc.[23] Je me suis même demandé si l'on ne pourrait pas, dans cette perspective, voir dans le nom de la Dendre l'action de l'adjectif lat. *tenera,* fém. sg. de *tener* cité plus haut, qui serait à comprendre «indolent»; car, pour avoir affecté à la fois la forme romane et la forme francique du nom (on aurait attendu autrement nl. **Dember*), l'accident aurait dû se produire dès l'époque romaine. L'«étymologie populaire», on le sait, ne recule pas devant les naïvetés : le nom du Célé, affluent du Lot en France, anc. *aqua Sileris,* est parfois écrit au Moyen Âge *celeris,* avec *c* comme s'il s'agissait du «rapide», alors que c'est dans la nature même des cours d'eau du Massif Central; l'une des formes anciennes du nom de la Chiers, affluent lorrain-ardennais de la Meuse, est en 947 *Charam* comme s'il s'agissait de la rivière qu'on «chérit» (lat. class. *cara*); etc.

L'inconvénient le plus sérieux de cette solution est qu'elle désolidarise la Dendre de ses cousines de Bresse et de Cisalpine malgré les invitations conjointes de l'homonymie et, pour une part au moins, de la géographie. Elle revient en outre à supposer l'existence dans l'ancienne *Belgica* de plusieurs rivières appelées *Temero-, -rā,* affluentes de l'Escaut mais appartenant à des systèmes indépendants, sans parler d'une **Tamisia* (Temse) dont la relation avec un nom pré-germanique de l'Escaut ne saurait être exclue. Sans doute, on connaît p. ex. dans le bassin moyen de la Meuse plusieurs *Ho(u)youx,* sans parler de la *Houille,* du *Hileau,* voire de *Houyet;* mais il s'agit de petits cours d'eau non navigables, traversant des régions très peu peuplées, et dont la connaissance n'a jamais été que régionale, voire locale. Or, l'organisation romaine de la Gaule Belgique pouvait-elle s'accommoder de deux ou trois rivières partiellement navigables et portant des noms identiques ?

[23] Cf. p. ex. la notice de J. De Vries et P.L.M. Tummers, *Etym. woordenboek* (Utrecht et Anvers, 1979), s. v.

En résumé, deux hypothèses sont susceptibles de rendre compte du nom de la Dendre :

1° on rapproche celui de la *Tenarre* de Bresse, considérant la quasi-homonymie et des traits géographiques communs; les deux noms se rattachent à la rac. i.-e. **ten-* «(s')étendre, (s')épandre», dont le celtique historique conserve des représentants; l'épithète du Jupiter celto-romain *Tanarus* est dès lors exclue de cette perspective comme appartenant à la rac. **(s)ten-* «retentir, tonner» à la base du type germ. **þun(a)ra-* auquel elle est identique par la forme;

2° le nom *Tenera* de la Dendre serait pour **Temera* «la sombre», comme le *Demer* de Flandre (lui aussi dans le bassin de l'Escaut), par un accident dont les noms pour «sombre, ténèbres» offrent des exemples en latin (*tenebrae* en face de *temere* «à l'aveuglette») et surtout en germanique (vha. *dinster,* all. *finster,* nl. *duister*); cet accident, commun à la forme germ. (*Dender*) et à la forme romane (*Tenre*) serait donc survenu à l'époque belgo-romaine, peut-être par «étymologie populaire» sous l'attraction du lat. *tener,* fém. *tenera.*

Dans l'un et l'autre cas, la situation du *Tánaro* piémontais (avec degré vocalique réduit) demeure ambiguë en raison de son caractère de cours d'eau mixte, d'abord torrent alpin né à 2000 m. – et par là susceptible d'être le «grondant» comme Jupiter *Tanaros* est le «tonitruant» –, ensuite et sur une longue distance rivière de plaine s'écoulant vers le Pô par d'innombrables méandres – et donc susceptible de faire groupe, comme étant «la rivière étirée» ou «épandue», avec la **Ténerā-* hainuyère et flamande et la **Tenárrā* bressane.

Dans un ordre de recherches aussi conjectural que l'hydronymie, il faut parfois savoir, sinon ignorer, du moins ne pas choisir. Le cas du nom de la Dendre semble à cet égard exemplaire. Du moins convenait-il de circonscrire exactement le problème, en attendant qu'une découverte épigraphique ou archivistique vienne faire pencher la balance vers l'un des côtés indiqués ici.

3. Les rieux du *Gard* et de l'*Arcadie* dans l'entité de Belœil

Le premier évoque le Languedoc et le célèbre aqueduc romain de Nîmes, le second la Grèce pastorale redevenue si à la mode aux XVIIe-XVIIIe siècles. Ce ne sont pourtant pas des cours d'eau plus ou moins artificiels aménagés dans le domaine de Belœil (Ht, Ath) par un prince humaniste, mais deux réels et très modestes affluents de la Verne dite «de Basècles», laquelle rejoint une autre branche homonyme pour se fondre avec l'Escaut (r. dr.) à Flines-lès-Mortagne (F, N). Le *rieu* si joliment affublé du nom *de l'Arcadie* (depuis 1672 jusqu'à 1918), et appelé auj. le *rieu de Thumaide*[24], n'est autre que celui de *la Cadie,* dénomination qui elle-même ne manque d'ailleurs pas de noblesse puisque c'est celle d'un fief que possédait Blaton aux confins de Thumaide et de Wadelincourt, et connu depuis le XVe siècle. Quant au *rieu du Gard* (appelé aussi *rieu Wacheul),* qui sépare cette dernière localité de Basècles, j'ai proposé devant la Commission de toponymie et dialectologie, en mai 2009 (voir les procès-verbaux dans ce vol.), d'y reconnaître le vieux terme picard pour «jardin», de même qu'on a dans tout le Hainaut, par un semblable «picardisme», des *rieux du Gau* ou *des Gaux*, ou simplement *les Gaux,* c'est-à-dire «les Bois» (germ. anc. **walþu-*), avec une nuance de sens qui me permettait de conclure «il est permis de se demander si le *rieu du Gard* n'aurait pas une signification plus spécifique (propriété seigneuriale par exemple)».

Une lettre d'un érudit de la région, M. Alain Defernez, reçue depuis lors (30 juin), est venue corroborer mon hypothèse; les précisions topographiques qu'elle m'apporte m'en suggèrent une autre sur l'origine et la signification de nom de *Cadie,* resté non élucidé jusqu'ici, semble-t-il. Car les deux noms, attachés à une même réalité historique, apparaissent complémentaires, ou du moins liés l'un à l'autre de quelque manière.

1° Le nom de *Cadie* (fief, cense, ruisseau, vivier, etc.) est mentionné pour les premières fois en 1461 et en 1493 : «le pire qui va à la *Cadie*» : il est question en 1556 de la «ferme», puis en

[24] J. Gorlia, *Dict. hist. et géogr. des communes du Ht* (Mons, 1940), pp. 21-23.

1587 du «seigneur de la *Cadie*»; en 1615 du «seigneur d'*Elcadie*»; en 1632 (hydr.) du «rieu del *Cadie*» appellation patoisante; en 1672 (top.) du «seigneur d'*Arcadie*»; en 1710 de la «dame d'Alcadie»; de 1772 jusqu'à 1918 à nouveau du «rieu de l'*Arcadie*»[25]

2° L'appellation *rieu du Gard* n'apparaît pas dans les archives avant le XIXe siècle; mais Vander Maelen (1833) connaît à Wadelincourt, où ce cours d'eau prend naissance, des «fontaines» et un «rieux du *Gard*», dénominations qu'il donne pour traditionnelles, sans référence à celle de *rieu Wacheul;* cette dernière, connue il est vrai depuis le milieu du XVe siècle (1450 *Wauchoel,* 1645 *Waçœulx,* 1670 *Wacheul*), est celui d'une famille de Blaton, propriétaire de biens à Wadelincourt et Péruwelz, et non l'appellatif correspondant à l'a.fr. *gaçueil* «marais» : interprétation à laquelle s'oppose la géographie, écrit l'historien qualifié de cette région, l'abbé J. Gorlia, pour qui «la vallée de ce ruisseau, au fond d'une fosse allongée, ... n'a aucunement et n'a jamais pu avoir l'aspect d'un marais»; le même auteur observe qu'on aurait dit dans ce cas «rieu *du* wacheul». En outre, le mot *gard,* remplacé aujourd'hui par le type *gardin* comme en français *jardin* a supplanté *jart, gartage,* etc., est ancien et trop marqué dialectalement pour être entré dans une locution créée il y a seulement cent-cinquante ou deux cents ans[26]. Comme il arrive fréquemment pour les cours d'eau n'ayant qu'une signification locale et dont on ne se représentait mal l'unité, les deux dénominations «du *gard* = du jardin» et «de Wacheul» ont pu coexister et désigner des segments différents; elles ne seraient ainsi nullement contradictoires.

Or, les rieux du Gard et de la Cadie, m'apprend mon correspondant, se trouvaient borner la partie la plus importante du fief de la Cadie, le premier du côté de Basècles, le second du côté de Thumaide : l'un comme l'autre bornaient le fief ou y étaient en partie inclus. D'autre part, une dénomination «ruisseau du

[25] J. Gorlia, *Hist. de Wadelincourt* (Fontaine-l'Évêque, 1935), pp. 23-24 et 82 et s.; Id., *Dict.* cité ci-dessus, p. 21. Les documents montrent que nom de *Cadie, Arcadie* désignant le ruisseau était en désuétude dès 1790.

[26] Voir le *FEW*³, XVI, 18 b (1959).

jardin» est trop banale pour avoir un sens par elle-même. Si l'on examine les hydronymes fondés sur un concept analogue, on s'aperçoit qu'ils sont souvent accompagnés d'un déterminant (n. d'un riverain ou propriétaire) : ainsi le *Maimpré* d'Heppignies (Ht, Ch), le «ruisseau du *Préfeuillet*» d'Élouges (Mons), le «rieu de *Ronsart*» de Wodecq (Ath), etc. Une expression comme le «(chemin du) *Ry du Jardin*» à Somme-Leuze (Na, D) ne désignait sans doute pas un jardin quelconque, mais plutôt une propriété connue, distincte des autres, comme celle d'un notable ou d'un seigneur; à Walcourt (Na, Ph), le *Jardinet* qui a donné son nom à l'ancienne abbaye devait aussi être un espace particulier, connu des habitants. De même pour le *Gard,* soit qu'il ait bordé d'un côté une propriété Wacheul, soit que là où il portait ce nom il ait fait référence aux terres cultivées de la Cadie, ou même à la proximité de la *cense* elle-même [27]. De toute manière il s'agissait de terres propres à la culture.

Il en allait sans doute différemment de l'ensemble du domaine, du moins à l'origine. Ne serait-ce pas à sa partie amendée, cultivable, que *Gard* ferait spécialement référence, par opposition à des terres de pâture ou en friche ? La plaine traversée par les ruisseaux de la Verne et de la Cadie était marécageuse; entre ces deux cours d'eau s'étendait le *Biez,* m'écrit en substance M. Defernez : en fait, un marais d'env. 5 ha., boisé dans le premier quart du XXe siècle seulement; cf. à Wadelincourt la «rue du *Biez*»; au même type d'environnement fait référence le fief voisin du *Morbais* (1474) ou *Marbais* (1569) à Thumaide, c.à-d. «ruisseau du marais».

Dès lors vient à l'esprit une interprétation possible de ce nom de *Cadie,* que le dialecte n'explique pas : il s'agirait d'un dérivé ou composé germanique de l'adjectif moyen nl. *quaet, quât,* mod. *kwaad*, de sens général «mauvais», fréquent en toponymie où il qualifie toutes formes d'environnement ingrat, stérile, ou médiocre comme dans *Kwaad-mechelen* (Lb, Hasselt) par opposition à *Maas-mechelen, Quaëd-ypre* (F, Nord) «mauvaise

[27] On sait que le sens étymologique de gard en germanique est «enclos», évoluant vers «propriété agricole, cour, ferme, (all.) Hof», encore sensible en angl. dans *yard,* tandis que *garden,* qui désigne comme en français un «espace planté et fleuri attenant à une habitation» est emprunté aux parlers normanno-picards.

Ypres», ou dans les hydronymes du type *Kwaad-beek*[28] : ceci, bien que ces sens matériels apparaissent beaucoup plus rarement dans les textes que les sens de caractère moral[29]. L'élément final pourrait être le substantif *ij* (anc. *y*) qui, forme métatonique de *aa* < *aha,* got. *ahva* «eau vive» (cf. vfrison *â, ê*, mod. *ee, ie,* vangl. *ea*), apparaît dans l'hydronymie néerlandaise où il désigne e. a. un milieu où l'eau est stagnante, en voie de «poldérisation» (*inpoldering*)[30]. Le mnl. a aussi possédé un dérivé *quadie* «kwaadheid» au sens moral[31], mais dont il serait intéressant de vérifier d'éventuels emplois métaphoriques, populaires, en toponymie ou en topographie, p. ex. sous la forme collective *quadiën.* Le dérivé *kwaadheid* (anc. *quaetheit*), qui a pris sa place dans la langue moderne, a parfois le sens de «bezwaarlijkheid, gevaarlijkheid»[32] qui pourrait expliquer, surtout dans un emprunt, facilement dépréciatif, son application à un terrain ingrat comme paraît l'avoir été la *Cadie* au Moyen Âge. Il serait aussi à propos, peut-être, d'examiner la relation possible avec *quadiën* (parfois écrit et évidemment prononcé *quaeyen*) du substantif est-wallon *coyé* (*à coyé*)[33], qui à Lierneux (Lg, Ve) p. ex. est attesté depuis le XVIe siècle et s'applique à des «terres et bois en pente», au bas desquels coule le ruisseau dit *ruhê d'coyé,* mais aussi à d'autres terrains, comme les *pranjeleûs* «terrains de repos pour le bétail», sans doute impropres à la culture : le [o] aurait-il rendu le [a:] du moyen néerlandais ? Je laisse à de plus compétents le soin d'en décider.

Jean LOICQ

(28) Voir e. a. M. SCHÖNFELD, *Nederl. waternamen* (Bruxelles, 1955), p. 140, et les *Orig.* de CARNOY, s. ces noms.

(29) Voir le *Wb. der Nederl. taal,* sous *kwaad, kwaadheid.*

(30) *Ibid.,* VI (1912), s. *Ij,* col. 1395 : «Water, tot aan zijn afsluiting en gedeeltelijke inpoldering».

(31) VERWIJS-VERDAM, *Middelnederl. Wb.,* VI (1907), s. *quadie,* col. 802 sv.

(32) *Wb. der Nerdel. taal,* VIII, 1 (1916), col. 657.

(33) Voir Ch. GASPAR, *Les l.-d. de la c^ne^ de Fosse* [près Stavelot] (Mém. C. T. D., 7; Bruxelles, 1955), pp. 151-153; L. REMACLE, *Top. de Lierneux* (*ibid.,* 16; Liège, 1990), p. 37.

Quatre cours d'eau des cantons de l'Est

1. Un moulin de Waimes au XIIe siècle : *Alefalewele*

Une charte originale de Stavelot-Malmedy (1188) donne ce nom à un moulin situé aux environs de Waimes (Lg, arr. de Verviers) : «super molendinum *Alefalewele*»[1]. L'index de l'éd. Halkin-Roland (p. 578 g.) porte toutefois *Alefalewe* : on peut en effet supposer que *-le* est un élément parasite; en effet le groupe *-lewe-* évoque l'est-wallon *l'èwe,* qui n'est pas insolite s'agissant d'un moulin, à situer alors sur quelque affluent ou bief de la Warche ou même de l'Amblève (cf. à Odenval le l.-d. «Vieux Moulin»); et un diminutif en *-elle* du mot *èwe* «rivière» est inconnu de Haust (*Dict. liég.*) comme de Villers[2].

Toutefois, son existence au moins potentielle, en wallon, est attestée par l'expression «warissaix des *Eauwelettes*» (c.-à-d. «friche banale des Ruisselets») relevée à Walcourt (Na) au XVIe-XVIIe siècle[3]; il serait par suite imprudent de rejeter, sur la charte de Stavelot, l'élément *-le,* dont on ne s'explique pas autrement la présence. On peut donc comprendre *-lewele* comme équivalent de *l'*èwelle,* avec la simplification de *ll* usuelle au Moyen Âge (cf. *combe* ~ *combele, gone* ~ *gonele,* etc.), et qu'on observe dans le même cartulaire, p. ex. avec la forme *Fonteneles* pour

[1] Cf. l'éd. de J. Halkin et C.G. Roland, *Chartes de Stavelot-Malmedy* (Comm. Roy. d'Histoire) I (Bruxelles, 1909), p. 519, l. 21, sans commentaire.

[2] A.-F. Villers, *Dict. wallon-françois* (Malmedy, 1793), éd. par J. Lechanteur et M. Willems (Mém. C. T. D., sect. wall., 19; Liège, 1999).

[3] A. Froment, *Walcourt et son passé. Histoire, toponymie* (Charleroi et Bruxelles, v. 1958), pp. 160-161, avec une note étymologique s'autorisant d'une communication ancienne de J. Haust. – Il n'y a pas de type roman commun **aquella, *-illa* (Meyer-L., *REW*³, pp. 46-47; von W., *FEW*, I, 114 b), mais le latin classique a connu un diminutif *aquola, acula,* réservé à quelques rares emplois (p. ex. Cic., *De oratore,* II, 162, où il est opposé à *flumen*); là où, en roman, le type *aqua* a pris le sens de «ruisseau» apparaissent de rares formes en *-ittu(m), -itta(m)* : v. fr. *aiguet(e)*, forézien *aiguettes*, a. pic. *Yeauwette* (hodonyme) à Abbeville.

Fontenelle, auj. «Fontenaille», en wall. *font'nèye*, dans un original de 1140 env. [4]

Dès lors, il est permis d'isoler *Alefa-,* lequel n'évoque pas seulement *Brunefa* (v. 1140), l'un des noms anciens du Braunlauf affl. dr. de l'Our (de l'Eifel), non loin de Waimes, mais encore une série d'hydronymes d'Allemagne parmi lesquels on relève *Al-apa* (788), nom anc. de l'*Alpe* affl. de l'Aller (NRh-W) et (Ober-), (Unter-)*Alpfen* top. de Forêt-Noire (B-Württ) – formes très proches d'*Alefa-*. Cette dernière serait donc une formation germanique avec *-afa, -efa* (du paléo-eur. **apā* «eau vive»), construite sur la base européenne **al-,* laquelle se présente soit avec la simple marque **-ā-* du féminin (ainsi dans plusieurs *Ala,* parmi lesquels sans doute le nom d'*Alle*-sur-Semois [Na, D]), – soit avec des suffixes d'âges divers : *Al-antia* (773), n. anc. de l'*Elz* ou *Neckarelz* et de l'*Elz(-bach)* [1397 *Elncz*], tous deux affl. du Neckar [D, BW]); **Al-ano-,* n. anc. de l'*Alain* tributaire de l'Yonne (F); *Al-an-ion-*, n. anc. de l'*Alagnon* d'Auvergne, affl. de l'Allier; *Al-ara* (1096), *Al-era* (786), noms anc. de l'*Aller* affl. de la Weser, dont notre haute vallée de l'Amblève possède un homonyme avec l'*Aller-bach* de Valender (comm. d'Amel [Lg, Ve]) [5].

Le nom reproduit ainsi un syntagme, qui peut se reconstituer *Al(l)efa-l'*èwelle,* du même type que *Hileau,* w. *Îlêwe,* affl. de la Meuse entre Givet et Gedinne, au XVe s. *Huliaive,* c.-à-d. «Huy l'eau = la rivière», *Huy* étant ici, comme on sait, un hydronyme récurrent dans le bassin de la Meuse moyenne [6], – ou encore que le *piereulruy* («le ruisseau pierreux») relevé à Rahier (Lg, Ve) en

[4] HALKIN-ROLLAND, I, p. 310, l. 3. – Il s'agit d'une dépendance d'Houffalize (Lx, B) située sur un ruisseau tributaire de l'Ourthe orientale. Cf. H.-R., I, commentaire de la p. 116, n. 1.

[5] Cf. A. BACH, *Deutsche Namenkunde,* II, 1 (Heidelberg, 1953), §183, p. 152; H. KRAHE, «Die Struktur der alteurop. Hydronymie», *Akad. der Wiss. u. der Lit. Mainz. Abh. der Geistes- u. Soz.-wiss. Kl.,* 1962, Nr 5, p. 23 du t. à part; *Unsere ältesten Flussnamen* (Wiesbaden, 1964), p. 35 sv.; A. GREULE, «Geschichte und Typen der dtsch. Gewässernamen» (2004), repr. dans *Etym. Studien zu geogr. Namen un Europa* (Ratisbonne, 2007), p. 17. On trouvera dans le même ouvrage, pp. 43-44, d'autres noms en *-afa, -efa*. Cf. aussi la bibliogr. citée par J. VAN LOON, *M. Gysselings* Top. Wb. *Receptie, aanvullingen en correcties* (Werken Kon. Comm. Top. en Dial., 26; Tongres, 2008), p. 62.

[6] Le Dictionnaire en préparation en compte une quinzaine de représentants, dont onze du type *Ho(u)youx*. En attendant, voir J. HERBILLON, *BTD,* 39 (1965), pp. 71-76; *Le Guetteur wall.,* 1980, p. 35, repr. *Notes de top. namuroise* (Liège, 2005), n° 121, p. 101.

1554[7], avec la même insertion de l'article entre le déterminant et le déterminé en apposition. On a pu voir dans l'article précédent l'exemple de *Biesme-l'Eau*.

2. L'ancien *Didiloni rivus* et le ruisseau *Dillbach*

Le (dial. *la*) *Dillbach* est un affluent droit de la Recht(erbach) – elle-même tributaire de l'Amblève (voir sous 2 ci-après) – à Recht (c^ne^ de Saint-Vith, Lg). Elle est formée de plusieurs branches dont l'une est appelée *Dillborn,* dial. *Dell-*, à Kaiserbaracke (id.)[8]. On a tout lieu de reconnaître ce ruisseau de haute Ardenne, ou le ruisseau même de Recht, dans le *Didiloni rivus* (var. *Diddiloni*) cité dans un diplôme de Childéric II, daté des env. de 670 et conservé e. a. par une copie du XIe siècle, ainsi que dans le *rivolus Didilones* ou *Didilones rivulus* de 814 et 950 (copies id.)[9]. Mais, comme le nom de *Recht* est lui-même de nature hydronymique et ancien, ainsi qu'on va le voir ci-après, l'identification avec le ruisseau *Dillbach* est préférable en principe. On ne peut d'ailleurs exclure que le nom de l'affluent ait été étendu occasionnellement au ruisseau principal : chose fréquente autrefois. Il existe un lieu-dit *die Dillburg,* sur les hauteurs boisées de Kaiserbaracke, et un hameau *Medell,* sur l'un des points culminants de la région (580 m).

Dès lors, le rapprochement avec le *Dilegem* (*Dieleghem*) de la banlieue bruxelloise (Jette-Saint-Pierre) se présente naturellement à l'esprit, ses formes les plus anciennes étant *Didelenchem*,

(7) L. Remacle, «Top. ... de Rahier», *BTD,* 49 (1975), s. v. *Pîreûs ru.*

(8) B. Willems, *Folkl. Eupen-Malmedy-St-Vith,* 3 (1924), p.18-21 ; J. De Walque, *ibid.*, 37-39 (1973-1975), p. 19 et n. 132.

(9) J. Halkin et C.-G. Roland, *Rec. des chartes ... de Stavelot-Malmedy,* I (Bruxelles, 1909), p. 22, l. 2 et commentaire p. 19; détail des leçons des diverses copies chez M. Gysseling, *Topon. woordenboek* (1960), s. *Didilones* : aucune des variantes n'est d'ailleurs susceptible de mettre en cause l'interprétation du nom concerné. Celui-ci ne figure pas non plus dans les *corrigenda* publiés par J. Van Loon, *M. Gysselings* Top. Wb. *Receptie, aanvullingen en correcties* (Werken Kon. Comm. Top. en Dial., 26; Tongres, 2008). En revanche, les datations, fixées par les éditeurs «sur des critères aujourd'hui périmés», sont souvent d'une précision trompeuse, et doivent être relativisées : voir R. Noël, «Moines et nature sauvage dans l'Ardenne du Moyen Âge», dans *Mél. G. Despy* (Liège, 1991), p. 567 et la n. 14 (article dont je dois la connaissance à notre confrère M. Ét. Renard). Cf. mes propres réflexions exprimées *BTD,* 78 (2006), pp. 381 et s.

Thidlengem, Thidelgem (XIIe s.), qui supposent, avec un suff. *-ing,* un anthroponyme germ. de type **Þeudilo*[10]. On est ainsi amené à supposer le même nom dans *Didilon-*, désignant un ancien propriétaire ou tenancier, comme on en trouve dans un grand nombre de micro-hydronymes : cf. *Theunisbach* à Hombourg (Lg, Ve), *Gobry* «rs. de Gobert» à Esneux (Lg), *Lambièri* à Fronville (Lx, Ma), etc. On pense alors comme pour *Dilegem* et p.-ê. pour *Dilbeek* à une forme familière en *-ilo-* formée sur le radical germ. **þeudō-* «tribu, nation», très fréquent dans l'onomastique des pays de langue westique (anc. all. *Theudo-ricus, Theud-ulf,* all. *Died-, Did-* de *Died-rich, Diet-mar,* etc.), et à quoi répond en gotique le suffixe bien connu *-ila* masc. (*Attila, Wulfila,* etc.). *Didilo-* est formé comme *Baldilo* (VIIIe s.), *Dodilo* (id.), le modèle dont nous avons tiré *Odilon,* etc.[11]. Avec la région de Saint-Vith, un exemple de ce type se trouve ainsi attesté sur la frange occidentale du domaine haut-allemand.

Quant à l'amuissement du *-d-* intérieur (*Didilo* >*Dill*), il n'a rien que de régulier, et plus d'un facteur y a concouru : la position entre deux *i* (cf. vha. 3e pers. sg. *quidit* «il dit, il signifie» > mha. *quît; Frid-ilo* [VIIIe s.] > *Frilo* [1310]), spéc. devant *-l- :* de là les patronymes *Thilo, Thill, Diel(s),* etc.[12]; on n'a pas à rappeler qu'il est fréquent en néerlandais, surtout entre voyelles de même timbre (*leder* : *leer, neder : neer,* etc.). Une difficulté réside dans la quantité brève de l'élément *Dill-* (cf. toutefois flam. brab. *Dedel-* dans le nom de Dilbeek) : ce sont surtout, on le sait, des allongements de voyelles brèves qu'on observe. Est-on en présence d'un abrègement de voyelles, même contractées, dans une expression polysyllabique comme **Diđilo + baki-,* surtout si le nom était au génitif comme le suggèrent les locutions du type

(10) A. VINCENT, *Noms de lieux de la Belg.* (1927), p. 109; GYSSELING, s.v.; sous *Dilbeek* l'auteur suggère un rapprochement avec le *Didilon-* des env. de *Recht,* sur base d'une lecture *Dedelbeccha* (1075) pour Dilbeek.

(11) FÖRSTEMANN et JELLINGHAUS, *Altdeutsches Namenb.*[3], II, 1 (1913/ 1967), A. BACH, *Deutsche Namenk.*, I (Heidelberg, 1952), §105, p. 123; M. GOTTSCHALD, *Deutsche Namenk.*[4] (Berlin, 1971), pp. 231 et s.

(12) V. MICHELS, *Mittelhochdeutsches Elementarb.*[4] (Heidelberg, 1921), §165 Anm., pp. 131-132; GOTTSCHALD, *ibid.* (n. 11); BACH, *ibid.* (n. 11).

Didilones rivulus[13]? On sait depuis les expériences d'Ant. Grégoire que la quantité réelle d'une voyelle d'un mot est en raison inverse du nombre des syllabes qu'il comporte; ceci est surtout vrai de *i*, naturellement plus bref qu'une voyelle médio- ou postpalatale.

3. *Recht* ou *Recht(er)bach*

Cette petite rivière, qui conflue avec l'Amblève (r. g.) en amont de Bellevaux (Lg, Ve), se forme dans l'Emmelserwald, et donne son nom à l'ancienne commune de *Recht* (Saint-Vith). De ce nom on possède par chance une forme d'origine mérovingienne (v. 670), connue par une copie du Xe siècle : *Refta* ou *Retha* (var.); mais un texte de 814 (cop. Xe s.) montre à l'évidence qu'on a affaire à un hydronyme primaire : «usque in *Refhtam* ... et de *Refhta* per illam forestem»[14].

A. Carnoy posait un original celt. **reip-tā-* «la rapide, la torrentueuse», comparant vgall. *reatir* glosant «torrentum», virl. *riathor* gl. «torrens». Cette étymologie, récemment reproduite par J.-J. Jespers dans son *Dictionnaire* par ailleurs utile, remonte au vieux répertoire comparatif de Wh. Stokes[15]. Mais elle se heurte au fait qu'à la différence des noms anciens de *Recht*, les mots celtiques insulaires, en gros contemporains, n'ont aucune trace de la consonne spirante qui précède le *t;* or, un ancien groupe **-pt-* se maintient en irlandais sous la forme [χt] (*secht* «sept», en reg. de lat. *septem*), comme en gaulois (*seχtametos* «septième»», en reg. de lat. *septimus*); en gallois le [χ], en se yodisant, entraîne une diphtongue en *-i* ou une voyelle

[13] On pourrait penser au gén. latin d'un **Didilo, -onis* adapté, avec graphie vulgaire *e* pour *i* bref atone, rare, il est vrai, mais non inexistante en syllabe finale (*epistolam donaciones*; *sub emunetates nomine*; v. J. VIEILLARD, *Le latin des dipl. royaux ... de l'ép. mérovingienne* [Paris, 1927], pp. 27-28). – Il est toutefois beaucoup plus probable qu'il s'agisse d'une forme germanique : cf. les formes telles que *Fecchiles-aha* (798; < anthrop. *Fecchil*), auj. Vöckla en Hte-Autriche, ou *Sigemars-bach* (1299), auj. Simmerbach (Bade) : v. A. GREULE, *Etym. St. zu geogr. Namen in Europa* (Ratisbonne, 2007), p. 10.

[14] Ch. de St.-Malm., resp. n°s 5 et 23 de l'éd. HALKIN et ROLAND. Cf. GYSS., *TW*, s. *Recht*.

[15] Wh. STOKES et A. BEZZENBERGER, *Urkelt. Sprachschatz*, t. II du *Vergl. Wb. der idg. Sprachen*[4] d'Aug. FICK (Göttingen, 1894), p. 228, s. **rei<p>-*.

longue (mgall. *seith,* mod. *saith*, bret. *seiz*)[16]. Aussi, déjà H. Pedersen, en 1909, et à sa suite J. Pokorny, puis J. Vendryes ont rattaché *reatir, riathor* (> gall. mod. *rhaeadr* «cascade») à la racine i.-e. **reiə-* «couler» d'où est issu le groupe de celt. contin. *Rēnos* «le Rhin», virl. *rían* «mer, Rhin», lat. *rīuus* «cours d'eau», etc.[17].

Du coup *Ref(h)ta* > *Recht* se voit privé d'étymologie. S'agissant d'un torrent ardennais, donc sujet à des crues violentes, une possibilité s'ouvre pourtant : ce serait de recourir au virl. *recht* m. «attaque soudaine, fureur» (avec le dérivé *rechtmar* «passion, colère»), gall. *rheith* «pillage, butin», qui renvoient à un proto-celt. **rep-tu-*, cf. skr. *rápaḥ* «lésion, blessure», p.-ê. lat. *rapere* «prendre de force»[18]. On aurait ici, comme dans le nom de l'*Ourthe* (*BTD,* 79 [2007], 130 sv.), un nom verbal à sens actif ou moyen de la racine dont **rep-tu-* serait le nom d'action, à comparer, du moins pour la formation, à lat. *raptus* (fém. *rapta*) en regard de *raptus* subst. (gén. *raptūs*) «fait de prendre de force, rapt».

Les graphies *Retha, Refhta* trahiraient-elles une hésitation quant au point d'articulation de la spirante suivie de *t*, groupe qui serait normalement en gaul. *χt*, irl. *secht* «sept», en reg. de lat. *septimus, septem*) ? Aurait-on ici la trace d'un traitement dialectal, de type «paléo-rhénan», où la labiale **p* semble avoir, comme en celto-ligure p. ex., mieux résisté à l'altération qu'en celt. «central» (voir *BTD,* 68 [1996], 273 sv.) ? Est-ce la prononciation «normale» du gaulois qui, dans *Recht,* l'aurait emporté, comme on l'entrevoit dans d'autres ex. similaires (*ibid.*, 277-278), plutôt que l'influence de l'all. *recht* «droit» ? Un simple embarras de notation de [χt] ou [çt] n'aurait pas donné lieu à des graphies par *-ft-*, *-fht-* aussi répétées.

[16] H. Lewis et H. Pedersen, *A concise compar. Celt. grammar*[2] (Göttingen, 1961), §31, p. 27.

[17] Pedersen, *Vergl. Gramm. der kelt. Sprachen,* I (Göttingen, 1909), §45, 2, pp. 66-67; Lewis-Pedersen (n. préc.), §21, 2, p. 14; Pokorny, *Idg. etym. Wb.* (1959), p. 330; Vendryes, *Lex. étym. de l'irl. ancien,* R-28 (1974), qui pose un celt. commun **riya-tro-*.

[18] Vendryes, *Lex. étym. irl.*, R-12.

4. La *Treisbach* de l'Eifel

Le ruisseau *Treisbach,* fém. (*Treis* au XIXe siècle encore), affluent dr. de l'Our à Atzerath (Lommersweiler [Lg, Ve]), naît dans la fagne boisée dite Ommerwald, près Meyerode, au l.-d. *Treisbacherberg*.

Bien qu'on ne dispose pas de formes anciennes, un rapprochement paraît s'offrir avec une série d'hydronymes celtiques d'Europe centrale, mises récemment en évidence par notre collègue P. Anreiter : telles la *Traisen* de Basse-Autriche, affl. droit du Danube au nord de Sankt Pölten, et localité (828 [cop. XIIe s.] *Dreisma*); – la *Trême* des Alpes fribourgeoises, affluent g. de la Sarine à Bulle (CH, Fribourg); – la *Dreisam* badoise, affluent de l'Elz (> Rhin, r. dr.) [864 *Dreisima,* 1008 *Treisama*][19]. Ces trois noms sont issus d'un superlatif celt. continental **tragisamā,* «la très rapide», avec le même suffixe que dans *Uxisama,* p. ex., nom antique de l'île bretonne d'Ouessant, litt. «la plus élevée». Le même radical apparaît encore dans le nom du *Dreis-bach* de Westphalie, tributaire de la Sieg (D, NRh-W), anc. *Dreis-apa, -afa*[20]. Ces noms, où la mutation consonantique n'est qu'en partie réalisée par suite de la germanisation tardive des régions alpines, appartiennent au groupe de gallo-lat. *uer-tragus* «lévrier», litt. «grand coursier» (**uper-*), virl. *tráig*, britt. *trai, tre* «reflux, marée basse, rivage» – groupe qui a fourni aux langues celtiques leur nom du «pied», **trag-et-* litt. «(l'organe) qui court»[21]. La racine i.-e. est l'une de celles pour «courir», spécialisée en celtique pour exprimer entre autres le mouvement de flux et de reflux (Pokorny, *Idg. etym. Wb.,* 1089).

Cependant, l'absence dans *Treis, Treisbach* de toute trace de la nasale provenant d'une finale **-is-ama* (not. dans la forme simple *Treis*) fait difficulté, même si aucune forme ancienne n'apporte de démenti; et une autre étymologie peut paraître

[19] P. Anreiter, «Quelques noms d'origine celtique dans les Alpes orientales», *NRO,* 45-46 (2005-2006), spéc. pp. 141-143. Cf. Förstemann-Jellinghaus, *Altdeutsches Namenbuch,* II (1913), s. **tragisama,* col. 742.

[20] A. Bach, *Deutsche Namenk.,* II, 2 (1953), §424, p. 40.

[21] Bach, II, §244-245, p. 218; Vendryes, *Lex.,* T-122-123 (1978); X. Delamarre, *Dict. de la lg. gauloise*² (Paris, 2003), s. *traget-*.

s'imposer davantage. Les dialectes de l'Eifel possèdent un terme *treis, dreis, dreist* «Sauerbrunnen, Mineral-quelle», qu'on a rapproché depuis longtemps du groupe des verbes dont l'idée générale est «s'éparpiller en morceaux, en gouttelettes» : got. *driusan,* vsax. *driosan,* vangl. *drēosan* «tomber», norv. dial. *drysia* «tomber par gouttes, ruisseler», etc. (Pokorny, *IEW,* p. 274). Albr. Greule explique par ce mot dialectal les deux *Treis-bach* du bassin de la Lahn, dans la Hesse, dont l'un est attesté sous cette forme (et non **Treisen-*) depuis 1257 [22]; on peut s'assurer par les exemples de *Treis-* ou *Dreis-bach,* dont l'un était *Dreis-afa* au IXe siècle, que ce type hydronymique existe hors de l'Eifel, mais avec le sens vraisemblablement plus large de «ruisseler, goutter» qui pourrait mieux convenir au *Treisbach* d'Atzerath : c'est sans doute la teneur particulière de ses eaux qui a fait du *treis* de l'Eifel un terme spécifique; son étymologie indique que ce n'était pas sa signification première.

Les quatre notes qui précèdent sont, faute de données sûres, conjecturales, l'auteur ne l'ignore pas. L'une, du moins, fait justice d'une étymologie indéfendable qui pèse depuis un siècle sur l'hydronyme *Recht,* et par la même occasion décèle une trace possible d'un traitement dialectal du groupe **pt* dans le celtique du Nord-Est de la Gaule. De quelque manière qu'on l'analyse, *Treisbach* sort de son isolement. On voit mal comment interpréter, sinon par une expression wallonne mal comprise, l'*Alefawele* médiéval des environs de Waimes. C'est de l'anthroponymie germanique que relève, en revanche, l'énigmatique et non élucidé *Didilon-*, dont *Dill-* dans *Dillburg, Dillbach* pourrait représenter une ancienne prononciation abrégée, inhérente à la longueur initiale du composé.

Jean Loicq

[22] A. Greule, ouvr. cité (n. 13), p. 39. L'auteur admet toutefois, comme il va de soi, l'étym. celtique pour la *Traisen* affl. du Danube (Basse-Autr.) et pour la *Dreisam* des env. de Fribourg-en-Brisgau (pp. 16 et 45).

Veen in Lommel : een landschappelijke, historische en naamkundige benadering

0. Inleiding

In 2006 schreef de Vlaamse Landmaatschappij, in overleg met Erfgoed Lommel, een archeologische en paleoecologische onderzoeksopdracht uit in het kader van het landinrichtingsproject «Grote Netegebied». Wetenschappers van de Gentse universiteit onderzochten twee veenprofielen, respectievelijk in het zuiden van Eksel en op het gehucht Kattenbos in Lommel, met het oog op de reconstructie van het landschap en van de veranderingen in het holoceen. Een aanvullende geoarcheologische en historische studie in de vallei van de Molse Nete op Lommel-Kattenbos verschafte ook meer inzicht in de ontwikkeling in deze vallei.

In deze bijdrage [1] ga ik slechts in geringe mate in op paleoecologische, archeologische of bodemkundige aspecten in verband met veen. Ik wil veen en de winning ervan in Lommel plaatsen in een landschappelijk, historisch en in het bijzonder een naamkundig kader.

1. Het Lommelse landschap omstreeks 1800

In het verleden strekte zich een enorm hoogveengebied uit vanaf het noordwesten van Frankrijk tot in Denemarken. Drie gebieden in Vlaanderen maakten er deel van uit : de kuststreek, het gebied bij de monding van de Schelde en het noordwesten

[1] Dit artikel is gebaseerd op een lezing gehouden op het congres «Veen als waardevol archief», dat plaatsvond in Lommel op 3 mei 2008. Het congres, dat georganiseerd werd door de universiteit van Gent, de Vlaamse Landmaatschappij en Erfgoed Lommel, bracht een aantal Vlaamse en Nederlandse experten samen die verschillende aspecten belichtten van het huidige onderzoek naar veen als historisch bodemarchief voor de reconstructie van milieu en landschap.

van de Antwerpse Kempen. In Nederland zette deze laatste zone zich verder in het westen van Noord-Brabant. Hout werd met de toenemende bevolking vanaf de 12de-13de eeuw een schaars goed, wat leidde tot de exploitatie van het hoogveen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. Bekend zijn de turfvaarten waarlangs het veen vanuit Noord-Brabant naar Vlaamse steden zoals Brugge, Gent en Antwerpen gevoerd werd[2]. Een ander belangrijk veengebied in oostelijk Noord-Brabant was de Grote Peel.

Het centraal gelegen Hoog Lommel met de plaggendekbodems omgeven door heide en moerassen (ca. 1786, De Brou).

[2] K. LEENDERS, Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad, pp. 137-237.

In Lommel, zoals in de rest van de Limburgse Kempen, troffen we vooral laagveen aan. In de bosarme Kempen was veen of een nog caloriearmere brandstof eeuwenlang de belangrijkste warmtebron wegens het tekort aan hakhout of «schaarhout». In 1794 bedroeg de oppervlakte bos in Lommel slechts 202 lopense of ongeveer 35 ha (100 lopense is 16,5 ha), wat nog niet 1 procent van de totale oppervlakte uitmaakte [3].

De oudste sporen van veen vinden we in Lommel terug in de omgeving van de Blokwaters. Tijdens een warmere periode op het einde van de laatste ijstijd (ongeveer 14000 tot 13000 jaar geleden) ontstond op de hoge en droge duinruggen van de Maatheide een bodem, Usselobodem genaamd, en in de vochtige laagte vormde zich veen. De periode waarin de bodem- en veenvorming gebeurde, wordt de Alleröd-periode genoemd [4].

De oudste geschreven bronnen die ons over de lokale aanwezigheid van veen inlichten, zijn plaatsnamen. Het woord *veen* komt in Kempense bronnen slechts zelden voor, maar het hieraan verwante *ven* verschijnt des te meer : in Lommel 29 maal als waternaam en daarnaast als benaming van inmiddels ontstaan cultuurland (*Dodeven*, *Enneven*,..) of naar in de buurt ervan ontstane gehuchten (o.m. *Stevensvennen* en *Vreskensvennen*).

Beschrijvingen van moerassen of venige gebieden duiken in de bronnen hier en daar met flarden op. Zo zien inwoners van het Lommelse gehucht Kattenbos in 1553 de plaats *Rode Bron* als «... *eenen anderen sprinckput offt Rodenborn, aldaer een cuijl uutgeveecht, derpende* (druppende) *daer vuijt lichthouwt* (vergaan dennenhout) *wesende een moeras van swerdt water*« [5]. In dezelfde periode bevestigt een inwoner van Overpelt «*dat die van peelt*

[3] C. VAN BREUGEL, Beschreeve Staat van de Meijerije, p. 247. Loope (loopsaet, lopense) is een Noord-Brabantse landmaat; 1 loope = 50 roeden (STALLAERT, Glossarium, dl. 2, p. 175). Een loope bedraagt dus 16, 5 a.

[4] Alleröd is gelegen in Denemarken op het eiland Seeland (F. GEERTS, Een ondergrondse schatkamer, p. 7).

[5] Memorieboek van Anton vanden Steen (einde 15de-begin 16de eeuw), Gemeentearchief Overpelt, nr. 2; J. MOLEMANS, Memorieboek Vandensteen, p. 187.

denne(n)hout ofte liechthouwt inden seluen hinnenput gehaelt hebben»[6].

Over het vroegere landschap in Lommel vangen we meer echo's op tegen het einde van de 18de eeuw. In die periode ontstond een nieuw literair genre, namelijk het reisverhaal[7]. Omstreeks 1778 maakt de Zwitserse geoloog Jean-André Deluc (1727-1817) een reis door Holland en doet hij o.m. de Kempen aan. Hierover bericht hij in een in 1778-1779 gepubliceerd reisverslag in briefvorm 'Lettres physiques et morales sur les montagnes et sur l'histoire de la terre et de l'homme'. In de geest van J.J. Rousseau, die de mens in zijn natuurlijke staat een goed wezen vond, schrijft hij met veel vertedering over de plaatselijke bewoners. Na zijn verblijf in Poppel en Hoge Mierde bezoekt hij de abdij van Postel. De aanblik van deze rijke oase in de barre heide stemt hem euforisch. Over het landschap tussen Postel en Lommel bericht hij met minder geestdrift : «... *Au sortir de l'enceinte cultivée de Postel j'ai traversé ces vastes Bruyères que je découvris hier au soir de la galerie du moulin à vent. Elles s'étendent horizontalement à une très grande distance; sans que rien s' élève sur leur surface...*»[8]. De weidsheid en de eenzaamheid van de heide tussen Postel en Lommel moeten op hem een onthutsende indruk nagelaten hebben. Na zijn tocht door Lommel, dat hij «*un joli Bourg*» noemt, zet hij zijn reis voort in de richting van Hechtel. Daar treft hem dezelfde uitgestrektheid met aan de einder een duinenrij (Hoeverbergen op de grens van Lommel en Overpelt ?) : «... *Au sortir de Loemel, voyant de loin l'horizon borné par des dunes... c'était encore une bruyère, dans laquelle nous avons marché deux heures...*»[9].

Twintig jaar later bezoekt de Hollandse dominee Stephanus Hanewinkel, deze regio. In zijn 'Reize door de Majorij', een boek dat hij in 1799 en 1800 in twee delen in Amsterdam anoniem liet uitgeven, bericht hij over Lommel : «... *het uiterste*

(6) Overpelt : Gemeentearchief, nr. 3. Lemietschydinge, 109r.

(7) Bekende voorbeelden van reisverhalen uit die tijd (ook in briefvorm) zijn 'Lettres persanes' van de Franse rechtsgeleerde Montesquieu (1689-1755) en 'A sentimental journey through France and Italy' van de Engelse schrijver Sterne (1719-1768).

(8) J.A. Deluc, Lettres physiques..., p. 87.

(9) Id., p. 88.

Dorp der Majorij, aan de grenzen van luikerland, liggende rondöm in zeer groote en wijduitgestrekte heien, omtrent tien uuren van 's Bosch...»[10]. Toen hij in 1798 van Bergeijk op weg was naar Lommel, nam hij een gids mee, omdat men «*op deezen eenzamen weg ligtlijk kan verdwalen*». En hij gaat voort «... *Zoodra wij buiten Berg-eik op de heide kwamen, zagen wij den tooren van Lommel vlak voor ons; hij scheen mij toe zeer digtbij te weezen, doch mijn leidsman berichte mij dat ik meer dan twee uuren zou moeten wandelen eer ik dit Dorp kon bereiken...».*

In 1808 publiceerde een andere Noord-Brabander, Willem Ackersdijck (1760-1843), zijn 'Korte Beschrijving van het dorp Loemel en deszelfs omtrek'. Hij heeft het over «... *de schrale gronden, waar vooral rog* wordt *geteeld, ook boekweit, haver, even of ligte haver, aardappelen en spurrie; doch de hooi- en weilanden zijn er gering, eenige laager gelegen streeken leveren dezelve vooral op, waar men ook veen-gronden tot turfmaaking geschikt vindt...»*[11]. Ten slotte heeft het A. Brock in zijn beschrijving van de Bossche meierij uit 1825 over een merkwaardig fenomeen in Lommel : «... *Men graafd op eenige plaatzen, in en by Lommel, zeer goeden turf, en men vind in het veen of moeras, waaruit dezen turf gestooken of gebaggerd word, somtyds geheele boomen ... en welke boomen wanneer zy in de schaduwe en langzaam gedroogd, dan zoo zwart als ebbenhout en byna zoo hart als yzer zyn...*[12].

Iedereen die deze toenmalige zuidelijke uitloper van de vroegere Bossche meierij verkende, moet onder de indruk gekomen zijn van de uitgestrektheid van de zogenaamde «inculte» gronden en het beperkte aandeel van het cultuurland. De topografische kaart van de grens tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Verenigde Provinciën in de buurt van Lommel en de kaart van Capitaine[13] spreken op dat vlak boekdelen. Het zogenaamde Hoog Lommel vormde de uitloper van het Kempens

(10) S. Hanewinkel, Reize door de Majorij, II, p. 38.
(11) W. Ackersdijck, Korte beschrijving..., p. 25.
(12) A.C. Brock, De stad en meierij van 's Hertogenbosch..., p. 234.
(13) Topografische kaart (manuscriptkaart van de grens tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Verenigde Provinciën in de buurt van Lommel (ca. 1786). Archives Nationales, Paris, N. II, Deux Nèthes 5, kaart 6. Catalogue 4802. Een exemplaar berust ook in het Brusselse Rijksarchief. L. Capitaine : Kaart van Lommel en het zuidelijke deel van Noord-Brabant. Kaart 14 : Hammont (sic).

Plateau. Van het zuidoosten naar het noordwesten waren de oude buurtschappen omgeven met een duinengordel. Deze middeleeuwse kernen met hun plaggendekgronden vormden een eerder schrale oase tussen duinen en heide. Nochtans was de economische waarde van deze droge of natte heidegronden bijzonder groot. De heide was de basis van de toenmalige potstalcultuur in de landbouw. Deze agrarische techniek zou eeuwenlang een haal- en brengproces op gang brengen waarbij heidezoden (plaggen) en heidekruid naar de stal gevoerd werden om daarna als bemesting op het akkerland te komen. De leider van een zavel of gehucht, de zavelmeester, zag erop toe dat enkel op die plaatsen in de heide geplagd werd waar het zand niet zou verstuiven.

De veengebieden lagen in Lommel aan de periferie van het uitgestrekte dorp. Vanuit het centrale Hoog-Lommel daalt het reliëf immers in westelijke, zuidelijke en noordelijke richting naar natte randgebieden met venige bodems.

Jaar	*1846*	*1866*	*1895*	*1910*	*1925*	*1973*
%	71,36	55,91	44,85	39,10	33,60	9,00

De geleidelijke verdwijning van de heide in de loop van de 19de en de 20ste eeuw

2. Veen : de belangrijkste twistappel tussen Lommel en zijn buurdorpen

2.1. Grensvorming leidde tot conflicten

Het grote economische belang van de heide voor de landbouw leidde in Lommel, zoals elders in de Kempen, tot langdurige conflicten met de buurgemeenten. De onduidelijke grensafbakening, waarbij Lommel en zijn buurdorpen het slechts over enkele grenspunten eens waren, zorgde tot in de 19de eeuw voor meningsverschillen. We beperken ons tot de belangrijkste conflicthaard, die ontstond na de ontmanteling van het moederdomein Bergeijk in het zuiden van de latere Meierij van Den Bosch. Het vermoedelijk tot dit uitgestrekte domein

behorende Lommel werd een volwaardig hertogdorp met eigen gemeentegrond, waarvan in 1331 door hertog Jan III de grenzen vastgelegd werden. Wat het noordelijke deel ervan betreft, bleef echter Bergeijk gebruiksrechten uitoefenen. In het oosten, naar Pelt en Eksel, lag een uitgestrekt heidegebied met slechts een paar vage grensaanduidingen. De kiemen voor Lommelse conflicten met de buurdorpen waren hiermee gelegd.

2.2. Brabant tegen Loon of Lommel contra Pelt met de Vriesput als inzet

Dit meningsverschil had meer dan een lokale betekenis, omdat niet alleen dorpen tegenover elkaar stonden, maar ook twee verschillende mogendheden : het Brabantse Lommel en Pelt, dat aanvankelijk een dorp in het graafschap Loon was, maar dat na de inlijving van Loon bij het prinsbisdom Luik in 1366 hiervan deel uitmaakte. In de volksmond vangen we trouwens tot vandaag de dag nog echo's op van de vroegere onenigheid [14]. De heide- en moerasgronden van Vriesput, die in 1298 in het bezit van de abdij van Averbode gekomen waren en door hertog Jan II in bescherming genomen werden [15], vormden de belangrijkste twistappel. Op de in het grensgebied gelegen Vriesput maakten immers beide dorpen aanspraak.

[14] Denken we aan Lommelse uitdrukkingen als : «Tis ne Luikse, veegtem» (geef hem een rammeling) en «Zelfs de wind deugt nog niet» (m.a.w. de koude, schrale oostenwind die vanuit Pelt komt aanwaaien).

[15] AV, I, O. nr. 548.

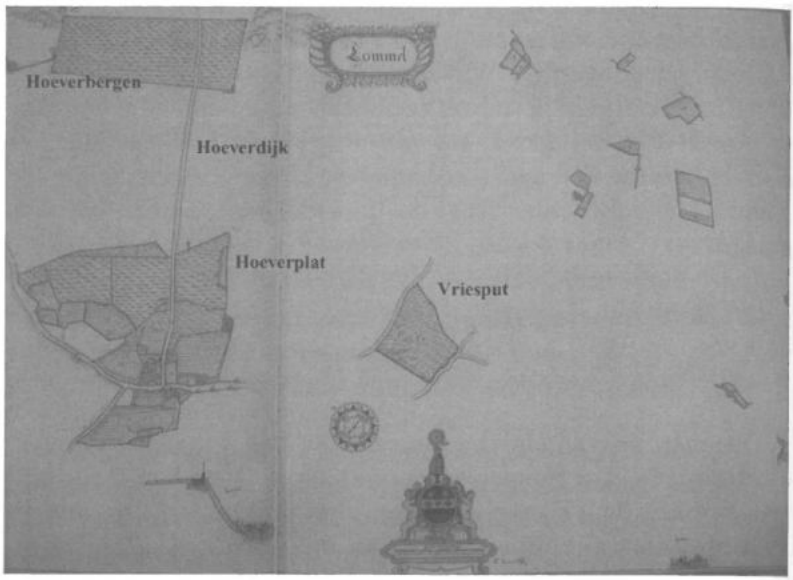

De goederen van de twee Lommelse abdijhoeven van Averbode omstreeks 1650 (C. Lowis)

Pelt en Lommel hielden er een verschillende interpretatie van de grensafbakening van hun dorpen op na. Bij de uitgifte van de gemene gronden van Lommel en Bergeijk in 1331 werd de oostgrens van Lommel, die tegelijkertijd de grens van het hertogdom Brabant en het graafschap Loon vormde, als volgt vastgelegd : «... *vander stede Rietkolke* (aan de overgang van de Eindergatloop achter het huidige gehucht Barrier) *totte(n) pael geheyte(n) op gene(n) herentere(n) stock ende van dier stede totte(n) pael geheyte(n) op ghene(n) rodenborne* (de Rode Bron in het uiterste zuidoosten)[16]. De strubbelingen begonnen blijkbaar na de verdwijning van de grenspaal *Herenterenstok*, die, volgens een latere Peltse getuige, «*nu door lanckheyt des tyts verrot*»[17] is, Volgens de Lommelaren lag de grens bij de Peltse Laaksvoort achter het Holven of Plat, m.a.w. bij een waterover-

[16] ARA KA 5020, 85r. *Herenteer* is een benaming in Brabant en Limburg voor de haagbeuk (carpinus betulus).
[17] Lemiet schijdinge, 4v.

gang over de Holvense Beek. Volgens de Peltenaren bij de Lommelse Laaksvoort aan de Grote Hoef, m.a.w. bij het bruggetje van de Hoeverdijk over de (huidige) Eindergatloop. Tussen beide waterlopen lag dus destijds een uitgestrekt en desolaat nomansland, waarop beide partijen hun rechten wilden doen gelden.

Het conflict over het gebruik van Vriesput begon na de uitgifte en de afbakening van de Lommelse gemeint in 1331. Mijns inziens moet de onenigheid gezien worden tegen een demografische en politieke achtergrond : een toename van de bevolking, de verzwakte positie van het graafschap Loon en de Brabantse drang naar machtsuitbreiding in oostelijke richting. Ook een toenemend gebrek aan voldoende brandstof kan een rol gespeeld hebben. De inwoners van Overpelt staken turf in hun dorp in het gemeentelijke moeras van het Holven (ongeveer 18 ha) en in de Gorten [18]. De verleiding moet voor hen zeer groot geweest zijn om zich in de relatief nabije Vriesput (119 ha!) te gaan bevoorraden. Deze Vriesput lag in vogelvlucht ongeveer vijf kilometer van het Peltse gehucht Lindel en ongeveer op dezelfde afstand van de Lommelse abdijhoeven van Averbode (Grote en Kleine Hoef), die dit veen- en heidegebied van de Brabantse hertog verworven hadden. Ook R. Knaepen komt in zijn studie over de Voogdij Mol-Balen-Dessel tot dezelfde vaststelling. Voor de 16de eeuw was er voldoende veen aanwezig in de nabijheid van elke Molse buurtschap. Na 1600 zijn de inwoners van de Voogdij echter genoodzaakt hun brandstof van veel verder te halen, nl. uit de Molse Maat, wat gemakkelijk tot spanningen kon leiden [19].

Twee lijvige proces-bundels, respectievelijk uit de 15de en de 16de eeuw [20], illustreren de felheid waarmee Lommel en Pelt om deze venige heidegronden streden. Interessant hierbij zijn de

[18] J. Molemans :Toponymie van Overpelt, p. 121 en p. 161.

[19] R. Knaepen, Mol, Baelen, Desschel (1559-1795), p. 370.

[20] Dank aan archivaris H. Janssens van de abdij van Averbode, die de eerste bundel vorig jaar op het spoor kwam (AV, I, niet-geregistreerde processen, 8 juli 1426). De tweede bundel is de 'Lemiet schijdinge tusschen Overpelt en Lommel' (anno 1553, Gemeentearchief Overpelt, nr. 3).

verklaringen van de getuigen die beide dorpen voor hun zaak lieten opdraven.

De eerste, pas vorig jaar ontdekte en niet-geïnventariseerde bundel dateert uit de periode 1426-1429. Hij is hoofdzakelijk in het Latijn opgesteld en telt niet minder dan 395 folio's. De bundel bevat het proces dat door Petrus de Palude, ambtenaar van de officiaal, gevoerd werd. De officiaal was een rechter die optrad namens het bisdom Luik, want de kerkelijke goederen van Averbode behoorden tot de Luikse bisschoppelijke jurisdictie. Het proces werd aangespannen tegen 17 inwoners van het gehucht Lindel in Overpelt («*in prochia de peelt in loco dicto lyndel*»). Niet alleen dreigde er voor hen een boete, maar zelfs de excommunicatie wegens de ontvreemding van goederen van kerkelijke personen, in casu de monniken van Averbode. De aanklacht ? Ze hadden zelf of met behulp van hun knechten in de heide en moerassen van Vriesput («*morum seu paludes dicte Vriespuyt*») turf voor brandstof weggereden en heide gemaaid om hierover zelf te beschikken en dit ten nadele van de kloosterlingen van Averbode [21].

Daarna kwamen de schepenen van Pelt (Overpelt) aan het woord [22]. Hun verklaringen dateren – eigenaardig genoeg – van 10 april 1415. Het geschil moet dus sinds lange tijd aangesleept hebben. Ze wezen erop dat zij hun oud-schepenen altijd de grenspalen tussen Brabant en Loon hadden horen vermelden en dat men deze «... *plach te rimen ende te vertheren...*» (naar voren te brengen). Volgens hun oude zegslieden lag één ervan «... *te luttel lumel onder die linde op enen steen die men hiet des greuen steen van loon...*» [23]. Met deze *Gravensteen* bedoelden ze een grenssteen aan de linde(n) bij het Postelshoefke op het gehucht Lutlommel, m.a.w. wel zeer westelijk en diep op Lommels (Brabants) territorium. Andere Peltenaren zetten deze boude bewering kracht bij. Toen destijds de hertog van Gelderland de dorpen «*in die meyerie*» platbrandde, vluchtten immers de Lommelaren over deze paalsteen in het Land van Loon om zich zo in

[21] AV, I, P. 1r.
[22] AV, I, P. 35v.
[23] AV, I, P, 39r.

veiligheid te brengen, Bovendien verzekerden ze «... d*at die kue, seysen ende torfbijl tuschen peelt ende lumel onder een plaghen teghane*»[24], m.a.w. Pelt en Lommel hoedden gezamenlijk hun vee, maaiden hei en staken turf.

Na de inbreng van inwoners van Hechtel, Eksel, Balen, Kaulille en Kleine-Brogel getuigden 16 Lommelaren. Een van hen, Gijbel Nellen, verzekerde dat de heide en de moerassen van Vriesput gelegen waren binnen de grenzen van Brabant en geenszins in Loon : «... *sunt situate infra limites et methas ducatus brabantie et numine infra limites seu metas comitatus lossensis...*»[25]. Pittig detail. Zelfs hij als Lommelaar was destijds in de Vriesput niet welkom. De schaapherder van de Lommelse abdijhoeven joeg hem en andere Lommelse herders uit het gebied[26].

[24] AV, I, P, 37r.
[25] AV, I, P. 90r.
[26] AV, I, P, 90r-91v.

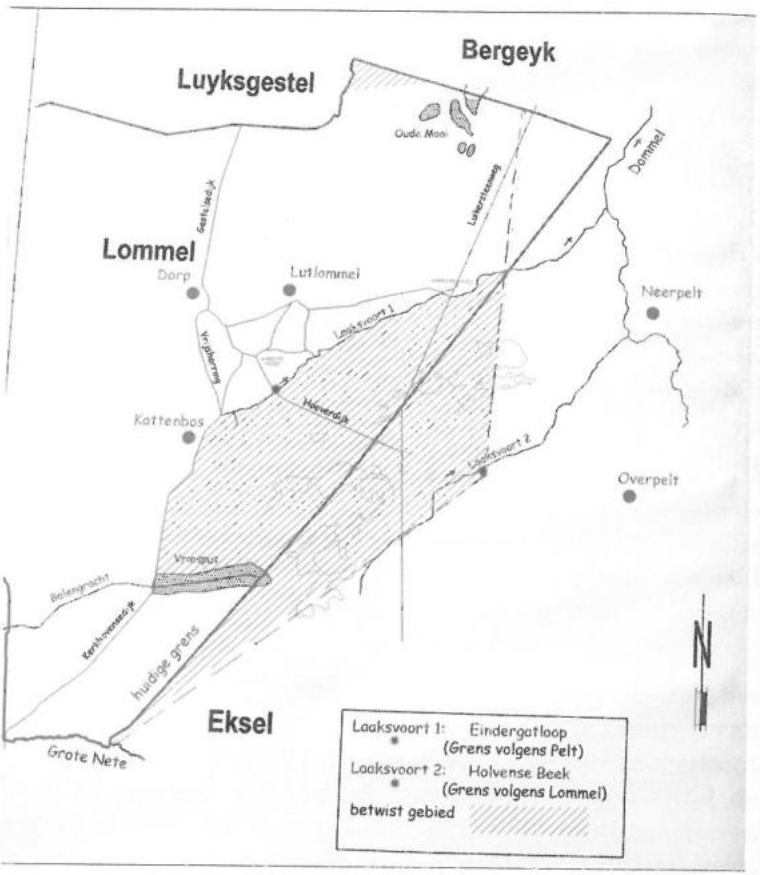

De grens van Lommel met Pelt en Eksel.
Het gearceerde deel was betwist gebied.
De kaarsrechte lijn is de huidige grens.

Tot zover dit proces, dat weliswaar geen einde maakte aan het geschil. Integendeel. In 1469 stelde Karel de Stoute in Lommel «*twe goede redelike ende besceydene mannen*» aan om uit de Vijftig Bunder, een ander heidegebied van Averbode in Lommel, en uit de Vriesput vreemdelingen te weren[27]. Blijkbaar hadden de hertog en de abt het op een akkoord gegooid. Het in het vol-

[27] AV. O. 2481.

gende jaar gesloten «*Verdrach der weyden*» bepaalde namelijk dat Lommelaren in de bovengenoemde plaatsen wel hun vee mochten drijven! Als tegenprestatie zouden gemeentelijke schutters bij Peltse inbreuken optreden en de belangen van Averbode verdedigen [28].

Uit 1553 duikt een tweede belangrijke, zij het iets minder lijvige proces-bundel op. Deze bevat het relaas van 78 bejaarde getuigen. Het zijn verklaringen van Loonse personen die in het grensgebied turf gestoken of heide gemaaid hadden. Een aantal andere Loonse getuigen hadden het beroep van vrachtvoerder uitgeoefend. Ze legden hun verklaringen, die uiteraard in de kaart van Pelt en Eksel speelden, af tussen 1553 en 1555 [29]. Een aantal van hen beweerde dat zowel de Grote Vriesput als de Kleine Vriesput altijd in het bezit van Pelt geweest was (*met seclusie van die van Loemel*) [30]. We beperken ons tot het getuigenis van een zekere Henrick Lumbarts, 48 jaar oud, woonachtig in Balen :

«... *Seet dat hy in synen jonghen tyden hier tot peelt gewoont heeft tot hij 22 of 23 jaere alt was ende van hier geweest is omtrent 27 jaere ende dat alhier wonende heeft dickwils selver torff gehaelt int groot vriesvenne die welcke ende syn alders selver gesteken hadden ende den selven thuys warts gevuert sonder toesegghen van iemants ende seet meer dat hy ghemeynelyken den torff altyt haelden vuyten voorseyden groten vriesvenne ter zyden waerts van Loemel varende aldaer vuyt ende inne loss ende vry...* ».

Dezelfde getuige maakte zich bovendien zorgen over het gebrek aan brandstof in de toekomst : «... *Seet noch dat hy syne alders oock heeft hore segghen ende claghen dattet voorscreven vriesvenne wel plochte meer dan noch zoo groot te syne ende van by hen ende heuren vooralders zoo zeere were uytgesteken dat zy bedochten dats hun kinderen noch gebreck souden hebben ...* » [31].

Pelt deed er in die periode alles aan om zijn eisen kracht bij te zetten en getroostte zich zware financiële offers om zijn advocaten te betalen door de verkoop van gemeentegronden. Zo ver-

[28] ARA KA 5074, 10r.
[29] O. 3 Lemiet schijdinge tusschen Overpelt en Lommel, 1553-1555.
[30] Id., 53 r.
[31] Id., 12v-13r.

meldt getuige Jan Coppens in 1553 dat «... *sy metten gelde comende van dyer ghemeynten hadden het proces teghen den vorseyden abt veruolcht...*»[32]. Dit leidde in de volgende decennia niet tot het gewenste succes, want de Peltse Laaksvoort bleef de grens. Na nieuwe grensincidenten in 1680[33] kwamen de twee partijen in 1685 tot een akkoord, dat nu voor Lommel nadelig uitviel. Pelt zou mogen torven in de Grote Vriesput, Lommel in de Kleine Vriesput. In 1686 werd een nieuwe grenslijn of «*scheidsgracht*» getrokken, die veel meer naar het westen liep. De vroegere «*opgeworpen gracht deur Lommel gemaakt*», die als grenslijn meer oostelijk liep, verloor haar betekenis[34]. De nieuwe grenslijn zou grosso modo de huidige oostelijke grens van Lommel met Pelt en Eksel vormen na de definitieve beëindiging van het geschil in 1827[35].

3. Veen in Lommelse bronnen

3.1. Ven-veen

Een *ven* in het Kempense landschap is een 'natuurlijke laagte, een kom in de heide', meer bepaald een 'plas' of 'poel'. Het kan een natuurlijke plas zijn, ontstaan door de lokale uitwaaiing van dekzanden met de vorming van een terreininzinking waarbij het water op een ondoordringbare laag van ijzeroer bleef staan. Daarnaast kan een ven ook kunstmatig gevormd worden door het steken van leem of turf. *Veen* daarentegen verwijst naar de aardlaag of grondsoort die uit de bodem gehaald werd, meer bepaald uit een uitgeveende laagte[36]. Anderzijds duidt *veen* op het ecologische systeem waarin organisch materiaal in zuurstofarme bodems sneller gevormd wordt dan het afgebroken wordt.

(32) Id., 99v.

(33) LuC 2993, 123r.

(34) De voor Lommel gunstige grenslijn vinden we op de 17de-eeuwse kaart in de atlas van de abdijgoederen van Sint-Truiden met hierop de bezittingen van de abdij in Eksel (HST 271).

(35) Notariaat Van Breugel, 1826, minuut 96. Aan de nieuwe, definitieve grens herinnert de straatnaam «Lommelse Gracht».

(36) Voor de etymologie, betekenisevolutie en spreiding van ven/veen zie W. Van Osta, Veen, ven en Peel, in : Naamkunde, p. 40.

Taalkundig hebben *ven* en *veen* dezelfde oorsprong. *Veen* heeft zich ontwikkeld uit nominatief en accusatief van Germaans **fani* (> *feni*); *ven* ontstond uit de verbogen vorm Germaans **fanja* (> *fennie*)[37] en leeft voort in Frans *fagne* 'hoogveen' en *fange* 'slijkerig'[38]. Veen en ven (moeras) werden vanaf de middeleeuwen grosso modo in de zuidelijke Nederlanden als *ven* aangeduid, in de noordelijke als *veen*.

Onoordeelkundig afgraven door de lokale bevolking leidde o.m. in de Kempen tot zandverstuiving en het ontstaan van (nog meer) heide, zodat men *ven* ging interpreteren als 'heideplas'[39]. Door latere ontginning of spontane wijziging van het landschap kreeg *ven* in Lommel een complementaire of verschillende betekenisinhoud in verband met :

oorspronkelijke begroeiing : *Rusven*

winning van brandstof : *Moerven*

wasplaats voor schapen : *Schaapsven*

rootplas voor vlas : *Rootven*

heraanleg als viswijer : *Visven*

evolutie tot grasland : *in quodam prato dicto tvenne*, 1446, BP 1216, 113

evolutie tot akkerland : *de hereditate dicta venacker*, 1521, BR 145, 140r.

3.2. Brand

In de geschreven Kempense bronnen is *brand* de algemene benaming voor het organisch materiaal dat na droging brandbaar was. Cf. de pachtbrief van Averbode : «... *een grote quanteyt van moeras ende heyden... daer den hoevener* (pachter) *is halen(de) zyn ruschen ende torven voer eensdeels* (gedeeltelijk) *sijnen brant*» (1611, AV, I, Lias 70).

(37) Id, p. 40.
(38) Een laaggelegen, drassige plaats heet in de Lommelse volksmond ook «*weekte*».
(39) K. Leenders, Verdwenen venen, pp. 51-52; W. Van Osta, o.c., p. 56.

3.3. MOER (*klot*) – TURF (*schelturf*) – PLAG (*flag*)

De twee meer specifieke, in lokale bronnen voorkomende woorden zijn *moer* en *turf*; de te ontginnen gebieden heten respectievelijk *moerveld* en *turfveld*. Beide hebben in Lommel en omstreken een verschillende betekenis.

Moer (Germaans **mora*) betekent 'veen, slijk' en duidt ook op de brandstof ontstaan door de opeenhoping van afgestorven plantenresten. We treffen *moer* aan in laagten met een veensubstraat. *Moer* kreeg zo ook de betekenis van 'terrein voor turfuitbating' en werd een tegenhanger van *goor*. In het dialect is *moer* nog de benaming van 'mossen en andere planten op de bodem van een ven'. *Moeren* betekent in de volksmond 'met een stok het water in een ven of plas troebel maken'. De caloriewaarde van *moer* is veel groter dan die van turf. In de plaatselijke tongval komt echter vooral *klot* voor, verwant met Middelnederlands *clute*, Nederlands *kluit*, hier met de specifieke betekenis van 'turfklomp'.

Turf (*heiturf, dunne turf*), elders in de Kempen o.m. ook *heischab, schabturf, schadde* wordt niet uit de grond gehaald. De aard van de grondstof is minder duidelijk, omdat ze niet uit louter veen bestaat. Het is de bovenste humuslaag met heidekruid, m.a.w. de zode van veenachtige heidegrond [40]. Het is een dunne laag van 5 tot 8 cm die afgegraven of «afgeschild» wordt. Daarom treffen we als 19de-eeuwse benaming in Lommelse notariële akten *schelturf* of *brandaarde* aan. Geregeld wijzen deze bronnen op het verbod de *schelturf* dieper dan 4 duim uit te steken [41]. *Schelturf* komt ook voor in het Noord-Brabantse Asten en Mierlo [42]. Crompvoets twijfelt voor *schelturf* aan een verband met Duits *Schilf* 'riet, bies'. Er is m.i. eerder een verband met *schil* (*schel*) 'bepaalde laag' zoals in Lommels en Noord-Brabants (Bergeijks) *zandschel* 'harde laag zand tussen andere geologische

[40] H. CROMPVOETS, Veenderijterminologie, p.169; J. GOOSSENAERTS, De taal van het landbouwbedrijf, p. 769.
[41] Zie o.m. Van Breugel, 1816, minuut 73 en Van Breugel, 1820, minuten 38 en 58.
[42] H. CROMPVOETS, o.c. p. 63.

formaties' of 'zandlaag die na het uitturven aan de oppervlakte komt' [43].

In de Lommelse volksmond komt echter niet *turf* maar *flag* voor. *Flaggen* of plaggen zijn dunne zoden met heidekruid die in stukken met een vlaghak (vlagzeis) afgestoken werden [44].

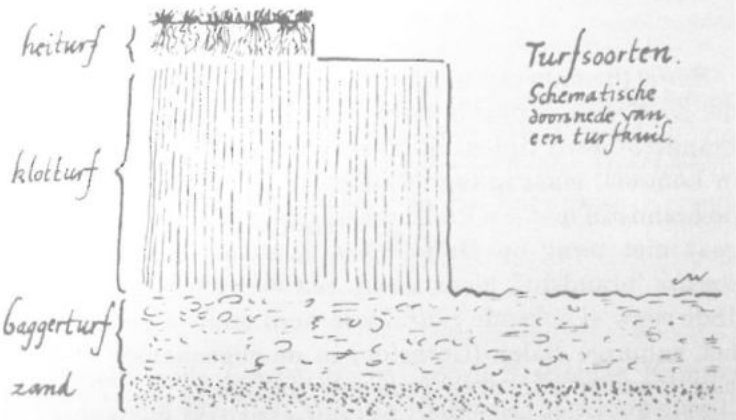

Schets van een venige bodem (J. Weyns. Openluchtmuseum Bokrijk)

Blijkbaar leverde de Lommelse bodem op verscheidene plaatsen onvoldoende volwaardig veen op. De hierboven geciteerde Deluc wijst trouwens tijdens zijn verblijf in Lommel op het noodzakelijk gebruik van die minderwaardige brandstof: «... *rien ne s'élève sur leur surface que les morceaux de gazon qu'on a coupé ça et là, pour le transporter auprés des lieux cultivés. On brule cette croute, parce qu'on a point de tourbe...* [45]. De «flaggen» werden tot in de 20ste eeuw rond het haardvuur gezet terwijl in

[43] K. LEENDERS, o.c., p. 51.

[44] Cf. Mnl. *plagge* : 1) *lap, lomp*, meer bepaaldelijk *een lap van een bepaalde stof*. 2) *heideplag*, een langwerpig vierkante lap van de oppervlakte van een heideveld afgestoken. *Plak* 'vierkantig, driekantig doek' (L. SCHUERMANS, p. 485); in Noord-Brabant *plak* 'een zekere uitgestrektheid (land)' (A.P. DE BONT, p. 494); *heyplaggen off sogenaamde heyturf* (K. LEENDERS, o.c., p. 54). Over het steken van *brandzoden, heiturven, sjabberten* en *heirissen* zie J. BURNY, Bijdrage tot de historische ecologie..., pp. 27-33.

[45] J. DELUC : o.c. p. 87.

de haard enkele klompen klot lagen, zoals een bejaarde informante vorig jaar meedeelde [46].

Deze «morceaux de gazon» waren echter ook de heideplaggen die gekapt en naar de stal gevoerd werden om daarna als dierlijk mest op het akkerland uitgestrooid te worden. Op deze plaggendekbodems liggen in Lommel en elders in de Kempen de oudste bouwlanden.

3.4. Spriet en prit(s)

Spriet (bruinkool, ligniet) is het restant van verveende bomen, die als bruine brokken aarde naar boven gehaald werden. De brandstof werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gestoken, niet in Lommel, maar in «sprietkuilen» van het naburige Mol, waar de brandstof met een kraan uit de grond geschraapt werd. *Spriet* gaat niet terug op Duits *Sprit* 'benzine' (Latijn *spiritus*) of *Spritze* 'brandstof, maar is m.i. een verbastering van het in de 18de eeuw al bekende *prits*. Deze werd onder meer gewonnen in het naburige Balen (Gerheide) in de zogenaamde *Pritskuilen*. Een inwoner van deze gemeente omschreef in 1754 *prits* als «wezend een zeker soort van brandstof [47]. Vgl. ook *prit* : «soort van torf» (Kempisch) [48]. De Bergeijkse schoolmeester Panken heeft het in een van zijn dagboeken van omstreeks 1900 over *prut* : «*... Toen het graven van het Kempens kanaal onder Lommel plaats had, stieten de arbeiders op vele plaatsen, omstreeks 1844, voornamelijk aan de oostzijde van het dorp op zeeren harden grond, eene soort van veen en met andere voorwerpen vermengd. Men noemt deze thans harde aarde welke eene zeer goede brandstof verschaft te Lommel prut. In zeer vele oorden van dit dorp vindt men dit zogenaamde prut. Ook talrijke boomen uit vorige eeuwen...*» [49]. Vgl. ook Fries *prot* 'dikke brij' en prutten 'uitbaggeren', Nederlands *prut* 'koffiedik' en *prutoog* 'oog dat aan de buitenkant dicht is ten gevolge van etter'» [50].

[46] Voor het volledige interview zie Te Lomelle op die Campine 1 (2009), p. 34.
[47] R. Knaepen : o.c., pp. 372-373.
[48] L. Schuermans, p. 508.
[49] P.N. Panken : Handschrift «Ontdekte Oudheden», p. 34.
[50] H. Crompvoets, o.c., p. 218; WNT XII, 4647.

3.5. Vurt-tus

Als naamkundige fossielen komen ten slotte nog *vurt* en *tus* voor. Het waren oorspronkelijk soortnamen die een min of meer venig terrein aanduiden. Ze leven nu enkel voort als plaatsnamen (zie 4.8 en 4.11).

3.6. Terreinwoorden : kwacht-turfhorst

Kwacht

In het gebied van de Kerkhovense Maai lagen talrijke *kwachten*[51], moerassige kuilen met daarrond een begroeiing van gagel, wilgenhout en bunt, maar niet van heide. Het terreinwoord *kwacht* komt hoofdzakelijk in de Antwerpse Kempen voor[52].

Turfhorst

Horst heeft in de Limburgse en Noord-Brabantse Kempen niet de betekenis van 'nest van een roofvogel' of 'kreupelhout', maar betekent gewestelijk 'hoogte, eventueel met laag gewas begroeid (vooral in plaatsnamen)'[53]. Cf. ook *hurst* 1. 'elevation; 2. undergrowth, i.e. a thicket of secondary growth on an elevated area'[54]. Een *turfhorst* is in het noorden van de Limburgse Kempen 'een ietwat hoger gelegen plaats in een turfwinningsgebied waar de turfblokken opgestapeld werden om te drogen'. Vgl. «... *dat den verhuerder sal connen ende mogen torven op den horst van het hoxenter brouck ende daer op leggen den torf ende dat den huerman niet en sal mogen hoeden met syn besten op den horst*

(51) *Kwacht* is een woord dat uit de Antwerpse Kempen naar het Lommelse Kerkhoven overwaaide. Het is verwant met Nederlands *kwakken, kwakkelen*, Mnl. *queken* 'met kracht heen en weer gooien'', Engels *to quake* 'schokken, trillen, beven' In de Kempen zijn kwachten moerassige plaatsen die, met gras begroeid, op vaste grond gelijken, maar waar men inzinkt als men erover loopt (Antw. Id., p. 731).

(52) *Kwacht* is in Geel een verspreid toponiem (o.m. *Goorkwachten*, dat nog naar de moerassige bodem verwijst (K. Cools, Toponymie van Geel, p. 418).

(53) J. De Vries- F. De Tollenaere, Etymologisch Woordenboek, 24ste druk (2005), p. 165.

(54) T.L. Markey, The Place-Name Element *-hurst* (*-horst*), in : Naamkunde 1972, p. 33.

so lange die torven daer op sullen staen...» en «*...dat uytgesleypte hout daer op dien horst oft berghsken ...* [55]

Andere samenstellingen met *horst* zijn Noord-Brabants *heihorst* 'stuk hoge heigrond'; *heihorst* 'hooggelegen veengrond' [56] en Lommels *zandhorst* 'harde, niet door de wind geërodeerde zandlaag en daardoor een hoger gelegen heuveltje vormend'. Cf. ook nog *Gelderhorsten*, destijds een hoger gelegen heidegebied in Lommel [57] en de *Zwarte Horst* in Bergeijk (Noord-Brabant).

4. Veen in de toponymie

4.1. De belangrijkste veengebieden in Lommel en hun naamgeving

Met behulp van de bodemkaart en de kadastrale legger [58] uit het midden van de 19de eeuw kunnen we de veengebieden in Lommel lokaliseren. Op het centrale Hoog Lommel bevinden zich de plaggenbodems die het resultaat zijn van een eeuwenlang haal- en brengproces van heidekruid en mest, respectievelijk van de heide en naar de akkers. Rond dit centrale gebied liggen droge zanden en landduinen (o.m. Hezerbergen, Hoeverberg, Kattenbosserbergen en Wijerkense Bergen). Aan de randen vinden we ten slotte vochtige bodems (zandleem, klei) en venige depressiegebieden.

De kadastrale legger van het midden van de 19 eeuw (Kad. 208) geeft niet alleen de aard van de percelen, maar ook de eigenaar. Op basis van deze gegevens stellen we vast dat vanaf de late middeleeuwen tot op het einde van de 19de eeuw elke oude Lommelse buurtschap niet alleen over eigen heidegronden, maar ook over een eigen turfwinningsgebied beschikte. De Bra-

[55] V. Mennen, Toponymie van Eksel, p. 104 en p. 201.

[56] A. De Bont, Dialekt van Kempenland, p. 228 en H. Crompvoets, Veenderijterminologie, p. 182.

[57] Cf. *op ghelders horst*, 1346 (V. Mennen, Toponymie van de Vrijheid Lommel, p. 220).

[58] Bodemkaarten van het hele grondgebied: 32 W (Lommel), 32 E (Overpelt), 19 E (Neerpelt), 31 E (Mol), 47 W (Leopoldsburg) kunnen geraadpleegd worden in het Lommelse Archief- en Documentatiecentrum «De Barrier». Oorspronkelijke aanwijzende tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen (1844). Dienst van het Kadaster (Hasselt).

bantse hertogen gaven in Lommel de gemeint uit vanaf de eerste helft van de 14de eeuw, maar de privatisering van gemeentegronden nam vooral toe vanaf het midden van de 15de eeuw, zoals blijkt uit de grafiek van de uitgifte van de Maai, Riemaat en Gelderhorst.

In onderstaande indeling maken we geen onderscheid tussen de gebieden waar volwaardig veen stoken werd en andere delen waar het een minderwaardige brandstof (heidezoden) betrof :

Gehuchten	*Ontginningsgebieden*
Abdijhoeven (Averbode)	Vriesput, Hoevermaai, Hoeverplat
Heuvel	Oude Maai, Groene Maai
Lutlommel	Hakmeiten, Klein Plat
Einde-Karrestraat	Karrestraterplat
Dorp-Adelberg	Voetvelden
Kattenbos	Broek, Rusven, Maai
Lommel (verspreid)	Gemeentemaai, Kaat (Kerkhoven), Blokwaters en Riebos.

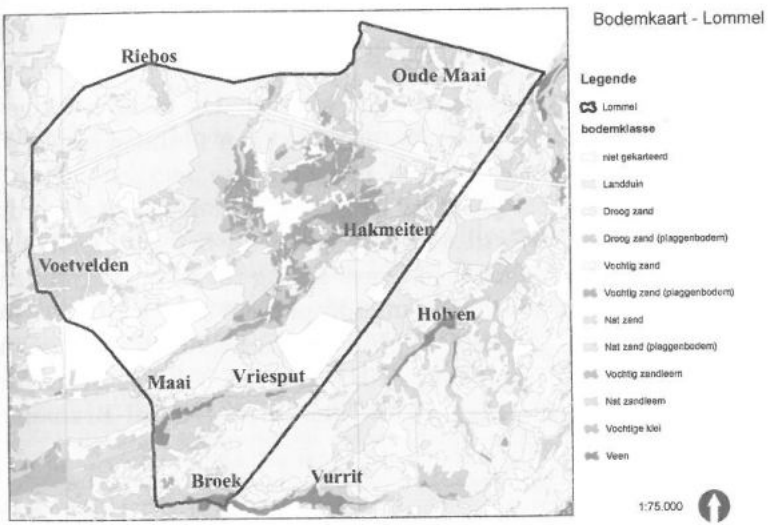

De belangrijkste gebieden in Lommel, Overpelt en Eksel waar klot gestoken of plaggen gehakt werden

4.2. De namen van de veengronden

4.2.1. *Lommel*

De gemeentenaam zelf (*lumele*, 1227, AV, I, O 106) verwijst naar de vroegere aanwezigheid van moerasgronden, die in de loop der eeuwen drooggelegd werden. *Lommel* is een natuurnaam met als tweede lid *lo* 'loofbosje' (eventueel 'op hogere zandgrond', waarbij aan het zogenaamde centrale Hoog Lommel gedacht kan worden). Het eerste lid is Mnl. *loeme* 'gat in het ijs' [59], te verbinden met Engels *lum* 'a pool' [60], vandaar 'bos(je) bij moerassig gebied'. Betekenisverwant zijn *Lummen* (Limburg) en *Lumley* (in het noordoosten van Engeland, bij Newcastle) met dezelfde etymologie 'leah by the pools' [61].

De vraag aan welk gebied de naam *Lommel* oorspronkelijk gegeven werd, zal uiteraard onopgelost blijven. Vanuit een onbekende plek werd de naamkundige actieradius vergroot zoals dit voor nederzettingsnamen in het algemeen het geval geweest is.

4.2.2. *Maai-ma(a)t(en)*

Maai, IE **mē*, Grieks *ámētos* 'het maaien', Oe. *mæd* 'het afgemaaide hooi', Ohd. *mato(scrëch)*, 'sprinkhaan'; Mnl. *made* (MW IV, 943-944); *maeyland* 'pratum' naast *maeyen*, *maeden* 'metere' (Kiliaan, 298), Engels *aftermath* 'nagras' en *meadow*, *Maai* wordt algemeen geïnterpreteerd als 'land waarvan het gras gemaaid wordt, grasland, hooiland', in tegenstelling tot de graasgronden voor het loslopende vee. Als microtoponiem zeer verspreid in Vlaanderen en Nederland. Vgl. ook de nederzettingsnamen *Meetkerke* (West-Vlaanderen): 1041 *Matkerke*, 1193 *Metkerke*; *Meeuwen* (Limburg): 1146 *Mewa* [62]en *Made* (Noord-Brabant: 1321 die Made [63].

[59] MW IV, 708.
[60] E. Ekwall, The concise Oxford dictionary of English-place-names, p. 292.
[61] Id.
[62] M. Gysseling, Toponymisch Woordenboek, p. 678.
[63] G. van Berkel-K. Samplonius, Nederlandse Plaatsnamen, pp. 283-284.

Als verwijzing naar hooiland komt het bestanddeel in Lommel voor in *toemaat* 'nagras'. Als toponiem duiden *maai/maat* echter niet op grasland, maar treffen we plaatselijk enkel *mei* aan : *Mei, Meidriesen, Peltersmei*[64]. *Mei* is jonger dan *maai/maat* en is afgeleid van de verbaalstam van *meien* 'maaien'.

Het terreinwoord *maai* duikt voor Lommel voor het eerst op in een hertogelijk cijnsboek van 1380[65]. Terwijl elders *maai*-toponiemen in verband gebracht worden met hooiland, heeft in Lommel en omgeving *maai (maat)* een andere betekenisinhoud[66]. De Lommelse *maaien* hebben namelijk op een andere terreingesteldheid betrekking. *Maai* duidt op (vochtige) heidegrond waar heidekruid en buntgras gemaaid werden voor de potstalcultuur[67]. Vroeger werden op de heide bepaalde stukken met aardhopen afgezet. Binnen deze stukken mocht de heide gemaaid worden. Tegelijkertijd werd in de Lommelse *maai*-gebieden veen ontgonnen. In deze landschappelijke en agrarische context moet ook de betekenisomschrijving bij Kiliaan gezien worden : *maede* (saxicum) 'coenum, lutum'[68]. In Lommelse bronnen wordt *maai* dan ook altijd met venige gebieden in verband gebracht. Vgl. *een sille en vyfftig roeyen moerlants gelegen opde maye* (1628, ARA, Rek. 50876, 25r); *een maey of moervelt geleegen inde maeij* (1771, HP, 32, 217r).

4.2.2.1. De Maai (huidige gehucht Kerkhoven)

Deze vormde eeuwenlang een uitgestrekt heide- en moerasgebied ten zuiden van Kattenbos en Gelderhorsten. Het veenpakket is er vrij dik (meer dan 1 m). Een systeem van gegraven waterloopjes of grachten zorgde vanaf de middeleeuwen voor de ontwatering van het gebied dat destijds zeer moeilijk toegankelijk geweest moet zijn. De belangrijkste draineringsgracht is de

(64) V. MENNEN, Toponymie van de Vrijheid Lommel, pp. 616-617, 716.

(65) *de maden* (Lat.) (ARA Rek. 45040, 52v).

(66) R. Rentenaar verwijst in zijn artikel over made-toponiemen in West-Nederland (Naamkunde 4, 1972, p. 308) wel naar de voorkeur van made-namen voor oude veenontginningen in Zuid-Holland, maar maakt geen melding van heidebegroeiing.

(67) Cf. de Lommelse uitdrukking : «*Hij kan eten gelijk nen heimaaier*» voor iemand met een flinke eetlust.

(68) KILIAAN, p. 297.

Hoofdgracht of *Balengracht* (*vander graft*, 1380, ARA Rek. 45040, 52v; *aen balen graft*, 1497, id. 45048, 342v). Het meestal rechtlijnige tracé herinnert aan het kunstmatige karakter van deze afwateringsgracht.

Grote complexen :

Het gebied bestond destijds uit 3 grote delen :

Gemeentemaai	18 ha 23 a 50 ca	gemeente en particulier
Hoevermaai	20 ha 60 a 30 ca	abdij van Averbode
Overmaai	16 ha 11 a	particulier.

Kleinere gebieden :

Daarnaast lagen er in het gebied nog talloze andere moerascomplexen die in tientallen perceeltjes opgedeeld waren. De belangrijkste benoemingsfactor is een verwijzing naar de *dijk* of *dam*, een smal pad dat enkel met een kruiwagen bereden kon worden om het veen af te voeren.

Aan de Drift

In de maye *aende drift*, 1739, HP, 29, 116v; *Aen de drift*, 1844, Kad.

Percelen gelegen bij een vroegere drijfweg voor vee. Vgl. ook Duits *Trift* 'breiter Weg zur Weide' [69]; 3 ha 93 a 60 ca.

Aan Gaffeldam

in de mayen ontrent den dam genaamt *den gaeffel dam*, 1749, HG 9, 180r; *Aen gaffeldam*, 1844, Kad.

Benoeming i.v.m. de gaffelvormige uitloper van de dijk; 9 ha 14 a 30 ca.

Aan H.-Geestdam

moervelt gelegen inde may ... *aenden hgheest dam*, 1717, HG 5, 127v; *Aen H. Geestdam*, 1844, Kad.

De dam grenst aan percelen die eigendom waren van de Lommelse armentafel; 7 ha 86 a 40 ca.

[69] H. DITTMAIER, Rheinische Flurnamen, p. 319.

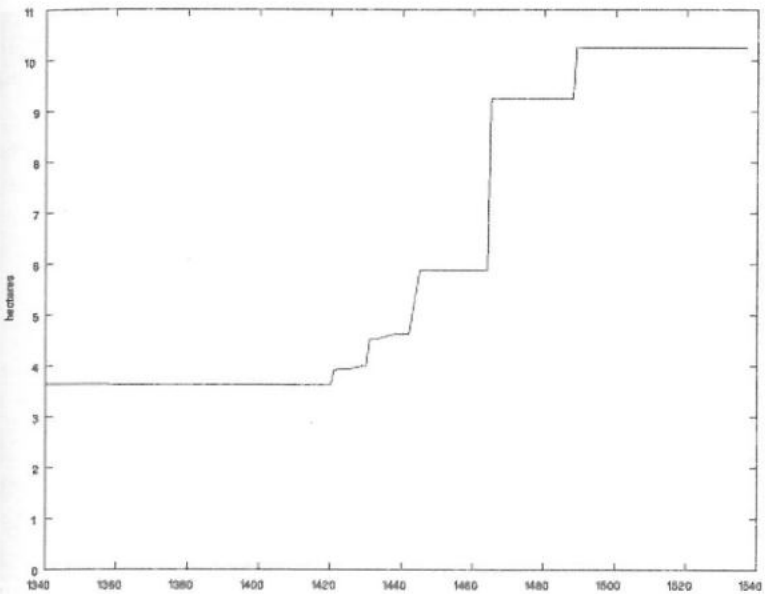

Dankzij de hertogelijke cijnsregisters kan de uitgifte van gemeentegrond in Lommel door de hertogen van Brabant onderzocht worden. Vanaf de 2de helft van de 15de eeuw is de toename opmerkelijk. Met dank aan D. Vangheluwe.

Aan Krommendam

Aen den krommen dam, 1777, HG 13, 135v; agter den heyligen geest dam *aan den crommendijk*, 1781, HP 34, 175r; *Aen krommen dam*, 1844, Kad.

Opgehoogde weg met een kromming in het Maaigebied; 2 ha 56 a 60 ca.

Aan Mostdijk

Aen moesdyck, 1628, ARA Rek. 50876, 27r; *ontrent den most dyck*, 1759, HG 10, 198r; Mnl. *mose* 'slijk, modder'; *mose* 'slijck, lutum; locus coenosus' [70]; *Most* met verzamelsuffix *–t*. Bedoeld wordt de dijk die loopt naar het moerasgebied van de *Most* op de grens van Balen en Lommel; 3 ha 7 a 80 ca.

[70] MW IV, 1975-1976; KILIAAN, p. 403.

Aan Olmsdijkske

moervelt gelegen in de maij alhier *aant olms damke* gelegen, 1724, HP 28, 83r; *op den olmsen dyk*, 1791, HG 18, 9v; *Aen Olms dijksken*, 1844, Kad.

Langs deze dijk lagen een aantal percelen die eigendom waren van inwoners uit het naburige Olmen (provincie Antwerpen) zoals blijkt uit de aanwijzende Tafel der Grondeigenaars; 2 ha 99 a 40 ca .

Aan Plattendam

de platte dam, 1701, HP 26, 157; *Aen platten dam*, 1844, Kad.

Plat : 'modderig'. Het toponiem *Plat* komt in Lommel verspreid voor; 6 ha 90 a 50 ca.

Aan Smoldersdam

ontrent smolders damke, 1770, HP 32, 217r; den dyck genaamd *moldersdam*, 1838, Daels, minuut 95; *aen smolders dam*,1844, Kad.

Benoeming naar de vroegere eigenaar. Cf. inter hereditatem quondam henrici smollers, 1505, BP 1274, 49r; 4 ha 26 a 20 ca.

Krommenhoek

Aen den most dyck aent schoor *opden crommen hoeck*, 1729, HG 6, 86v; *opden krommenhoek*, 1815, Van Breugel, minuut 33;

Krom duidt op de onregelmatige vorm van het complex; 4 ha 24 a 75 ca.

Zillekens

ontrent de sillekens, 1777, HG 13, 135v; *op de sillekens*, 1794, HP 38, 2r.

Benaming voor een aantal kleine percelen. Als landmaat komt *zil* voor in West-Limburg, het zuidoosten van de provincie Antwerpen en het oosten van Noord-Brabant. Mnl. *sille, zille* 'naam van een oude landmaat, synoniem van *dagmaal* 'stuk land zo groot als in één dag beploegd kan worden' [71]. In Lommel bedroeg 1 zil 33, 10 a.

Het gebied van de *Zillekens* bestond uit 92 percelen, maar slechts 1/3 ervan was groter dan 10 a; 9 ha 95 a 30 ca.

[71] MW, IX, 1117; E. Geraets, p. 36.

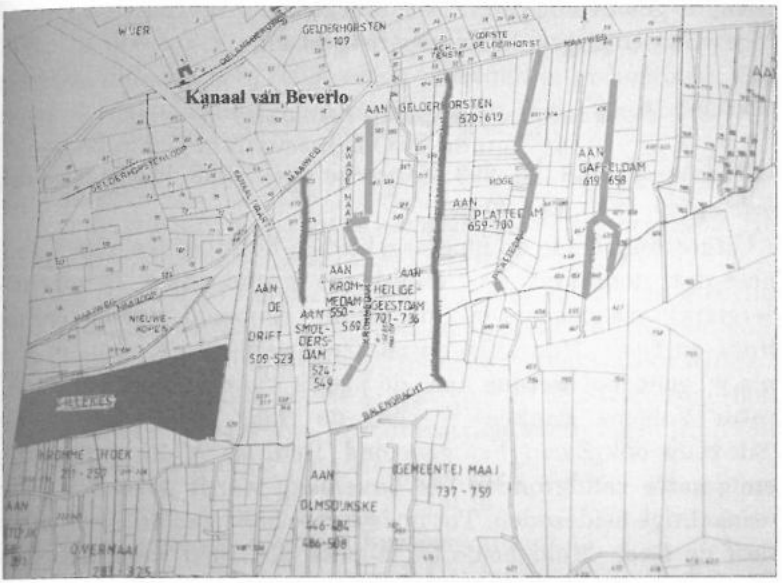

Kaart van de Maai met de daarin aangelegde dammen op het huidige gehucht Kerkhoven (V. Mennen. Van Vriesput tot Klein Duitsland, p. 418).

De totale oppervlakte van het *maai*-gebied op het huidige gehucht Kerkhoven bedroeg meer dan 154 ha. De primitieve kadastrale kaart van 1844 geeft een goed beeld van de versnippering van het gebied in honderden kleine percelen. Slechts in enkele gevallen bedroeg de perceelsoppervlakte meer dan 1 ha. Het gebied was voor de energievoorziening veel belangrijker dan de meeste andere veengebieden in Lommel, die geen volwaardig veen opleverden. Zelfs een groot aantal percelen werden eigendom van bewoners uit buurdorpen (Overpelt, Balen, Olmen). Het vee, meer bepaald schapen, werd uit de Maai geweerd. Het was trouwens onmogelijk er de schapen te laten weiden «*zonder de gemeente dijken of dammen te beschadigen*» (72).

Door drooglegging en het ontstaan van akker- en grasland zijn slechts enkele moeraspercelen van de Kerkhovense *Maai*

(72) Beraadslagingen van de gemeenteraad d.d. 1/7/1843.

bewaard gebleven. Alleen de rietbegroeiing herinnert op sommige plaatsen nog aan de vroegere toestand.

4.2.2.2. De Maai (huidige gehucht Kolonie)

Oude meij, 1738, BL 293; *de groene meij,* 1738, id.; marais dit *oude-maay*, 1843, LG. 20

Uitgestrekt heide en moerasgebied in het noorden van Lommel, dat doorloopt op Nederlands grondgebied (gemeente Bergeijk), waarnaar een buurtschap genoemd werd. *Groene Maai* en *Oude Maai* zijn de namen van de twee vennen, die m.a.w. genoemd werden naar de plaats waar de heide gemaaid werd. Volgens Panken[73] werd de *Oude Maai* tot in de 18de eeuw ook *Zwart Ven* genoemd. De *Oude Maai* bestaat uit lemig-natte zandgronden; de bovenlaag wordt gevormd door veenachtige heidezoden. Tot in de eerste helft van de 20ste eeuw bleef de *Oude Maai* heide en moeras. Na 1950 werd het hele gebied in bouwland en grasland gelegd.

Groene Maai verwijst naar de begroeiing met allerlei grassen en kruiden. Bij de gemeentelijke verkoop van turf in het gebied in 1819[74] was het uitdrukkelijk verboden «*de weide of groentens*» aan te raken. In tegenstelling tot andere delen in dit gebied mochten er dus hier geen heidezoden en klot worden gestoken, omdat dit gedeelte, de zogenaamde «groentens», bestemd was voor het weiden van het vee. Dit gedeelte mocht dus niet worden «ontgroesd».

4.2.2.3. Maat

Naast m*aai* komt in Lommel *maat* voor als verwijzing naar heidegebieden. *Maat* < *made* door apocopering van *e*.

Riemaat :

op die riemaet, 1394, ARA, 45041, 146; *die rietmate*, 1521, BR145, 83r; *inden riemert*, 1712, HP 27, 239; *in den riemhoek*, 1839, Daels, minuut 101.

[73] P.N. Panken : Geschiedenis van Bergeijk, p. 126.
[74] Notariaat Van Breugel : 1819, minuut 54.

De *Riemaat* vormde destijds een venig gebied bij de Grote Nete in de omgeving van de Broeken. Zowel in het laatstgenoemde gebied als in de *Riemaat* ontstond later hooiland. *Riemaat* < *rietmaat* door syncopering van t. Vgl. ook *Rietmade* in Westnederland en *Rietmeed* in Oudenburg [75].

Hoge Maat

in de heyde alhier *ontrent de soogenaemde hoge maet,* 1765, HG 11, 116v; *op de hoge maten*, 1828, Van Breugel, minuut 57.

Hoog duidt op de hogere ligging van het gebied ten opzichte van de Molse *Neermaatheide* [76] of ten opzichte van de nabijgelegen vennen van de Blokwaters. Het heidegebied verloor zijn oorspronkelijk karakter met de komst van de non-ferronijverheid (begin van de 20ste eeuw), van industriële vestigingen (na 1980) en van de zandwinning (vandaag).

Hakmeiten

in de hakmeiten, 1823, Van Breugel, minuut 45.

Heidegebied achter Lutlommel. Het tweede deel van de naam is afgeleid van *meien*, met umlaut van Wgm. â zoals in het Lommels voor *draaien, zaaien, kraaien, taai,... Hak* duidt op het loshakken of «flaggen» van gras- en heidezoden met de hakselhak of vlagzeis.

[75] R. Rentenaar, Naamkunde, 1972, p. 311; M. Gysseling, Toponymie van Oudenburg, p. 197.

[76] R. Knaepen : 1596, *de Neere Maethe*, Van Groote Heide tot Rauw, p. 18.

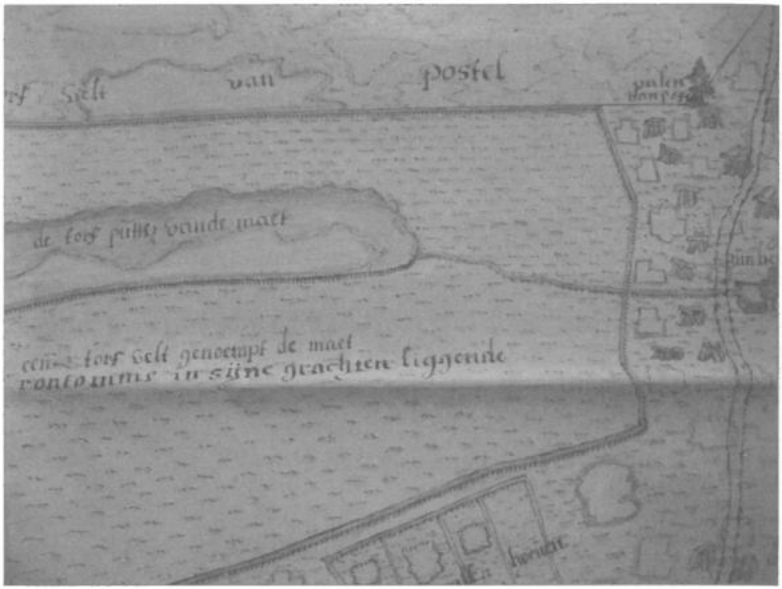

Kaart van de turfgebieden in de Molse Maat (gedeeltelijk)
(1652, ARA, Kaarten en plans)

Een belangrijk *maat*-gebied ligt in de buurgemeente Mol. De Molse Maat was eeuwenlang een uitgestrekte heidevlakte met veen, die in 1382 door de abdij van Corbie aan Mol en Dessel afgestaan werd. In de Molse Maat werd tijdens de Tweede Wereldoorlog spriet gestoken. Het laatste veen werd er tussen 1950 en 1960 ontgonnen. Cf. ericam unam, vulgariter nuncupatum *de maet* jacentem inter Postel et Mol, 1382; de torffplaetse *gen. de mate,* 1714, id. [77].

4.3. Plat : Hoeverplat, Karrestraterplat, Klein Plat

moeras en heide genaamd *hoeverplat*, 1844, Daels, min. 40; *in het karrestrater plat*, 1815, Van Breugel, min. 73; te Lutlommel *in het kleyn plat*, 1818, Van Breugel, min. 66.

[77] A. en J. Helsen, Gehuchtnamen, p. 139.

Turfwinningsgebied voor respectievelijk de pachter van de Grote Hoef, de inwoners van de buurtschap Karrestraat en van het gehucht Lutlommel. Het bijvoeglijk naamwoord *plat* (Mnl. *plat* 4. 'week, zacht') is als plaatsnaam zelfstandig gebruikt. In de volksmond is de betekenis 'modderig' nog bewaard. Cf. nog *boven de wallen van het plat of weekte* (1798, HP 39, 4r). De volkse benaming van het Peltse *Holven* is eveneens *Plat*.

4.4. Kaat

die loemelsche kaet ofte maey, 1553, Lim. 13v; aan de mayen *ontrent de decaat,* 1779, HP. 34, 68r.

Laaggelegen moerasgrond tussen Maai en Vriesput. Opvallend is de toevoeging van «*loemelsche*» in de getuigenbundel van 1553, waaruit blijkt dat de Peltenaren dit gebied, ten westen van de Vriesput, wel als volwaardig Lommels grondgebied erkenden.

We hebben hier op het eerste gezicht met een *kat*-toponiem te maken. Natte milieus kregen in de volksmond dikwijls een naam met het bestanddeel *kat/kaat.* Blijkbaar gaat achter het toponiem echter een ander etymon schuil dan de diernaam *kat* zoals blijkt uit onderzoek van Kempeneers en Devos [78]. Kempeneers ziet de betekenis 'vuil, slijk' in plaatsnamen als *Kaatspoel* (Hoegaarden) en eventueel in *Kaatsbeek* (1248 *Catsbeke*) (Diepenbeek-Genk-Beverst). Volgens Devos is *kat* een zogenaamd «slijkwoord» en is het moeilijk langs metaforische weg op de diernaam terug te brengen. We treffen het in het Duits aan in het adjectief *kätsch* 'slijmerig, week, brijachtig', smerig' en in zelfstandige naamwoorden als *ka(t)sch, kätch, ketsch* 'vieze, drekkige, brijachtige substantie'.

In de omgeving van Lommel komen *kat(er)*-namen meer voor.

Hechtel : die *katersryt*, 1386; *Catersbeke*, 1693; *in de kaeters*, 1767; moeras en heide gelegen *in de caters*, 1854; allodium brile et *caterhit* (sic), ± 1195; *de cateryt*, 1687 [79].

[78] P. Kempeneers, Hydronymie van het Dijle- en Netebekken, p. 86; M. Devos, Betekenis en motivering van enkele diernamen in de toponymie, in : Naamkunde 35 (2002), p. 222.

[79] V.Mennen : Toponymie van Hechtel, pp. 69, 104, 127, 191.

Bergeijk de tienden tot Westerhoven en het *Katerbroeck*, 1531, AAP 52; een stuck groes het vorst *kaeterbroeck* neven den dijck genoempt, 1569, HP 10; het *achterste caeter broeck* half gagel half vogelwey, 1569, HP 10 [80].

Overpelt : *Kadijk* : *op de caetdijck* 1552; *op die quaetdijck*, 1555; 'slechte, dikwijls onder water staande weg' [81].

Het toponiem *Kaat* gaat m. i. terug op het gesubstantiveerde bnw. *kwaad* met uitstoting van *w*. Cf. Mnl. znw. *quaet* : 'vuilnis, vuil, drek' (*verkins quaet, duvequaet* [82]; vandaar 'zompig, moerassig'. Vgl. Ohd. *quât* 'vuilnis, vuil'; ook 'drek'; Mnd. *quât*; Mhd. *kôt*, *quât*. In het Rijnlands *Kot* 'Schlamm, Morast'. Als toponiem in het Rijnland *im Kothen* en *Kothwies* [83]. Uitstoting van *w* na k voor *â* komt in het Lommelse dialect voor in o.m. *kwaad*, *hij werd kwalijk* (onpasselijk), *iets kwalijk nemen*, *het is kwaad zeggen*.

Kaat betekent dan zoveel als 'slijkerige, modderige plaats'. In het midden van de 19de eeuw was de *Kaat* een moerasgebied van 10 ha 95 a 70 ca (K 208) waar veen gestoken werd Het laaggelegen gebied bleef tot voor enkele decennia nog zeer drassig en moeilijk toegankelijk. In Hechtel liggen de *Katers* in de vallei van de Zwarte Beek en in Bergeijk geeft het maatboek voor het *Katerbroek* naast de aanwezigheid van «moer» een begroeiing met gagel op.

4.5. Vriesput-Hinneputten

– *vrieseputte*, 1298, AV, I, O. 548; een leechte ofte venne, genaemt *het vriesputte*, 1648, AV, I, Lias 70; *opt vriesputt oft vriesvenne*,1705, AV, I, 212, 202r.

– prope *he(n)nenput*, 1380, ARA 45040, 52v; *inde hinne putten*, 1714, HP, 324.

Het eerste deel van *Vriesput* vinden we in samenstellingen die op water of een drinkput duiden. *Vries* betekent dan zoveel als 'fris (water)'. Cf. Mnl. *frisc* 'fris, vers, krachtig'.

[80] D. Van Gheluwe, K. De Nooijer, J. Biemans, Bergeijk in kaart (publicatie 2009).
[81] J. Molemans, Toponymie van Overpelt, p. 225.
[82] MW VI, p. 821; Rhein. Wtb. IV, p. 1279; H. Dittmaier, p. 162).
[83] H. Dittmaier, p. 162.

In *Hinneputten* is het eerste deel een persoonsnaam. *Henne* kan zowel een vleivorm van Hendrik zijn als van Johannes. *Put* verwijst hier naar de lage ligging, meer bepaald naar een moerassige laagte waarin veen gegraven werd. Volgens een inwoner van Pelt haalde men in de 16de eeuw er kienhout (vergaan dennenhout) uit de bodem [84].

4.6. Rode Bron

op ghenen rodenborne, 1331, ARA KA 5020, 85r; *de rooden bornput*, 1807, HG. 23, 87r.

Mnl. *born(e)* 'bron, fontein' (MW. I, 1382-1383). Een van de vele springputten in het uiterste zuidoosten van Lommel. De kwalificatie *rood* slaat op de kleur van het opborrelende water, veroorzaakt door het aanwezige ijzeroxide. In 1761 wordt de plaats als volgt omschreven : «... *De 27 ditto sijn wij gereden na den Rodenborn sijn naem so sommige willen seggen, bekomende van het rosse en veenachtige water dat het opgeeft, hoewel men de opwellinge doen (*toen*) qualijck (*moeilijk*) konde gesien, ende het rosse water in een beexken daer uijt vloeyende...*» [85]

4.7. *Broek*

opt broeck, 1628, ARA 50876, 15r; *aan het brouck*, 1805, HG. 22, 104v.

Veengebied in het zuiden van Lommel langs de Grote Nete. In de middeleeuwse vermeldingen komt het terreinwoord niet meer voor met zijn oorspronkelijke betekenis van 'moeras', maar wel met die van '(drassig) grasland bij een beek'. Als terreinwoord vinden we *broek* enkel op Kerkhoven. De Lommelse volksmond kent (kende) immers enkel *weekte*. *Broek*, met de jongere betekenis van 'grasland' hoorden we destijds ook enkel op Kerkhoven. Een grasland om te hooien was in het Lommels een *beemd*, dat thans door *weide* verdrongen is.

[84] 1555, Lemiet schijdinge, 109r.
[85] HaR. 2167, 50.

Broek werd in de 19de eeuw de (eerste) naam van het nog jonge gehucht Kerkhoven (*Lommel-Broek*). Oude Kerkhovenaren noemen het nu nog wel eens *de Broekkant*.

4.8. Voetvelden

aende gemeene torff ofte veutvelden, 1748, HG 9, 127v; een moer off *voet velt* geleegen agter Steevens venne, 1771, HG 1, 99r.

Het eerste deel is *vurt* : een van een bnw. afgeleid znw.; Mnl. *vurt, vort, vart* 'rot, verrot' (zoals in «*vorten appelen*»; als werkwoord *vurten, vorten* 'verrotten' [86]. *Vurt* kwam ook als soortnaam voor : «... *dat hy noyt en heeft geweten dat die van loemel hadden eenig vuert gesteken oft gehaelt int groot vriesvenne*» [87].

Het niet meer begrepen *vurt* werd, na uitstoting van *r*, geïnterpreteerd als *voet*. De plaatsnaam is nog bewaard in de straatnaam *Voetvelden*. In Eksel sluiten de *Vurten* aan bij het veengebied in het zuiden van Lommel (*op die vorret*, 1509, G 31, 71v; *op die vorten*, 1552, G 34, 43v; stuck broecx geheijten *die vorrijt*, 1554, G 34, 105v; *op gheen vorritten*, 1563, G 35, 150; *inde vuerten*, 1666, G 43, 285 [88].

4.9. Turfvelden

aende torfvelden, 1766, HG 11, 197r.

Doorzichtige plaatsnaam op Kerkhoven ten noorden van de Broeken.

4.10. Goor

ad locum dictum *tgoer*, 1439, BP. 1209, 183; ter plaetse genaemt *de gooren*, 1745, HG. 30, 29r.

Mnl. *gore, goor* betekent 'slijk, modder' (MW II, 2072-2073). De in Vlaanderen en Nederland zeer verspreide *goor*-toponiemen hebben dus betrekking op laaggelegen, drassige gronden, waarin ook klot gestoken werd. De Lommelse *Goren* tussen de Elzen en

[86] MW IX, 1170).
[87] 1555, Lemiet schijdinge, 144v.
[88] V. Mennen, Toponymie van Eksel, pp. 300-301.

de Hutten werden na de veenontginning hooilanden zoals dit elders meestal het geval was.

4.11. Tus

Inde kattery tus, 1651, BR 149, 11r; beemd genaamd *katrijdtus* gelegen *in de tussen*, 1832, Van Breugel, min. 89.

In Lommel komt de plaatsnaam *Tus* voor in de Leuken. De bekendste *Tus* is echter de *Kattenrijttus* in de vallei van de Molse Nete. In de 19de eeuw besloeg de *Tus* verscheidene percelen grasland. *Tus* vinden we ook als soortnaam en als plaatsnaam in de Peelstreek, de Brabantse en Limburgse Kempen :

Neerpelt : *aende tussen*, 1644; *de tusschen heijde*, 1771 [89]

Eksel : bampt genoempt *die tusch*, 1617 [90]

Hechtel *een tussche* oft broeck, 1622 [91]

Koersel noch 1 stuck broex geheijten die tus, 1577; een secker tusse met een bosken, dese tusse annex zynde,1643 [92]

Bergeijk een *thus* oft bempt in die hulsdonck aen die gemeyn aa, 1622, R24 163i; twee bempden genoempt *die tussen* in de hulsdoncken gelegen, 1631, R26 273; C478, heide de *Tus*, 1834 [93].

Molemans ziet in de *Tussen* van Neerpelt een gesubstantiveerd voorzetsel. De naamgevingsfactoren zijn echter eerder de bodemgesteldheid en de begroeiing. *Tus* heeft namelijk altijd betrekking op min of meer veenachtige heidegrond of grasland : in de Peelstreek *tus, tussenturf* : 'dikke laag gras en onkruid op een stuk land; graszode, bovenste veenlaag' [94]; in het westen van Limburg (o.m. Koersel) *tus* : 'plaats in de wei die uitgeturfd is, weer gelijk gemaakt en met gras begroeid' [95]; in het zuiden van Noord-Brabant *tös* : 'dikke laag gras en onkruid op de

[89] J.Molemans, Toponymie van Neerpelt, p. 140.
[90] V.Mennen, Toponymie van Eksel, p. 287.
[91] V. Mennen, Toponymie van Hechtel, p. 258.
[92] V. Mennen, Toponymie van Koersel (in voorbereiding).
[93] D. Van Gheluwe, K. De Nooijer, J. Biemans, Bergeijk in kaart (publicatie 2009).
[94] H. Crompvoets, Veenderijterminologie, p. 208.
[95] M. Maasen-J. Goossens, Limburgs idioticon, p. 261.

oppervlakte van een stuk land'; onder de tus zat de turf[96]. *Tussen* betekent in het Bergeijkse dialect 'klot steken'. In Weert zijn *tusberen* veenbessen[97]. Vgl. Engels *tussock* 'graspol'.

De oorsprong van het woord is onduidelijk. Wellicht is *tus* ontstaan door assimilatie van *tors* Cf. Mnl. *torsch* 'zode'; 1381 «*Zes mannen die torschen ghesteken hadden, die an den dijc gheleghet worden achter den Enghe*»[98]; *tos, tors* ' gras- of heidezode, plagge'[99].

4.12. Rusven

roesven, 1340, ARA 45038, 50r; *het ruschven*, 1838, Daels, min. 35.

Mnl. *roos*, Germaans **rausa-* : 'riet'; vandaar 'met riet begroeid ven'. Het *Rusven* was destijds een moeras en heidegebied achter de Oude Vosvijvers. Het niet meer begrepen *roos* viel samen met *rusch* 'graszode' of met *rusch* 'bies'[100].

4.13. Blokwaters

dblaeckwater sito aent weskens ve(nne, 1450, ARA 45045, 377v; twee vennen binnen Lommel genaamt *de blokwaters*, 1773, HG 12, 162v.

Het vennen- en heidegebied had in het midden van de 19de eeuw nog een oppervlakte van 13,49 ha (Kad.).

Het eerste deel is Mnl. *blaak* 'vlak, effen, goed zichtbaar'. Cf. *blak land* voor 'open veld'[101]. Vgl. de Lommelse uitdrukking: «*blak en bloot liggen*», *Blak* betekent echter ook 'onder water staand'. Cf. Lommels 'het veld stond blak'. *Blaak* > *blok* met ontwikkeling van Wgm. *â* en verkorting. De naam herinnert aan het vroegere open landschap met vennen. Naast *blak* komt in het Westen van Noord-Brabant *blik* voor. Vgl. 1636 : *een moervelt of*

[96] A. De Bont, : Dialekt van Kempenland. Deel II,1958, p. 664.
[97] A. Weijnen : Etymologisch dialectwoordenboek, pp. 365-366.
[98] MW VIII, 597.
[99] WNT XVII, 1561.
[100] WNT XIII, 1858-1860.
[101] M. Devos-H. Ryckeboer, Woordenboek van de Vlaamse dialekten, I, 13.

blick genaampt de Meeren in Chaam; *den grooten black of blick*, 1699 in Nispen [102].

4.14. Riebos

ontrent ribos, 1689, HG 1, 58r; ven *Rietbos*, 1794, Verhees; *riebosch*, 1839, Daels, min. 69.

Riebos : met uitstoting van *t* ontstaan uit *Rietbos*; *bos* heeft hier nog de oorspronkelijke betekenis van 'struikgewas'; vandaar 'met gagelstruiken en riet begroeide plaats'. *Riebos* is nog steeds een afgelegen heide- en veengebied grotendeels begroeid met bunt en gagelstruiken tegen de grens met Luyksgestel, thans gedeeltelijk ontgonnen. Inwoners van Luyksgestel staken er in 1688 nog turf. De Lommelse buren vroegen hieromtrent verduidelijking aan hun buren en verzochten hen er in de toekomst niet meer te turven of te plaggen [103].

Deze klotput herinnert aan de veenwinning in Riebos (Foto V. Mennen)

[102] L. Maas, in : Naamkunde, 2002, p. 228.
[103] HG 1, 58r.

4.15. Papieren Zolder

De beeldrijke naam bestaat enkel in de volksmond voor het destijds erg drassige *Hoeverplat* : een laaggelegen gebied achter het Einde (tussen Grote Hoef en het station). Op het kaartboek van Averbode uit het midden van de 17de eeuw is het moerasgebied nog duidelijk te zien. Cf. *Papieren Zolder* 'laag, drassig land waarin het vee met de poten doorheen zakt' [104].

5. Veen in het landschap van de vallei van de Molse Nete

In de loop van de geschiedenis ontstonden in elk Kempens dorp een aantal buurtschappen of gehuchten. Deze kernen ontwikkelden zich niet op hetzelfde ogenblik, maar op verschillende tijdstippen. We kunnen zo een soort historische stratificatie doorvoeren. Het gehucht Kattenbos behoort tot de oudste laag, maar wegens het gebrek aan geschreven bronnen voor 1200 weten we niet precies wanneer het als nederzetting ontstond.

Eeuwenlang lag Kattenbos vrij geïsoleerd ten opzichte van het dorpscentrum. De kadastrale kaart van 1844 geeft een goed beeld van de bewoning en het landschap op Kattenbos. In de loop der eeuwen hebben zich hierin weinig ingrijpende veranderingen voorgedaan. De bewoning strekte zich uit langs de *'s heren straat* of de huidige hoofdweg van het gehucht. Achter de laatste huizen ging deze over in een aantal «dijken» of onduidelijke wegen door de heide naar het zuidwesten. Achter de boerderijen lagen de oudste akkers, grote blokken die in Lommel *stee* (verkorting van *hofstede*) heetten. De rest van het Kattenbosser cultuurlandschap is m.i. van jongere datum (laatmiddeleeuws) en lag (ligt) in een smalle strook tussen twee heidegebieden : de Einderheide en de Kattenbosserheide. De strook wordt doorsneden door een kleine waterloop, de *Kattenrijt* of Molse Nete, een van de vele «rijtjes» of waterloopjes die in Lommel en omgeving eerder op een kunstmatige wijze tot stand gekomen zijn. Ze zijn vanuit een natuurlijk brongebied gegraven of alleszins vergra-

[104] H. Crompvoets, o.c. 204.

ven om het overtollige water uit de komvormige, destijds natte vallei af te voeren. Een drietal «dijken» of veldwegen doorsnijden het gebied : *Kattenrijtdijk*, *Tusdijk* en *Vosvijverdijk*.

De bodem van de Kattenrijten bestaat uit kleiig veen. Dit veen is het resultaat van water, dat gedurende het holoceen (ca 10.000 jaar geleden) vanuit het brongebied van de Molse Nete door de laagte vloeide en stagneerde. Fijnere kleideeltjes konden op die manier bezinken en zo ontwikkelde zich lokaal een drassig milieu, waarbij plantaardig materiaal op de bodem zich opstapelde tot kleiig veen [105].

Het oostelijke deel van de Kattenrijten was akkerland, meer naar het westen lagen graslanden. De laatste delen van deze vroegere hooilanden zijn de *Tus* en de *Nieuwe Voswijers*. We treffen in die zone vochtige tot natte vegetatietypen aan : elzenbroekbosjes, vochtige ruigtes, moerassen en halfnatuurlijke graslanden. Naar het westen sluit dit gebied aan bij de *Oude Voswijers* en het *Rusven*, die in de bronnen als veengebieden vermeld staan. Hiervan zijn de *Tus* en de *Nieuwe Voswijers* de uitlopers in oostelijke richting. Inwoners van Kattenbos hebben er gedurende een vermoedelijk korte periode veen gestoken of alleszins geplagd.

[105] Archeologisch en paleoecologisch onderzoek..., Deel I : Eindverslag, p. 19.

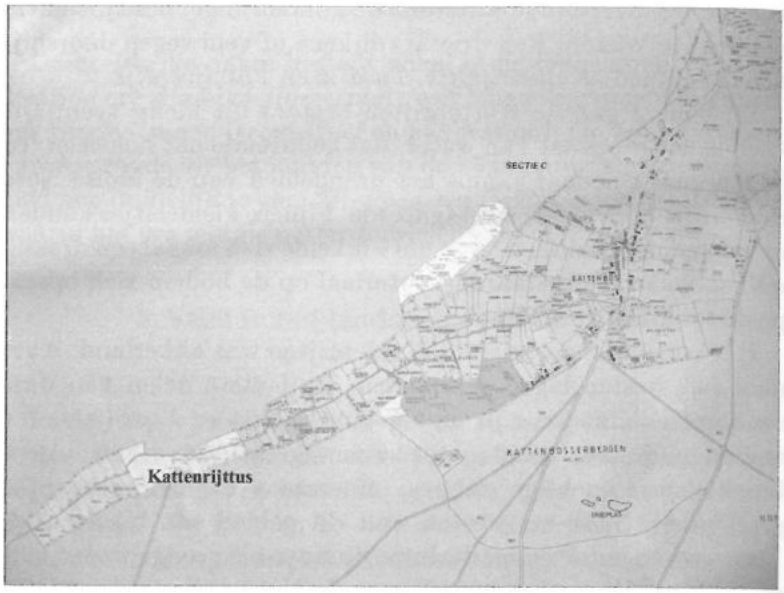

De geleidelijk zich versmallende strook cultuurland van het gehucht Kattenbos tussen Einderheide en Kattenbosserheide. Achteraan (linksonder) de vroegere venige gronden van Kattenrijttus en Voswijers

6. Besluit

Lommel had destijds zeker niet de uitgestrekte veenlandschappen die we in de Noord-Brabantse Peel of de Vlaamse Moeren terugvinden. Het hierboven behandelde microtoponymisch onderzoek bewijst evenwel de waarde van de naamkunde als toeleveringsbedrijf voor andere wetenschappen. Het omgekeerde geldt evenzeer. De talige werkelijkheid is schatplichtig aan het landschap zoals het door de eeuwen gegroeid is. Lokaal, microtoponymisch onderzoek maakt duidelijk hoe belangrijk de studie van kaartenmateriaal (bodemkaarten, prekadastrale kaarten), van archiefmateriaal en de bodemkunde voor een verantwoorde naamsverklaring zijn. Ten slotte illustreren de lokale veentoponiemen dat Lommel naamkundig in een menggebied

ligt op de grens van de Antwerpse, Limburgse en Noord-Brabantse Kempen.

Vic Mennen

Onuitgegeven bronnen. Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief van Brussel.
AV, I, O	Archief van de abdij van Averbode, Oorkonden.
AV, I, P.	Archief van de abdij van Averbode. Niet-geïnventariseerde processtukken. Loemel. Processus contra communitatem de Peelt super moro in vriesven (8 juli 1426).
BL	Archief van Noord-Brabant. Archief van de Leen- en Tolkamer.
BP	Archief van Noord-Brabant. Bossche protocollen.
BR	Archief van Noord-Brabant. Raad en Rentmeester-Generaal.
HaR	Algemeen Rijksarchief van Den Haag. Archief van de Raad van State.
HG	Rijksarchief van Hasselt. Schepenbank van Lommel. Gichten.
HP	Rijksarchief van Hasselt. Schepenbank van Lommel. Protocollen.
HST	Rijksarchief van Hasselt. Archief van de abdij van Sint-Truiden
KA	Kerkelijk Archief.
Kad. 208	Dienst van het Kadaster (Hasselt). Oorspronkelijke aanwijzende tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen (1844).
LG	Lommel. Gemeentearchief.
LuC	Rijksarchief van Luik. Conseil Privé.
Notariaat	Daels, Van Breugel. Kopieën. Archief en Documentatiecentrum van Erfgoed Lommel «De Barrier».
Rek.	Rekenkamer van Brabant

Kaarten en plans

Capitaine L. Kaart van Lommel en het zuidelijke deel van Noord-Brabant .Kaart 14 : Hammont (sic).

De Brou Topografische kaart (manuscriptkaart van de grens tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Verenigde Provinciën in de buurt van Lommel. Archives Nationales, Paris, N. II, Deux Nèthes 5, kaart 6 (ca. 1786).

Hondius H. Brabantiae. Pars orientalis. Amsterdam (17de eeuw).

Lowis C. Kaartboek van de bezittingen van Averbode Rijkarchief Brussel, register 5009 (1650-1680).

Mennen V. Toponymische kaarten. Bijlage bij het doctorale proefschrift. Leuven (1987).

Verhees H. Kaart figuratief van het grootste deel van Bataafs Brabant bevattende de Meierij van 's-Hertogenbosch. Amsterdam (1794).

Rijksarchief van Brussel

Kaarten en plattegronden in handschriften. Inventaris 200, nr. 1051 : «*Model representerende de limieten der jurisdictie Excel binnen alwelcke de thiende is competerende aen den hoochw. Heere Prelaet van Sint-Truyden*» (18de eeuw).

Kaart van de turfontginning in de Maat van Mol (1652).

Rijksarchief van Hasselt

Archief van de abdij van Sint-Truiden, nr. 271. Atlas van de abdijgoederen (1697).

Literatuur

ACKERSDIJCK W.C. Korte Beschrijving van het Dorp Loemel en deszelfs omtrek. Nijmegen (1807).

Antw. Id. Idioticon van het Antwerpsch Dialect, Gent, I (1899)-IV (1903); Aanhangsel, Gent (1906); Bijvoegsel I (A-H), Turnhout (1936), II (I-R), Turnhout (1938), III (S-Z). Turnhout (1939).

BROCK A.C. De stad en meierij van 's Hertogenbosch of derzelver beschryving. Handschrift van omstreeks 1825. Uitgave van het streekarchivariaat «Langs Aa en Dommel». Veghel (1978).

BURNY J. Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat. Maastricht (1999).

COOLS K. Toponymie van Geel. Doctoraal proefschrift. Leuven (2007).

CROMPVOETS H. Veenderijterminologie in Nederland en nederlandstalig België. Amsterdam (1981).

DE BONT A.P. Dialekt van Kempenland. Meer in 't bijzonder d'Oerse Taol. II. Vocabularium. Assen (1958).

DELUC J. Lettres physiques et morales sur l'histoire de la terre et de l'homme. La Haye-Paris (1779).

DE VRIES J. - DE TOLLENAERE F. Etymologisch Woordenboek (24ste druk) (2005).

DITTMAIER H. Rheinische Flurnamen. Bonn (1963).

EKWALL E. The concise Oxford Dictionary of English Place-names. Oxford (1990).

GEERTS F. Een ondergrondse schatkamer. Veen en het belang ervan voor de geschiedenis van mens en landschap.In : Te Lomelle op die Campine 35, nr.1 (2009), pp. 5-13.

GERAETS E. Remarques sur les differents types de bonnier encore en usage dans la province de Limbourg. In : Bulletin des mélophiles 8. Hasselt (1871)

GOOSSENAERTS J. De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen, Koninklijke Academie voor Taal- en letterkunde. Reeks VI, nr. 76 (I-II). Gent (1956-1958).

GYSSELING M. Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226), I-II. Tongeren (1960).

HANEWINKEL S. Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaere 1798-1799 (in brieven), 2 delen. Amsterdam (1799-1800).

HELSEN A. en J. Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen. Nomina Geographica Flandrica, Studiën XIII. Leuven (1978).

KEMPENEERS P. Hydronymie van het Dijle-en Netebekken (I-IV). Leuven (1982).

Kiliaan Etymologicum teutonicae linguae sive dictionarium teutonico-latinum. Duffel (1999).

KNAEPEN R. Mol, Baelen, Desschel (1559-1795). Uitgave van de v.z.w. Lions Mol-Geel. Mol (1982).

KNAEPEN R. Van Groote Heide tot Rauw 1889-1989. Werkgroep Boek «Honderd Jaar Rauw». Mol (1989).

LEENDERS K.A.H.W. Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750. Gemeentekrediet. Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 78 (1989).

MAASEN M. - GOOSSENS J. Limburgs Idioticon. Verzameling dialectwoorden («Woordenzangen») van 1885 tot 1902 verschenen in het tijdschrift «'t Daghet in den Oosten». Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse Afdeling, 14. Tongeren (1975).

MARKEY T.L. The Place-Name Element *-hurst* (*-horst*). In : Naamkunde 1972 (4), pp. 26-35.

MENNEN V. Toponymie van de Vrijheid Lommel. Doctoraal proefschrift. Leuven (1987).

MENNEN V. Toponymie van Eksel. Nomina Geographica Flandrica. Monografieën XVIII. Leuven (2002).

MENNEN V. Toponymie van Hechtel. Nomina Geographica Flandrica. Monografieën XVIII. Leuven (2004).

MW E. Verwijs en J. Verdam. Middelnederlands Woordenboek. 's-Gravenhage (1885-1929).

MOLEMANS J. Memorieboek Antoon vanden Steen. In : Limburg LXXIII (1994), pp. 141-191.

MOLEMANS J. Toponymie van Neerpelt. Een sociogeografisch onderzoek, in : Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie XLVIII (1975).

MOLEMANS J. Toponymie van Overpelt. Uitgave van de Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde.VIde reeks, nr. 106. Gent (1976).

PANKEN P.N. De dagboeken van P.N. Panken, ingeleid en bezorgd door dr. Peter Meurkens. Delen (1-6). Kempen Uitgevers. Eindhoven (1993).

PANKEN P.N. Handschrift «Ontdekte Oudheden». Eicha Museum. Bergeijk (s.d.).

RENTENAAR R. *Mad* en *made* in de toponymie van Westnederland. In : Naamkunde 1972 (4), pp. 284-319.

Rhein. Wtb. Rheinisches Wörterbuch. Nach den Vorarbeiten von J. Müller. Bearbeiteit von H. Dittmaier. Berlin (1964-1971).

SCHUERMANS L. Algemeen Vlaamsch Idioticon. Leuven (1865-1870).

STALLAERT K. Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen (I-II). Leiden (1890). (III) : Uitgegeven door F. Debrabandere, Handzame, 1977.

U. Gent Archeologische en paleoecologisch onderzoek in het landinrichtingsproject Grote Netegebied voor de inrichtingsplannen Kempisch Plateau en Open Ruimte tussen Hechtel en Eksel. 2 delen. Universiteit Gent (2007).

VAN BERKEL G. - SAMPLONIUS K. Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie. Het Spectrum. Utrecht (2006³).

VAN ERMEN E. Het kaartboek van Averbode (1650-1680). Brussel (1997).

VANGHELUWE, D., DE NOOIJER, K., BIEMANS, J. Bergeijk in Kaart. Historisch-geografische studie van Bergeijk, Stichting Eicha. Bergeijk. (2009)

VAN OSTA W. Ven, veen en Peel. In : Naamkunde 29 (1997), pp. 31-61.

WEIJNEN A.A. Etymologisch dialectwoordenboek. Assen (1996).

WNT Woordenboek der Nederlandsche taal. 's-Gravenhage-Leiden (1892-volgende).

La visite decanale de 1775 et l'emploi des langues dans la region d'Enghien

Introduction

Après la tourmente de la Réforme et des guerres de religion, l'église catholique a mis en place un vaste programme de mesures connu sous le nom de Contre-Réforme. Outre les mesures administratives de réorganisation de la structure ecclésiastique, il s'agissait également d'assurer une meilleure formation au clergé et de renforcer le contrôle des fidèles.

L'une des mesures prises dans le cadre de cette dernière était l'organisation de visites [1] décanales : le doyen d'un décanat effectuait une inspection détaillée de ses paroisses afin de contrôler le bon ordre et organisation de celles-ci, ainsi que l'orthodoxie de son clergé et des fidèles.

Les rapports des premières visites décanales fournissent de précieux renseignements sur l'état matériel des paroisses, et indirectement sur les répercussions des troubles religieux dans nos régions. Ainsi, dans l'ouest du Brabant, ces documents prouvent l'étendue et l'importance des dommages de guerre subis par la population : églises et cures détruites, dîmes impayées (en raison de la politique de «terre brûlée» appliquée par les belligérants) et dépopulation (CHRISPEELS).

La visite décanale de 1775 pour le décanat de Hal est d'un tout autre type et offre un intérêt exceptionnel en ce qu'elle brosse un tableau psychologique du clergé. Le doyen ne s'attarde pas à fournir des renseignements sur les édifices ou leur équipement (ce qui laisse supposer qu'en cette fin du XVIIIe siècle, leur situation est assez satisfaisante), mais s'intéresse largement aux aspects humains et «professionnels» de son clergé.

[1] Dans l'archevêché de Cambrai, on parle généralement de «visitation», terme également repris en néerlandais comme «visitatie».

En outre, en raison de la situation particulière du doyenné de Hal à cheval sur la frontière linguistique, il décrit avec précision l'usage des langues en matière religieuse. Ces informations constituent une source de premier plan pour esquisse l'état de cette «zone-frontière» dans l'ensemble du décanat [2].

Le doyenné de Hal dans l'archevêché de Cambrai

De 1559 [3] à 1802 [4], le doyenné de Hal comprenait les paroisses suivantes : Bellingen, Bierges (Bierk), Braine-le-Château, Enghien (Edingen), Galmaarden (Gammerages), Halle (Hal), Haut-Ittre, Heikruis (Haute-Croix), Herfelingen, Herne (Hérinnes), Hoves (Hove), Kester (Castre), Lembeek, Marcq (Mark), Oetingen, Pepingen, Petit-Enghien (Lettelingen), Quenast, Saintes (Sint-Renelde), Sint-Pieters-Kapelle (Saint-Pierre-Capelle), Tollembeek et Vollezele [5].

Le doyenné de Hal ressortait de l'évêché de Cambrai, [6] ce qui créait une situation politico-religieuse complexe. L'archevêque de Cambrai dirigeait en effet un domaine qui était partiellement français et partiellement espagnol (autrichien à partir de 1713). En outre, depuis la fin du XVIIe siècle, la nomination de l'archevêque était aux mains du roi de France. Au XVIIIe siècle, il s'agissait généralement de nominations politiques, rendues attrayantes par les revenus importants de la fonction (300 000 à 400 000 livres). La plupart des archevêques ne résidaient même pas à Cambrai et s'occupaient donc peu de la (bonne) gestion de

[2] Lille, Archives Départementales du Nord, 3 G 2856 «Assemblées décanales Hal 1693-1775». Pour une présentation détaillée, voir JADIN et ROOBAERT 2006-2009 (avec publication intégrale).

[3] Réorganisation des décanats et évêchés par le Concile de Trente.

[4] Le 8 avril 1802, l'état français adopte le Concordat signé le 15 juillet 1801 entre Napoleon Ier et le pape Pie VII. Ce traité réorganise entre autres les décanats.

[5] Il s'agit des communes fusionnées ou anciennes communes suivantes : Pepingen (Pepingen, Bellingen, Haute-Croix), Rebecq (Bierges, Wisbecq de Saintes, Quenast), Enghien (Enghien, Marcq, Petit-Enghien), Gammerages (Gammerages, Tollembeek, Vollezele), Ittre (Haut-Ittre), Hérinnes (Hérinnes, Herfelingen, Saint-Pierre-Capelle), Silly (Hoves), Braine-le-Château, Gooik (Castre, Oetingen), Hal (Hal, Lembeek), Tubize (Saintes sans Wisbecq) (BRUNEEL, DELPORTE).

[6] Archevêché depuis le Concile de Trente (1559) (PIERRARD, DEREGNAUCOURT).

leur archevêché. «Notre» archevêque Fleury constitue l'exception : de 1774 à 1781, il réside à Cambrai, où il ordonne immédiatement une enquête sur le clergé dès qu'il y prend ses fonctions.

L'enquête ordonnée par l'archevêque Fleury

Le Concile de Trente (1542-1563), qui a donné le coup de départ de la Contre-Réforme pour l'église catholique, décida non seulement de mettre en œuvre une réorganisation administrative (entre autres des évêchés et doyennés), mais a accordé également beaucoup d'attention à la formation (par le biais des séminaires), à l'organisation et à l'encadrement du clergé. L'une des raisons du succès de la réforme était en effet l'excellente formation et la vie exemplaire menée de ses ministres et autres prédicateurs, en contraste criant avec le clergé catholique ignorant et souvent peu recommandable.

L'une de ces mesures était les enquêtes menées par les doyens, «les yeux et les bras de l'évêque», sur le personnel religieux dans les doyennés : curés, vicaires, prêtes résidents, mais également ermites, couvents, collèges et chapelles domestiques.

Le visiteur

Le doyen Nicolas Walravens est né à Vollezele en 1719, dans une famille de gros censiers d'une ferme de l'abbaye de Forest. Il fut vicaire de Vollezele de 1743 à 1758 et ensuite curé de Marcq de 1758 à 1788, ainsi que doyen de Hal de 1763 à 1778. Il décéda à Marcq en 1788 et y fut enterré à l'église. Sa pierre tombale a été dressée et maçonnée dans le portail de l'église de Marcq.

Avant de donner avec autant de precision et clarté, qu'il me sera possible, des réponses claires et vrayes, sur le huit articles proposés par votre excellence, j'ai jugé à propos de la prévenir sur une chose, qui est de vouloir considérer, que c'est un flamand qui vous écrit, et qui n'a jamais aprîs la langue françoise que par l'usage, conséquemment qui n'aura pas beaucoup de précision ni de clarté, mais

qui cependant dira la verité, pour autant qu'il aura pu la connoitre, exceptées quelques minuties dans le nombre des communians, où il ij a numerus rotundus pro fracto, et dans les années de l'age de quelques curés ou vicaires et autres pretres, qui ne peuvent cependant différer que d'un an ou deux.

Le doyen est fin et rusé, mais certainement sincère et bon catholique. Il fait preuve d'un certain réalisme en se décrivant lui-même :

J'ij suis curé depuis dix sept ans, et ai eté vicaire pendant quinze ans a vollezelles où je suis né le 7 mars de l'an 1719, je ferai a mon egard ce que j : c : a fait a l'egard de ses disciples, n'en aiant pas beaucoup de bien a dire, il n'en a pas dit de mal non plus. Ainsi je prie monseigneur de vouloir me dispenser de dire davantage.

Il se concentre sur la personnalité de son clergé, ce qui donne parfois des résultats surprenants. Ainsi la description du curé d'Enghien :

1. La paroisse de St Nicolas d'enghien [7] est flamande il ij a cependant domiciliés beaucoup de walons, de sorte que le curé et ses deux vicaires doivent scavoir les deux langues.

Le curé s'appelle Nicolas Joseph derweduwe agé de soixante et huit ans, natif de hoves; il ij est curé depuis quinze ans, aiant été curé auparavant de blargnies pendant trois ans et vicaire a pepinghe pendant vingt cinq ans. C'est un homme de la taille au dessus de la commune le visage pâle, il est tantôt trop reservé ne communicant a personne des choses dans les quelles il auroit besoin de conseil, tantôt trop ouvert publiant des choses qui devroient etre cachées, imposant quelques fois des fautes aux autres dont il est coupable, ou seul, ou en grande partie, aimant de converser avec les riches et evitant la conversation des pauvres, brouillon et cherchant a mettre la division plutôt dans sa paroisse que la paix et l'union.

Ses mœurs ne sont pas tout a fait mauvaises, il n'est pas buveur, il est zelé, mais souvent avec peu de discretion, il joue volontiers aux cartes, et n'a pas beaucoup de prudence, sa science est médiocre, et sa pieté sujette a bien des distractions, il n'aime pas les pauvres, il leur fait cependant l'aumone dans sa maison un jour de la semaine, mais on dit que cela vient non de sa bourse, mais des

[7] En 1786, la ville comptait environ 4 000 habitants (DELPORTE, 76).

fondations pieuses ou des largesses des personnes charitables. il est plus zelé a visiter les malades riches, que pauvres, encore n'ij est il pas fort exact, c'est la même chose a leur administrer les sacremens, et quand on l'appelle la nuit personne n'ouvre la porte, il preche le deuxième dimanche de chaque mois, et le cinquième quand il éche, c'est un capucin qui preche le premier dimanche, et les jour des fêtes, le troisième dimanche le premier vicaire, et le second vicaire au quatrième, il ne fait le catechisme qu'en carême pour preparer les enfans a la premiere communion, le second vicaire et un autre pretre le font tous les dimanches et fêtes.

Ses autres défauts ne sont pas considerables, si non qu'il paroit fort interessé, et il n'est pas beaucoup aimé ni estimé dans sa paroisse.

Les paroisses

Le doyen fournit pour chaque paroisse des informations détaillées sur l'usage des langues. De ce point de vue, cette visite de 1775 constitue un témoin précieux pour la région d'Enghien.

En effet, les visites décanales antérieures ne comportent pas de telles données, à l'exception de celle de 1604, où le curé de Hoves, Martin de Meuldere, affirme : «*usu quidem teutonici sermonis ut omnes ecclesiae districti hallensis in territorio Angiano*», (l'église paroissiale de Hoves) emploie la langue flamande, *comme toutes les églises du district de Hal situées dans le territoire d'Enghien*. (TEMPERMAN, 152)

Cette information plutôt concise suscite des questions, car le «territoire d'Enghien» semble devoir être compris comme le baillage d'Enghien, qui comprenait alors 16 villages[8]. Parmi ceux-ci, il est peu probable que Hoves, Marcq ou Petit-Enghien aient encore été complètement flamandes.

Pour la visite décanale de 1775, nous avons groupé les paroisses selon le critère linguistique : d'abord celles qui sont entiè-

[8] Enghien, Petit-Enghien, Marcq, Hoves, Bassilly, les poëstés de Hérinnes (Hérinnes, Saint-Pierre-Capelle, Tollembeek) et de Castre (Castre, Herfelingen, Oetingen), Vollezele, Haute-Croix, Bellingen, Pepingen et Ghoy.

rement flamandes, ensuite les wallonnes, et enfin les paroisses de la zone-frontière.

1. Flamandes

Gammerages

La paroisse de St pierre de gamerage est flamande [...].

Bellingen

La paroisse de notre dame de bellinghe est flamande [...].

Castre

La paroisse de St martin de Kester est flamande [...].

Le doyen signale cependant un détail intéressant pour cette paroisse :

Il n'ij a dans tout le district de hal, qu'un seul hermitage qui est dans la paroisse de kester, ils y sont trois profès et un novice, ils tiennent école et enseignent la jeunesse en francois et en flamand.

Haute-Croix

La paroisse de notre dame de hautcroix est flamande [...].

Herfelingen

La paroisse de St Nicolas de herfelinghe est flamande [...].

Hérinnes

La paroisse St pierre de Herines est flamande [...].

Oetingen

La paroisse de St ursmair de ootinghe est flamande [...].

Pepingen

La paroisse de St martin de pepinghe est flamande [...].

Saint-Pierre-Capelle

La paroisse de Saint pierre est flamande [...].

Tollembeek

La paroisse de St martin de tholembeke est flamande [...].

Vollezele

La paroisse de St paul de vollezelles est flamande [...].

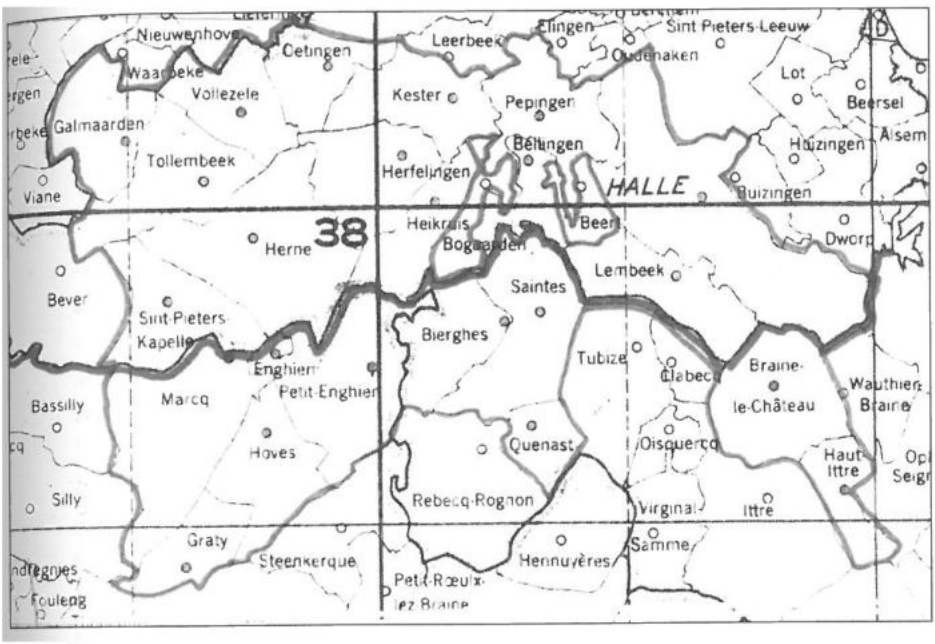

2. Wallonnes

Braine-Le-Château

La paroisse de St remy de Braine-le-Château est walonne [...].

Détail intéressant : le curé, Joseph Bernier, prêche peu : *il laisse precher son vicaire qui le fait volontiers et le fait bien, quoique flamand* [...]. Il s'agit d'Adrien de Coster, natif de Gammerages.

Haut-Ittre

La paroisse de St Laurent de hautittre est walonne [...].

Quenast

La paroisse de St martin de kenast est walonne [...].

3. Mixtes

Bierghes

La paroisse de St martin de bierges est en partie walonne et en partie flamande [...].

Le curé est Simon le Clerc, natif de Marcq. Il n'y a pas de vicaire. Le curé ne semble pas utiliser le néerlandais.

Enghien

La paroisse de St Nicolas d'Enghien est flamande il y a cependant domiciliés beaucoup de walons, de sorte que le curé et les deux vicaires doivent scavoir les deux langues.

Le curé, Nicolas Joseph Derweduwe, est originaire d'Hoves. Les deux vicaires sont Philippe Spinet, natif d'Enghien, et Alexis Joseph Gaudré, également originaire d'Enghien.

Une lettre anonyme, datée de septembre 1804 et adressée à l'évêque de Tournai (ROLAND, 246-247), montre une progression rapide de la romanisation à Enghien pendant l'époque française :

Mr Vandermoeten curé actuel d'Enghien est bien un très digne prêtre, mais un très pauvre curé.

Les ecclésiastiques d'Enghien connoissent sa capacité, outre qu'il est d'une timidité incroyable et cela fait qu'il n'a aucune autorité sur eux. Je pense que voue verriez bientôt la religion refleurir dans cette ville si Dieu voulait lui procurer avec le temps un curé tel que Mr Ancion, ancien curé de Flobecq. Il sait assez le flamand pour être curé, d'ailleurs les curés d'Enghien ont toujours fait le catéchisme pour les François seulement, et les vicaires pour les Flamands. Il conviendroit même que le curé prêcheroit en français puisque les autres prédicateurs prêchent toujours en flamand et que la langue française est beaucoup plus en usage chez tous les principaux de la ville.

Hoves

La paroisse de St maurice de hoves est en partie walonne et en partie flamande [...].

Le curé, Jean Joseph Vanderhouderlingen, natif de Hérinnes, prêche *en francois et en flamand, il catechise de même* [...]. Le vicaire, Jean-François van der Mercken, natif de Gammerages, prêche *en francois et en flamand et catechisant de même à son tour avec le curé* [...]

Lembeek

La paroisse de St verone de lembeke est flamande, mais il ij demeurent aussi quelques walons [...].

Marcq [9]

La paroisse de St martin de marck est flamande, mais il ij a aussi des walons même domiciliés [...].

Comme le doyen de Hal n'est autre que le curé de Marcq, Nicolas Joseph Walravens, natif de Vollezele, il ne parle pas de lui-même. Son français écrit est bon, mais on remarque qu'il est flamand. Il n'indique pas s'il y a des prêches ou du catéchisme en néerlandais.

Quant au vicaire, Pierre Joseph Weverbergh, natif de Saint-Pierre-Capelle, il ne prêche jamais, mais pour le reste, nous ne savons pas s'il utilise ou non le néerlandais.

Petit-Enghien

La paroisse de St sauveur de petit enghien est en partie walonne et en partie flamande [...].

Le doyen remarque à propos du curé, Jean-Baptiste de Ro, natif d'Hérinnes : *il ne preche qu'en flamand, et une bonne moitié de sa paroisse est walonne, je lui en ai parlé quelques fois, et il m'a répondu, qu'a l'age ou il est, il lui seroit fort difficile de changer sa maniere de précher, en outre qu'il catechise en walon, et que son vicaire preche toujours en francois, et qu'ainsi les walons ne perdent rien aians les prones du vicaire en leur langue, tandis que les flamands ont les siens dans la leur* [...]

[9] Pour une première approche de l'usage des langues à Marcq, voir ROOBAERT 2005.

Le vicaire, Luc Bouvet, natif de Petit-Enghien, prêche *à sa messe en francois tandis que le curé preche en flamand a la sienne* [...]

Saintes [10]

La paroisse de Ste reijnelde de Saintes est en partie walonne et en partie flamande [...].

Du curé, François de Blende, natif d'Enghien, le doyen remarque : *comme il ne s'enonce pas tout à fait bien en francois, et que le prône se fait en cette langue depuis longtemps, il ne monte pas en chaire, mais fait les exhortations familieres et le cathechisme en francois* [...]

La précision que *le prône se fait en cette langue depuis longtemps* est importante, car c'est la seule indication connue actuellement que le clergé de Saintes aurait utilisé le néerlandais à une époque antérieure.

Saintes compte deux vicaires, un pour Wisbecq (Charles Jacques Joseph Matthieu, natif de Havay) et un pour Saintes (Jean François Daven, natif d'Enghien). Le doyen n'indique pas qu'ils utilisent le néerlandais.

Lorsque le doyen parle de Wisbecq, il utilise l'ancienne dénomination flamande, *wijsebeke*, alors qu'il ne fait aucun doute que ce hameau méridional de Saintes est largement romanisé en cette fin du XVIIIe siècle.

Conclusions

La visite décanale de 1775 pour le doyenné de Hal constitue un document important pour l'étude de l'évolution de la frontière linguistique dans la région d'Enghien. Elle fournit un aperçu fidèle de l'usage des langues par le clergé, et partant, de la population du doyenné.

Le doyenné se divise en trois parties du point de vue linguistique : au nord une zone uniformément flamande, au sud une zone uniformément wallonne (picarde), entre lesquelles

[10] Pour une première approche de l'usage des langues à Saintes, voir ROOBAERT 2003.

court une bande plus ou moins large qui emploie les deux langues.

Par rapport à l'actuelle frontière linguistique, cette zone se situait plus au sud et présentait un creux sur le territoire de Hoves. Cette particularité, observée dès le Haut Moyen Age, est due sans doute à la présence de la voie romaine Bavay-Asse, qui coupe pratiquement le doyenné du sud au nord, et qui a servi de couloir de pénétration aux envahisseurs germaniques dès le troisième quart du troisième siècle.

On remarque également la présence de «wallons» à Hal et Lembeek, situés tous deux nettement au nord de la zone mixte. Pour Hal, ville flamande, mais faisant partie du Hainaut, ce fait s'explique sans doute par la présence de cadres administratifs et d'une couche sociale supérieure utilisant largement le français. Lembeek, située au sud de Hal et touchant Tubize, wallonne, semble avoir exercé le même attrait, peut-être parce qu'elle formait ainsi un «couloir» vers le sud.

La situation ainsi brossée constitue le dernier témoignage d'une période de relative immobilité de la zone frontière, qui pourrait bien remonter jusqu'au XIIIe siècle, avec les derniers grands défrichements dans la région. Les choses changeront rapidement après la Révolution française, avec une romanisation rapide d'Enghien, suivie de celle de Petit-Enghien, Marcq et Hoves. Le découpage des cadres administratifs (l'ancien baillage d'Enghien sera pratiquement coupé en deux et divisé entre les départements de Jemappes et de la Dyle) et religieux (mise en place du doyenné d'Enghien) entraînera une différenciation rapide entre nord et sud de la région.

Bibliographie et abréviations

ACAE — Annales du Cercle Archéologique d'Enghien (Enghien)

ACHEB — Annales du Cercle d'Histoire Enghien-Brabant (Tubize)

HOLVEO — Het Oude Land van Edingen en Omliggende (Hérinnes)

Cl. Bruneel, L. Delporte, B. Petitjean, *L'enquête de 1786 en vue de la réforme des paroisses des Pays-Bas autrichiens*, Bruxelles, Archives Générales du Royaume, 1998 (Bruneel)

P. Chrispeels, *De weerslag van militaire gebeurtenissen op het kerkelijk leven in de dekenij van St.-Pieters-Leeuw van 1573 tot 1795*, in *HOLVEO*, IV, 1976, pp. 99-112, 175-187 (Chrispeels)

L. Delporte, *L'enquête de 1786 sur les paroisses : l'exemple du doyenné de Halle*, dans *ACHEB*, 2, 2001, 53-106 (Delporte)

G. Deregnaucourt, *De Fénélon à la Révolution. Le clergé paroissial de l'Archevêché de Cambrai*, thèse de doctorat inédite, Lille, 1991 (Deregnaucourt)

P. Jadin, *Une enquête sur le clergé du Doyenné de Hal en 1775*, in *Revue d'Histoire religieuse du Brabant Wallon*, 11, 1997, 2-35 (Jadin)

P. Pierrard, (dir), H. Platelle, A. Lottin, L. Trenard, *Histoire des diocèses de France*, t. 8. *Les diocèses de Cambrai et de Lille*, Paris, 1978 (Pierrard)

J. Reygaerts, *La région d'Enghien. Une géographie historique, une histoire urbaine. Etudes critiques*, s.l., 1998, I-II (Reygaerts)

E. Roland, M. Roland, *Le stévénisme dans le département de Jemappes. Inculpations de prêtres dans les cantons de Lessines et d'Enghien*, dans *Annales du Cercle royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la région et musées athois*, XLIX, 1982-1983, 237-282 (Roland)

B. Roobaert, *L'usage des langues à Saintes*, dans *ACHEB*, IV, 2003, 111-132 (Roobaert 2003)

B. Roobaert, *La frontière linguistique à Marcq*, dans *ACAE*, XXXIX, 2005, 127-172 (Roobaert 2005)

B. Roobaert, *De dekenale visitatie van 1775 – dekenaat Halle*, dans *HOLVEO*, XXXIII (2006), 273-287; XXXIV (2007), 110-125; XXXVII (2009), 73-99, ... (Roobaert 2006-2009)

H. Temperman, *Histoire des communes rurales de Hoves et de Graty*, dans *ACAE*, XIII, 1962, 117-195; XIII, 1963, 197-396 (Temperman)

Légende de la carte

Le doyenné de Hal en 1775 (limites en bleu). Les villages de Bogaarden et Beert, des enclaves brabançonnes, faisaient partie du doyenné de Leeuw-Saint-Pierre.

La ligne rouge représente l'actuelle frontière linguistique.

Bernard ROOBAERT

Het Toponymisch Woordenboek van dr. M. Gysseling. Aanvullingen en verbeteringen uit de nalatenschap [1]

Toen dr. Maurits Gysseling ons op 24 november 1997 verliet, had hij nog zovele plannen. Een ervan was de heruitgave van zijn Toponymisch Woordenboek van 1960 (TW). Na zijn overlijden vertrok zijn wetenschappelijke nalatenschap naar zijn tweede thuishaven, de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Gent. Ik bezorgde de KCTD een in memoriam, dat al in de Handelingen van 1998 kon verschijnen. Daarna ordende ik voor de Academie deze nalatenschap en voorzag die van een voorlopige inventaris, ten behoeve van belangstellende vorsers.

Gysseling sprak in zijn wetenschappelijk 'testament', dat hij schreef enkele dagen vóór zijn onverwacht heengaan, de wens uit dat zijn strikt toponymische bouwstoffen verder zouden worden bewerkt door J. Van Loon en mezelf. De samenstelling van het Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen tot 1500 werd aan mijn zorgen toevertrouwd. Die bouwstoffen bestonden uit een omvangrijke steekkaartenverzameling betreffende Oost- en Zeeuws-Vlaanderen en het steekkaartenbestand dat ooit voor het TW had gediend, waaruit de steekkaarten voor Oost- en Zeeuws-Vlaanderen nog gehaald dienden te worden. Bij dat bestand behoorde een doos met een stapel steekkaarten en allerlei andere stukken onder het hoofdje 'Aanvullingen en verbeteringen Toponymisch Woordenboek'.

[1] Vervolg op een eerste reeks aanvullingen, uitsluitend gebaseerd op recensies van het woordenboek uit de jaren 1960-4, door J. Van Loon als *Werk 26* van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie (2008) gepubliceerd. Gysseling heeft sommige van deze recensies, voornamelijk die van Dittmaier en Blok, in zijn eigen aanvullingen verwerkt. Ze zijn hierna vermeld in hoofdstuk 2.

Omdat de publicatie van de 'nieuwe Gysseling' nog niet meteen voor morgen lijkt[2], hoeft niet gewacht te worden om dat laatste materiaal even te ordenen en op beredeneerde wijze te publiceren. Concreet gaat het om : 1. de genoemde stapel steekkaarten van M. Gysseling zelf, 2. een door M. Gysseling geannoteerde overduk van Dittmaier 1961, 3. een fragment (p. 2) van een (blijkbaar aan G. De Smet gerichte) brief n.a.v. Kaufmann 1961, 4. een stapel steekkaarten bezorgd door J. Herbillon, die ze evenwel grotendeels zelf samen met É. Legros nog gebruikte bij het samenstellen van de recensie Legros & Herbillon 1961, 5. een lijst met verbeteringen door R. Debrie bezorgd voor het Sommedepartement en 6. een brief van D.P. Blok m.b.t. een betwiste lezing van een naam.

Haast alles betreft aanvulling bij de lokalisering van de plaatsnamen. Waar inmiddels wenselijk, verwijs ik naar het Lexicon.

1. De steekkaarten 'Aanvullingen en verbeteringen Toponymisch Woordenboek' van M. Gysseling

+ komt erbij ; wordt
> gaat naar
< komt van

AACHEN (S. 31) : + Aquisgranensis, 1007, L G C.

AARTRIJKE (p. 34) : + Artrecias, ± 945 kop. ± 1117 kop. begin 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, ed. Huyghebaert, p. 46.

AGGER (S. 39) : s. W. Kaspers, Der Flussname Agger, Beiträge zur Namenforschung, 12 (1961), S. 34-39.

«AIZ» (inc. en Namurois) (p. 42) : = ARCHE (p. 64).

ALLEMAGNE (p. 47) : + Alimanniae (gén.) dux, 1072, K D Kw 7.

[2] De eerste uitgave is nu als digitaal facsimile en als databank (bezorgd door T.J. De Herdt e.a.) raadpleegbaar op www.wulfila.be.

«ALPICO» (inc., ± riv. Seine) (> p. 48) : in uilla Alpico, (954-59) kop. m. 11e, Gand, G LT, 81 r°.

ANCHIN (p. 55) : v. J. Herbillon, Le nom de l'abbaye d'Anchin, Revue Bénédictine 85 (1975), pp. 176-178 : < *aquâ incinctum*.

ANDEL, DEN (p. 55) : twijfel bij de identificatie van 855 Andleda met Den Andel n.a.v. Halbertsma, Terpen tussen Vlie en Eems, p. 194; zie nu echter Lexicon, p. 67.

ANDENNE (p. 56) : + Andinensis, 1154, facs. Pirenne, Album dipl., p. 19.

ANGERS (p. 58) + Andecauis, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal 755, 6 v°.

ARCHE [Maillen : Na] (> p. 64) : étym. germ. **askja-*, de **aski-* «frêne».

ARCHE, FORÊT D' (p. 64) : étym. belge Artiom, dérivé de *artos* «ours», v. J. Herbillon, Le nom de la forêt d'Arche, Acad. R. de Belg., Bull. Cl. Lett. & Sc. Mor. & Pol., 5e sér., t. 62, 1976, pp. 100-108. Donc : «la forêt oursière».

AREM (verdwenen, onder Bakkum (Egmond)) (> p. 66) : Herem, 1083 vals 12e; zie ook Lexicon, pp. 69-70.

ARNOLDSWEILER (S. 69) : < «GINIZWILERE» (S. 405); + Villare, 888 (Tummers).

ARNSBERG (S. 69) : + Arensberch, 1122, Utrecht, Ug 37.

BAYEUX (p. 107) : + Baiogas, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

BECQUERELLE [Boiry-Becquerelle : Ar] (p. 113) : + Bekerel, 1187, éd. Gros brief, p.159.

BESANÇON (p. 132) : + Bisentionis (gén.), 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

BÉTHUNE (p. 134) : + Bethunia, 1217, G SB.

BIJLOKE [Sint-Amandsberg : Gt] (p. 143) : 2e helft 12e > begin 13e.

«AREA BLEKE» [Hengelo : Gl] (> p. 151) : area Bleke, 1200, Utrecht, Ar B 1.

BOESHOVEN (> p. 157) : < BUSHOVEN [Borgloon : Tg] (p. 210).

BOORNE (p. 164) : lees BOORN (rivier in Friesland, bespoelt Oldeboorn) : *Bordaa* is niet de Boorn, zie A. Russchen, New light on Dark-Age Frisia, p. 36; vgl. Lexicon, p. 94 s.v. Boorne.

BOULOGNE-SUR-MER (p. 172-73) : Bononia, 1e ?, v. Kornemann, Klio 9 (1909), p. 422-.

BOUWEL (p. 177) : > BUUL onder Olen (> p. 211).

BREDA (p. 185) : oudste vorm 1152 kop. 16e Godefridus de Brida. Voor de etymologie : P.C. Boeren, Opmerkingen over de naam Breda, Jaarb. Geschied- en Oudh. Kring van Stad en Land van Breda «De Oranjeboom», 14 (1961), pp. 158-170 : zoals de naam Bree; vgl. Lexicon, 97.

BRETEUIL (p. 188) : + Bretulium, m. 11e, miracula s. Autberti, Ca 864, 171 v°.

BREUST [Eisden : Lb] (p. 188) : + Brueste, 965 (Naamkunde 4, 1972, p. 112); vgl. Lexicon, p. 99, met de vorm Brusti.

BROEKOM [Sint-Pieters-Leeuw : Br] (p. 191) : lees BRUKOM (> p. 196).

BRUKOM (> p. 196) : < BROEKOM [Sint-Pieters-Leeuw : Br] (p. 191).

BRUGGE (p. 195) : + Bruzzias, a castro Bruzziensi, ± 945 kop. ± 1117 kop. begin 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, ed. Huyghebaert, pp. 47 en 49.

BUISCHEURE (p. 203) : PN Boid uit Bald-wini.

BUSHOVEN [Borgloon : Tg] (p. 210) : lees BOESHOVEN (> p. 157).

BUUL [Olen : Tu] (> p. 211) : Bolo, (995-1010) kop. midden 12e, U B 43, 25 r°, zie Helsen, Gehuchtnamen.

«CALETI» (p. 213) : + in pago Caletensi, ± 868 cop. 10e, mir. s. Wandregisili, O 764, 32 v°.

«CANNANEFATES» (p. 217-18) : + CIVIS CANNAN*efas*, 2e derde 1e, Keulen, Galsterer, p. 267.

«CANSERI» (inc., ± Lens) (> p. 218) : Canseri, 1187, éd. Gros brief, p. 163.

«CENTULA» = Saint-Riquier (p. 226) : + Centula, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

CHÂLONS-SUR-MARNE (p. 227) : + Cadalonensis, (839-48) cop. 1e m. 11e, Werden, vita s. Liudgeri, Le W 15 v°.

CHAUMONT-GISTOUX (p. 230) : prob. + Calmo*n*t, (1196), Hg V.

CHAUMONT-PORCIEN (p. 230) : + Chaumond, 1187, éd. Gros brief, p. 172.

CHUR : H (S. 235) : + Coera, 762 Kop. Ende 8., Konz. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

«CLENKEMUR» (inc. ± Lille) (p. 236) : = Clenquemeure [Radinghem : Li]?

COBURG : Ofra (> S. 237) : Koburk, 1057, Köln, D Br 4 falsch 12.

CONDROZ (p. 241) : + in pago Condustinse (sic), 866, facs. BCRH CXXVI 134.

CORBIE (p. 243) : + Corbeia, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. Pal. 755, 6 v°; Corbeię (gén.), 1170, G SB; Corbia, 1187, éd. Gros brief, pp. 151, 178, 183.

«CORBRIOLUM» (p. 243) : = (rivière à Liessies) «CORBION» (p. 243).

DESTELBERGEN (pp. 264-65) : 2e helft 12e > begin 13e.

DEUTZ (S. 266) : + IVXTA DIVITIA, 4. J., Köln, Galsterer, S. 205; Tuicii (Gen.) (1056-75), K Dz 5.

DIEBACH (S. 267-68) : wird OBERDIEBACH (> s. 753).

DISTELRATH (S. 274) : Dihtelrode, lies Diztelrode.

DORDRECHT (p. 280) : + Dùrthric, 1198, graf. kans. Holl., Ar foto.

DREMT (p. 285) : Thrimethe, boven de *i* staat een *e*.

«DRIVLIT» (tussen Sint-Winoksbergen en Aartrijke) (> p. 287) : ad alveum sermone rustico cognomine Drivlit quod nos latine trinum fluentum dicere possumus, ± 945 kop. ± 1117 kop. begin 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, ed. Huyghebaert, p. 44.

DRONGEN (p. 287) : + monasterio Truncinensi (abl.), ± 945 kop. ± 1117 begin 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, ed. Huyghebaert, p. 50; Trunciniensis, 1222, G SB.

EBERSMÜNSTER [Sélestat, dép. Bas-Rhin] (> S. 297) : coenobii Sancti Apri (gén.), 954 (faux), éd. DB, p. 227.

EICHSTÄTT (S. 306) : + de monasterio Achistadi, 762 Kop. Ende 8., Konz. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

EISDEN (p. 308) : < «ESPEDE» (p. 334-35) en ook «HASPRE» (p. 454), wat samen als etymologie suggereert : *asparithja, vgl. Asperden.

EITEREN (p. 308) : vgl. IE *oidros* 'zwellend», Krahe, Festschrift Bach, p. 192.

ELTEN (p. 314) : wsch. + Altis (1142-45) kop. 1211, Ar B 3.

EMMERICH (S. 317) : + Embricensis (1164-69), Hg N I 2007.

«EPATIACUM» (pp. 322-23) : was Oudenburg, vgl. J. Mertens en L. Van Impe, Het Laat-Romeins grafveld van Oudenburg, Brussel, 1971.

ÉPAUX (p. 323) : Espaerias n'est pas Épaux, mais ÉPAYELLES, v. Lambert, Oise, p. 175.

ÉPAYELLES (> p. 323) : Espaerias, 1138, P P 291/12.

«ESCLOPEGAT» (p. 333) : cf. ± 900 Trier *houitslop* 'Hauptgatt'; 1352 Koblenz in viculo sive angulo dicto Slof, W. Jungandreas, Leuvense Bijdragen 61 (1972), p. 223.

«ESPEDE» (pp. 334-35) : > EISDEN (> p. 308).

ETTEN : Nb (p. 342) : wordt ETTEN [Gendringen : Gl].

EUSKIRCHEN (S. 342) : + 870 Augstchirche, Naamkunde 4 (1972), S. 113.

ÉVREUX (dép. Eure) (> p. 344) : Eboracas, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

FERLINGHEM [Brêmes : Om] (> p. 353) : prob. + Frilingim, 969 cop. m. 11e, G LT, éd. Fayen, 80.

FONTEVRAULT-L'ABBAYE (dép. Maine-et-Loire) (> p. 368) : de Fonte Everaldi, 1187, éd. Gros brief, p. 184.

FRIESLAND (p. 380) : + FRISIA, 7e-8e, éd. Prou, Monn. mérov., p. 615; Fresia, ± 800, ed. A. Verhulst, Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800; in comitatu Frisie uocato, (985), ed. DB, p. 371; Frisię (gen.), 1198, U SM 1947.

FRIEZEN (p. 380) : + de Frisonibus, Egmond, 1162, Hg B 62.

«GANUENTA», heiligdom bij Colijnsplaat (> p. 387) : GANVENT[.], eind 2e-1e h. 3e, zie J.E. Bogaers en M. Gysseling, Nehalennia, Gimio en Ganuenta, Naamkunde 4 (1972), pp. 231-240.

GARD, LE, te Wazemmes [Lille : Li] (> p. 387) : prob. = ex Gard, 1187, Ieper, éd. Gros brief, p. 387.

GAVERE (p. 389) : + Gaura, 1220, G SB.

GEEST, TER [Deerlijk : Kt en Harelbeke : Kt] (> p. 390) : Gest, 1187, ed. Gros brief, p. 171.

GELDERLAND (p. 392) : + Gelrię (gen.), 1190, Zu S 3.

s.v. GEMINNE (p. 394) : Geminis, 888, 930 > GEMMENICH (p. 394), also mit einer rom. und germ. Form nebeneinander.

GERAARDSBERGEN (p. 397-398) : + de gh*er*audimo*n*te, 1218, G SB.

«GINIZWILERE» (S. 405) : > ARNOLDSWEILER (S. 69).

«GOKESTADA» (onb. in Vlaanderen) (> p. 412) : Gokestada, 1187, ed. Gros brief, p. 170.

«GOSELANT» (p. 416) : + terra anserum, 1187, éd. Gros brief, p. 141.

GUINES (p. 429) : + Gisenne, (1205-24), Gent, G SB.

HAIE, LA [Loos : Li] (p. 436) : + Haia, 1187, éd. Gros brief, pp. 167, 168.

«HAISMEDIS» (inc., dans le pagus Talou, au sud-ouest de la Bresle) (> p. 437) : ± 868 cop. 10e, Fontenelle, mir. S. Wandregisili, O 764, 46 r°.

«HASPRE» (p. 454) : > EISDEN (p. 308).

«HASELDUNC» (onb., ± Tienen-Sint-Truiden) (p. 453) : > HAZELDONK (p. 460).

HAZELDONK [Schaffen : Lv] (> p. 460) : haseldunc, 1108, zie Claes, HCT&D 68 (1996), p. 43.

HEIMBACH = OBERHEIMBACH und NIEDERHEIMBACH (S. 466) : + Hengebach, 12. J., Köln, K SMg 3.

«HELDUN» (p. 468) : = HELDEN (p. 468) (Tummers).

«HELENA» (p. 469) : prob. > LIANE (p. 612).

«HEMBERT» (onb., in het hertogdom Brabant?) (> p. 472) : dominus Godefridus de Hemb*er*t, 1200, Utrecht, Hg W 503.

«HEREM» (p. 479) : > AREM (p. 66).

HEREWAARDEN (p. 480) : m.b.t. Germ. *harja-* 'leger' : Herewaarden was een fiscus.

HERLEGEM [Oostakker : Gt] (p. 481) : 2e helft 12e > begin 13e.

HESBAYE (p. 488) : + in pago Hasbaniense, 866, facs. BCRH CXXVI 134.

«HESINGI» [± Weener : Au] (> S. 489) : Hesingi, Anf. 11. J., Werden, D W IX a 1 b, 5 v°.

HESSEN (S. 490) : + Hassi, (839-48) Kop. 1. H. 11. J., Werden, vita s. Liudgeri, Le W 22 v°.

HEUGEM (p. 491) : + Hoin, 1155 cop. 13e, I Lc n° 45 (< p. 508 s.v. Hongen); zei ook Lexicon, p. 178.

HEZEWIJK [Noorderwijk : Tu] (p. 494) : wordt HEZEWIJK [Olen : Tu], zie Helsen, Gehuchtnamen.

HIERN (p. 494) : 993 > 996.

s.v. HONGEN (p. 508) : Hoin > HEUGEM (p. 491).

HOUTEL [Rijkevorsel : Tu] (p. 517) : wordt HOUTEL [Hoogstraten : Tu], zie Helsen, Gehuchtnamen.

HUY (p. 528) : + Hogio (abl.), 866, facs. BCRH CXXVI 134.

«HWATARAS HWERVIA» (unb. ± Weener : Au) (S. 529) : wird «HWATARAS HWERVIA» (im Dollart, nl. Dolla(a)rd, untergegangen bei Überflutungen), 1475 Siweteswere.

IJNEN (p. 532) : 993 > 996.

IJSEL, Gelderse (p. 532) : + Isle (gen.), 1107, Zu K.

ILLIKHOVEN [Born : Lb] (> p. 533) : Eilenchoven, 1118 (Tummers, Veldeke n° 183).

INDEN (p. 534) : + Inda*m* (acc.), 866, facs. BCRH CXXVI 134.

ISSOUDUN (dép. Indre-et-Loire) (> p. 537) : Isoudun, 1187, éd. Gros brief, 162.

JUMIÈGES : Rouen, dép. Seine-et-Marne (> p. 545) : de Gemedico, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

KAISERSLAUTERN (S. 548) : + uilla Lutera, M. 10. J., Köln, K HUA 2.

KAISERSWERTH (S. 548) : + Werdensis, 1213, Hg B 54.

KERKEN, TER [Wingene : Ti ?] (> p. 559) : Kerca, 1187, ed. Gros brief, p. 177.

s.v. KESSEL : Lb (p. 560) : 950 in loco Cassallo > KESSEL [Rotem : Tg].

KESSEL [Rotem : Tg] (> p. 560) : in loco Cassallo, Cassalo 950 vals 10e, ed. DB, p. 369, 370, zie J. Baerten, RBPH, 1961, p. 1145.

KLUIZEN, TER [priorij te Sint-Gillis-Waas : Sn] (p. 566) : + Inclusa, 1187, ed. Gros brief, p. 146.

KONSTANZ (S. 571) : + Constantia, 762 Kop. E. 8. J., Konz. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

KONTICH (p. 571) : castrum nomine Condacum, 10e of 11e kop. 11e, vita s. Reineldis : de monnik te Lobbes, die de vita Reineldis verzonnen heeft, heeft ongetwijfeld aan Kontich gedacht, waarvan de kerk toebehoorde aan Lobbes. Kontich ligt evenwel niet aan de Schelde. Het is daarom waarschijnlijk dat in een vroegere, door de monnik gebruikte tekst, stond : Condacum = Condé, dat aan de Schelde lag en waar een castrum was.

KORSEN [Delft : Zh] (p. 573) : Corscan, 9e kop. 10e kop. eind 11e, ed. DB, p. 338; zie m.b.t. de lokalisering Lexicon, p. 211 : niet de Korssloot in Delft.

KORTRIJK (p. 574) : + Curtracensis, (1189-90), (1195-1202), G SB; actum Cortraci, 1199, Gs; Curtrai, 1217, G SB.

«CUNDEZE» (unb. im Maifeld) (S. 581) : wird «CUNDEZE» [Künzerhof, Mertloch : Kb ?].

LANGERAK : Zh (p. 593) : wordt LANGERAK (polder, ten ZW van Brakel, Gelderland); zie ook Lexicon, p. 218.

«LANGONHA» (S. 594) : wird LOGUMER VORWERK (S. 628).

LAON (p. 595) : + Laudumo, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

LAREN [Duiven : Gl ?] (> p. 596) : Laren, (1142-45) kop. 1211, Ar B 3.

«LAUDARDIACA» (p. 597) : lire «LAUDARDIACA VILLA» (inc. dans le nord de France) : Laudardiaca uilla (2 x), v. Corrigenda, p. 1405.

LEEUWENSVELD [Brakel : Gl] (> p. 602) : Loffna, 788-89 kop. ± 1222, Go I 71, 80 r°, < s.v. Leuven [Duiven : Gl].

LEIGNON (p. 604) : 3e quart, lire 3e déc.

LEUVEN (p. 610-11) : + Louaniensis, 1110, Vorst, X E 7013/5.

LEUVEN [Duiven : Gl] (p. 611) : zie nu Lexicon, p. 225, met twee afzonderlijke lemma's. D.P. Blok, Teisterbant, p. 11 wijst voor 788-89 Loffna op Lovensveld, de vroegere naam van het huidige Leeuwensveld [Brakel : Gl].

LIANE (p. 612) : prob. + uicum Helenam flumenque simul, 458 cop. 10e-, Sidonius Apollinaris, carm. V (< p. 469).

S.V. LILLE, SINT-HUIBRECHTS- : : Mk (p. 618) : Leuetlaus, 712 > LINDEL [Overpelt : Mk].

LINDEL [Overpelt : Mk] (> p. 620) : Leuetlaus (lees : Lendlaus), 712 kop. 1191, Go I 71, 36 r° (Gysseling; Tummers) < s.v. LILLE.

LIMBOURG = nl. Limburg (pp. 618-19) : + Lemburg, 1204, U B 414.

«LISTRIGAWI» (de Gentgouw) (p. 624) : + Listrogaugium, ± 945 kop. ± 1117 begin 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, ed. Huyghebaert, p. 52.

LOBBES (p. 626-27) : + Laubicis (gén.), 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°; Laubiensis, Lobiensis, 1154, facs. Pirenne, Album dipl., p. 19.

LOËL (p. 627) : wordt LOOL.

LOGUMER VORWERK : Au (> S. 628) : < «LANGONHA» (S. 594).

LOTHARINGEN (p. 636) : + (die Bewohner von -) dux Lothariorum, 1087, Ed. DB, p. 386; Lutherorum lege, 1096, Munsterbilzen, ed. DB, p. 376 – Lotharingię (Gen.), 1101, Tournai, Bd.

«LUCRETIUM» (unb.) (> S. 639) : EX VICO LVCR[E]TIO, 2.-3. J., Köln, Galsterer, S. 158.

MAGDEBURG (S. 648) : + Magdeb*urc*, 1193, G SB.

MAINZ (S. 650-51) : + Mogontia, 1094, Utrecht, Ed. DB, p. 345.

MARAIS, LE [Loos : Li] : (> p. 659) Maresc, 1187, éd. Gros brief, p. 167.

MARIAKERKE (p. 663) : + (1203-18), G SB.

«MARSACI» (S. 667) : + CIVES MARSACVS, 2. H. 1. J., Köln, Galsterer, S. 245.

MARTERS (pp. 668-69) : Martras is niet Prinsenhage, zie Leenders, Naamkunde 14 (1982), 220-230; zie ook Lexicon, p. 243, met de suggestie Kerkdriel (Gelderland).

MASAU (pp. 669-70) : + Mosao, 633-58, MGH Epp. III 209.

MEAUX (p. 647) : + Meldis (gén.), 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

MEERKATZENBACH (S. 678) : wird MEERKATZ.

MÉHAIGNE (p. 678-79) : + Machania, 866, facs. BCRH 134.

MELSBROEK (p. 683) : Meltbruc, 1154, G SB wordt Meltbrúc.

MESCH (p. 691) : 1253 Mesche, 1291 Meschau, Waalse uitspr. Mèhawe (Tummers); zie ook Lexicon, p. 251 s.v. Mes.

METZ (p. 694) : + ciui*tatis* Mettis (gén.), 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

MÉZIÈRES-SUR-OISE (p. 696) : + Maceries, 11e cop. 11e, vita s. Humberti, Ca 864, 142 v°.

MIDDELLAND, bij Bommenee [Zonnemere : Zl] (p. 697) : wordt MIDDELLAND [Oostvoorne : Zl], zie de Jong, Med. Ver. Na., 1960, p. 38.

MORTSEL : An (p. 717) : + Mortensele, 1159, Tl 9; 1186, Tl 36.

MORTSEL [Tongerlo : Tu] (p. 717) : wordt [Mortsel : An]. Mortsel [Tongerlo] lijkt niet te bestaan.

MOUCHINBOIS [Mouchin : Li ?] (p. 719) : > MUCEMBUS (p. 721).

MUCEMBUS [Sequedin : Li] (> p. 721) : Muscenbusc, 1187, Mzc II 252/2.

MUNTE (p. 725) : + Monta, 1187, ed. Gros brief, pp. 143, 144.

NASSAU (p. 729) : + Nassowe, 1193, G SB.

NEERPELT (p. 732) : > OVERPELT (p. 703).

«NERVII» (pp. 733-34) : + CIVES NERVIVS, 2e-3e, Galsterer, p. 307.

NETTERDEN (p. 734) : Netterthe, boven de eerste *e* een *i*.

«NEUNA» (inc., ± Calais) (> p. 736) : alveum quem dicunt Neunam (acc.), ± 945 cop. ± 1117 cop. com. 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, ed. Huyghebaert, p. 42.

NEVELE (p. 738) : + Niuela, 1122, G SB.

NIEPPE = nl. Niepkerke (p. 740) : v. NIEPPE, château et forêt de.

NIEPPE, château de [Morbecque : Du] (> p. 740) : Nepis, 1187, L B 4315/146646.

NIEPPE, forêt de (entre Morbecque et Merville) (> p. 740) : in foresto quod dicitur Nipa, 1176, G SBP 22.

«NIGROPULLO» (p. 742) : zie B.H. Stolte, Nog eens Nigropullo, Taal en Tongval 21(1969), 224-227.

NIJMEGEN (p. 742) : er zouden munten uit de 6e eeuw zijn met legende Niumago, zie A.N. Zadoks-Josephus Jitta, Numaga VIII (1961), pp. 101-105.

NIVELLES = nl. Nijvel (p. 743) : prob. + Niuiella, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

NOGENT [Coucy] (p. 745) : + Noniant, 1170, Saint-Quentin, G SB.

NOORDSCHOTE (p. 746) : + Scoten, 1187, ed. Gros brief, p. 185 (noot : Schote = Noordschote en Zuidschote).

NOORMANNEN (volk) (> p. 747) : gens Nordmannorum, 980, Liège, éd. DB, p. 238; Nordmanni, (1019-30), Gent, ed. DB, p. 247.

NOYON (p. 751) : + Nouionis (gén), 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°; Nouiomensi, 1080, Gent, G SB.

OBERDIEBACH (S. 753) : < DIEBACH (S. 267-68).

OHEY (p. 759) : + Olhagias, 866, facs. BCRH, p. 134.

«OHTUMOLUM?» (unb.) (> S. 759) : IN OH TVMOLO ... NONO IDVS OHTVBERES, 6.-7. J., Köln, Galsterer, S. 494.

OLFENE [Melle : Gt] (p. 761) : < OLSENE [Melle : Gt].

OLSENE [Melle : Gt] (p. 762) : moet zijn : OLFENE [Melle : Gt] (p. 761).

OOSTERZELE (p. 766) : + Ostersalis, ± 800, ed. A. Verhulst, Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800.

OSSEL [Kontich of Wilrijk : An] (p. 773) : wordt OSSELE [Kontich].

OVERPELT : Mk (> p. 783) : < NEERPELT (p. 732), alle vormen.

OYE-PLAGE (p. 783) : + villam vocabulo Ogiam (acc.), ± 945 kop. ± 1117 cop. com. 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, éd. Huyghebaert, p. 46.

PALLAAR [Vorselaar : Tu] (> p. 785) : P*er*lar, 1203, Tl 48, zie Helsen, Gehuchtnamen.

PAVEIEN [Kuilenburg : Gl] (p. 788) : ontleend aan de Italiaanse stadsnaam Pavia, zie Blok, Teisterbant, p. 20.

«PERLAR» (p. 791) : > PALLAAR (p. 785).

POLEN (land) (> p. 802) : Bolemiae (gen.), 1051, D Br 2 a; Polemiae (gen.), 1051, D Br 2b; Poleniae (gen.), K HUA 5 f; Poloniae (gen.), 1051, K HUA 5 e (alles vals).

QUENTOWIC (p. 815) : = Vitzmaretz entre Étaples et Montreuil, v. P. Leman, Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1980-81, pp. 285-87.

REBAIS [Meaux : Mx] (> p. 827) : de Rasbacis, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

REKELINGBRUG [Bachte-Maria-Leerne : Gt] (p. 832) : ad pontem Reckelin (en niet Reckelini), 1199, Gs.

REKKEM (p. 832) : + Reckeham, 1173 kop. 13e, cartularium van Condé, Bibl. Nat. ms. lat. 9917, 96 r°. Rekkem ligt in de bocht van een beek (-ham).

RIBEMONT (p. 841) : + Ripelmond, 1187, Brugge, éd. Gros brief, p. 178.

RIJN (p. 844) : + Hreni (gen.), 855 kop. begin 10e, Werden, D W IX a 1 a, 3 v°.

RIVELD [Steenvoorde : Du] (> p. 848) : Rinvels, 1187, ed. Gros brief, p. 167.

«ROCHA» (inc., ± rég. de Walcourt : Ph ?) (> p. 849) : (Alberto de) Rocha, 1e m. 12e, Walcourt, N Wc.

ROERMOND (p. 853) : zie J.E. Bogaers, Ruraemundensia, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 12 (1962), 57-86.

ROOSBROEK [Sint-Amandsberg : Gt] (p. 860) : 2e helft 12e > begin 13e.

SACHSEN (das Land der Sachsen) (p. 877) : + Saxonia, 798 Kop. Anf. 10. J., Le W 38 r°; in pago Saxonię, 1041, K Dz 4.

SAINT-QUENTIN (p. 882) : + apud Sanctum Quintinum, 1170, G SB.

SALZGASSE [Köln : Kö] (p. 886) : de Saltgaszen, 1178, Köln, Gs.

«SAVULONIR MONTEM» (inc., rég. de la Helpe) (> p. 891) : a Sauulon[i]r monte, 995, Aix-la-Chapelle, L G C.

«SAXOBACIUM» (inc., en Belgica Prima) (> p. 892) : SAXOBACIO (abl.), 7e-8e, éd. Prou, Monn. mérov., 1015.

«SCEPPELE» (p. 893) : > SNEPPEL (p. 922).

SCHELLEBELLE (p. 895) : + Bella uicum (acc.), (1019-30), ed. DB, p. 248.

SCHÖNFELD (p. 900) : + de Bello campo, 1164, Trier, N W.

SCHUREN, TER [Sint-Amandsberg : Gt] (p. 902) : 2e helft 12e > begin 13e.

SELLE (affluent de l'Escaut) (p. 907) : v. J. Herbillon, Du *Sabis* de César à la *Selles* de Froissart, RBPhH 55, 1977, 51-55.

SINT-WINOKSBERGEN (p. 919) : + castrum quod dicunt Bergam, ± 945 kop. ± 1117 cop. com. 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, éd. Huyghebaert, p. 43.

SINZIG (p. 919) : + 1193 Sinceke, 1193, G SB.

«SIVUKESHEM» (p. 920) (p. 920) : > SJUKSUM (p. 921).

SJUKSUM [Loppersum : Gr] (> p. 921) : Siuokanashem, 1e helft 11e, D W IX a 1 b, 14 r°; Siuukeshem, eind 11e, ib. 21 r°; zie ook Lexicon, p. 325 s.v. Siuxum.

SNEPPEL [Loenhout] (> p. 922) : Sceppele, 1161, Av SM 7; Sneppele, 1179, bulle, Av SM 9, zie Helsen, Gehuchtnamen.

SOISSONNAIS (région de Soissons) (p. 923) : + de pago Suesorum, ± 868 cop. 10e, Fontenelle, mir. S. Wandregisili, O 764, 47 v°.

SOISSONS (pp. 923-24) : + Suaseonis, 762 cop. fin 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°

SOMBEKE [Boechout : An] (p. 925) : > SUMBEKE (p. 947) .

SÜLZ [Köln : Kö] (p. 947) : aus *Sulpiciacum* 'zu (lat.) Sulpicius gehörig», cf. W. Kaspers, Die Palatalisierung des lateinischen *c* in rheinischen keltogermanischen Ortsnamen, Beiträge zur Namenforschung, 12 (1961), 156-64.

SUMBEKE [Wommelgem : An] : (> p. 947) Sumphbeka, 1223, G SB (+ verklaring), zie Helsen, Gehuchtnamen.

s.v. TEILINGE (p. 953) : Teilen, 1143 > s.v. TIEL (p. 965).

TESTERBANT (p. 957) : 993 > 996.

TIEL (p. 965) : + Teilen, 1143, vals eind 12e ?, Hg B 61.

TIENEN (p. 966) : + Thuinas, (872) falsum kop. 12e, Bibl. Nat. Par., L 1024.

TONGEREN (pp. 970-71) : + Tungris, 762 kop. eind 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°; Tungrunsis, 826, I L.

TRECHIRGAU (S. 975) : Kuhn, Bespr. Kaufmann, Gen. Ortsn., S. 59 : kelt. Volk Tricorii.

«TREVERI» (S. 976-77) : + TREVERO (Dat.), M. 1. J., Galsterer, S. 311; CIVI TREVERO (Dat.), ± 100, Galsterer, S. 250

«UKELE» (p. 985) : 993 > 996.

«USME» (S. 989) : (jetzt Kastel : Tr) > (jetzt Freudenburg : Tr].

VELAU [Neviges : Dd] (S. 1000) : viell. + In Uelum, Anf. 10. J., Werden, Ed. Blok, S. 215.

VERDUN (p. 1004) : + Uu^{i}rdunis (gén.), 762 kop. eind 8e, conc. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

VERMAND (p. 1005) : + CIVI VIROMANDVO (dat.), 1e, Galsterer, p. 312.

VILLE-EN-HESBAYE : Wa (> p. 1012) : Uilla, 886, facs. BCRH CXXVI 134.

VINDERHOUTE (pp. 1015-16) : + Vindroite, (1203-18), G SB.

VOORNE (eiland in Holland) (p. 1025) : + Vorne, 1196, U SM 1012; Voren, 1216, graf. kans. Holl., Ar foto.

«WALTHEIM» (pp. 1040-41) : (onb., bij Dokkum : Fr) > bij Dokkum [Dantumadeel : Fr]; zie ook Lexicon, p. 383.

«WARACHTE» (onb., arr. Verviers ?) (p. 1043) : zou volgens Tummers Maasbracht : Lb zijn.

WARMOND (p. 1046) : lag niet aan een waterloop, wel op een geestrug; vgl. Lexicon, p. 385.

WÉ : Sd (p. 1053) : > WÉ [Carignan : Sd].

WEISSE (Nebenfluss der Gera bei Arnstadt) (> S. 1057) : super fluuio Huitteo, 704 Kop. 1191, Go I 71, 32 r°; super fluuio Witheo, 726 Kop. ± 1222, Go I 71, 82 r°, s. Schwarz, Nordostbayern, S. 179.

«WERETHAM» (inc., ± Calais ?) (> p. 1061) : secus mare ... villam quam dicunt Weretham (acc.), ± 945 cop. ± 1117 cop. com. 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, éd. Huyghebaert, p. 39.

«WIA» (p. 1070) : > Wije [Echtelt : Gl] (p. 1075).

WIJE [Echtelt : Gl] (> p. 1075) : UUia, 850 kop. 10e kop. eind 11e, ed. DB, p. 322 (+ verklaring); zie ook Lexicon, 409.

«WICHI MONZIAGA» (inc., ± region de Verdun, sur la Crusne) (> p. 1071) : UUichi monziaga, 634 cop. 10^{e}, Kb 1 A 1.

WIJNGAARD [Brugge : Bg] : (p. 1076) : + uinea, 1187, ed. Gros brief, p. 172.

WILTEBURG [Utrecht : Ut] (p. 1079) : niet Utrecht, maar Vechten; vgl. Lexicon; pp. 401-02 : Wiltenburg, wsch. eerst dubbelnaam van Utrecht, later 2 km ten W van Bunnik (Utrecht).

WINGENE (p. 1080) : + Wingine, 1122, G SB.

«WONESBERCH» (inc., entre Boulogne et Calais) (> p. 1089) : mons quem dicunt Wonesberch, ± 945 cop. ± 1117 cop. com. 13e, sermo de adventu ss. Wandregisili, éd. Huyghebaert, p. 39

WÜRZBURG (S. 1093-94) : + UUirziaburgo, 762 Kop. Ende 8. J., Konz. Attigny, Vat. pal. 755, 6 v°.

ZANDE, TE (Destelbergen : Gt] (p. 1098) : 2e helft 12e > begin 13e.

ZEITZ (S. 1100) : + Cicensis, 1072, D Kw 7.

ZWIJNLANDE (onb., frequent in Vlaanderen, vgl. De Flou XVIII 874-882) (> p. 1108) : terra porcorum, 1187, ed. Gros brief, pp. 146, 176, 187.

ZYFFLICH (S. 1109) : + Seflickensis, 1178, Köln, Gs.

2. Door M. Gysseling geannoteerde Dittmaier 1961 (en Hubschmid 1963)

S.V. ALGESHEIM, GAU- (S. 46) : *Alingesheim* bezieht sich auf ALSHOF [Frixheim-Anstel : Dd] (> S. 49).

BACHERENDORP (S. 92) : ist BANDORF [Oberwinter : Kb] (> S. 98).

BERCHEIM (S. 122) : ist BERK : Aa 1075 *Bercheim* (> S. 126).

BORLER (S. 166) : Borler/Bauler noch zu untersuchen.

«BRANTISMA» (S. 182) : ist FRANZENHEIM : Trier (> S. 374).

«BREITBAH» (S. 187) : Bach wonach WALDBREITBACH : Kb (> S. 1036) genannt ist.

BRODENBACH (S. 190) : *Brodenheim* ist wohl nicht Brodenbach : Ident. unbekannt ? (> S. 190).

«BRUA» (S. 193) : ist Brey : Kb (S. 188).

BUSCHDORF (S. 209) : Der Beleg BERLESDORP, Ident. unbekannt (> S. 127), gehört nicht zu Buschdorf.

«CENTARBERS» (S. 226) : ist TARFORST [Trier] (> S. 951).

«ESSINGOVA» (S. 337) : ist vielleicht HESSEKOVEN [Heimerzheim : Kö] (> S. 490).

s.v. FREIMERSDORF (S. 375) : der Beleg 1197 *Vrimersdorp* bezieht sich auf FRIMERSDORF [Bornheim : Kö] (> S. 380).

s.v. GIMMIGEN (S. 405) : alle Belege : unb., ± Ahrweiler. Zu Gimmigen gehört der Beleg 922 *in monte Gimecho*, im TW unter GYMNICH (S. 423).

GODORF [Rondorf : Kö] (S. 411) : wird GODORF [Berzdorf : Kö].

«HOHINGESDORP» (S. 502) : könnte ÜSDORF [Lövenich : Kö] (> S. 988) sein.

s.v. HÜLM (S. 522) : *Hullethe* gehört nicht hierher; also : Ident. unbekannt (> S. 522).

«HYLICHENHEIM» (S. 529) : ist EULGEM : Kb (> S. 342).

«INGERMARESTHORP» (S. 535) : ist GIMMERSDORF (S. 405).

«CALDENHOVEN» (S. 549) : ist KALDENHOVEN [Grieth : Dd] (> S. 549).

«CANELE» (S. 552) : s. Jungandreas s.v. Kandel und Kindel.

KATZBACH (S. 556) : gehört zu KASBACH (S. 554).

«MELCWILRE» (S. 681) : ist MARIAWEILER : Aa (> S. 663).

«MERLESHEIM» (S. 689) : ist Mersheim [Gladbach : Aa] (> S. 690).

«NENTRODE» [Ahrweiler : Kb] : (S. 733).

OEYNHAUSEN, BAD (S. 758) : ist OEYNHAUSEN.

«RUODESTHORP» (S. 873) : ist ROISDORF [Holzheim : Dd] (> S. 855).

SCHERFHAUSEN (S. 896) : ist SCHELSEN [Rheydt : Dd] (> S. 996).

De overige commentaren en voorstellen van deze recensenten werden door M. Gysseling niet geaccepteerd. Daarover tekende hij aan : «Wat nog dient nagegaan, is doorgaans onwaarschijnlijk. Veel identificaties van Dittmaier zijn onmogelijk : hij gaat op de klank af, zonder rekening te houden met de context».

Helemaal onmogelijk voor M. Gysseling waren Dittmaiers suggesties voor Adendorf, «Alteleye», Amplier, Arenbögel, Armentières, Arrenbach, «Ascwerid», Bauchem, Bilk, «Blitgeresuuilere», Bocklemünd, Boelare, «Brakethe», «Cincelnhart», «Cincholtren», «Fladresheim», «Gisfridinghovun», «Hamirstorp», Hazeler, Heerdt, Hersel, Herwen, Hetterscheid, Hohenfels, Huclier, Kestelun (zie ook hieronder), Lenkeler, Ochtendung (zie ook hieronder), Oedekoven, «Odincthorpa», «Owilre», «Sadewilre», Schmerlick, Varsenare en «Wizonstein». Deze lemma's in de eerste reeks aanvullingen (Van Loon 2008) moeten dus worden aangepast.

3. M. Gysselings brief (blijkbaar aan G. De Smet) m.b.t. Kaufmann 1961

In dit fragment van een brief, geschreven op Expo '58-papier en dateerbaar in of kort vóór 1962, leest men onder meer :

«Der Druck ist nicht raumsparend», b.v. drie kolommen vermeldingen voor Brabant. Maar op p.5 verwijt Kaufmann mij te grote beknoptheid : ik zou geen «nackte Namensformen» mogen geven, doch telkens een hele zinsnede waarin de naam voorkomt. Indien ik dat deed, dan zou het woordenboek enkele keren zo groot uitgevallen zijn als het nu is, en de druk zo duur geworden zijn dat het niet meer te financieren was. Ik heb de context alleen gegeven waar die nuttig was, en mij voor naamvallen beperkt tot de toevoeging (gen.) enz.

Ik geef toe dat het woordenboek niet volmaakt is, en dat ik er veel meer jaren nog had aan moeten besteden. Doch daarvoor moest ik eerst geaggregeerde worden, en daarna moest het woordenboek ten spoedigste gedrukt worden. En waarom zou een niet-Duitser zijn handen moeten afhouden van Duitsland ? Ik

heb het Oudduits nodig om het Nederlands te kunnen begrijpen en situeren. De Duitsers zullen toch ook mijn gegevens over het Oudnederlands gebruiken. En waarom al die venijnige spot?»

M. Gysseling meende ten volle wat hij in deze verweerbrief schreef: vanaf 1961 regende het publicaties over het Oudnederlands en het Oudfries, mede op basis van antroponymisch materiaal. In 1961 verscheen ook het eerste deel van zijn onvolprezen en later herdrukte Oudnederlandse grammatica, in 1964 het tweede. In 1975 zag zijn studie «Hoofdlijnen in de evolutie van het Nederlandse vocalensysteem» het licht. In dit meesterlijke geschrift heeft hij het onder meer over de expansie van de Hoogduitse *â* naar Frankrijk en vandaar naar de Nederlanden. Natuurlijk mikte M. Gysseling met het materiaal uit zijn woordenboek veel verder.

In deze brief dient M. Gysseling H. Kaufmanns «Angriff» van antwoord voor de volgende namen.

BERNKASTEL: Tr (S. 130): «Ik hecht weinig waarde aan de vorm *Princastellum* bij de Anonymus van Ravenna, omdat de naamvormen in het enige bewaarde afschrift volkomen corrupt zijn».

BRUSCHIED: Kb (S. 198): «Ik zou nagelaten hebben te onderzoeken, welke 'Belege' op Bruschied betrekking hebben, en welke op Prosterath bei Trier bzw. bei Beuren. Het gaat hier echter om één enkele bezitting van Sankt-Maximin Trier, telkens terugkerend in oorkonden voor die abdij, en waarvan Ewig bewezen heeft dat het Bruschied is».

«CASTELLUN» (unb, ± Trier: Tr) (S. 555) en «KESTELUN» [Trarbach: Kb] (S. 561): «Kaufmann beweert dat ik niet weet dat het Kastellaun betreft. In het ene geval (mijn p. 561) gaat het echter om een bezitting van Echternach uit een onuitgegeven goederenlijst van die abdij op de Bibl. Nat. te Parijs, volgens de context in de buurt van Trarbach. In het andere geval (mijn p. 555) blijkt uit de context dat het om een plaats in de buurt van Trier moet gaan. Het komt toch dikwijls voor dat verschillende plaatsen dezelfde naam dragen. De 'Endbetonung' van Kastellaun zou bewijzen dat mijn etymologie uit het Ro-

maans verkeerd is. Juist wegens die eindbetoning stel ik deze namen uit de Moezelstreek, die vol Romaanse toponiemen zit, naast Fr. Châtillon».

OCHTENDUNG : Kb : 963 *Ofdemodinge* (S. 754-755) : «Het is mij onmogelijk in deze latijnse oorkonde te lezen *of demo dinge*».

RHEINBERG : Dd : «1003 (sic, niet 1106)» *Berke* (S. 839) : «Ik leid dit af van berk, boomnaam, te meer daar een onderwijzer van Rheinberg, met wie ik in de trein Duisburg-Xanten praatte, mij verzekerde dat er niet de minste bodemverheffing was. Kaufmann echter weet zeker, dat 'die Örtlichkeit für Birkenwuchs ungeeignet' is, dat er wel een bodemverheffing is en dat de etymologie Bergheim moet zijn».

ÜRSFELD : Kb 980 kop. *Udmodsard* (S. 988) : «'Unbegründete' identificering, totnogtoe gelijkgesteld met Urschmitt. Ewig heeft bewezen dat deze bezitting van Stavelot Ürsfeld is»

4. J. Herbillons briefwisseling

Zoals al opgemerkt, publiceerde J. Herbillon de meeste van zijn op steekkaart meegedeelde opmerkingen zelf, zie Legros & Herbillon 1961. M.b.t. die publicatie maakte M. Gysseling in een aantekening het volgende voorbehoud : 'Identificaties en etymologieën nog nagaan bij Herbillon in HKCT&D'. Dat geldt dus tevens voor wat hieronder volgt.

«BERNARDI SILVA» (p. 128) : est à réunir avec BOIS-SAINT-BERNARD (pp. 158-159).

CHANGE, LE (p. 227) : pourquoi hésiter sur l'identification ? La famille del (de la) Change est abondamment représentée à Liège au 14e s. De plus, il faudrait écrire La Change car le mot est fém. en w.

CHEPPY (p. 231) : 814 *Cispiaco palatio* est à corriger. L'identification est de Roland dans le Recueil chartes Stav.-Malm., I, p. 67, 1 et elle est fausse. Roland lui-même cite : 822 *Cispiacum in Ardna*. Le prototype de Cheppy est *Cappiaco. Il convient de corriger en : Cispiaco, inconnu en Ardenne.

«CLAELE» (p. 235) : j'ai noté : 1285 *à le Claièle* au Quesnoy, Cens et rentes Hainaut II, p. 143 [Le Quesnoy : Wasmes en Borinage ou Marcq ?].

«ERENVAL» (p. 326) : 1222 *in Marlanes et Erenual* sont repris à une charte de 1018 (de Henri II) (cop. 13e s.) *in Marlines et Erenual*; (cop. 18e s.) *in Morlmes et Crenual*, MGH, Dipl. Reg., III, p. 505, note : «In *Erenual* sind das erste *e* und *al* von moderner Hand überfahren».

«FLAMMIERMONT» (p. 359) : je rapprocherais «FRAMIERMONT» (p. 373).

GELMEN, GROOT- (p. 393) : la forme fr. est Grand-Jamine.

«HATHONIS MONS» (p. 455) : est HOTTOMONT, à Grand-Rosière 1380 Hatonmont, Bull. Comm. R. Hist. 126, 1956, p. 234.

«HAVIN» (p. 459) : (inc. en Hesbaye), ou (inc. en Hainaut), comme vous l'écrivez dans les *Wet. Tijd.* 17, 1957, p. 102) ?

HEERS (p. 463) : *Heire* du Vita Evermari peut aussi bien être Heur-le-Tiexhe ou Heure-le-Romain, beaucoup plus proches de Russon.

MIRANDEUIL (p. 700) : renvoyer à «MIREDOL» et vice-versa.

«MORCHEANS» (p. 713) : (charte du Val-Saint-Lambert) 1202 *Maurorum Campus* (emplacement de l'abbaye) est à Seraing-sur-Meuse; Cheans do Bu est à Ramet. N'y a-t-il pas une confusion à ce propos ? Voir «CHEANS DEL BU» à Chapelle-Saint-Lambert (p. 231), pour cette même charte du Val-Saint-Lambert.

NIVELLES-SUR-MEUSE (p. 743) : ± 1050 *Niuiola* n'est pas d'identification sûre. J'ai proposé Nivelles (Brab.) dans mon article sur Mir. S. Trudonis d'après un critère nouveau (mais non assuré), la rivalité entre monastères.

«NOWEROIT» (inc., prov. Liège) (p. 749) : c'est douteux, car il s'agit de vignes que les établissements religieux de Liège et de la région possédaient souvent en pays rhénan. *Noweroit* figure avant *Bubenhen*, Bubenheim [Binsfeld : Aa] (p. 199).

OUTREMONT [Warnant : Hu] (p. 781) : votre hésitation sur l'identification d'*Otroismont* doit provenir de ce que dans votre

esprit, *Outremont* représente : lat. *ultra montem*. Mais : c'est peu probable; la forme w. est *oûtrémont* et le nom est *Otrimont* en 1381.

«PLAINES AVESNES» (p. 798) : ne parait pas être proprement un toponyme, puisqu' *avesne* était nom commun, 'en plein(s) champ(s)'.

«POLEZ» (p. 802) : non proprement un toponyme, 'moulin Polet (nom de personne)'.

PONTISSE, LA (p. 805) : *La* est superflu (faute des dictionnaires).

PRÉ [Liège : Lg] (p. 808) : aujourd'hui «rue Chaussée-des-Prés».

«STOCOIS» (p. 940) : pourquoi le? Le contexte indique clairement qu'il s'agit d'Ans.

STOISY (p. 940) : pourquoi le? Stoisy est abondamment attesté à Nivelles.

«SUSLEWA» (p. 948) : ne peut-il être Op-Leeuw [Gors-op-Leeuw]? Cf. Sushers = Opheers.

THYS (p. 964) : il ne serait pas inutile d'ajouter la forme flamande moderne Til; et : *Til*, 1124 cop. 15e, Ie G IV 7, 47 v° : le G lire C.

VILLEROUX (p. 1012) : flam. Vreel.

WARLEGE (p. 1046) : [Opheers : Tg et Bergilers : Wa].

WONOUM (p. 1089) : il semble qu'un renvoi à WOWONIUM (p. 1092) serait utile.

5. De nota van R. Debrie (auteur van «Corpus des lieux-dits cadastraux de la Somme», Amiens, 1964) van 24.3.1963

«WASTINE» (inc., entre Abbeville et Buigny) (p. 1049) : n'est pas inconnu, mais attesté à Buigny-Saint-Maclou (Ab 59).

De rest zijn opmerkingen betreffende de Geografische Indices van dom Floribertus Rommel (pp. 1339-1404) :

Blangy-sous-Poix (Am 225) : doit être distingué de Blangy-Tronville (Am 125) (p. 1345).

Bresle (Am 26) : doit être distingué de Bresle (rivière) (p. 1347).

Cambron (Ab 89), Canchy (Ab 45), Chaulnes (Pé 143) et Gapennes (Ab 48) : sont suivis de pages, mais rien ne figure à cettes pages (pp. 1349, 1350 et 1358).

Hamel (Le) (Am 130) : n'est pas distingué des deux autres Hamel. On devrait avoir Hamel (Do), Hamel (Pé) et Hamel (Le) (Am 130) (p. 1361).

Herbécourt (Pe 86) : (et non Herbécort) (p. 1363).

Mametz (Om) : doit être distingué de Mametz (Pé) (p. 1373).

Saint-Sauveur (Am) : doit être distingué de Saint-Sauveur (At) (p. 1388).

6. De brief van D.P. Blok van 26.9.1962

(m.b.t. WAARDENBURG, p. 1031) «U noemt als oudste vorm van Waardenburg : 1108 Werden (Ob. Ytr. 280). Ik heb dit nagekeken, maar in het cartularium staat Werdere met het afkortingsteken niet voor *-n-* maar voor *-re*. De plaats heb ik opgevat als Waarder. In ieder geval heet Waardenburg steeds Hiern, totdat in 1265 Rodolf Cock de curtis Hiern ontvangt met de toestemming er een houten huis te bouwen. Dit huis werd kennelijk Waardenburg genoemd (een modenaam), want in 1280 noemt Rodolf zich Kock van Werdenberge». Zie nu Lexicon, p. 379 met de vorm 1108 *Werdere*.

Een enkele keer heb ik zelf een onjuiste lezing geconstateerd. Het gaat om een erg moeilijk geval waarbij men pas uitsluitsel heeft na uitvoerige studie van de hand van de scribent die omstreeks 1500 aan de slag was, inz. wat de grafische weergave van *o* en *u* betreft. Zelf helemaal onschuldig pleiten kan ik evenmin : ik heb in Van Durme 1986 (I, p. 251) dezelfde transcriptiefout

kwam heel wat belangwekkend archief van onder het stof; ook de bronuitgaven vermenigvuldigden zich. Zo kreeg ik nog onlangs vriendelijk door de auteur toegestuurd : Philippart 2005, met vormen van ± 1070 voor onder meer Anhée : Dn (*in Anheia*), Dhuy : Na (*ecclesiam Sancti Remigii in Duiis*) en Sorinnes : Dn (*in Sorina*).

Mogelijk moet ook de problematiek herbekeken worden of voortaan ook de 'enkel of vooral historisch belangwekkende' vormen in het nieuwe concept een plaats verdienen. In dat verband herinner ik mij levendig een discussie met M. Gysseling over het niet opnemen van de plaatsnamen uit de (door allerhande interferentie bedorven en dus zeker te emenderen) versies van de tekst van het Verdrag van Meersen van 870, ons overgeleverd in de Annales Bertiniani van Hinkmar, aartsbisschop van Reims (zie voor een bespreking van deze bron Van Durme 1988, pp. 72-73 : *Et haec est divisio ... abbatiam ... Merrebecchi, Ticlivinni,...* Meerbeke en Dikkelvenne).

Ten tweede zijn er de aanpassingen op het vlak van de etymologische glosseringen. Een voorkeursplaats verdienen M. Gysselings aanvullingen zelf. Zeer veel zit verspreid over zijn vele publicaties na 1960. Vaak herzag M. Gysseling zijn eigen opvattingen. Ik volsta met één voorbeeld, dat van de plaatsnaam Brakel. In het TW luidt het nog 'stereotiep' : germ. *brakō-* f. «varen» (vgl. Engels *bracken* 'varen') + *lauha-* n. «bosje op zandige hoogte». Vanaf 1978 klinkt het echter : 'hetzij bij Oudengels *bracu*, Engels *brake* 'struikgewas', hetzij bij Engels *bracken* «varen» (Naamkunde 10 (1978), p. 19).

Wat de verklaring van de namen betreft, hebben vele auteurs na 1960 gepoogd hun gelijk te halen. M.b.t. wat Dittmaier en Kaufmann meenden te kunnen aanbrengen, mocht hierboven al blijken dat het beslist niet integraal Gysselings goedkeuring wegdroeg. Wat Legros en Herbillon en nog anderen gesuggereerd hadden, zou hij nog nagaan. Zijn plotse overlijden verhinderde het evenwel.

Vaak hebben recensenten de neiging om in al hun ijver de klok terug te zetten. Zulks heb ik al eerder aangekaart bij de bespreking van de naam van de gemeente Stambruges 1138 kop.

15de eeuw *stainbrusia* (TW, 932), ten Z van Beloeil (Van Durme 1996, p. 128). Waarom zou de verklaring Diets 'steen-brug' niet voldoen (men vgl. Legros, HKCT&D 35 (1961), 329)? Of betekenen Molenbaix ten Z van Celles en Moulbaix ten Z van Aat, eveneens gelegen net buiten de oude taalgranszone stricto sensu, ook al niet meer Diets «molen-beek» en moet men hier Romaans 'molîni batchi (als leenwoord uit het Germ.)' glosseren? Bij een eventuele heruitgave past het dat de gebruiker, die niet steeds historisch taalkundig onderlegd is, i.p.v rookgordijnen alleen maar klaarheid voorgeschoteld krijgt. Deze nood is nog onlangs gebleken n.a.v. het geval Sabis/Selle. In het 'verklaringsdiscours' van die naam kan men, tenminste als men dat wil, twee episodes onderscheiden. De ene situeert zich in wat men de documentaire periode kan noemen. De vormen die ter beschikking staan, tonen volgens de wetten van de historische klankleer onweerlegbaar aan dat de Sabis van Caesar de Selle is. Dan is er de zgn. duistere predocumentaire periode, waar volgens een nog steeds levende opvatting de Sabis ooit ook wel de naam van de Samber moet zijn geweest. De voorstanders van deze opvatting voelen zich gesteund door het feit dat in sommige talen en perioden *b* wel eens met *m* kon wisselen (o.a. in het Keltisch : Dumnorix naast Dubnorix, Dulgubni naast Dulgumni; in het Nederlands Ameele naast Abeele). De naamkunde zou t.b.v. niettaalkundige gebruikers duidelijker moeten formuleren dat in tegenstelling tot zulke accidentele wisselingen de bewijsvoering voor de gelijkstelling Sabis = Selle absoluut sluitend is. Tot welke gevolgen zulke onduidelijkheden kunnen leiden, is recent nog gebleken in het boek van H. Rombaut, die op grond van zijn identificatie van de Sabis met de Samme een heuse nieuwe topografie van de Gallische Oorlog heeft samengesteld. Het zou de credibiliteit van de discipline alleszins dienen, wanneer bij een heruitgave van het Toponymisch Woordenboek duidelijker stelling wordt genomen ten aanzien van bepaalde etymologieën.

Ten slotte wil ik nog opmerken dat een eventuele heruitgave het best in internationaal teamverband gebeurt. Het terrein van het woordenboek is geografisch zo uitgestrekt dat, naast Vlaamse, ook Waalse, Nederlandse, Luxemburgse, Duitse en Franse

inbreng vereist is. Zelf kan ik stellen dat voor Oost- en Zeeuws-Vlaanderen het voornaamste bijeengezant is, maar op de rest heb ik geen enkel zicht. Dat stemt ons tot nog grotere bewondering voor M. Gysseling die, na de publicatie van zijn doctoraat over de toponymie van Oudenburg (1950), de Diplomata Belgica (met A. Koch) (1950), Gent's Vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen (1954), Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht (met D.P.Blok) (1959) en tegelijk met de materiaalverzameling voor een toponymisch woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen (half voltooid), het op 41-jarige leeftijd bestond een project als het TW te realiseren.

Beperkte literatuuropgave

Bakker & Galsterer-Kröll 1975 : L. Bakker & B. Galsterer-Kröll, *Graffiti auf römischer Keramik im rheinischen Landesmuseum Bonn*. Köln, 1975.

Blok 1963 : D.P. Blok, *Teisterbant*. Amsterdam, 1963.

Dittmaier 1961 : H. Dittmaier, Toponymisch Woordenboek ... *Rheinische Vierteljahrsblätter* 26 (1961), pp. 135-139 [recensie].

Helsen 1978 : A.M. & J. Helsen, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen* (Nomina Geographica Flandrica, Studiën, XIII). Leuven, 1978.

Hubschmid 1963 : J. Hubschmid, Zur Ortsnamenkunde Belgiens und angrenzender romanisch-germanischer Gebiete. *Zeitschrift für romanische Philologie* 79 (1963), pp. 343-396 [recensie].

Huyghebaert 1978 : N.-N. Huyghebaert (éd.), *Une translation de reliques à Gand en 944. Le sermo de adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium*. Bruxelles, 1978.

Kaufmann 1961 : H. Kaufmann, *Namenforschung auf Abwegen*. Bad Kreuznach, 1961 [recensie].

Lambert 1963 : É. Lambert, *Toponymie du département de l'Oise*. Amiens, 1963.

Legros & Herbillon 1961 : É. LEGROS & J. HERBILLON, La philologie wallonne en 1960. *HKCT&D* 35 (1961), pp. 315-331 [recensie].

Lexicon : R.E. KÜNZEL, D.P. BLOK & J.M. VERHOEFF, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988.

Philippart 2005 : G. PHILIPPART, Le Mémorial de la fondation de Saint-Aubin (vers 1070). *L'écrivain et les scribes. Histoire de Namur. Nouveaux regards*. Namur, 2005, pp. 24-60.

Rombaut 2006 : H. ROMBAUT, *Julius Caesar in België. De vroegste geschiedenis van Gallia Belgica historisch-geografisch benaderd vanuit* De Bello Gallico. Wetteren, 2006.

Tummers 1962 : P.L.M. TUMMERS, *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen* (Studia Theodisca, II). Assen, 1962.

TW : M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. I-II. Brussel-Tongeren, 1960.

Van Durme 1986-91 : L. VAN DURME, *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute* I-II (1-2). Gent, 1986-91.

Van Durme 1988 : L. VAN DURME, De Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne (ca. 734 (?)-1096). *Naamkunde* 20 (1988), pp. 66-113.

Van Durme 1996 : L. VAN DURME, *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta*. Gent, 1996.

VAN DURME 1998 : In memoriam dr. Maurits Gysseling (1919-1997). *HKCT&D* 70 (1998), pp. 63-117.

Van Durme 2000 : L. VAN DURME, *De wetenschappelijke nalatenschap van dr. Maurits Gysseling. Voorlopige inventaris*. Gent, 2000. [Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Koningstraat 18 9000 Gent (België), aldaar raadpleegbaar].

Verhulst & Gysseling 1962 : A. VERHULST & M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187, connu sous le nom de «Gros Brief» et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*. Bruxelles, 1962.

Luc VAN DURME

Drecht 'vaarwater', Kieldrecht 'vaargeul'

Ondanks de geleerdheid die de afgelopen tachtig jaar haar neerslag in talrijke publicaties gevonden heeft, blijft bij de diverse auteurs na het formuleren van een verklaring voor het toponymische bestanddeel *drecht* vaak onzekerheid bestaan. Alvorens zelf een gok te doen, zet ik de mij bekende voorstellen op een rijtje. Hoewel allemaal waardevol, hebben de meeste bijdragen de zoektocht naar een definitieve bevredigende verklaring alleen maar vertroebeld, ja zelfs belemmerd.

Ten eerste is er de *trajectus* 'overtocht'-opvatting, die veel te lang is blijven wegen. Ten tweede de romaniserende vorm 847 kop. ca. 1300 *squindresth*, mogelijk voor Zwijndrecht, waaraan overdreven veel waarde is toegekend. Deze vorm heeft al te lang het denken van vooral M. Gysseling beïnvloed : *s* voor *f* en zo dan *squindreft*, met *dreft* 'drift, het drijven', terwijl die *s* veeleer een Oud-Franse aanpassing van de Onl. *ch*-klank is. Ten derde vermeld ik de twee stellingen die D.P. Blok verdedigt : nl. (1) de complementarieit van *drecht* en *voorde* op het kaartbeeld, met *drecht* 'veer, overtoom' als conclusie en (2) de opvatting dat *drecht* pas later een volwaardige waternaam is geworden. Die complementariteit is echter slechts ogenschijnlijk, met het gevolg dat *drecht* 'veer', de opvatting die nog steeds in Nederland voor de juiste wordt gehouden, het best verlaten wordt.

Vervolgens werd de Engelse plaatsnaamkunde ingeroepen waar het eigenlijk niet past : het Oud-Engelse element *dræg* 'a drag, a portage, a slipway, a dray' en Oud-Engels *dragan* 'to draw, to drag' (Smith 1956, 134-136). In eerste instantie voedde deze verklaring de *drecht* 'overtoom'-opvatting, onder meer verdedigd in Schönfeld 1955 (160-169). Verder gaf ze aanleiding tot de uitleg *drecht* 'sleepvaart' (Van Osta 1996). Het grote bezwaar is hier van tweeërlei aard : ten eerste is Oud-Engels *dræg* geen waternaam, maar een terreinwoord (zie hieronder mijn betoog

waarom *drecht* in oorsprong wel een waternaam is geweest), en ten tweede komt het Engelse element nagenoeg uitsluitend voor als determinans; *drecht* daarentegen komt enkel voor als determinatum en als simplex.

M. Gysseling verklaarde in 1986 dat het woord tot «de moeilijkste toponymische bestanddelen in het Nederlandse taalgebied behoort» en ondernam een ultieme poging tot verklaring op basis van een wortelreconstuctie : **dhreghti- > *drigti- > dricht > drecht* 'hol, uitholling' (Gysseling 1986). Voor een element dat uiterlijk onze vertrouwde erfwoordenschat toebehoort, lijkt me deze etymologie een brug te ver. Is er geen oplossing, geen verklaring die meer voor de hand ligt ?

Ik ga er ten eerste van uit dat een waternaam doorgaans een waternaam blijft (vgl. de lijst in Schönfeld 1955, 318-319). *Drecht* moet dus in oorsprong een waternaam zijn. Verder spits ik mij toe op de historisch-geografische informatie die ik m.b.t. drie *drecht*-namen bij de hand heb, meer bepaald : Kieldrecht, Ossendrecht en Woensdrecht. Alle drie de plaatsen worden gekenmerkt door hun ligging op het einde van een dekzandrug waar in de onmiddellijke nabijheid in de rivierkleizone een kille naar de Schelde toe aanzet. Ook voor Zwijndrecht en Berendrecht lijkt zulks het geval te zijn geweest. Ik citeer Augustijn 1977, kaart op p. 40 (met de Kille) en Maes 1983, kaart op p. 6 (met de Sint-Anthoniskille), telkens voor Kieldrecht, en verder Van Loon 1966, met uitslaande kaart voor Ossendrecht (met de Noordkille) en Woensdrecht (met de Sluiskille).

Onder *kille* verstaat men 'een diep natuurlijk water tussen buitendijkse gronden, vooral aan de benedenrivieren' (Schönfeld 1955, 213). Op zichzelf behoren de killen (al dan niet in combinatie met de *kenen* en de *geulen*) tot de relicten van het kustrivierlandschap zoals het er ruim 1000 jaar geleden uitzag. Immers, door de voortdurende uitschuring ten gevolge van ebbe en vloed die ze ondergingen, doorstonden ze veelal de latere transgressies en inundaties, ook die van de 11e eeuw (1014 en 1042) en de eerste helft van de 12e eeuw (1134) en tevens die van de Duinkerke III-fase, waarbij met name het Belgische kustgebied en Zuidwest-Nederland het zwaar moesten ontgelden (Ver-

hulst en Gottschalk 1980, 23, 25). De fysionomie van de killen wordt uitzonderlijk goed gesuggereerd in een charter van de Gentse Sint-Baafsabdij van het jaar 1290, dat de toenmalige situatie van de eilandengroep rond Kadzand weergeeft. Niet minder dan vier killen passeren er de revue : (1) *ad maiorem killam dividentem inter terras Wulpie et terras Cadzandie*, (2) *ad killam dividentem Wulpiam a Coezant*, (3). *ad killam parvam que a killa dividente Coezant a Wulpia incipit ... versus Waterdunes,* (4) *killa remanens in medio post recessum maris* (deze laatste nog steeds bestaand, zie Gottschalk 1955, 120-122. Voor de integrale uitgave van het charter verwijs ik naar Vleeschouwers 1990 (591-595) en een situatieschets in Buntinx 1969 (8-9). Geulen tussen eilandjes en zandbanken dus.

Voor de oudste namen op *drecht* heeft dat zijn groot belang, want hun oorsprong moet precies op dat soort plaatsen en in of vóór die tijd worden gezocht. In de genoemde gevallen gaat het telkens om vrij korte wateren die scheepvaart, hoe primitief ook, met aansluiting op de grote rivier i.c. de Schelde mogelijk maakten. De naam Kieldrecht, met voor de hand liggende betekenis '*drecht* gebruik makend van een *kille*', is dan ook veelzeggend. Een uitmuntende beschrijving van de oude situatie te Kieldrecht vindt men in De Wilde 1944 (464). Was de scherpzinnige M.K.E. Gottschalk vertrouwd geweest met de betekenis van het woord *drecht* zoals die hieronder gereconstrueerd wordt, dan had zij ongetwijfeld niet zo hardnekkig de stelling verdedigd dat het oude visserdorp Kieldrecht aanvankelijk dichter bij de Schelde lag : «Indien Kieldrecht destijds zover landinwaarts had gelegen als op de huidige plaats, zou het onmogelijk zijn geweest dat graaf Willem III van Holland in 1315 met een vloot die op Schelde lag Kieldrecht, Kallo en Burcht in brand liet steken steken» (Gottschalk 1984, 124,157, 276).

Etymologie van *drecht*

Een eerste, tot hiertoe in het traditionele *drecht*-debat niet ter sprake gekomen mogelijkheid is volgens H. Bahlow een afleiding van Nl. *drek* uit IE **drak* 'vuil water' (Bahlow 1965, 76), dus

drek-t 'vol van vuil water'. Hydronymisch niet slecht ogend, maar landschappelijk niet voldoende typisch voor wat wij zoeken. Het is overigens geen geheim dat H. Bahlow a.h.w. geobsedeerd was door het begrip 'modder'; i.p.v IE **drak* renconstrueert men trouwens beter IE **trog-jo-* > Germ. *thrak-ja-*.

Een tweede suggestie is een afleiding van het werkwoord *dreggen* (vgl. Van Loon 1996, 80). Ondanks vroege attestaties van het woord *dregge* 'baggeranker, baggerspade' en pendanten in andere Germaanse talen (vgl. Middelnederduits 1287 *cum dragiis suis* 'met hun dregankers', Franck-Van Wijk 1912, 131), is zo'n afleiding om allerlei redenen vrij onwaarschijnlijk : (1) de vrij jonge attestatie van het werkwoord dat een causatief is, (2) de ongewone afleiding ervan en (3) de veronderstelde transitie 'het dreggen' > 'wat gedregd wordt'.

Een derde mogelijkheid lijkt wel hout te snijden : *drecht* (noordelijk *dracht*) als verbaalabstractum op *-t* bij *dreghen*, in Vlaanderen en Holland ooit de algemene vorm van *draghen* (vgl. de oudste Gentse windmolennaam Dreegkoren 'Draag het graan!' 1327 *dreghe coren*, 1350 *dreechcoren*, Stadsarchief Gent 330/2, 220 bis r° en 330/1, 25 r°; hedendaags Oost- en West-Vlaams *dragen-dreeg(t)-gedregen*). Ook M. Schönfeld had die fonetische mogelijkheid al geopperd, zelfs geponeerd (Schönfeld 1955, 167).

De bovenstaande beschrijving van de door *drecht*-namen benoemde plaatsen indachtig, achterhalen wij de betekenis vrij probleemloos, bij Verwijs & Verdam zelfs : [*drecht, dracht* bij] *dregen, dragen* '(m.b.t. rivieren) bevaarbaar zijn', vgl. 15e eeuw «*In dese stat loept een rivier tot in die zee, die schepen draghet*» (MW II, 380), zie verder WNT III-B, 3231 : *dragen/dregen*. *Drecht, dracht* 'het dragen (van schepen of vlotten)', 'het bevaarbaar zijn', zoals *Brecht, Bracht* 'het breken (van het landschap)', uit Germ. *brakti-* f. (TW, 180).

In de Merovingische, Karolingische en Postkarolingische tijd primeerde het verkeer te water en waren bevaar- en vlotbaarheid begrippen van primordiaal belang. Het hoeft geen verder betoog dat *drecht* '(vrij kort) bevaarbaar (deel van een) water', 'vaarwater' dus, in die tijd geen redundant toponymisch ele-

ment was. Blijkens de vele hydroniemen met *drecht* als simplex in het noorden bleef het woord daar nog een hele tijd productief.

Drecht heeft een menselijke activiteit als semantische basis en precies dat verklaart waarom de *drecht*-namen niet meteen in de primaire vroegmiddeleeuwse laag moeten worden gezocht. Voor Kieldrecht vloeit uit het bovenstaande volgende reconstructie voort : eerst was er *kille*, dan kwam de 'functionele' *drecht* erbij ; door een fatale stormvloed (1334 ?) verdween de *drecht*, de *kille* bleef. Hoe dan ook, op basis van *drecht* 'vaarwater' moet Kieldrecht 'vaargeul' betekenen, Zwijndrecht (België, Nederland) op zijn beurt 'vaarkreek'.

Literatuur

B. AUGUSTYN, Bijdrage tot het ontstaan en de vroegste geschiedenis van de Wase polders van de oudste tijden tot circa 1400. *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 80 (1977), 5-97.

H. BAHLOW, *Deutschlands geographische Namenwelt. Etymologisches Lexikon der Fluss- und Ortsnamen alteuropäischer Herkunft*. Frankfurt am Main, 1965.

D.P. BLOK, Nogmaals het bestanddeel *Drecht*. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 35 (1959), 12-16.

W. BUNTINX, *Waterdunen, een vergeten stad in Zeeuws-Vlaanderen*. Gent, 1969.

J. DE WILDE, Water-toponiemen uit Noord-Waasland. In : *Feestbundel H.J. van de Wijer* I. Leuven, 1944, 459-471.

M.K.E. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St.-Elisabethsvloed van 1404*. Assen, 1955.

Id., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen*. Assen, 1984.

M. GYSSELING, Het bestanddeel *drecht*. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 27 (1951), 56-58.

Id., De namen Kieldrecht en Zwijndrecht. *Het Land van Beveren* 29 (1986), 14-17.

H. MAES, Ontstaan en landschappelijke betekenis van de Grote Geule. *Het Land van Beveren* 26 (1983), 4-12.

J.W. MULLER, Drecht in plaatsnamen. *Nomina Geographica Neerlandica* 6 (1928), 36-68.

M. SCHÖNFELD, *Nederlandse waternamen*. Brussel, 1955.

A.H. SMITH, *English place-name elements* I-II (English Place-Name Society, vol. XXV-XXVI). Cambridge, 1956.

J.B. VAN LOON, *Water en waternamen in Noord-Brabants Zuidwesthoek*. Leuven-Brussel, 1965.

J. VAN LOON. De namen Berendrecht en Ossendrecht. *Naamkunde* 28 (1996), 79-83.

W. VAN OSTA, Drecht en drecht-namen. *Naamkunde* 28 (1996), 51-77.

A. VERHULST & M.K.E. GOTTSCHALK (ed.), *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*. Gent, 1980.

C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* II. Uitgave, Brussel, 1990.

Luc VAN DURME

Naar een Antroponymisch Woordenboek van de historische Nederlanden (tot 1225)

1. De aanloop tot het project

1.1. De aanleiding

In 1963 formuleerde de grote filoloog Maurits Gysseling (1919-1997) drie doelstellingen voor de historische neerlandistiek :

«*Naast de publicatie van het Toponymisch Woordenboek van de historische Nederlanden ontbreken nog twee andere belangrijke materiaalverzamelingen voor de studie van de vroege geschiedenis van het Nederlands : ten eerste de publicatie van alle Nederlandse teksten tot 1300; ten tweede de publicatie van een persoonsnamenboek als pendant van het toponymisch woordenboek.*»[1]

Gysseling had de neerlandistiek al drie jaar eerder, in 1960, zijn *Toponymisch Woordenboek* als eerste van deze drie standaardwerken geschonken. Het tweede, het *Corpus Middelnederlandse Teksten* verscheen tussen 1977 en 1987. Beide werken gelden sindsdien als monumenten van de neerlandistiek.

Gysselings derde onderzoeksdesideratum, het persoonsnamenboek, heeft hij echter niet gerealiseerd. Het was met zijn eigen woorden «*een zware taak* [...], *waarvan de voltooiing zeker niet voor morgen is.*»[2] Gysseling had voor dat persoonsnamenboek nochtans in de jaren 1940-50, tegelijk met zijn werk voor het Toponymisch Woordenboek, al het nodige archief- en excerpeerwerk verricht. Het vele malen omvangrijkere en meer heterogene persoonsnamenmateriaal heeft hij echter niet meer kunnen ordenen, laat staan tot een woordenboek bewerken. Een paar weken vóór zijn overlijden, in 1997, heeft Gysseling in zijn wils-

[1] *Proceedings of the 8th International Congress of Onomastic Sciences* (1963), Amsterdam-Den Haag, 1966 : 220-223 (vertaling uit het Duits).
[2] Ibidem.

beschikking dan de wens uitgedrukt dat de tweede auteur van dit artikel het materiaal verder zou ontsluiten. Andere bezigheden verhinderden voorlopig dat de 'executeur-testamentair' meteen de hand aan de ploeg kon slaan. Pas toen de voltooiing van het digitale *Toponymisch Woordenboek* (www.wulfila.be/tw) in zicht kwam en ervaring was opgedaan met databanken, rijpte het plan om nu ook Gysselings persoonsnamenmateriaal te bewerken tot een *Antroponymisch Woordenboek*. Een eerste aanvraag tot financiële steun bij het FWO werd in 2006 afgewezen. Een tweede poging, in 2007, had wel succes, nadat blijkbaar was ingezien dat het project geen zoveelste *data crunching* beoogde, maar de samenstelling van een onderzoeksinstrument van grote duurzaamheid. [3] Desondanks duurde het nog bijna anderhalf jaar vóór een onderzoeksmedewerker kon worden gevonden en het project kon starten. Het contrasteert wel opvallend met de situatie van nog geen twintig jaar geleden toen voor een gelijkaardig digitaliseringsproject moeiteloos medewerkers konden worden gevonden. Wellicht getuigt het van een kenniscrisis in de geesteswetenschappen dat steeds minder jonge onderzoekers beschikbaar zijn met voldoende onderlegdheid in uiteenlopende gebieden als mediëvistiek, paleografie, Latijn en de digitale letteren.

In wat volgt, wordt ingegaan op de doelstellingen van het project en de mogelijkheden die het zal bieden voor vernieuwend onderzoek van de vroege geschiedenis van het Nederlands en de Lage Landen in het algemeen. In het tweede deel wordt de methodologie voorgesteld die bij de digitalisering van Gysselings antroponymisch materiaal wordt aangewend.

1.2. De voorgeschiedenis van het project en zijn internationale context

De vraag naar een antroponymisch woordenboek van het «Oudduits» als onderzoeksdesideratum (inclusief het Oudnederlands) dateert reeds van 1846. De grondlegger van de Germaan-

[3] Copromotores van het project zijn G. De Schutter (UA en KANTL), Th. de Hemptinne en R. Van Deyck (beiden UGent en Einhard-Instituut).

se taalkunde, Jakob Grimm (1785-1863), liet het toen als onderzoeksproject door de Berlijnse Academie uitschrijven. Het project werd uitgevoerd door een schare internationale medewerkers (voor België was dat o.m. de Duitse Antwerpenaar Heinrich Pottmeyer) en gecoördineerd door Ernst Förstemann (1822-1906). Het resulteerde in de publicatie van het eerste deel van het *Altdeutsches Namenbuch,* de persoonsnamen, in 1856. In het uiteindelijk driedelige werk, waarvan de tweede en derde band de plaatsnamen tot 1200 bevatten, waren volgens de toenmalige opvattingen ook de Nederlanden opgenomen. Förstemann publiceerde zelf nog een aanzienlijk verbeterde herwerking van het deel persoonsnamen in 1900, terwijl H. Jellinghaus een (niet-geslaagde) herwerking van de delen met de plaatsnamen bezorgde in 1913 en 1916. Het woordenboek werd nadien nooit meer uitgegeven. Nochtans bestond daaraan grote behoefte zoals een anastatische herdruk van het driedelige werk in 1966 en de *Ergänzungsband* van Henning Kaufmann in 1968 bewezen.

Omdat een opvolger van Förstemanns *Namenbuch* beschouwd werd als «*ein dringendes, eigentlich völlig unabweisbares Desiderat*» (Haubrichs 1997 : 194), werd in de jaren 1960 met de steun van de Deutsche Forschungsgemeinschaft een grootschalig project opgezet, de zogenaamde «Neue Förstemann». Er werden in de diverse Duitse deelstaten, in Oostenrijk, Zwitserland, Luxemburg, Frankrijk (Elzas), Nederland en België centra opgericht, die gecoördineerd werden vanuit Freiburg (zie daarover Boesch 1971). Het project moest echter bij het begin van de jaren 1980 jammerlijk worden afgebroken, onder meer door een gebrek aan coördinatie en homogeniteit (voor de historiek zie o.a. Sonderegger 1997 en Geuenich 2002 : 83 vv).

Niet lang nadien ontstonden, maar nu los van elkaar, in diverse landen opnieuw initiatieven voor de samenstelling van historische antroponymische woordenboeken. Het waren niet langer taal- of naamkundigen die daarbij het voortouw namen, maar onderzoekers met een ruime mediëvistische achtergrond. De louter naamkundige benadering werd inhoudelijk verruimd naar thema's als prosopografie, groepsbinding en etniciteit tijdens de Vroege Middeleeuwen. Diverse nationale onderzoeksinstellingen

stelden ruime financiële middelen ter beschikking. In Oostenrijk kwam met de steun van het Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung van 1973 tot 1987 de *Thesaurus Palaeogermanicus* tot stand (o.l.v. H. Reichert). In Duitsland financierde de Deutsche Forschungsgemeinschaft het project *Nomen et Gens* (o.l.v. D. Geuenich, W. Haubrichs e.a.). In Frankrijk startte met steun van het CNRS het project *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, waaraan verscheidene onderzoeksmedewerkers verbonden zijn (o.l.v. P. Beck en M. Bourin). Het verst gevorderd is het imposante Engelse project *Prosopography of Anglo-Saxon England (PASE)* o.l.v. J.L. Nelson, dat gefinancierd wordt door the Arts and Humanities Research Board/Council (AHRB) (www.pase.ac.uk). Het succes van dit grote databankproject is te danken aan de nauwe en goed gecoerdineerde interdisciplinaire samenwerking tussen historisch-taalkundigen, mediëvisten en specialisten in *humanities computing*.

De promotoren van het Duitse project *Nomen et Gens*, D. Geuenich (Duisburg/Essen), W. Haubrichs (Saarbrücken), J. Jarnut (Paderborn) namen een tiental jaren geleden het gelukkige initiatief de afzonderlijk werkende nationale projecten in een internationale onderzoeksgemeenschap samen te brengen. Onder hun impuls werden tot hiertoe een vijftal internationale congressen georganiseerd. De onderzoeksresultaten die er werden gepresenteerd, verschenen onder meer in in drie *Ergänzungsbände* bij het prestigieuze *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* (o.a. Geuenich, Haubrichs, Jarnut 1997, 2002, 2004).

Door de recent verkregen financiering van het FWO heeft nu ook het naamkundig onderzoek van bij ons opnieuw aansluiting kunnen vinden bij deze Europese onderzoeksgemeenschap. De tweede auteur van dit artikel gaf in 2007 te Magdeburg en in 2009 te Wenen, respectievelijk op uitnodiging van *Nomen et Gens* en van het Institut für Mittelalterforschung van de Oostenrijkse Academie, lezingen over de mogelijkheden van het antroponymisch onderzoek voor de prosopografie van de Oudheid en de vroege Middeleeuwen in de Lage Landen (cfr Infra, sub 3).

Hij kon er bij die gelegenheden tevens het nu gestarte project voorstellen.

Een pilootversie van het Antroponymisch Woordenboek van de historische Nederlanden zou volgens de planning in de loop van 2012 opgeleverd moeten worden. Dat streefdoel is realistisch. Het project kan immers voortbouwen op het omvangrijke materiaal dat in de jaren 1940-1950 door M. Gysseling werd verzameld. Er is ondertussen ook de nodige ervaring opgedaan in het opstellen van databanken bij vorige projecten zoals de digitale editie en databank van Gysselings *Toponymisch Woordenboek* en de editie van de Gotische Bijbel. [4] Het project beschikt bovendien over de specifieke expertise van de copromotores. De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) heeft een grote deskundigheid in huis zowel op het gebied van de historische Nederlandse taalkunde als op het gebied van het elektronisch editeren in het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB). Voor de mediëvistische aspecten is er de inbreng van de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis en het Einhard-Instituut van de Universiteit Gent, dat interdisciplinaire deskundigheid op het gebied van de historische en taalkundige mediëvistiek van de Lage Landen verenigt.

1.3. Het materiaal

M. Gysseling had een exhaustief persoonsnamenboek voor ogen van de (historische) Lage Landen en de aangrenzende gebiedsdelen tijdens de Vroege Middeleeuwen. In principe bevat zijn materiaal alle persoonsvermeldingen van vóór 1100 en alle persoonsnamen van vóór 1226 uit de archieven van België, Nederland, Luxemburg, de Franse departementen Nord en Pas-de-Calais, en de voormalige Rijnprovincie. [5] Hij nam alle attestaties op die voorkomen in originelen tot 1225 en alle attestaties in niet als origineel bewaarde teksten van vóór 1100. De

[4] De databank is voorlopig ondergebracht op http ://www.wulfila.be, waar ook de elektronische editie van de Gotische bijbel te vinden is (ed. Tom J. De Herdt).

[5] Een groot deel van noordwestelijk Duitsland, dat in taalkundig opzicht nauw verwant is met het Nederlands, is aldus ondervertegenwoordigd. Het was een van de voornaamste punten van kritiek die door recensenten op het Toponymisch Woordenboek van Gysseling zijn geleverd (Van Loon 2008 : 9).

afbakening van zijn materiaal is dus grotendeels identiek aan die van zijn *Toponymisch Woordenboek*, al zijn er enkele afwijkingen. Voor de periode 1100-1225 werden van zeer frequente voornamen, die vanaf dan in zo'n massale hoeveelheid in de bronnen voorkomen dat ze meer dan de helft van de hele voornaamgeving voor zich gaan opeisen (namen als Johannes, Gerardus, Walterus, Willelmus ...), enkel nog die opgenomen die in originelen voorkomen. Gysseling zag zich die beperking opgelegd door de omvang van het materiaal, dat vele keren omvangrijker is dan dat van het *Toponymisch Woordenboek*.

Het meesterschap van Gysseling staat borg voor de paleografische en filologische accuratesse van de transcripties en voor de homogene kwaliteit van het materiaal. Het woordenboek zal zich daardoor onderscheiden van vergelijkbare werken die precies in die opzichten tekortschieten (zie daarover o.m. Geuenich e.a. 1997 : V). Dat geldt in de eerste plaats uiteraard voor de nu totaal verouderde werken van Förstemann of Searle, maar ook voor het recentere woordenboek van M.-Th. Morlet (1971-85). Dit werk is bij gebrek aan enig ander compilatiewerk nuttig bij een eerste terreinverkenning, maar is onvolledig en niet gebaseerd op betrouwbare uitgaven.

Gysseling heeft het derde standaardwerk dat hij zich voor ogen had gesteld, weliswaar nooit gerealiseerd, maar uit de nalatenschap blijkt dat hij er ooit aan is begonnen. Bij zijn archiefbezoeken in de jaren veertig en vijftig transcribeerde hij alle plaats- en persoonsnamen en ook andere randinformatie op velletjes papier in A5-formaat (Afbeelding 1). Op grond van deze velletjes werden de steekkaarten gemaakt voor het *Toponymisch Woordenboek*.[6] Op dezelfde manier maakte hij ook een begin van een steekkaartenbestand voor zijn antroponymisch woordenboek. Die steekkaarten zijn van tweeërlei soort. De met de hand geschreven steekkaarten bevatten meestal excerpten uit bestaande uitgaven waarvoor collationering met het origineel

[6] Gysselings handschriftelijk materiaal werd in 1997 door zijn weduwe overgemaakt aan L. Van Durme en J. Van Loon. Het grootste deel ervan werd in de archieven van de Koninklijke Academie in Gent gedeponeerd. L. Van Durme heeft het materiaal geordend en een getypte inventaris gemaakt. Het is mede aan zijn inzet te danken dat grote delen uit de nalatenschap van M. Gysseling niet veloren zijn gegaan.

niet mogelijk was of door Gysseling niet nodig werd geacht. Het betreft edities zoals de *Diplomata Belgica*, die door hemzelf in 1950 samen met Koch waren uitgegeven, of de *Werdener Urbare* door Kötzschke. Voor de namen uit de Oudheid en de Vroege Middeleeuwen ging Gysseling voort op de grote klassieke edities of op publicaties van inscripties zoals Brigitte en Hartmut Galsterers *Römische Steinschriften* (1975). Naast de geschreven fiches zijn er een paar duizenden getypte steekkaarten. Ze zijn recenter dan de eerste en zijn meestal, maar niet altijd, gebaseerd op de handgeschreven A5-velletjes. Het gehele steekkaartenbestand was alfabetisch gerangschikt, met voorafgaand aan elke groep identieke namen een lemmasteekkaart waarop de genormaliseerde naamvorm, zijn etymologie en eventueel nog andere gegevens (Afbeelding 3). In totaal zijn zo'n zevenduizend steekkaarten gemaakt of althans teruggevonden. Dat is erg weinig als men weet dat het totale materiaal voor het Antroponymisch Woordenboek op zijn minst zo'n 200.000 attestaties bevat (zie infra).

De onoverzienbare hoeveelheid materiaal betekende bij de planning van het project een schier onoverkomelijke hinderpaal. Gysselings transcripten zouden immers eerst nog manueel van de handgeschreven excerpten op moderne informatiedragers moeten worden overgebracht. Intussentijd waren echter aanwijzingen opgedoken dat Gysselings transcripten ooit moesten zijn overgetikt. Wijlen Cl. Marynissen maakt in het voorwoord van zijn proefschrift allusie op een kopie die in Leuven van het toponymisch en antroponymisch materiaal-Gysseling is gemaakt (Marynissen 1986 : 10). De zoektocht naar dit gekopieerde materiaal is een verhaal op zich want ei zo na had de tijd alle sporen ernaar uitgewist.[7] Bij schriftelijke navraag bij em. prof.

[7] Het is niet de eerste keer dat belangrijke naamkundige collecties verloren gaan. In de jaren 1970 werd als gevolg van een administratieve vergissing op het Ministerie van Onderwijs de volledige voorraad oplagerestanten van het Toponymisch Woordenboek door een archiefvernietigingsdienst opgeruimd. Iets gelijkaardigs overkwam het zogeheten Corpus Molemans-Thiry. Deze verzameling historische naamattestaties, die bijna heel Vlaanderen besloeg en waaraan jarenlang was gewerkt, was opgeslagen op magneetbanden. Als gevolg van interne reorganisaties en verhuizingen gingen die reddeloos verloren. We vermelden deze *petite histoire* omdat ze nog maar eens laat zien welke desastreuze gevolgen hervormingswoede en afbreken van tradities kunnen hebben.

K. Roelandts (jaargang 1919) bevestigde deze dat M. Gysseling in de jaren 1960-70 zijn handgeschreven materiaal in bruikleen had afgestaan aan hemzelf en professor Henri Draye, met wie hij via de Academie goed bevriend was, en dat het aan het toenmalige Instituut voor Naamkunde in Leuven was overgetypt. Bij een eerste navraag, in 2006, bleek echter niemand uit de omgeving van M. Gysseling in de Letterenfaculteit te Leuven of in de Koninklijke Academie te Gent weet te hebben van dergelijke transcripten, laat staan van de plaats waar ze zich bevonden. Een zoektocht in de bergruimtes van het Erasmusgebouw in Leuven in 2006 leverde geen resultaat op. Een jaar later echter, toen alle hoop al was opgegeven om het materiaal ooit terug te vinden, leverde een toevallige ontmoeting met A. De Koninck, voormalige rechterhand van wijlen prof. Draye en nog net niet geprepensioneerd, wel succes op. Deze welhaast laatste getuige wist zich nog goed te herinneren dat hij Gysselings materiaal bij de verhuizing van het statige herenhuis in de Blijde-Inkomstraat naar het Erasmusgebouw, nu bijna veertig jaar geleden, eigenhandig had verpakt en het in de kelderruimtes van het gebouw had gedeponeerd. Op zijn aangeven kwam van onder stapels rommel en stof van veertig jaar een grote doos te voorschijn met daarin de verloren gewaande typoscripten. Ofschoon het niet volstrekt zeker was dat hiermee het volledige persoonsnaamkundige materiaal van M. Gysseling was teruggevonden, was de hoeveelheid materiaal zo groot dat het de grondslag kon vormen voor een antroponymisch woordenboek.

1.4. De eerste bewerkingen

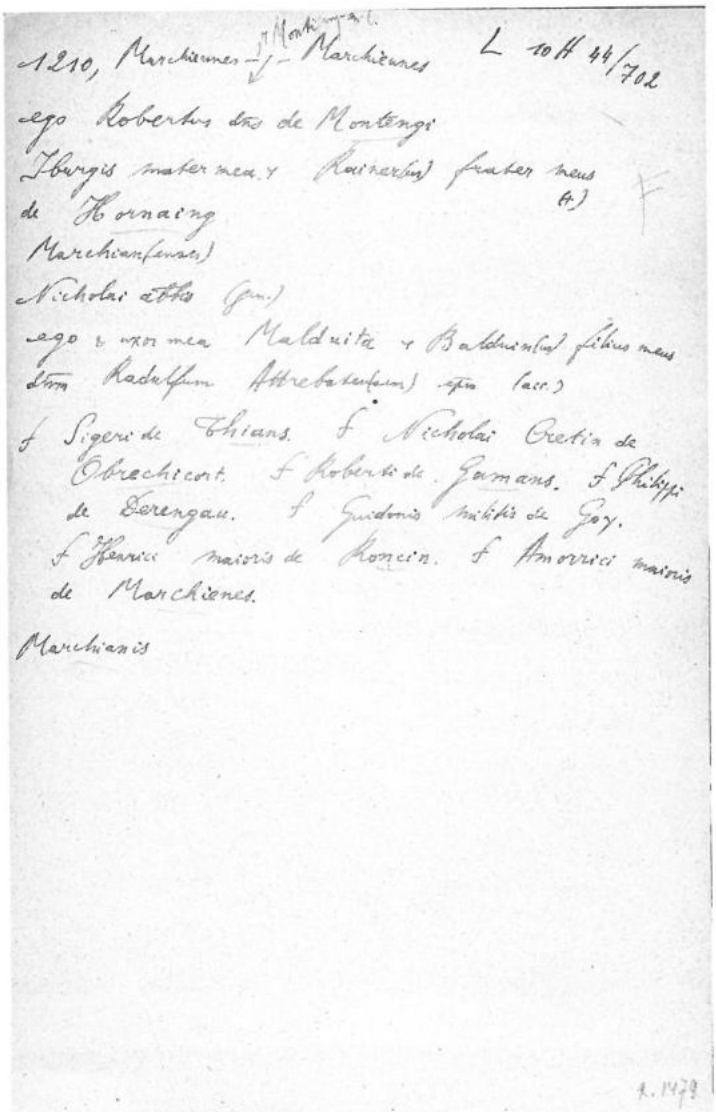

1210, Marchiennes – Marchiennes L 10 H 44/702

ego Robertus dns de Montengi
Iburgis mater mea et Rainerius frater meus
de Hornaing
Marchianensis
Nicholai abbis (gen.)
ego et uxor mea Maldnita et Balduinus filius meus
Stm Radulfum Attrebatensem epm (acc.)
et Sigeri de Thians. et Nicholai Cretin de
Obrechicourt. et Roberti de Germans. et Philippi
de Berengau. et Guidonis militis de Goy.
et Henrici maioris de Roncin. et Amorrici maioris
de Marchienes.

Marchianis

1.1479

AFBEELDING 1 – *Voorbeeld van een transcript in het handschrift van M. Gysseling*

L 10 H 44/702

1210, Marchiennes - Sr Montigny-en-O. - Marchiennes

ego Robertus dns de Montengi

Iburgis mater mea· & Rainer(us) frater meus (+)

de Hornaing

Marchian(ensis)

Nicholai abbis (gen.)

ego & uxor mea Malduita & Balduin(us) filius meus

dnm Radulfum Attrebaten(sem) epm (acc.)

S Sigeri de Thians· S Nicholai Cretin de Obrechicort· S Roberti de Gamans· S Philippi de Derengau· S Guidonis militis de Goy· S Henrici maioris de Roncin· S Amorrici maioris de Marchienes·

Marchianis

-R·1479-

AFBEELDING 2 – *Voorbeeld van een typoscript uit de jaren 1960*

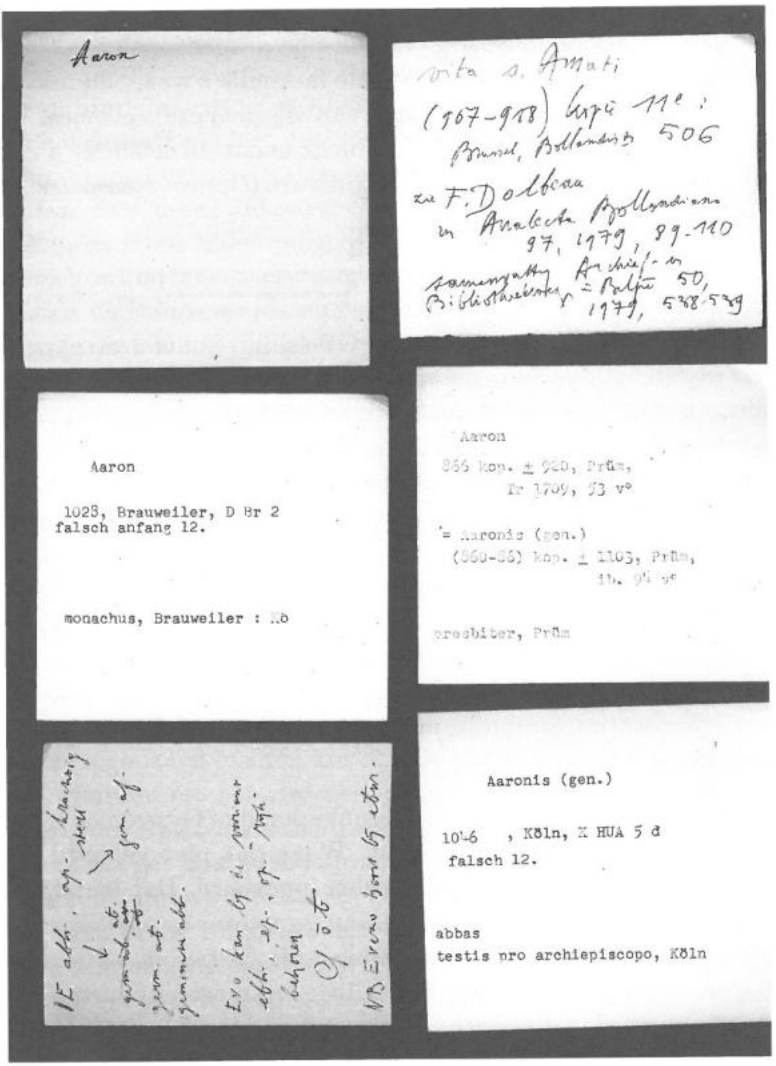

AFBEELDING 3 – *Voorbeeld van een lemmafiche in het handschrift van M. Gysseling*

De begin 2007 teruggevonden typoscripten werden in de zomermaanden van 2007 op elektronische drager ingelezen. [8] De weergavekwaliteit van deze digitale facsimile's was, ondanks de sterk wisselende inktcontrasten van de getypte velletjes, erg bevredigend : bij een eerste proef bleek al dat de facsimile's vrijwel foutloos door courante OCR-software (*Optical Character Recognition*) werden gelezen.

Dat neemt niet weg dat de gedigitaliseerde output nog gecollationeerd zal moeten worden met de typoscripten en met de handgeschreven transcripten van Gysseling. Controlesteekproeven wijzen uit dat de typoscripten van zeer betrouwbare kwaliteit zijn. Uit randnotities in potlood blijkt trouwens dat ze na het overtypen al met Gysselings transcripten zijn gecollationeerd. Wel is te zien dat de revisors typisch paleografische afkortingstekens in Gysselings handschrift (bovenliggende streepjes, doorhalingen e.d.) niet hebben herkend. Deze tekortkomingen zijn echter gemakkelijk automatisch recht te zetten via een herkenningsprogramma. Deze en andere collationeringen zullen echter niet meteen worden uitgevoerd maar pas nadat de hele databank is afgewerkt, met behulp van een *user interface* die toelaat efficiënt en eenduidig aanvullingen en correcties door te voeren.

Zoals al vermeld, is nog niet gecontroleerd of Gysselings transcripten allemaal zijn overgetypt. Waar dat niet gebeurd zou zijn, moeten ze nog manueel worden ingevoerd. Dat laatste zal zeker nodig zijn voor de met de hand geschreven steekkaarten (cfr. supra), die Gysselings excerpten uit bestaande edities bevatten. Daarentegen zullen Gysselings lemmasteekkaarten met genormaliseerde persoonsnaamvormen en etymologieën niet of toch niet volledig worden overgenomen. Bij de huidige stand van zaken lijkt het aangewezen daarvoor het lemmasysteem over te nemen dat door de onderzoekers van *Nomen et Gens* is ontwikkeld.

[8] De afstelling van de apparatuur op de wisselende contrastkwaliteit van het typoscript gebeurde door Tom J. De Herdt, die we hierbij van harte danken. Een aantal specimens zijn te vinden op www.wulfila.ba/aw.

1.5. De doelstelling : een digitale, interactieve en online uitgave

Van bij de aanvang was het de bedoeling van de promotores van het project om het *Antroponymisch Woordenboek* in digitale vorm uit te geven en als databank beschikbaar te stellen via een *web interface*, die zowel een snel occasioneel naslaan als complexe zoekopdrachten moet mogelijk maken. De grote meerwaarde van zo'n editie is ten overvloede gebleken bij het recent gedigitaliseerde *Toponymisch Woordenboek*. Sinds zijn vrijgave op het internet in 2007 is dat al frequenter geraadpleegd dan het gedrukte werk uit 1960. De mogelijkheden tot het doorzoeken van het materiaal zijn immers exponentieel verhoogd tegenover de beperkte zoekmogelijkheden van het gedrukte woordenboek. De digitale versie maakt immers talloze indexen mogelijk, die voor corpora nu eenmaal het aangewezen ontsluitingsmiddel zijn.

Een bijkomend voordeel van een digitale editie is dat eventuele lees- of scanfouten of nog ontbrekende gegevens niet onmiddellijk een catastrofe hoeven te betekenen. Het materiaal kan als het ware van dag tot dag *up-to-date* worden gehouden en in principe *on-the-fly* verbeterd en aangevuld worden zonder dat jaren gewacht hoeft te worden op een herwerkte druk met alle daarmee gepaard gaande kosten. De digitalisering laat met andere woorden toe het *Antroponymisch Woordenboek* dynamisch te beheren. Nog meer dan bij Gysselings twee andere standaardwerken het geval is, zullen immers voortdurend nieuwe gegevens opduiken : nieuwe attestaties, correcties van lezingen, van localiseringen of dateringen, betere etymologische voorstellen, persoonsidentificaties enz. Een webversie biedt bovendien de mogelijkheid bepaalde gebruikers rechten te verlenen om zelf verbeteringen en toevoegingen aan de databank aan te brengen. Om de integriteit van de gegevens te garanderen, zullen zulke schrijfrechten op de databank vanzelfsprekend enkel aan geauthentificeerde gebruikers worden toegekend en zullen contribuanten hun emendaties en aanvullingen telkens wetenschappelijk moeten legitimeren (cfr. infra, sub 2.4).

Een webversie biedt ten slotte de mogelijkheid het digitale woordenboek op termijn te verbinden met andere digitale corpo-

ra, zoals historische lexica, archiefinventarissen en regesten, verhalende teksten, oorkondenedities en facsimile's e.d., en het te integreren in een groot portaal van historische bronnen. [9] Die doelstelling zal binnen het nu lopende project al ten dele worden gerealiseerd door het *Antroponymisch Woordenboek* te koppelen aan het al gedigitaliseerde *Toponymisch Woordenboek*. De lemma's en velden van beide zijn namelijk voor een groot deel identiek.

Ook andere, meer populaire toepassingen door de creatieve gebruiker zelf zijn denkbaar, zoals *mash ups* met een steeds groeiend aantal *online* databanken en *data stores*, zoals recombinatie met geografische en cartografische gegevens uit bijvoorbeeld *Google Earth* en *Google Maps*. De gebruiker kan dan zelf gedetailleerde taalkundige kaarten op maat laten maken door de data aan te passen, weg te laten of af te stemmen op zijn eigen behoeften. Zo zal het mogelijk zijn het programma geografische kaarten te laten tekenen met aanduiding van alle locaties waarin een bepaalde persoonsnaam werd geattesteerd binnen een bepaald gebied, of de verspreiding van een naam diachroon te traceren. De implementatie van dergelijke *mash ups* is betrekkelijk eenvoudig, ofschoon niet goedkoop en arbeidsintensief. Sommige uitgevers van databanken stellen nu al gedetailleerde *application programming interfaces* (APIs) ter beschikking, waardoor twee of meerdere webapplicaties met elkaar kunnen communiceren en hun gegevensbanken kunnen worden samengevoegd volgens de specifieke wensen van een gebruiker.

Hoewel een digitale editie van het Antroponymisch Woordenboek tal van voordelen biedt en dus de voorkeur verdient, hoeft een gedrukte uitgave niet meteen te worden uitgesloten. Die heeft immers het voordeel dat het werk niet verdwijnt met de samenstellers ervan, dat het niet teloor gaat in de dreigende digitale *black out* van onleesbare bestandsformaten, en dat toekomstige onderzoekers eenduidig naar een en dezelfde versie kunnen refereren. Veel hangt ervan af in welke mate het digitale medium in de toekomst zijn eigen vluchtigheid zal weten te overwinnen

[9] Zoals aan de databanken Thesaurus Diplomaticus Belgicus (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), en Narrative Sources (UGent en KCGB).

en een even duurzame, eenduidige en niet-manipuleerbare informatiebron kan worden als het gedrukte woord.

2. Technische Problematiek

De digitale ontsluiting van Gysselings materiaal is een meervoudige taak die bestaat uit (1) de digitale invoer en tekstherkenning als zodanig, (2) de verwerking en semantische analyse van de gegevens, (3) hun structurering en opslag volgens een intelligent schema, en, ten slotte, (4) het ontwerp van een platform dat de interactie met de gebruiker regelt. Het digitaliseren en collationeren van het reeds overgetypte materiaal is arbeidsintensief, maar technisch gezien relatief eenvoudig. Aanzienlijk meer tijd en deskundigheid dan de digitalisering en tekstherkenning, vergen het structureren en verrijken van de data, en vooral, de technische implementatie van een methodiek die dergelijke verrijking efficiënt, principieel en op permanente basis moet mogelijk maken.

2.1. Digitalisering

Mochten Gysselings handgeschreven velletjes niet als typoscript bewaard zijn gebleven, zou de digitalisering bijzonder kostenintensief zijn geworden. Vanuit informatica-technisch standpunt zijn echter ook de typoscripten louter grafische data (d.w.z. niet-digitale tekstgegevens), die op de een of andere wijze als platte tekstgegevens moeten herkend worden, om naderhand semantisch verrijkt te worden. Zoals hierboven al vermeld, werden alle typoscript-fiches in de zomer van 2007 ingescand als digitale afbeeldingen, die dienen als verdere *input* voor de tekstherkenningssoftware (*optical character recognition* of OCR). De kwaliteit van de afbeeldingen is zeer behoorlijk voor een optimaal resultaat tijdens de OCR; bovendien zullen deze scans later ook gebruikt worden als facsimile's, aangeboden aan de gebruikers van de *web interface*, om controle van de digitale transcriptie te vergemakkelijken. Er werd veel zorg besteed aan het uittesten en *fine tunen* van de instellingen van de soft-

ware[10] om leesfouten tijdens de OCR zoveel mogelijk te beperken en de *output* af te stemmen op de *post-processing*. Ondertussen is ongeveer een vierde van de gescande beeldbestanden verwerkt en omgezet naar tekstbestanden, geformatteerd volgens eenvoudige *html-markup*, die verdere verwerking toelaat.

```
<p>L 10 H 44/702</p>
<p></p>
<p>1210, Marchiennes - Sr Montigny-en-O. - Mar-</p>
<p>chiennes</p>
<p>ego Robertus dns de Montengi</p>
<p>Iburgis mater mea- & Rainer(us) frater meus (+)</p>
<p>de Hornaing</p>
<p>Marchian(ensis)</p>
<p>Nicholai abbis (gen.)</p>
<p>ego & uxor mea Malduita & Balduin(us) filius</p>
<p>meus</p>
<p>dnm Radulfum Attrebaten(sem) epm (acc.)</p>
<p>S Sigeri de Thians. S Nicholai Cretin de Obre-</p>
<p>chicort. S Roberti de Gamans. S Philippi de</p>
<p>Derengau. S Guidonis militis de Goy. S Hen-</p>
<p>rici maioris de Roncin. S Amorrici maioris</p>
<p>de Marchienes.</p>
<p>Marchianis</p>
<p></p>
<p>-R.1479-</p>
```

AFBEELDING 4 – *Voorbeeld van de door de OCR geleverde html-output van Afb. 2*

Omdat het tekstmateriaal zeer hybride is en zowel Oud-Franse, Latijnse als Nederlandse teksten in ongeregelde spelling bevat, en omdat het bovendien voor een groot deel bestaat uit unieke persoonsnamen, is het bijzonder moeilijk de tekstherkenningssoftware regels op te leggen die een beslissing tussen twee of meer alternatieve lezingen mogelijk maakt op basis van een voorafgekende woordenschat. Onvermijdelijk worden er dus leesfouten gemaakt tijdens de OCR; de tolerantie die we daarbij aanvaarden bedraagt – op basis van steekproeven – echter niet

[10] We gebruiken Abby FineReader v.9.0 Professional onder Windows XP.

meer dan circa 8% foutmarge. Maar ook het bronmateriaal, m.n. de typoscript fiches, is in principe zelf niet vrij van fouten : het gaat immers om een kopie (typ- en interpretatiefouten van Gysselings handschrift) van een kopie (Gysselings paleografische transcriptie van het archiefmateriaal). Het materiaal is evenwel te omvangrijk om manueel, letter per letter, op transcriptie-, typ- en leesfouten gecontroleerd te worden, en ook dan bestaat het risico op nieuwe fouten tijdens de verbetering t.g.v. menselijke onachtzaamheid. Om al die redenen gaan we ervan uit dat het uiteindelijke tekstmateriaal, zoals het zal worden gepubliceerd en aangeboden aan de gebruiker, een foutmarge zal bevatten van om en bij de 10%. Om deze fouten gaandeweg uit te zuiveren, lijkt het aangewezen een beroep te doen op de hedendaagse praktijk van webgebaseerd gegevensbeheer, m.n. *crowdsourcing*.[11] Deze bestaat erin, de gebruikers van het Woordenboek – die zelf alle belang hebben bij accurate en betrouwbare gegevens – de gelegenheid te geven het digitale tekstmateriaal te vergelijken met zowel de facsimile *scans* van de typoscripten, als met Gysselings handschrift, en hen in staat te stellen fouten ad hoc te verbeteren. Bovendien kan in een later stadium vergelijking met de diverse oorspronkelijke archiefbronnen worden toegevoegd, wanneer die eveneens als digitale facsimile's zouden worden ontsloten door hun bewaarinstellingen (zie noot 9). Daarom worden Gysselings scrupuleus opgetekende herkomstgegevens nu reeds mee in het platform geïntegreerd, zodat de koppeling met dergelijke digitale archieven later eenvoudig gelegd kan worden. Correcties en emendaties die gebruikers zouden toevoegen op basis van vergelijking met de facsimile's of op basis van eigen onderzoek, zullen de integriteit van de gegevensbank ten goede komen, en dat in de mate waarin dat wenselijk en dringend is : fouten worden immers pas vastgesteld (en verbeterd) op het ogenblik dat het specifieke onderdeel wordt opgevraagd. Op die wijze werkt de academische onder-

[11] De term werd bedacht door Jeff Howe in een beroemd geworden bijdrage aan het internetmagazine *Wired* uit 2006. Bedoeld wordt het uitbesteden van grote, arbeidsintensieve taken aan een groep mensen door middel van een open oproep, waar dergelijke taken voordien typisch werden uitbesteed. Omvangrijke opdrachten worden dus ge-*outsourced* aan de *crowd*, in plaats van aan één enkele (dure) subcontractor.

zoeksgemeenschap op permanente basis mee aan de verbetering en aanvulling van het *Antroponymisch Woordenboek* en houdt de juistheid en actualiteit ervan gelijke tred met de mate waarin het wordt geraadpleegd en dat het dus relevant is. Deze aanpak stelt uiteraard bijkomende eisen aan de architectuur van zowel de databank als van de applicatielogica. Hoe dan ook levert zij het meest efficiënte compromis tussen kosten en baten.

2.2. Semantische analyse

De *output* van de OCR – zoals boven reeds vermeld – bestaat uit platte tekstbestanden die in eenvoudige *html-markup* worden gestructureerd. [12] Deze structuur geeft slechts een interpretatie weer van de oorspronkelijke grafische indeling van de typoscripten. Meer bepaald, voegt de OCR aan elke tekstregel in het typoscript een aanduiding of *tag* (label) toe die een opeenvolging van lettertekens (*character string*) aanduidt als een regel in het origineel (cfr Afb. 4). Deze OCR-*output* zal verder dienen als *input* voor een proces dat de tekstbestanden moet interpreteren en verder ontleden naar kleinere stukjes informatie die naar de databank kunnen worden weggeschreven en die als zodanig de kleinste gegevensbestanddelen zullen leveren voor raadplegingen van het Woordenboek. Die analyse is veel complexer dan de tekstherkenning, omdat ze semantiek moet toevoegen aan de onsemantische plattetekst-invoer. Complexe zoekopdrachten en indexaties bij bevraging van de databank kunnen immers pas gebeuren, indien bepaalde elementen in de tekst (ambten en beroepen, data, locaties, namen, personen, sigla, enz.) expliciet worden gemarkeerd en in overeenkomstige velden of *database*-tabellen worden opgeslagen, die bovendien onderling gerelateerd zijn. Deze platte tekst moet met andere woorden worden gestructureerd d.m.v. *markup* of *tagging*. Dat gebeurt door het

[12] Html (*HyperText Markup Language*), is de taal waarin documenten als webpagina's op het internet worden gepubliceerd. Met *markup* worden de metagegevens bedoeld die aan tekstdocumenten worden toegevoegd en de structuur en vorm ervan bepalen. Html is een zodanig universeel geworden taal voor de beschrijving van tekstdocumenten dat ze ook wordt gebruikt voor de uniforme uitwisseling ervan. Precies omdat html echter zo universeel en voor algemeen gebruik werd geconcipieerd, schiet de taal tekort voor meer complexe documenten. Om die reden werd xml ontworpen (cfr infra).

toekennen van *tags* (*labels* van *entities*) aan *strings*, op basis van een voorgedefinieerd schema, waarin wordt vastgelegd welke elementen (*tags*) beschikbaar zijn, wanneer, in welke mate en volgorde, en wat ze mogen bevatten. Dergelijk schema is eigenlijk een afgeleide of variant van het *data model* dat ook voor de databank zal worden gebruikt (cfr infra, sub 3.3). Door de grote omvang van het materiaal kan deze semantische *markup* echter onmogelijk handmatig gebeuren. Binnen het bestek van het project is het immers onbegonnen werk om de meer dan 10.000 fiches handmatig te *taggen* met bijvoorbeeld een *xml editor*. [13] Het risico op fouten zou daarbij bovendien te groot worden ten gevolge van menselijk falen of door het gebrek aan consistentie bij interpretatie.

Een groot aantal van de gewenste semantische elementen of types (categorieën) kan evenwel formeel worden geïdentificeerd op basis van positie en/of vorm. Zo delen bijvoorbeeld persoons- en plaatsnamen een gelijkaardige spelling, waardoor verschillende varianten semi-automatisch kunnen worden geclusterd en gekoppeld aan een gemeenschappelijk lemma. Zodra een substantieel gedeelte van de variante spellingen op die wijze werd gelemmatiseerd, is de software in staat voor het resterend gedeelte van het tekstmateriaal instanties van deze lemmata te herkennen en toe te kennen aan de *identifier* (uniek volgnummer) van de overeenkomstige genormaliseerde vorm in de databank. Elementen die bijvoorbeeld als naam bevestigd worden, zullen verderop automatisch herkend worden. Dergelijke methode wordt in softwareontwerp *Named Entity Recognition* (NER) [14] genoemd, op zich een onderzoeksdomein van *Natural*

[13] Voor occasionele xml-markup en vooral voor het ontwerp van de xml-schema's gebruiken we <oXygen/> XML Editor v.10 onder Mac OS X v.10.5.7 Leopard in de Java Virtual Machine-runtime.

[14] Zie o.m. Nadeau 2007 (diss. Ottawa), die een dergelijke methode beschrijft. Aan de universiteit van Karslruhe heeft men op basis van NER een xml-editor ontworpen die gebruikers tijdens de markup assisteert d.m.v. semi-automatische toekenning, deze *GoldenGATE*-editor is vooral uitgerust voor documenten met biologisch tekstmateriaal (http ://idaho.ipd.uni-karlsruhe.de/GoldenGATE/). Voor onze toepassing komt mogelijk het GATE-framework in aanmerking (http ://gate.ac.uk/), met een eigen editor, ontwikkeld door de Natural Language Processing onderzoeksgroep te Sheffield, die een meer «general purpose» en taalkundig gerichte aanpak heeft. Andere dergelijke NER-editoren (openbron en commercieel) staan opgelijst op http ://en.wikipedia.org/wiki/Named_entity_recognition#NER_Software.

Language Processing (NLP), die ook binnen de computerlinguïstiek wordt bestudeerd. Vooral in de biomedische wetenschappen wordt hiermee uitgebreid geëxperimenteerd, duidelijk vanwege het grote toepassingsgebied bij het herkennen en *taggen* van unieke namen van species en moleculestructuren. In grote lijnen komt het erop neer dat de analyse-software lijsten of indices bijhoudt van alle waarden die reeds voor een bepaalde entiteit (*entity, tag*) werden ingevoerd en gekend zijn. Deze lijsten worden vervolgens door de software geconsulteerd telkens een *string* van lettertekens moet worden herkend en toegewezen aan een genormaliseerd lemma. De opzoeklijsten (registers van genormaliseerde vormen) kunnen handmatig worden opgesteld op grond van een representatief aantal fiches (een steekproef uit het materiaal), en gaandeweg uitgebreid door de software zelf. In dergelijke lijsten kan eveneens worden bijgehouden hoe vaak een bepaalde waarde voor een bepaalde entiteit voorkomt (frequentie). Het systeem is dan in staat om zelf woorden of combinaties van woorden (*strings*) te herkennen door ze op te zoeken in de lijst, te herkennen en na te gaan van welke entiteiten de *string* een instantie kan zijn en hoe vaak het er wordt aangetroffen. Vervolgens kan het dan een beslissing nemen voor definitieve toewijzing op basis van een afweging van de frequenties (probabiliteitsberekening). Op dit ogenblik wordt een dergelijk op NER-principes gebaseerd algoritme bedacht voor de *post-processing* van de OCR-*output* en de semi-automatische of geassisteerde toekenning van klassen. Tegelijk wordt ook een *interface* ontworpen via dewelke de gebruiker de automatische toekenning kan controleren en de software assisteren of corrigeren.

Moeilijker te automatiseren is persoonsidentificatie – die nochtans onontbeerlijk is voor biografisch, genealogisch of prosopografisch onderzoek – of identificatie van de naamdrager met zijn functie, ambt of ambacht (getuige, mancipium, enz.) of zijn relatie tot andere personen-naamdragers (zoon van, enz.). Een specifiek probleem bij dit antroponymisch onderzoek is onder meer de koppeling van gelijkende attestaties enerzijds aan één dan wel meer lemmata (vooral problematisch bij ondoorzichtige namen), anderzijds aan één dan wel meer historische personen.

Dergelijke semantische verrijking moet noodzakelijkerwijs nog steeds uitgevoerd worden door menselijke tussenkomst. Door de speciaal daartoe ontworpen *user interface* zal dit echter gelukkig snel, efficiënt en gebruiksvriendelijk kunnen gebeuren, en uitbreidbaar zijn naar de uiteindelijke webapplicatie, waardoor elke gebruiker zijn bijdrage aan de semantische en historische verrijking van het materiaal zal kunnen leveren.

2.3. Datamodellering en -opslag

Om efficiënte toegang en zoekopdrachten mogelijk te maken, dienen de gegevens geïndexeerd en beheerd te worden in een *database management system* (DBMS). Dergelijk gegevensbeheer vereist een specifiek *data model*, of een schema waarin alle wenselijke en mogelijke gegevenseenheden zijn gedefinieerd en hun onderlinge relaties worden uitgedrukt. Er moet voor het project met andere woorden een specifieke semantische structuur worden ontworpen, waarin klassen of categorieën van *instanties* of *tokens* voorgedefinieerd worden en restricties worden opgelegd aan de mogelijke relaties of doorsnedes van de gegevensverzameling. Zo zijn er velden voor attestaties, het bewaardepot en fonds, de bron (origineel, kopie van kopie van kopie, enz.), de gebruikte edities, de context (goederenlijst, inscriptie, munt, oorkonde, vita, enz.), en velden met een genormaliseerde datering (met het oog op numerieke bewerking) en lokalisatie (taalgebied, land, arrondissement of provincie, gemeente). Ook velden voor etymologie en grammaticale informatie (bindmorfemen, casus, genus) zijn van belang, naast, ten slotte, een algemeen veld voor de invoer van overig commentaar. Het datamodel legt daarnaast op dat een attestatie bijvoorbeeld een datum en een plaats kan of zelfs moet hebben, en dat ze betuigd moet zijn in een document van een bepaald type of context. Door deze verweven gegevensstructuur wordt het dan uiteindelijk mogelijk dat gebruikers snel en volgens eigen parameters, de databank kunnen bevragen naar specifieke doorsnedes zoals «alle persoonsnamen met een variante van de eindvorm -bald, voorkomend in oorkonden, tijdens de twaalfde eeuw, in het graafschap Vlaanderen».

Het spreekt voor zich dat het ontwerp van een flexibel datamodel dat zulke specialistische en principieel onvoorzienbare opzoekingen moet mogelijk maken, geen sinecure is. Hoe meer *fine grained* en modulairder het datamodel is, des te complexer kunnen de opzoekingen worden, en des te waardevoller het digitale *Antroponymisch Woordenboek* als instrument voor allerlei gespecialiseerde studies. Buitendien moet het conceptuele datamodel ook worden geïmplementeerd in een logische pendant, waarbij de technische performantie en onderhoudbaarheid van het systeem centraal staan. Het is dus van groot belang dat een software-omgeving wordt gebruikt die geëigend is voor de doelstellingen van de onderneming.

Typologisch bevinden de gegevens zich op het kruispunt tussen gestructureerde data en semi-gestructureerde data. In het eerste geval kan een beroep gedaan worden op het traditionele *entity-relationship* (ER) datamodel, waarvoor verschillende *relational database management*-systemen (RDBMS) bestaan, zoals het commerciële *MS Access* of de meer courante openbronsoftware *MySQL*. De relaties tussen attestaties, lemmata en personen, laten zich efficiënt coderen in een relationeel systeem (met automatische controle op referentiële integriteit); ook de hoger opgesomde velden en hun satellietinformatie (bronnen, geografie, enz.) passen goed in een traditionele, genormaliseerde tabelstructuur. In het tweede geval kan een beroep worden gedaan op allerhande methodes voor semantische en structurele *markup* van tekstgegevens. De meest gebruikte *document markup*-taal is de *extensible markup language* (xml). Zoals de *hypertext markup language* (html) – die met name voor algemeen representationeel gebruik werd ontworpen – is xml een web-standaard die in velerlei *dialecten* beschikbaar is, telkens met zeer specifieke doeleinden. In het bijzonder wordt binnen de *digital humanities* veel gebruik gemaakt van *TEI*, een xml-dialect dat door het gelijknamige *Text Encoding Initiative* werd ontworpen voor onder andere digitale edities van literaire, taalkundige en historische documenten.[15] Met dergelijke *document markup* kan het ruwe materiaal (de gedigitaliseerde typoscript-fiches) seman-

[15] http ://www.tei-c.org/

tisch verrijkt, opgeslagen en doorzoekbaar gemaakt worden. Geciteerde namen worden dan in hun tekstuele context gemarkeerd, voorzien van commentaarvelden (vrije tekst met minimale logische *markup*, bijvoorbeeld voor verwijzingen), de etymologische structuur kan worden gecodeerd (met operatoren om onzekerheidsgraden en alternatieven aan te geven), en tenslotte kan ook de synthese van alle beschikbare informatie in de vorm van een ingang in het uiteindelijke woordenboek worden gegenereerd, bijvoorbeeld volgens de TEI-richtlijnen voor «Print Dictionaries» (P5/9). [16]

De grootste uitdaging bestaat er echter in beide systemen met elkaar te integreren. Zo lijkt met deze tweeledige aanpak voor het gegevensbeheer dubbel werk alvast onvermijdelijk : het datamodel moet immers (minstens gedeeltelijk overlappend) zowel in de *relationele database* worden geïmplementeerd, als in een (op TEI gebaseerd) xml-schema, dat voor de structurering van de *tekstdocumenten* moet dienen. Veelbelovend in dit verband zijn relationele databanken die xml ondersteunen, of, beter nog, volwaardige (*native*) xml-databanken, die vaak reeds als openbronsoftware beschikbaar zijn. Dit gebied is volop in beweging en het heeft weinig zin om op dit ogenblik concrete technologie te noemen. Het nadeel van zowel xml-gebaseerde als traditionele relationele databanken is dat zodra het datamodel vastgelegd is, het later slechts zeer moeizaam kan worden bijgesteld of veranderd. Dit zou problematisch kunnen blijken wanneer conceptuele fouten worden gemaakt bij het ontwerp van het schema, of wanneer uit het gebruik blijkt dat bijkomende velden en relaties (opzoekmogelijkheden) wenselijk zijn. Belangrijk is ook dat ernaar wordt gestreefd om ook de eindgebruiker toegang en schrijfrechten te verlenen die hem in staat stellen het materiaal te bewerken en daardoor te verbeteren, zoals al meermaals werd aangegeven. Vooral wanneer de gebruiker bijkomende gegevensvelden zou willen toevoegen (zoals biografische, geografische of bijzondere historische data), is een rigide datamodel hoogst onpraktisch. Daarom is een flexibel datamodel meer dan wenselijk, dat immers kan groeien en evolueren volgens de vraag

[16] http ://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/DI.html

van de onderzoeksgemeenschap en waarin alle wijzigingen bovendien ook worden geversioneerd, onontbeerlijk voor de veiligheid en integriteit van de gegevens (cfr infra, sub 3.4). Zulk veeleisend systeem valt nauwelijks elegant te implementeren in een hybride xml-compatibele relationele databank.

Op dit ogenblik wordt het *Resource Description Framework* (rdf)[17] door het World Wide Web Consortium (W3C) aanbevolen als toekomstige standaard voor het semantische web. Veeleer dan een specifieke implementatie in één of andere programmeer- of markup-taal, is rdf een conceptueel model voor generische gegevensopslag en -beheer. Zoals bij xml het geval is, kunnen geïsoleerde tekstgegevens of documenten met rdf gestructureerd worden; zo bestaat er ook een xml-notatie voor rdf. Maar daarnaast kunnen er met rdf tegelijk ook ettelijke honderdduizenden tot miljoenen drie- of meerledige attestaties in gigantische *data warehouses* of *triple* en *tuple stores* worden opgeslagen met een verbluffende performantie op het gebied van *querying* (uitvoeren van zoekopdrachten). Nu al worden belangrijke gegevensbanken gepubliceerd in rdf-formaat, waardoor onderlinge koppeling zeer efficiënt tot stand kan worden gebracht. *Mash ups* van de gegevens in het *Antroponymisch Woordenboek* met andere gegevensbanken worden dan technisch bijzonder eenvoudig. Maar veel relevanter nog, met het oog op de flexibiliteit en uitbreidbaarheid van het datamodel en de facilitering van gebruikersbijdragen (*user input*), is de elegantie van een op rdf-gebaseerd systeem. In plaats van of aanvullend bij een *database management system* kan met rdf immers ook een *content management system* (cms) worden geïmplementeerd, waardoor gebruikers bijzonder eenvoudig aanvullingen kunnen doen, correcties invoeren, of zelf zeer specifieke *queries* opstellen om de gegevens te bevragen.

Op dit ogenblik is nog niet geheel duidelijk welke omgeving zich het beste zal lenen voor de structuur en implementatie van het datamodel; rdf lijkt alvast een goede kandidaat, hoewel een meer traditionele aanpak met een relationele databank uit pragmatisch oogpunt nog het meest realistisch blijft. Er zal in ieder

[17] http ://www.w3.org/rdf/

geval over gewaakt worden dat de gegevens steeds beschikbaar blijven in een duurzaam, transparant en goed gedocumenteerd formaat en dat de applicatie zoveel mogelijk gebruik maakt van (web)standaarden als css, rdf, (x)html, xml en xsl.

2.4. Ontsluiting via een webapplicatie

Nadat (1) het omvangrijke materiaal op de fiches uit Gysselings nalatenschap volledig is gedigitaliseerd, (2) het verrijkt werd met allerlei semantische en historische metadata, en (3) al deze gegevens op een adequate wijze zijn gestructureerd en opgeslagen in een performant systeem, kan het eindelijk ook ontsloten worden via een programma waarmee de gebruiker opzoekingen kan verrichten, bewerkingen uitvoeren en combinaties maken met andere gegevensbronnen. Dit programma regelt dus de interactie met de gebruiker, behandelt de vragen aan de databank en waakt over de integriteit en de veiligheid van de gegevens. In de huidige, web-georiënteerde wereld van academisch uitgeven, is het een evidentie dat dergelijk programma web-gebaseerd zal zijn en dus niet als *stand-alone* desktopapplicatie zal worden aangeboden, noch op CD-rom of DVD, maar als webapplicatie. Bovenop de interne applicatielogica (*back-end*) wordt een externe *user interface* gebouwd (*front-end*). Via de *back-end* kunnen de gegevens in het digitale *Antroponymisch Woordenboek* worden gecombineerd met gegevens uit andere digitale naslagwerken, databanken, geografische of cartografische applicaties of digitale archieven. Via de *user interface* krijgt de individuele gebruiker op een gebruiksvriendelijke en praktijkgerichte wijze toegang tot alle faciliteiten.

Omdat de kwaliteit van het woordenboek in belangrijke mate mee bepaald zal worden door de individuele bijdrage van gebruikers (*user input*), is het van belang om, tot slot, nog even in te gaan op de veiligheidsprocedures die daarbij zullen worden gehanteerd. Gebruikers die de gegevens wensen te corrigeren of aan te vullen, of gebruikers die specifieke velden voor nieuwe types van gegevens aan het datamodel wensen toe te voegen, zullen zich moeten authentificeren via een meervoudige login-procedure. Alle ingrepen op de originele data kunnen daardoor

worden gelogged en zijn traceerbaar tot een unieke gebruikersidentificatie. De systeembeheerder kan dan op elk ogenblik foutieve of kwaadwillige wijzigingen ongedaan maken. Bovendien kunnen andere gebruikers mede toezien op de integriteit van de correcties door ze ten allen tijde te vergelijken met voorgaande versies. Gedetailleerde versionering is dus van groot belang. Ofschoon het *Antroponymisch Woordenboek* via het internet aan elke geïnteresseerde vrij zal worden aangeboden, zullen *user IDs* met schrijfrechten op de databank, om dezelfde redenen van veiligheid en integriteit bovendien ook maar alleen worden toegekend aan gekende of traceerbare personen met voldoende academische merites in het vakgebied.

De online toegang tot de gegevensbank blijft tijdens de duur van het project geïntegreerd in de onderzoekssite http://www.wulfila.be/aw (Universiteit Antwerpen). Om de continuïteit van het webadres te garanderen wordt het beheer van de moederversie na afloop van het project toevertrouwd aan de Universiteit Antwerpen (CNTS, Taal- en Spraaktechnologie) en/of de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (Centrum Teksteditie en Bronnenstudie), die als copromotor van het project optreedt.

3. Onderzoeksperspectieven op basis van het *Antroponymisch Woordenboek*

Het is eigen aan nieuwe wetenschapsinstrumenten dat onmogelijk voorzien kan worden welke onderzoeksresultaten er op termijn uit voort zullen komen. Dat basisinzicht, dat maar al te vaak over het hoofd wordt gezien bij toekenning van onderzoeksgelden, geldt ook voor het *Antroponymisch Woordenboek*. De waarde ervan als duurzaam naslagwerk is echter evident. Zulks kan alleen al worden afgeleid uit de weerklank die de twee vorige standaardwerken van Maurits Gysseling hebben gevonden. Het zogeheten Corpus-Gysseling (1977-87) – de korte benaming wijst er al op – is in weinige jaren een begrip geworden in de neerlandistiek. Het heeft sinds zijn verschijnen, ook in digitale vorm, een stroom aan artikelbijdragen doen verschijnen, was de

basis voor een tiental proefschriften aan Belgische en Nederlandse universiteiten en vormde de grondslag voor het vierdelige *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (Leiden, 2003). Het belang van Gysselings andere standaardwerk, het *Toponymisch Woordenboek* uit 1960, blijkt uit het grote aantal omvangrijke recensies die er in de jaren 1960-1964 van verschenen (synthese in Van Loon 2008). Doordat het echter slechts in gedrukte vorm voorhanden was, vormde het op zichzelf nooit het voorwerp van een monografie of een proefschrift, al biedt het daartoe ongeziene, nog nauwelijks geëxploreerde mogelijkheden. Dat laatste bleek nadat het woordenboek in een databank was omgezet en in alle mogelijke richtingen doorzocht kon worden. Op grond daarvan kon een monografie worden verwezenlijkt over de Europese stadsgeschiedenis (Van Loon 2000).

Het lijdt niet de minste twijfel dat ook het *Antroponymisch Woordenboek* een belangrijk basisinstrument wordt voor toekomstig onderzoek, zeker wanneer het elektronisch ontsloten zal zijn en nog meer nadat het gekoppeld zal worden aan andere gegevensbanken. Het materiaal aan voor- en toenamen, volkennamen, sacrale namen, naambestanddelen, morfemen en formantia vormt immers – samen met de gegevens van het *Toponymisch Woordenboek* – vrijwel het enige taalmateriaal waarover we beschikken om het oudste Nederlands (tot circa 1200) te bestuderen. Het werk is door zijn omvang en de periode die het bestrijkt, evenzeer voorbestemd een basisreferentiewerk te worden voor andere disciplines zoals de oudgermanistiek (Oudsaksisch, Oudfries, Oudhoogduits), de historische romanistiek (Medio-Latijn, het noordelijke Gallo-Romaans) en de medievistiek in het algemeen.

Een van de eerste concrete realisaties van het project wordt een klein antroponymisch lexicon dat zal worden afgeleid uit een (nog niet beschikbare) etymologische databank die in de jaren 2005-2007 bij het *Toponymisch Woordenboek* werd opgebouwd. Daaruit zullen die toponiemen worden gelicht die persoonsnamen bevatten. Het betreft namen zoals Bavo in plaatsnamen als Bevekom, Bevingen, Bavikhove, of Wilmar in plaatsnamen als Wilmarsdonk en Wommersom, en etnoniemen zoals Geldumni

in Jodoigne-Geldenaken. Dit topoantroponymisch materiaal valt chronologisch (van de Oudheid tot 1100 c.q. 1225) en geografisch (van Keltisch tot Fries) volledig samen met dat van het *Antroponymisch Woordenboek*. De homogeniteit van beide corpora wordt bovendien gegarandeerd doordat ze berusten op het onovertroffen excerptiewerk van één en dezelfde auteur, m.n. Gysseling. Het belang van dergelijke «topo-antroponymische» lexica is al eerder onderstreept door een aantal buitenlandse onderzoekers (onder meer Greule 1997 en 2002 voor Duitsland, Insley 2002 voor Engeland, Eichler 2002 voor het Slavische taalgebied), maar ze zijn tot nu toe buiten Morlet 1985 nog nooit gerealiseerd. Zo'n lexicon voor de historische Nederlanden is niet alleen van belang als aanvulling op het persoonsnamenmateriaal in het *Antroponymisch Woordenboek*. In mediëvistisch opzicht zal het nieuwe inzichten opleveren over de meest duistere maar tegelijk zo cruciale periode van de West-Europese geschiedenis (5de tot de 10de eeuw), over het verloop van de taalgrens, de germanisering van Noord-Gallië en de zgn. Frankische landname, de kersteningsperiode enz. De honderden (vooral Germaanse) persoonsnamen die in het plaatsnamenmateriaal zijn gefossiliseerd, zijn immers die van de Frankische (of andere Germaanse) grondheren die blijkens hun naam aan de grondslag lagen van de vele nederzettingsnamen op *-gem, -sele, -ingen, -court, -ignies, -ville, -y, -tun, -wic*, enz. in de Nederlanden en Noord-Frankrijk. De waarde van een topoantroponymisch lexicon zal vooral blijken zodra het digitaal met het grote *Antroponymisch Woordenboek* wordt verbonden. De namen van de stichters van deze nederzettingen kunnen dan immers worden vergeleken en mogelijk zelfs geïdentificeerd met de namen van daadwerkelijk overgeleverde schenkers, getuigen en oorkonders in vroegmiddeleeuwse teksten. Het instrument kan daardoor o.m. de internationale actieradius van sommige vroegmiddeleeuwse optimaten in Noord-West-Europa (specifieke namen van Franken, Friezen, Gallo-Romanen, Goten, enz.) zichtbaar maken of het aandeel van de Nederlanden in de frankisering van Noord-Gallië. Het woordenboek wordt aldus ook een basiswerk voor de prosopografie van de Vroege Middeleeuwen in de Neder-

landen. Het knoopt daarin historisch aan bij een onderzoekstraditie van belangrijke mediëvisten als K. Schmid, Tellenbach, Wenskus en Werner, of bij naslagwerken als de imposante *Prosopography of the Later Roman Empire* (3 vols.; Cambridge: 1971, 1980, 1992).

De nieuwe inzichten inzake etymologie en identificatie van afzonderlijke namen en personen kunnen ook resulteren in een reeks losse etymologische en historische namenstudies, zowel met betrekking tot het Oudnederlands als het Oudfrans, Oudhoogduits, Oudfries, enz. Behalve lexicale kwesties kunnen die studies nieuwe gegevens aan het licht brengen in verband met historische fonologie, morfologie en dialectgeografie van het Oudnederlands en het Vroegromaans (bijvoorbeeld, de *r*-metathese, de evolutie van de diftong /eu/, Romaanse casusmorfemen, assibilatie, pari- en imparisyllabische nomina, genitiefmorfemen). De buitengewone paleografische kwaliteit van het materiaal maakt het bovendien uitermate geschikt voor de studie van vroegmiddeleeuwse scripta.

Uiteraard zal het *Antroponymisch Woordenboek* het aangewezen basiswerk worden voor de louter naamkundige studie van de Vroege Middeleeuwen. Het zal een synthese mogelijk maken van de persoonsnaamgeving in de Lage Landen van de Oudheid tot circa 1200. Zo'n werk, dat de zeer lange periode bestrijkt die aan de opkomst van onze huidige familienamen voorafging, is nog onbestaande. Andere naamkundige verschijnselen die kunnen worden onderzocht, zijn modenamen, lokaal beperkte namen, het opkomen en verdwijnen van bepaalde toenaamtypes (zoals de Latijnse trianomina of de eerste toenamen), telkens met hun historische motivering.

Dat de genoemde onderzoeksmogelijkheden geen fictie zijn, is al aangetoond in een aantal recente studies. Zo konden twee volkennamen in Caesars *De Bello Gallico*, die al sedert de tijd van de humanisten de geleerden voor grote raadsels plaatsten, de etnoniemen Geldumni en Caerosi, worden ontcijferd. De naam van de Geldumni, die met Ambiorix deelnamen aan de opstand tegen Caesar, is te identificeren met de plaatsnaam Geldenaken/Jodoigne (Van Loon en Wouters 1994). De ontcijfering van de

naam Caerosi, die de oervorm is van het woord *heer* en mogelijk voortleeft in de plaatsnaam Heers (Belgisch Limburg) of Heer (Maastricht), levert het wel definitieve bewijs dat de zuidelijke Nederlanden al in de late prehistorie gegermaniseerd waren en werpt een nieuw licht op de beruchte namenzin van Tacitus (Van Loon 2006, 2009). In een recente studie (Van Loon 2009), waarin de *Vita Landoaldi* uit de 10de eeuw als historische bron wordt gerehabiliteerd, kon op grond van de namen van 7de-eeuwse heiligen worden aangetoond dat omstreeks 650 Zuid-Franse of Italiaanse religieuzen in Zuid-Limburg als zendelingen werkzaam moeten zijn geweest.

Het *Antroponymisch Woordenboek* zelf zou in een eerste versie opgeleverd moeten worden tegen eind 2012. Met het project hopen de initiatiefnemers te voorkomen dat een filologisch-taalkundige en historisch-taalkundige onderzoekstraditie waarin Vlaanderen en Nederland in het verleden een vooraanstaande plaats bekleedden, over enkele jaren volledig zal verdwenen zijn. Bij voortzetting van de huidige trend zullen er immers over afzienbare tijd in Vlaanderen en Nederland geen deskundigen meer zijn die weerwerk kunnen bieden aan de vaak Becanistische naamsverklaringen die de laatste jaren tot zelfs in zogenaamde wetenschappelijke tijdschriften opnieuw de kop kunnen opsteken. Hopelijk kan de online-uitgave van het *Antroponymisch Woordenboek* aankomende generaties taalkundigen, historisch-taalkundigen en historici er opnieuw toe aanzetten om onze rijke historisch-taalkundige en naamkundige onderzoekstraditie voort te zetten. De immense inspanningen die onderzoekers van vorige generaties op dit gebied hebben geleverd – waaronder Maurits Gysseling beslist niet de minste was – zijn dan niet verloren, maar kunnen zich als waardevol erfgoed bewijzen voor de toekomst.

Bibliografie

BOESCH, Bruno. Zur Gestaltung des neuen Förstemann. *Beiträge zur Namenforschung* NF 6 (1971) : 307 vv.

EICHLER, Ernst. Zum Stand der slavistischen Personennamenforschung. In Geuenich e.a. 2002 : 195-203.

FÖRSTEMANN, Ernst. Altdeutsches Namenbuch. 1. Band : *Personennamen*. Nordhausen 1856 (Bonn 1900[2]); 2. Band : *Ortsnamen* (zwei Lieferungen).Nordhausen 1872 (Bonn 1913-1916 (hg. von H. Jellinghaus).

GEUENICH, Dieter, Wolfgang HAUBRICHS & Jörg JARNUT (uitg.). *Nomen et Gens. Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen* (Ergänzungsband 16 zum *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*). Berlijn-New York 1997.

GEUENICH, Dieter, Wolfgang HAUBRICHS & Jörg JARNUT (uitg.). *Person und Name* (Ergänzungsband 32 zum *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*). Berlijn-New York 2002.

GREULE, Albert. Personennamen in Ortsnamen. In : Geuenich e.a. 1997 : 242-258.

GREULE, Albert. Personennamen in Ortsnamenbüchern. Plädoyer für ein Namenbuch der toponymischen Personennamen. In : Geuenich e.a. 2002 : 305-309.

INSLEY, John. The Study of Old English Personal Names and Anthroponymic Lexica. In Geuenich e.a. 2002 : 148-176.

MARYNISSEN, Clem. *Hypokoristische suffixen in Oudnederlandse persoonsnamen*. Gent 1986.

MORLET, M.-Th. *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du 6e au 12e siècle* (3 dln.). Parijs (CNRS) 1971-85.

NADEAU, David. Semi-Supervised Named Entity Recognition. Learning to Recognize 100 Entity Types with Little Supervision. Diss. Ottawa 2007.

SEARLE, William George. *Onomasticon Anglo-Saxonicum*. Cambridge 1897 (herdruk Hildesheim 1969).

SONDEREGGER, Stefan. Prinzipien germanischer Personennamengebung. In :Geuenich, Dieter, Wolfgang Haubrichs & Jörg Jarnut (uitg.) 1997 : 1-29.

VAN LOON, Jozef en Annelies WOUTERS. De stamnaam Geldumni. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 74 (1994) : 25-34.

VAN LOON, Jozef. *Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties*. Brussel (KCTD) 2008.

VAN LOON, Jozef. Een etymologie en haar historische implicaties : de stamnaam Caerosi (Caesar, BG 2.4). *Verslagen en Mededelingen KANTL* 116 (2006) : 375-400.

Wouter SOUDAN en Jozef VAN LOON
(FWO en Universiteit Antwerpen)

Een mislukt boek : «Andouerpis Antwerpen»

In 2007 publiceerde Alfred Michiels het boek «Andouerpis Antwerpen», met als ambitieuze ondertitel «Nieuwe zoektocht naar de betekenis van de naam Antwerpen en de vroegste geschiedenis van de Antwerpenaars». De auteur, een gepensioneerd kaderlid van een grote bank, is licentiaat in de klassieke filologie en houdt zich volgens de tekst op het boekomslag onder meer bezig met filologisch-historisch onderzoek, numismatiek en toponymie.

In zijn «Verantwoording» stelt Michiels dat hij doorheen de beschikbare historische bronnen een zoektocht wil ondernemen «naar de betekenis van de naam Antwerpen en naar de herkomst van de Antwerpenaars». Hij acht dat volstrekt nodig omdat volgens hem «de voornaamste bronnen nooit volledig wetenschappelijk werden onderzocht», hoe beperkt het aantal bronnen voor de oudste geschiedenis van Antwerpen ook is. Voor zijn betoog richt hij zich voornamelijk op de oudste twee bronnen. Enerzijds is er de Vita Eligii, levensbeschrijving van de heilige Eligius, in leven bisschop van Noyon-Doornik in het midden van de 7de eeuw. In die bron worden in twee korte passages de «Antwerpenaars» vermeld met de termen *andouerpenses* en *andouerpis*. Anderzijds is er een Merovingische munt uit de 7de-8ste eeuw. Daarop staat de plaatsnaam *Anderpus* vermeld, waarvan men aanneemt dat hij op Antwerpen slaat. Uiteraard hebben eerdere onderzoekers ook die naamvormen bij hun studie betrokken, maar volgens Michiels hebben zij daarbij de context verwaarloosd, d.w.z. de betekenis van de passages in de héle Vita en vergelijking van de munt met andere Merovingische munten.

Michiels stelt dan dat de grondige filologische studie van de ganse Vita en de numismatische en taalkundige ontleding van de munt hem tot de conclusie hebben geleid dat de historici tot

heden op een verkeerd spoor zaten. De naam *Antwerpen* kan volgens hem niet van Germaanse origine zijn. Om dat aan te tonen heeft hij gezocht naar parallellen uit de Romeinse wereld (stenen opschriften) en in de Romaanse en Keltische toponymie.

In zijn boek neemt hij zich voor om eerst chronologisch de vroegere verklaringen te analyseren. Daarna zal hij aantonen dat de Germaanse dienen afgewezen. Tot slot wil hij bewijzen «dat de Gallo-Romeinse (verlatijnst Keltische) verklaring niet alleen de meest historisch aanvaardbare betekenis biedt, doch ook de enige die taalkundige logica inhoudt en aan de spelling en de wetten van de taalevolutie beantwoordt»[1].

Bij dit alles richt Michiels zich tot gespecialiseerde lezers maar ook tot de algemeen in geschiedenis en taalcultuur geïnteresseerde leken. Om die reden begint hij zijn boek met enkele inleidende vulgariserende hoofdstukken over taalkundige terminologie, de verwantschap van de Indo-Europese talen, de cultuur van de Indo-Europeanen en ook over de vroegste geschiedenis van onze gewesten en de volkeren die er leefden. Bovendien geeft hij een «beknopt geschiedkundig overzicht en status quaestionis van de toponymie in Vlaanderen», waarbij hij zijn kritiek niet spaart op Carnoy, De Vries, Gysseling en de germanisten in het algemeen. Hij verwijt hen dat ze vaak tot absurde verklaringen zijn gekomen omdat ze alle namen vanuit het Germaans wilden verklaren en niet genoeg open stonden voor mogelijk Keltische namen[2]. Hij betreurt het verder dat in Vlaanderen aan de uni-

[1] MICHIELS A., Andouerpis Antwerpen, Nieuwe zoektocht naar de betekenis van de naam Antwerpen en de vroegste geschiedenis van de Antwerpenaars, Rumst, 2007, p. 7.

[2] Dat deze opmerking onterecht is, zal iedereen beamen die de publicaties van betrokkenen kent. Op p. 49 suggereert Michiels zelfs dat Gysseling bepaalde namen, die volgens Michiels Keltisch zijn, met opzet zou hebben weggelaten : «Sommige namen waar Gysseling het moeilijk zou mee gehad hebben, komen in zijn toponymisch woordenboek zelfs helemaal niet voor, vb. Retie, Rettigny, Kelmont, Kelmis, enz.» Dit is onder de gordel want Michiels weet (MICHIELS, o.c., p. 65) dat de namen gewoon bij Gysseling niet voorkomen omdat ze, voor het opzet van Gysseling, niet vroeg genoeg geattesteerd zijn in originele documenten. Het Toponymisch Woordenboek geeft namelijk alle plaatsnamen uit originelen tot 1226 en alle plaatsnamen uit bronnen tot 1200 die niet in origineel voorhanden zijn. Het biedt bovendien vaak geen verklaring, met name wanneer de naam ofwel te doorzichtig ofwel totaal ondoorzichtig is. Voor Gysseling waren etymologieën trouwens ook niet de essentie van zijn woordenboek. Het voornaamste doel van Gysseling was : een filologisch zo betrouwbaar mogelijke grondslag te leggen voor toekomstig onderzoek en daartoe een corpus van accurate lezingen en dateringen te bieden. Zie VAN LOON 2008. Verder in deze bijdrage gebruik ik TW als afkorting van het bekende Toponymisch Woordenboek van Gysseling.

versiteiten nog steeds «de eigenaardige idee overheerst dat de toponymie van Vlaanderen het werkterrein is van germanisten»[3].

Door Michiels voel ik mij als germanist en toponymist aangesproken[4]. In mijn kritiek op zijn boek zal ik mij daarom vrijwel uitsluitend concentreren op de taalkundige aspecten van de door hem behandelde plaatsnamen. De beoordeling van zijn historische gissingen en beschouwingen over persoons- of volkerennamen laat ik aan anderen over. Bovendien is het voornamelijk mijn bedoeling te wijzen op wat er aan Michiels' opvattingen fout is, niet om een uiteenzetting te geven over de «juiste» verklaringen.

1. Prelude één : enkele plaatsnamen in de marge

Hoewel het Michiels te doen is om de naam *Antwerpen*, geeft hij in de marge ook zijn verklaring ten beste voor een aantal namen uit de grote omgeving van Antwerpen. Voor een deel van die namen sluit hij zich aan bij de verklaringen, achterhaald of niet, uit de bekende naslagwerken van Carnoy, De Vries, Gysseling[5]. Bij andere geeft hij een eigen verklaring en daar valt soms wel wat tegen in te brengen. Ik beperk mij tot twee namen.

[3] MICHIELS, o.c., p. 67.

[4] Nadat ik Michiels' boek gelezen had in het voorjaar van 2008 heb ik even overwogen om een kritiek te schrijven. Achteraf heb ik dat idee laten varen omdat «het sop de kool niet waard was», zoals ik ook aan Michiels liet weten. Toen Michiels in het najaar van 2008 echter met een e-mail weer op zijn boek terugkwam (cf. infra bij *Rumst*), heb ik besloten om toch maar één en ander duidelijk te maken. Vandaar deze bijdrage.

[5] Het gaat om CARNOY 1948-1949, DE VRIES 1961, DE VRIES 1962 en GYSSELING 1960 (TW). Bij de keuze van zijn attestaties gaat Michiels vaak selectief te werk. Daarbij blijkt dat hij soms vormen aanhaalt die in zijn theorie passen en andere verzwijgt. Zo verwijst hij geregeld naar De Vries o.c., zonder aan te geven over welke van de vier door hem in bibliografie vermelde publicaties van deze auteur het gaat. De lezer moet er zelf achter komen dat Michiels daarbij vormen uit De Vries 1961 (bijv. van *Rumst, Zemst*) vermeldt omdat ze hem van pas komen, ook al zijn ze in De Vries 1962 terecht weggelaten.

1.1. Kelmont, Chaumont, Kalmthout

Volgens Michiels zouden het Nederlands-Limburgse *Kelmont* en het Waals-Brabantse *Chaumont-Gistoux* een voorhistorisch woord *kalm* 'hoogte, berg' bevatten, terwijl het tweede lid het Romaanse woord *mont* 'berg' is [6]. Het zouden bijgevolg hybride namen zijn met een specifieke structuur : een leenwoord of naam uit een vreemde taal vormt samen met een vertaling hiervan in de eigen taal een nieuw woord of nieuwe naam. Michiels geeft daarbij als voorbeelden enkele Franse en één Duitse naam, o.a. opgediept uit Gysseling (TW). Hij verzwijgt daarbij echter de verklaring die Gysseling ervan geeft, evenals andere namen uit TW die in de richting van een andere verklaring wijzen. Natuurlijk bestaan er hybride namen [7] en natuurlijk zullen er in Gallië Keltische namen het element *kalm* bevatten. Maar dat betekent niet dat men elke ogenschijnlijk gelijkaardige naam over dezelfde ka(l)m mag scheren. Veel van dergelijke namen gaan immers terug op Romaans *calvum montem* (acc.) 'de kale berg' en de attestaties liegen er vaak niet om : Chaumont-Gistoux, 1155 *Caluum montem, de Caluo monte*; Chaumont-Porcien, 1087 *de Caluo monte*; Chaumont (Florennes), 1012 *in Caluo monte*; Kalmuth, 1158 *in Kalemunte* (alle TW). Des te onbegrijpelijker is het dat Michiels bij zijn «*kalm* = hoogte»-namen (alle uit Dauzat en Rostaing) ook Chaumont-Devant-Damvillers vermeldt, geattesteerd als *Calmontis villa* in de 11de eeuw en door Dauzat & Rostaing terecht verklaard als 'kale berg' ! [8]

Helemaal erg wordt het wanneer Michiels glashard stelt : «Ook Kalmthout is zo te verklaren». Voor deze naam baseert hij zich op Carnoy's attestatie *Calmehoet* uit 1145. Volgens Michiels bestaat deze naam uit twee woorden voor 'hoogte', namelijk «het voorhistorische woord *Calm*» en «het Middelnederlandse *hô-ta*» (sic!) [9]. Zowat 2000 jaar geleden zou er in de buurt van het huidige Kalmthout dus, als ik het goed begrijp, een hoogte of

[6] Michiels, o.c., pp. 27-28. Michiels spreekt weliswaar van het «Henegouwse» Chaumont, maar uit de attestaties (ontleend aan TW) blijkt dat hij Chaumont-Gistoux bedoelt.

[7] Zoals *Monteberg*, door Michiels geciteerd uit TW.

[8] Dauzat & Rostaing 1963.

[9] Michiels, o.c., p. 28.

berg door de plaatselijke Kelten met «de Kalm» zijn aangeduid. Wars van alle klankwetten bleef die naam doorheen de eeuwen ongewijzigd bestaan tot in de middeleeuwen. Toen plakten de mensen er een vertaling tegenaan, wat leidde tot de naam *Calmehoet*. Voor die vertaling zouden de middeleeuwers het zogenaamd Middelnederlandse **hôta* 'hoogte' hebben gebruikt. Van de *-hoet* maakten ze achteraf *hout,* vermoedelijk om latere toponymisten in de val te lokken. Spijtig genoeg weet Michiels niet dat er nooit een Middelnederlands woord *hôta* bestaan heeft. Evenmin weet hij dat de attestatie bij Carnoy waardeloos is en dat het moet zijn 1146 *Calmetholt* (TW)[10].

Tot slot nog dit. Hoe konden onze middeleeuwse voorouders het Keltische *Kalm* voorzien van een Middelnederlandse vertaling als zij het woord niet eens begrepen? Michiels schreef immers zelf: «We moeten er rekening mee houden dat de Keltische en Latijnse plaatsnamen die de Germaanse bewoners vanaf de 5de eeuw hadden overgenomen, voor deze laatsten geen betekenis hadden. Zij kenden de woorden niet die aan die plaatsen een welbepaalde betekenis gaven»[11].

1.2. Turnhout

Een andere volgens Michiels hybride naam is *Turnhout*. Een «voorhistorisch» woord *tur* 'talud, vooruitspringende hoogte' werd door de Kelten overgenomen en door toevoeging van een achtervoegsel *-no* aan hun verbuigingssysteem aangepast[12]. Het zou volgens Michiels in een hele reeks Keltische plaatsnamen voorkomen, van *Turnu* tot *Tournay* en *Doornik*[13].

Bovendien meent hij dat dit *turno-* ook het eerste lid is van *Turnhout*. Het tweede lid van die naam zou overigens niet *-hout* zijn, daar de oudste vormen geen -h- bevatten : 1021 *Tournoutervoerde*, 1186 *Turnolt*. De schrijfwijze *Tournout* in 1021 kan er volgens Michiels op wijzen dat de naam dezelfde oorsprong kan

[10] Vermoedelijk is tijdens het afschrijf- of publicatieproces van Carnoy's boek de -l- van -holt als -e- gelezen.

[11] Michiels, o.c., p. 59.

[12] Michiels, o.c., p. 58.

[13] Voor *Turnu* verwijst Michiels naar Gysseling (TW), die het echter verklaart als een collectief bij 'doorn'.

hebben als bijvoorbeeld het Franse *Tourdun* (dép. Gers) < *Turnodunum*. Dit laatste is samengesteld uit Keltisch *Turno-* 'hoogte' en Keltisch *dunon*, wat ook 'hoogte, heuvel' betekent, later 'versterking op een heuvel'. De naam *Turnhout* (< *Turnolt* < *Tournout* < **Turnoud* < **Turn(o)udunum*) zou dus een naam zijn die tweemaal werd overgenomen en aangepast, eerst door de Kelten en daarna (als volksetymologische vervorming?) door de Germanen. Indien Turnhout van **Turnodunum* komt, aldus Michiels, dan hebben we evenals bij het Franse *Tourdun* andermaal te maken met een hybride naamconstructie, namelijk voorhistorisch *tur(no)* (= hoogte) en Keltisch *dunum* (= hoogte) zoals Kelmont (cf. supra). «De volksetymologie kan van *Turnout* «Turnholt» gemaakt hebben, dat dan later verder evolueerde naar Turnhout.»[14].

Ook tegen deze «verklaring» valt weer heel wat in te brengen. Ik beperk me tot een paar duidelijke tekortkomingen. Ten eerste is Michiels' geknutsel op drijfzand gebouwd. Het berust namelijk op de zogenaamd oudste attestatie uit 1021, weer ontleend aan Carnoy, die ze zelf ontleende aan (toponymisch bedenkelijke) bronnen zoals Kreglinger en LeRoy[15]. Het gaat hierbij om de enige attestatie van de naam met *-ou-*, die overigens niet uit een originele bron komt en die bovendien berust op een kopieerfout[16]. Ten tweede is er maar één h-loze vorm, uit 1186, onmiddellijk gevolgd door een vorm mét -h- uit 1187. Ten derde is het appellatief inderdaad pas als *hout* geattesteerd in de 13de eeuw, maar in plaatsnamen treedt het veel vroeger op, bijvoorbeeld in diverse onvervalste 'bos'-namen zoals 1114 *Ruhout*, 1139 *Auerhout*, 1185 *Buchoute*, 1187 *Echout*, 12de eeuw *Torhout* etc. Bovendien zijn die namen voordien met *-holt* geattesteerd, zodat er geen twijfel bestaat over hun betekenis. Ten vierde is het onzin dat men door volksetymologie van *Turnout* «*Turnholt*»

[14] MICHIELS o.c., p. 59.

[15] LE ROY J., Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii, hoc est urbis et agri Antverpiensis (...), Amstelaedami, 1678, p.389; KREGLINGER A., Mémoire historique et étymologique sur les noms des communes de la province d'Anvers, Bruxelles, 1847, p. 16.

[16] Wellicht een verschrijving door anticipatie van de *-ou-* in de tweede lettergreep van *Tournoutervoerde* en dus *Turnoutervoerde*, en mogelijk invloed van *Torhout*, dat wél vaak met *-ou-* geattesteerd is. Ook hier verwijt Michiels, p.65, aan Gysseling dat hij de vorm *Tournoutervoerde* niet vermeldt in TW (cf. noot 2).

zou gemaakt hebben. Dat is de kar voor het paard spannen. Of was het misschien omdat men in de 12de eeuw wist dat *-holt* in de 13de eeuw toch tot *-hout* zou evolueren? Dat Michiels zich baseert op achterhaalde bronnen, geen onderscheid maakt tussen attestaties uit kopieën en originelen, geen rekening houdt met verschillen in klankwaarde of taalevolutie tussen Keltische, Romaanse of Germaanse woorden of namen etc., hoeft niet gezegd te worden. Toch blijkt hij (pp. 59-60) er zich niet alleen terdege van bewust dat voorhistorische en Keltische namen later soms door de Germanen werden aangepast, hij weet ook dat die namen vaak de invloed ondergingen van de eigen Germaanse tongval en vervormd konden geraken door het Germaanse aanvangsaccent. En bovendien schrijft hij : «Door de langdurige overlevering ondergingen deze namen dan nog eens de gevolgen van de Germaanse klankevolutie.»[17]. Bij *Turnhout* zou dit alles niet gebeurd zijn? Nu is het wel zo, dat Michiels bij zijn behandeling van de naam *Turnhout* duidelijk laat merken dat het slechts om een hypothese gaat («kan», «indien», «kan») en daarom zal ik mijn verdere opmerkingen beperken tot een paar vragen. Indien *Tournout* ontstond uit **Turn(o)udunum*, waar is de *-dunum* dan naartoe? Vanwaar komt in *Tournout* de *-u-* na *Turno-*? Heeft de «voorhistorische» t- (dus volgens Michiels van vóór de komst van de Kelten, dus van vóór de 3de eeuw vóór Christus)[18] geen klankverschuiving meegemaakt? Moest de -o- van *turno-* niet tot *-a-* evolueren in het Oergermaans? En moest de *-u-* niet tot *-o-* evolueren door a-Umlaut in het Gemeengermaans? Moet de *-ou-* in *Tour-* als *-oe-* gelezen worden? Hoe evolueert ze dan tot de huidige *-ü-*? Ten slotte : dat de naam *Turnhout* evenmin Keltisch is als bijvoorbeeld de naam *Duitsland* hoeft geen betoog[19].

[17] MICHIELS o.c., p. 60.

[18] MICHIELS, o.c., p. 32.

[19] Zie over de naam *Turnhout* verder VAN OSTA W., De plaatsnaam *Turnhout* en andere namen met *-hout*, in : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, LXXIX (2007), pp. 469-496.

2. Prelude twee : enkele plaatsnamen in het Antwerpse

In zijn vierde hoofdstuk levert Michiels enkele voorbeelden van verklaringen van plaatsnamen uit de streek rond Antwerpen om te illustreren «hoe toponymisten tewerk gaan», maar wellicht evenzeer om een aantal namen het etiket Keltisch op te kleven, en zo te suggereren dat de achteraf te behandelen naam *Antwerpen* geen geïsoleerd Keltisch fenomeen is.

Voor de meeste namen beperkt hij zich in dit overzicht tot de bekende verklaringen uit de literatuur, d.w.z. normaliter slechts uit Gysseling (TW), Carnoy en De Vries. Bij de meeste Germaanse namen kan ik volstaan met hier en daar een kanttekening. Bij de (soms alleen door Michiels) als Romaans of Keltisch beschouwde namen is vaak wel wat meer commentaar nodig.

2.1. Germaanse namen in het Antwerpse

Een correcte verklaring wordt gegeven van *Boechout, Borsbeek, Willebroek, Broechem, Hove, Berchem, Edegem, Waarloos*. De naam *Hoboken* betekent niet echt 'hoge beuken' maar 'aan de hoge beuken' (datief meervoud); *Borgerhout* bevat niet 'berk' (Gysseling) maar 'borg', d.i. de Antwerpse burcht; *Aartselaar* bevat geen persoonsnaam maar is een combinatie van *aard* en *laar*; *Schilde* kan zowel de riviernaam *Schijn* bevatten als 'schijnend'; wegens de dialectuitspraak geldt voor *Schoten* de verklaring van Gysseling (Germ. **skauta*, niet *schot*); *Merksem* is een samenstelling van *mark* 'grens' en *heem*; *Hemiksem* bevat wel degelijk *Haming*; *Wijnegem* moet van een oude *wîg*-naam komen, niet van Wino of Wini; *Wommelgem* is een -inganaam; *Walem* bevat waarschijnlijk de persoonsnaam Walho; *Mortsel* bevat *mortel* 'drassige plaats etc.', normale vorm *Mortenzele* [20].

[20] Voor de verklaring van deze namen verwijs ik naar mijn bijdrage aan het op het getouw staande woordenboek van Vlaamse gemeentenamen.

2.2. Keltische en Latijnse namen in het Antwerpse (volgens Michiels)

Ook bij deze namen wil ik niet op alle slakken zout leggen, onder meer omdat de verklaring van sommige namen te onzeker is, of omdat Michiels soms een verklaring gist zonder de minste argumentering te leveren. Overigens wijken sommige van zijn verklaringen niet of nauwelijks af van de thans aanvaarde. Zo is *Beveren* inderdaad de 'beverrivier', is *Kontich* de 'woonplaats van Contius' [21] en komt *Wilrijk* uit *Villariacum*, weliswaar niet met de betekenis 'woonplaats van Villarius' maar als nederzetting bij een grotere vicus of villa [22].

2.2.1. *Ekeren*

Volgens Michiels is de naam ontstaan uit **akerno*, proto-Keltisch voor 'esdoorn'. Die verklaring komt in conflict met zijn eigen uitspraak dat «elke gereconstrueerde naam niet alleen de test van de taalwetten inzake klankevolutie moet ondergaan, maar tegelijkertijd een aanvaardbare betekenis moet hebben. (...) het moet een logische plaatsaanduiding zijn.» [23]. In oorsprong is *Ekeren* immers een waternaam ('de esdoorn' ?). De discussie rond **Ak-ar-onna* is daarbij al vele decennia achterhaald [24].

2.2.2. *Deurne*

Voor Michiels is enige klankovereenkomst voldoende om de naam te vergelijken met *Doornik* (< *Turnacum)*, met *Tourdun*

[21] Een verwijzing naar de germanisten Roelandts en Van Passen was daar echter wel op zijn plaats geweest : Roelandts K., Bijdrage tot de studie van de Vlaamsche -ACUM-namen, in : *Feestbundel Van de Wijer* I(1944), pp. 289-329; Van Passen R., Geschiedenis van Kontich; Van Passen R., Toponymie van Kontich en Lint, Koninkl. Vlaamse Acad. Voor Taal & Lett., Gent, 1962; Roelandts K., Over de geschiedenis van de gemeente en de naam Kontich n.a.v. het werk van R. Van Passen, in : *Naamkunde*, 21(1989), pp. 193-197.

[22] Zie weer Van Passen R. & Roelandts K., Toponymie van Wilrijk, uitg. gemeentebestuur Wilrijk, 1967; Van Passen R., Geschiedenis van Wilrijk, uitg. gemeentebestuur Wilrijk, 1982.

[23] Michiels, o.c., p. 64.

[24] Van Osta W., De plaatsnaam *Ekeren*, in : *Jaarboek Heemkring Ekeren* 24(2006), pp. 22-40.

(< *Turnodunum)* en ook met *Turnhout* (volgens hem < *Tournout* < **Turnodunum*). Hij herkent in *Deurne* dus weer het Keltische leenwoord **Turno* 'talud, vooruitspringende hoogte' en reconstrueert *Turno* > *Turne* > *Durne* > *Dorne* >*Deurne*. Waarom hetzelfde **turno* de ene keer tot een naam met T-anlaut evolueerde (*Turnhout*), de andere keer met D-anlaut (*Doornik, Deurne*) laat Michiels onbesproken, net zoals de verschillen in het vocalisme : u [oe] zowel naar [ü] als [o]. *Deurne* kan daarentegen probleemloos worden verklaard uit Germaans **thurnînô* bij *thorn* 'doorn' met als betekenis 'de doornige'. Vermoedelijk sloeg de naam oorspronkelijk op een met doornstruiken beplante schans als primitieve wijkplaats voor de bevolking [25].

2.2.3. *Reet en Retie*

Voor Michiels komen *Reet* en *Retie* beide uit *Restiacum* 'woning van Restus' zoals het Franse *Rety*. Het verschil tussen *Reet* en *Retie* zou komen doordat *Retie* nog langer dan *Reet* onder de invloed heeft gestaan van de Romaanse klemtoon op de tweede lettergreep, m.a.w. «op het ogenblik dat de Germanen de naam hebben overgenomen, was *Restiacum* reeds geëvolueerd tot het Romaanse stadium van *Rethí*» [26]. Dit alles beweert Michiels op grond van de volgens hem enige voor *Reet* overgeleverde schrijfwijze (1439 *Reeth*, uit De Seyn) en twee attestaties van *Retie*, nl. 1260 *Rethie* en 1264 *Rethy* (uit De Vries en De Seyn). Wie wat beter zoekt, zal echter meer attestaties vinden en bovendien merken dat het bij *Reet* en *Retie* om twee namen met verschillende oorsprong gaat. Voor *Reet* vindt men o.m. 1235 *Riht*, 1236 *Rith*, 1266 *Reeth*, 1340 *Rieth*, 1351 *Reet*. Voor *Retie* 1264 *Rethie*, 1266 *Rethia*, *Rethie*, 1300 *Rethye*, 1364 *Retie*. De naam *Reet* is vrijwel zeker niets anders dan het Middelneder-

[25] Van Loon 2000 :30-31. Op te merken valt dat het TW voor *Deurne* uiteraard niet spreekt van *dhurninum* en *dhurnu* maar correct van *thurninum, thurnu*! De beginconsonant wordt weergegeven door de thorn [þ], maar voor Michiels is dat blijkbaar niet duidelijk. Michiels verwijst bovendien op p. 79 naar diverse oude vormen van Deurne bij Diest of Tourinnes-La-Grosse etc. (uit De Seyn) die niet in TW voorkomen en zeker niet met de betekenis 'talud'. Frans *Thour* is bij TW inderdaad geattesteerd als 1189 *de Turno*, maar zonder verklaring.

[26] Michiels, o.c., p. 81.

landse *rede* 'berijdbare weg, rijweg' [27]. De naam *Retie* zou kunnen ontstaan zijn door suffix-vervanging (*-iacum* > *-ium* > *-io*, *-ie*) uit Gallo-Romaans **Retium*, ouder **Retiacum*, afleiding van de Latijnse persoonsnaam *Retus* of *Rhetus* [28]. Hij betekent dan 'het goed, de woonstede, de villa van een zekere Retus'. De overgang van -iacum naar -y in het Romaans vond echter niet plaats in de tijd van de aankomst van de Germanen, zoals Michiels schijnt te denken, maar in de Latijns-Frankische tijd.

2.2.4. *Boom*

Deze naam is voor Michiels te weinig specifiek, kan dus niet gewoonweg «ten Boeme» betekenen. Als rechtgeaarde keltomaan gaat hij de oplossing wat verder zoeken. Dit keer in Brits Keltisch gebied. Daar treft men, aldus Michiels, «in een 3de-eeuwse Romeinse reisgids, het *Itinerarium Antonini*, de naam *Bomio*. Volgens Rivet en Smith stond dit gelijk aan een plaatsnaam *Bouium*, gezien in het Keltisch de letters m/v vaak omgewisseld worden. De naam zou komen van *bou* 'rund', met achtervoegsel *-io* betekent dit dan 'plaats voor runderen'. Een naam *Bouium* kan door de latere Germaanssprekende inwijkelingen gemakkelijk gehoord en begrepen worden als het woord *boom* (volksetymologie)» [29].

Michiels moet slecht gelezen hebben, want Rivet en Smith schrijven helemaal niet dat de letters *m/v* in het Keltisch «vaak omgewisseld» worden. Zij stellen daarentegen dat *Bomium* moet worden gecorrigeerd in *Bovium*, mede blijkens een tweede *Bovium* (in Denbighshire), dat als *Bovio* in hetzelfde Itinerarium staat. Eventueel, zo menen zij, zou het bij *Bomium* om een plaatselijke variant kunnen gaan, die dan zijn parallel vindt in de *m/v* afwisseling die wordt aangetroffen in de naam van de Keltische godheid *Bormo* of *Borvo*, god van de warmwaterbronnen, die in beide spellingen op twee onderscheiden inscripties

[27] ROELANDTS K., Inleiding, pp. 9-15, in : *LAMOT B., Hoe Boom groeide*, Antwerpen, 1957, p. 13.
[28] ROELANDTS K., Bijdrage tot de studie van de -acum-namen, in : *Feestbundel Van de Wijer* I (1944), pp. 289-329.
[29] MICHIELS, o.c., p. 83.

verschijnt : *Borvoni et Damonae/Bormoni et Damonae* (datief). Tot zover de *m/v* die «vaak omgewisseld» wordt! De auteurs zeggen ten slotte dat de naam een afleiding lijkt te zijn van Brits **bov-* 'koe' + **jo*-suffix en dan misschien 'cow-place' betekent. Er bestaat dus geen twijfel dat de hier besproken naam als *Bovium* (met -v-) moet gelezen worden (vgl. Lat. *bos - bovis*, Middelwelsh *buw* en het Engelse adjectief *bovine*, uit Laatlatijn *bovînus*) en daarbij is helemaal niet duidelijk hoe dat in godsnaam tot *Boom* kon ontwikkelen. Of dacht Michiels misschien dat *Bouium* (met -ou-) als «Boejoem» moet gelezen worden (vgl. verder 'Andoe(w)erpis')? Dat staat inderdaad dicht bij de uitspraak van *Boom* in het Antwerpse dialect! Maar germanisten zien dat anders [30].

2.2.5. *Rumst en Zemst*

Bij zijn uitleg over de namen *Rumst* en *Zemst* overtreft Michiels zo niet Becanus dan toch zichzelf. De auteur begint zijn exposé glashard met de volgende mededeling : «Namen op ***-ost***, ***-osta*** en ***-esta*** komen van een (Belgisch) Keltisch woord **osta*, niet overgeleverd in bekende bronnen.» [31]. Het is, zo zegt hij, verwant aan het Latijnse *ostium* 'monding, toegang' en kan in plaatsnamen aan rivieren betekenen : een ingang tot de rivier, monding, aanlegplaats, of haven (vgl. Latijn *Ostia*, de haven van Rome). En : «Deze namen op *-osta* komen in Keltisch gebied enkel voor in het gebied der Belgae voor plaatsen aan rivieren gelegen.»

Op dit door hem gepostuleerde, niet overgeleverde, Keltische woord zal hij verder enkele naamverklaringen baseren. Eerst aan de beurt is *Rumst*, de naam van een nederzetting aan de Rupel. Michiels gaat uit van de attestaties 1150 *Rumesta*, 1162 *Rumest*, 1202 *Rumpsdorpe* (voor **Rumpstdorpe*) en vermeldt daarbij : «*Rumpst* blijft verder de officiële schrijfwijze tot na de eerste wereldoorlog in de 20ste eeuw.» Daarna volgt zijn naamverklaring. We worden daarbij lichtelijk ontgoocheld, want die

[30] Over de plaatsnaam Boom, zie Van Osta W., De boom van *Boom*, in : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, LXXVI (2004), pp. 31-40.
[31] Michiels, o.c., p. 83.

is vrij beknopt : «De oorsprong is **Rupelosta* of **Ruperosta*. Met inlassing van tussen-m (epenthese) evolueert dat naar **Rumpesta*, en verder naar zowel *Rumesta* als *Rumpst*. Beide vormen leiden tenslotte tot *Rumst*. Betekent dus : 'aanlegplaats aan de Rupel'.»[32].

Voor de naam *Zemst* (aan de Zenne) geeft hij welgeteld één attestatie : 1150 *Sempst*. Dan volgt de naamverklaring, even beknopt als die van *Rumst* : «De oorsprong is **Senosta*, dat met inlassing (epenthese) van p, cfr. kader, evolueert naar **Senposta*, **Semposta* (m door assimilatie van de n aan de p) en verder naar *Sempst*, en tenslotte tot *Zemst*. Betekent dus 'aanlegplaats aan de Zenne'.»[33].

Tot slot wijst hij op het parallellisme tussen *Rupel* > *Rumpsdorpe, Rumpst, Rumst* en *Zenne* > *Sempst, Zemst* en merkt op : «De medeklinkers '*m*' of '*p*' worden tussengelast om de uitspraak te vergemakkelijken. *Rupel-osta* of *Ruper-osta* wordt *Rumpesta*, en *Sen-osta* wordt *Semposta*.» Als voorbeeld van m-epenthese verwijst hij naar het Latijn *rumpo* 'ik doorbreek' en de verleden tijd *rupi* en als voorbeeld van p-epenthese naar het Franse *dompter* 'temmen' uit Volkslatijn *domtare*.

Voor de goede orde beperk ik mijn commentaar op deze verklaringen tot de opsomming van enkele punten. Voor mensen van het vak zullen zelfs die wellicht te uitgebreid zijn, maar de ervaring leert dat men Michiels niet duidelijk genoeg kan zeggen waarover het gaat.

1) De twee gegeven voorbeelden van epenthese (*rumpo, dompter*) zijn beide van een totaal verschillende orde en de vermeende epenthese in *rumpo* heeft alvast geen uitstaans met het «vergemakkelijken» van de uitspraak.

2) De attestaties waarop Michiels zich baseert, zijn niet bepaald het nec plus ultra. Bij die voor *Rumst* komt de oudste uit De Vries 1961 en is niet origineel; ze werd overigens gecorrigeerd in De Vries 1962. De laatste komt uit De Seyn en is volko-

(32) MICHIELS, o.c., p. 83.

(33) MICHIELS, o.c., p. 84. De andere namen waarin Michiels **osta* vermoedt (*Riemst* < **Reinosta* > **Reinposta* > **Reimposta* > **Reimpst* of **Reimost* > *Riempst* of *Riemst*), *Diest* (< *duo* 'twee' + *osta*) en *Aalst*, liggen niet «in het Antwerpse» en bedek ik maar met de mantel de liefde.

men onbetrouwbaar. Goede attestaties zijn: 1157 *Rumeste*, 1162, 1167, 1223 *Rumest* (TW), 1327, 1328, 1330 *Rumste*, 1330 *Ruemste*, 1331 *Rumste*, 1344 *Rumesta*, 1347, 1358 *Rumste* [34]. De enige attestatie van Zemst (*Sempst*) haalt Michiels weer uit De Vries 1961. Ook die werd in De Vries 1962 verwijderd. De juiste oudste vorm is 1181 *Semse* (TW en De Vries 1962), maar die past natuurlijk minder in Michiels' verhaal.

3) Zelfs in de 14de en 15de eeuw was de vorm zonder -p- in *Rumst/Zemst* nog de normale. De -p- is gewoon een latere invoeging tussen -m- en -s-, een bekend verschijnsel dat zeer gebruikelijk was vooral vanaf het midden van de 14de eeuw. In oude teksten krioelt het van vormen zoals *compt, nempt, bempt, incompste* en ook namen zoals *Kalmthout, Riemst, Rumst, Zemst* ontsnapten niet aan die evolutie [35].

4) De hier besproken p-epenthese is een «natuurlijk» verschijnsel; in de uitspraak van de combinatie m + dentaal ontstaat de -p- als het ware spontaan. Bij gepostuleerd **Senosta* > **Senposta* is ze daarentegen totaal onverklaarbaar. Om de uitspraak gemakkelijker te maken zal het alvast niet geweest zijn. Integendeel, het is zelfs gemakkelijker om **Senosta* (> **Zennest*) te zeggen dan **Senposta* (> *Zempst*).

5) Zelfs indien *osta* zou bestaan hebben en de riviernaam *Rupel* of *Ruper* zou geluid hebben ten tijde van het ontstaan van de naam *Rumst* (wat niet het geval is), dan valt de evolutie van **Rupelosta/Ruperosta* naar *Rumst* nog allerminst te verklaren. Blijkbaar zonder reden verdwijnt de *-lo-* of *-ro-* en ontstaat **Rupesta*. Dan treedt het verschijnsel op van de -m-epenthese, ter plekke bedacht door Michiels, en **Rupesta* wordt **Rumpesta*. Waarom? **Rupesta* is toch eenvoudig om uit te spreken? En wanneer valt de vermeende m-epenthese te dateren? Waarom

[34] GOETSTOUWERS, De oorkonden der abdij Rozendaal der orde van Cîteaux, Tongerlo, 1956.

[35] Zie bijv. VAN LOEY 1957, § 107 opm. 2 over p-epenthese tussen -m- en t, s, n. Vergelijk ook *domtare* > *dompter*. In de naam *Kalmthout* verschijnt pas ca. 1300 *Calmpthout* met -p-, *Rumst* evolueerde tot *Rumpst* etc. Voor Limburg vond MOORS (1952 :411-412) dat de vormen met p er bijna even talrijk zijn als die zonder p in woorden zoals beemd, -noemd, Kermt etc. Voorbeelden: *bampt, beempt, beemps, bempde* etc., *Kermpt, compt, genaempt* etc. Voor Gent (TAVERNIER-VEREECKEN 1968 :578) is er p-invoeging genoteerd in de 11de-12de eeuw met *Tempseca*, in de 13de eeuw met *Willempskerke*.

treedt ze pas op bij **Rupesta* en niet bij **Rupelosta*? Of pas later bij **Rupst*? In het laatste geval zou men nog het argument van de eufonie kunnen inroepen, maar anderzijds zijn er dan ondertussen wel wat veel letters op onverklaarbare wijze (*-elo-*) verdwenen.

6) In een e-mailbericht van 3 november 2008 meldt Michiels triomfantelijk dat hij «een onweerlegbaar bewijs» gevonden heeft voor zijn Keltische naamverklaring van *Rumst*. Hij noemt dit keer zijn reconstructie «een samenstelling van Rupera (oudste schrijfwijze voor de rivier Rupel) en osta», die als **Ruperosta* en na m-epenthese tot **Rumpesta* evolueerde, en verder tot zowel *Rumesta* als *Rumpst*[36]. Nu is hij echter op een ander *Rumpst* gestoten, de naam van een gehucht aan de Kromme Rijn in Bunnik bij Utrecht. De oudste schrijfwijze daarvan uit de 9de eeuw is *Ruprest* en «**Dit is de exacte missing link** tussen Ruperosta en Rumpst, met merkwaardig genoeg dezelfde epenthese van de M.» (Michiels' vetjes). Tot zover een geëxalteerde Michiels, die bovendien meent dat de Keltische naam van de Kromme Rijn dus waarschijnlijk ook oorspronkelijk *Rupera* was.

Het spijt me, maar ik vrees dat ik even een domper moet zetten op Michiels' enthousiasme, want afgezien van wat boven al tegen zijn etymologie werd ingebracht, kunnen de volgende kanttekeningen worden gemaakt. Ten eerste valt het bij de etymologie van Michiels op dat het er een komen en gaan is van letters. De m komt erin en de r gaat eruit (**Ruperosta* > **Rumpesta*), de p gaat eruit (**Rumpesta* > *Rumesta*), komt er terug in (*Rumest* > *Rumpst*) en gaat er weer uit (*Rumpst* > *Rumst*). Nu zijn alle betrouwbare oude vermeldingen van *Rumst* p-loos en pas later komt de -p- erin, volgens Michiels zelf in zijn e-mail «vanaf de latere middeleeuwen», dus na 1300. Hoe valt dat te rijmen met de volgens Michiels hier bijbehorende 9de-eeuwse vorm *Ruprest*? Ten tweede luidde zelfs de naam van «onze» Rupel oorspronkelijk niet **Rupera*. Hij gaat daarentegen terug op Latijn *rūpīna* 'kloof' en is in de middeleeuwen aanvankelijk geattes-

[36] Voor de waarde van de attestatie *Rumesta*, zie hoger. De oudste attestatie van Rupel is niet *Rupera* (cf. infra).

teerd als *Rupene*[37]. Ten derde is de vorm *Ruprest* al lang bekend en te vinden in TW, maar met de vermelding 'onbekend, prov. Utrecht'. Ten vierde is het document waarin de geïsoleerde vorm *Ruprest* voorkomt een 11de-eeuwse kopie van een 10de-eeuwse tekst[38]. Veel belangrijker is echter, ten slotte, dat in het document niet *Ruprest* staat maar *Rup̃st*, met een afkortingsteken boven de p[39]. Die afkorting werd in de Diplomata Belgica verkeerdelijk opgelost als 're' (*Ruprest*), door MULLER (1920) als 'er' (*Ruperst*), door SLOET (1872), HENDERIKX (1987) en KÜNZEL (1989) correct als -m- (*Rumpst*). Kortom : *Rup̃st* (met boven de p een afkortingsteken) werd «verkeerdelijk getranscribeerd als *Ruprest* in plaats van *Rumpst*»[40].

3. De apotheose : de naam *Antwerpen*

In de volgende bladzijden zal ik Michiels' visie over de benaming *Antwerpen* meer in detail bekijken, maar in een notendop komt ze neer op het volgende.

3.1. MICHIELS' VERKLARING IN EEN NOTENDOP

Hij verwerpt de heersende Germaanse verklaring want hij voelt er zich «door de bronnen toe gedreven om voor de verklaring van de naam Antwerpen in de eerste plaats te gaan zoeken in het Keltisch-Latijns taalidioom»[41]. Hij komt tot die conclusie nadat hij de oudste vermeldingen heeft bestudeerd : *Andou-*

[37] DE VLEESCHOUWER 1975.

[38] De tekstuitgave in de Diplomata Belgica p. 338 wordt omschreven als een 11de-eeuwse kopie van een 10de-eeuwse kopie van de 9de-eeuwse tekst. Bij KÜNZEL e.a. (1989) vindt men echter 918-948 kop. einde 11de eeuw, met voor de datering verwijzing naar BLOK D.P., Het goederenregister van de St.-Maartenskerk, in : *Mededelingen voor Naamkunde* 1957, pp. 89-104. Het document is niet meer dan een lijst van goederen en horigen van de St.-Maartenskerk te Utrecht. Er is nauwelijks context. Er komen bekende plaatsen in voor maar ook veel niet-lokaliseerbare. De hier behandelde naam komt slechts voor in het zinnetje : *In Rup̃st similiter*. De uitgave van Gysseling-Koch heeft de spelling *Rup(re)st*. MULLER (1920, p. 43) heeft daarentegen *Ruperst* met als vermelding in voetnoot : Rumpst onder Bunnik. Bij SLOET (1872, oork. nr. 96) staat in deze goederenlijst (ca. 960) echter : *In Rumpst similiter*.

[39] Zie facsimile reproductie van het handschrift in Diplomata Belgica II, LXXXIII.

[40] HENDERIKX P.A., De beneden-delta van Rijn en Maas, Hilversum, 1987, p. 97. Zie ook KÜNZEL 1989, p. 308 : *in Rugru(m) totum sancti Martini. In Ru[m]pst similiter*.

[41] MICHIELS, o.c., p. 126.

erpenses en *Andouerpis* in de Vita Eligii (8ste eeuw) en *Anderpus* op een Merovingische munt (7de-8ste eeuw). Hij leidt daaruit af dat met die vermeldingen de naam van een volk bedoeld is, de *Andouerpi*, en dat het volk de naam heeft gegeven aan de latere stad *Andouerpis*. Hij reconstrueert voor de volksnaam dan een Latijnse vorm **Ambaeduaeripiis* en neemt aan dat het daarbij om een Latijnse vertaling gaat van een oorspronkelijk Keltische naam **Ambidouesrepi* of **Andouesrepi*, met de betekenis 'bewoners van beide oevers'.

Daarna formuleert hij zijn hypothese over de taalkundige evolutie van de naam *Andouerpis*. Daarbij zet hij uiteen hoe *Andouerpis* «klankwettig» vanuit de oorspronkelijke Keltische of Latijnse vorm rechtstreeks naar de moderne Franse vorm *Anvers* evolueerde. De Germaanse vormevolutie vertrekt volgens hem pas later, van het stadium *Andouérpis* (4de-7de eeuw ?) [42].

Na zijn taalkundige verklaring van de naam vraagt Michiels zich o.m. af waar de vermoedelijke oorspronkelijke locatie van het oude Andouerpis te zoeken is en stelt dat er in Vlaanderen veel meer Keltische namen bewaard zijn dan germanisten denken, daar zij de geschiedenis van onze gewesten te simplistisch hebben geschetst. «Wij moeten een einde stellen aan de Keltoscepsis of Germanomanie inzake plaatsnamen en taalgebruik in Vlaanderen», zo schrijft hij [43].

In wat volgt, zal ik stap voor stap de gissing van Michiels weergeven, met bij elke stap enige kritische commentaar.

3.2. De Germaanse visie, Michiels' visie en kritiek daarop

3.2.1. *De oudste bron : Vita Eligii*

3.2.1.1. Visie Michiels

Aan het begin van zijn relaas bekijkt Michiels eerst een van de oudste en belangrijkste bronnen, de Vita Eligii, de levensbe-

[42] Michiels, o.c., p. 160.
[43] Michiels, o.c., p. 176.

schrijving van de H. Eligius, bisschop van Noyon-Doornik. In de Vita worden gebeurtenissen verhaald van ca. 650, maar ze is geschreven in het begin van de 8ste eeuw. Er komen twee fragmenten in voor die belangrijk zijn voor de verklaring van *Antwerpen*. In een eerste fragment wordt er verhaald dat Eligius door zijn bisdom trok om nog heidenen te bekeren. *Sed Flandrenses atque Andouerpenses, Fresiones quoque et Suevi et barbari quique circa maris litora degentes (...) primo eum hostili animo et aversa mente susceperunt. (...) postmodem uero (...) pars maxima trucis et barbari populi, relictis idolis, conuersa est*[44]. Uit de opsomming (*Flandrenses, Andouerpenses, Fresiones, Suevi*) leidt Michiels af dat met «Antwerpenaars» niet zomaar de bewoners van één stad of burcht werden bedoeld, maar dat ze een volk vormden van voldoende omvang om in een opsomming te worden geplaatst van te bekeren volkeren, naast andere zoals de Zeeuwen, Friezen en de Vlamingen.

Ook in het tweede fragment is volgens Michiels sprake van de Antwerpenaars, niet van de stad Antwerpen : *Multum praeterea in Flandris laboravit, iugi instantia Andouerpis pugnavit, multosque erreonos Suevos convertit*[45].

De Vlamingen noemt de scribent nu niet *Flandrenses* (mv. van *Flandrensis*) maar *Flandri* (mv. van *Flandrus*); zo ook noemt hij de Antwerpenaars nu *Andouerpi*. Dit «*in Flandris*» is een ablatiefconstructie en betekent 'onder de Vlamingen, in het land van de Vlamingen'. De vorm *Andouerpis* kan volgens Michiels theoretisch de datief meervoud zijn bij *pugnare* of de ablatief meervoud *(in) Andouerpis*, dus «hij voerde strijd **tegen** de Antwerpenaars of **bij** de Antwerpenaars». Hij neemt echter

(44) In de vertaling van Michiels : *Doch de Vlamingen en de Antwerpenaars, en tevens de Zeeuwen en de Friezen, en de barbaarse kustbewoners (...) ontvingen hem aanvankelijk met vijandschap en afkeer. Nadien echter (...) keerde het grootste deel van deze ruwe en barbaarse bevolking zich af van hun afgoden (...) en bekeerde het zich (...).*

(45) Vertaald volgens Michiels : *Bovendien had hij het zwaar te verduren bij de Vlamingen, streed met niet aflatende ijver bij de Antwerpenaars en bekeerde vele dwalende Zeeuwen.* Op te merken valt dat Michiels soms -u- voor -v- spelt, soms niet, hoewel de bron waar hij naar verwijst (KRUSCH 1902) overal -v- heeft, ook in *Andoverpenses* en *Andoverpis*. In de uitgave van de Vita door de Bollandisten wordt eveneens overal -v- gespeld (GHESQUIERUS 1785). GYSSELING (1947) geeft zijn handschrift (Nat. Bibl. Parijs) consequent weer met overal -u- voor -v-, bijv. : Sed Flandrenses atque *Andouerpenses*, Fresiones quoque et *Sueui* et barbari quique circa maris litora degentes ... Multum preterea in Flandris *laborauit*, iugi instantia *Andouerpis pugnauit*, multosque erroneos *Sueuos conuertit* (mijn cursief).

aan dat het hier wel de ablatief moet zijn. Immers, indien *pugnare* met datief wordt gebruikt om «strijd uit te drukken tegen personen (en ook steden, enz.)» dan verwacht men een bijgeplaatste soortnaam van plaats.

Andouerpis is volgens Michiels in ieder geval niet de stad, maar de naam van een volksgroep, zoals hij ook afleidt uit de afwezigheid van een bijvermelde plaatsaanduiding zoals *civitas, urbs* etc. In de eerste vermelding van Antwerpen als stad (836) wordt ze omschreven als *civitas* en dat bevestigt volgens Michiels zijn visie, daar *civitas* meestal naar een volksstam verwijst [46].

Eligius bezocht dus een volk, de *Andouerpi*, en niet de stad, waar hij overigens als bisschop van Doornik niets te zoeken had, aldus Michiels, want Antwerpen lag in het bisdom Kamerijk. Bovendien bezocht hij de Antwerpenaren die binnen zijn bisdom woonden, m.a.w. aan de linkerzijde van de Schelde. Bijgevolg woonden de Antwerpenaars dus blijkbaar aan beide zijden van de Schelde. Voor Michiels' naamverklaring van *Antwerpen* zal dat later belangrijk blijken.

3.2.1.2. Kritiek

Bij Michiels' relaas passen enkele kritische opmerkingen.

1. In de «Verantwoording» van zijn boek beweert Michiels dat vroegere onderzoekers (historici, germanisten...) weliswaar steeds de oudste bronnen in verband met Antwerpen vermeld hebben (de Vita en de munt) maar dat ze de context hebben verwaarloosd [47]. Die bewering is alvast onterecht wat de germanisten betreft (cf. infra).

2. Michiels zelf gist dat Eligius alleen de linkeroever van de Schelde zou hebben bezocht, daar de rechteroever buiten zijn bisdom lag. Hij wuift daarbij wel wat te gemakkelijk de opmerking van Verhulst weg dat de grenzen van de bisdommen toen

[46] MICHIELS, o.c., pp. 125 en 162.

[47] Michiels wil ook wel eens de context verwaarlozen. Zo vermeldt hij op p. 109 gewoon 1019 *Anduuerpensi*, zonder te zeggen dat het om een adjectief in de ablatief gaat : in *comitatu Anduuerpensi*.

niet vastlagen [48]. Die opvatting is overigens later nog duidelijk geformuleerd door Milis waar hij het heeft over het ontstaan van de bisschoppelijke organisatie in de Merovingische periode [49].

3. Dat *Andouerpis* niet de naam van de stad is maar van een volksgroep leidt Michiels ook af uit de afwezigheid van een bijvermelde plaatsaanduiding zoals *civitas, urbs,* oppidum e.a. Hij beweert namelijk : «Nergens immers wordt in de vita Eligii een plaats genoemd zonder toevoeging van een bijgestelde soortnaam die een localiteit aanduidt, zoals *civitas, castrum, oppidum, urbs* etc.» [50]. Ter illustratie geeft hij daartoe «alle vermeldingen van plaatsnamen in de Vita».

Daarbij valt een en ander op te merken. Ten eerste zijn het niet alle plaatsnamen; hij vermeldt bijv. niet *Rotolio* (Rueil), *Sterpiniacus* (Estrepigny), *Stratoburgo*, *Tornacensis civitas*, *Matascensis urbis* (Mâcon), *Bituricas civitatem*, *Turonis in urbe* e.a. Ten tweede werden sommige namen blijkbaar fout genoteerd, bijv. *Lemovecas* in plaats van *Lemovicas*, *Catalacinse* in plaats van *Catalanense* e.a. Ten derde staan er in de Vita wel degelijk namen zonder bijgestelde soortnaam, bijv. :

Alio rursus tempore dum apud ***Parisius*** *commemoratur...*; [51]
nunc operatus est cum Eligio famulo suo ***Bituricis*** (Bourges);
Alio vero tempore cum Eligius Monasterium suum in territorio Lemovicino visitasset, atque inde rediens ***Bituricas*** *devenisset, voluit videre quemdam ... cujus bona fama ab omnibus tunc Bituricae urbis hominibus celebrabatur*;

[48] VERHULST (1978 :18) : «De grenzen van de bisdommen waren op dat ogenblik vaak nog niet vast bepaald», met verwijzing naar GANSHOF 1949 :295. Die auteur stelt : «Men moet zich de verschillende bisdommen en kerkprovincies niet voorstellen als districten met vast bepaalde grenzen. Er zijn niet slechts plaatsen geweest, waaromtrent twijfel en twist bestonden, maar zelfs gehele streken. Het is b.v. onmogelijk te zeggen tot welk bisdom Toxandrië in de eerste helft van de achtste eeuw behoorde.» (met verwijzing naar DE MOREAU, Histoire de l'Eglise en Belgique, 1947, I-2, p. 68).

[49] MILIS (1981 :267) : «De oude Romeinse indeling met een Belgica Secunda, verdeeld in een aantal *civitates* werd zonder veel aanpassingen het kader van deze bisschoppelijke indeling. Hiermee is niet gezegd dat ook de grenzen van deze bisschoppelijke *civitates* precies die van de Romeinse bestuurlijke indeling zouden zijn geweest. Over de precieze afbakening van de bisschopsgrenzen in de vroege middeleeuwen zijn we immers zeer onvolledig ingelicht. Daarenboven zijn er aanwijzingen dat Frankische deelkoninkrijkjes uit de 5de eeuw medebepalend zijn geweest voor de begrenzing.»

[50] MICHIELS, o.c., p. 98.

[51] GHESQUIERUS (1785 :217) merkt hierbij op dat men bij de schrijvers van de 7de eeuw vaak *Parisius* leest voor *Parisiis*, en zelfs voor *Parisios*.

te vero moneo ne ulterius **Tornacum** *redire appetas*;
in monasterio quod sanctus vir construxit **Noviomo** (Noviomum = Noyon);
monachus **Noviomo** *veniens;*
haec omnia quidem in **Compendio** *geruntur* (Compiègne).

Het is dus niet juist, zoals Michiels stelt, dat «Andouerpis de enige uitzondering in de vita (zou) zijn waar er geen plaatssoortnaam als bijstelling bij de naam werd gevoegd»[52]. Bijgevolg wordt Michiels' opmerking afgezwakt «dat Eligius geen stad of versterking met de naam Andouerpis heeft bezocht.»

4. Dat in de oudste vermelding van Antwerpen als stad sprake is van *civitas*, ziet Michiels ook als een bewijs voor de Keltische oorsprong. Hij springt daarbij nogal losjes om met de karakteriseringen *antiek*, *Gallo-Romeins* en *Keltisch*. Op p.104 stelt hij dat er op munten plaatsnamen voorkomen die hun **antieke Keltische** namen behielden, andere die alleen de naam van de (Keltische) stam bewaarden, waarvan ze de hoofdplaats waren. De eerste groep noemt hij enkele regels verder *steden die hun* ***Gallo-Romeinse*** *naam behielden*. Antwerpen behoort tot de tweede categorie en bevat dus de naam van de Keltische volksstam. Op p. 107 heet het dat met *civitas* in de oorkonden vaak een van oorsprong **Gallo-Romeinse** stad wordt bedoeld met centrale functie op administratief en kerkelijk vlak; op p. 162 blijkt *civitas* hoofdzakelijk gebruikt te worden voor **antieke** steden die de hoofdplaats waren van een **antieke** volksstam. Op p. 140 stelt hij dat men de ablatief meervoud (*Andouerpis*) enkel aantreft bij plaatsnamen ontstaan uit de cluster **Keltische nederzetting** + naam van de (Keltische) volksstam. De accusatief meervoud wordt op munten dan weer alleen gebruikt voor **antieke Keltische** volksstammen, terwijl de ablatief meervoud in geschreven bronnen alleen gebruikt wordt voor **antieke** steden van **Gallo-Romeinse** oorsprong (p. 162). De Antwerpenaars waren een **antieke Keltische** volksstam (p. 163). Michiels zal het mij willen vergeven, maar mij is bij dit alles niet helemaal duidelijk hoe het als *civitas* aangeduide Antwerpen, dus een **in oorsprong** Gallo-Romeinse stad, een **antieke Keltische** nederzetting was,

[52] MICHIELS, o.c., p. 99.

en haar naam ontleende aan de **antieke Keltische stam** waarvan ze de hoofdplaats was. (mijn vetjes) Zelfs voor Michiels moeten er toch een paar jaartjes verschil liggen tussen de antieke Keltische en de Gallo-Romeinse periode ? [53]

5. Dan is er, ten slotte, de kwestie van de naamval in het tweede Eligius-citaat. De oude vermelding in de Vita (*Andouerpis pugnavit*) kan inderdaad theoretisch zowel een datief als een ablatief meervoud bevatten. Dat impliceert echter niet noodzakelijk dat er slechts een keuze is tussen de twee door Michiels voorgestelde betekenissen : «hij voerde strijd tegen de Antwerpenaars of bij de Antwerpenaars». Zelf gelooft hij niet dat het hier om de strijd *tegen* de Antwerpenaars gaat, hoewel *pugnare* ook met de datief wordt geconstrueerd. Men verwacht dan immers, zo stelt hij, «bij een onverbogen plaatsnaam een bijgestelde soortnaam van plaats», waarmee hij wellicht zoiets bedoelt als *Andouerpis castro pugnavit*. Een wat vreemde opmerking, want het gaat hier niet om een onverbogen plaatsnaam [54]. Zoals Michiels zelf stelt, heeft Eligius namelijk niet de stad bezocht en heeft hij geen «strijd geleverd» tegen de stad, maar tegen de bevolkingsgroep «de *Andouerpi*». Een «bijgevoegde soortnaam van plaats» (oppidum, civitas, urbs, castrum, villa etc.) is hier dus helemaal niet aan de orde. Die «bijgevoegde soortnaam» treedt immers alleen op bij lokaliteiten, niet bij personen.

Indien met *Andouerpis* de Antwerpenaren bedoeld zijn en indien *Andouerpis* hier bij *pugnare* behoort, dan is, in tegenstelling tot wat Michiels beweert, een datief net aangewezen. Om strijd uit te drukken tegen personen, steden etc. wordt *pugnare* normaliter gebruikt met *cum, adversus, contra*. Het kan ook met de datief maar dan heeft het de **overdrachtelijke** betekenis 'tegen iets strijden, zich verzetten, iemand tegenspreken, twisten, in botsing komen, in conflict komen, verschillen van

[53] Taalkundig onderscheidt men in onze tijdrekening de volgende periodes : Vulgair Latijn (1ste-5de eeuw), Gallo-Romaans (6de-9de eeuw), Oudfrans (10de-13de eeuw). De «antieke Keltische» periode lag uiteraard vóór die van het vulgair Latijn.

[54] Pas verderop zal blijken dat volgens Michiels de stad Antwerpen haar naam erfde van het Keltische volk der *Anduerpi* en wel in de vorm van de ablatief meervoud *Andouerpis*. De vorm *Andouerpis* is dus zowel de volksnaam in de ablatief meervoud als de onverbogen plaatsnaam.

mening, ruzien, zich kanten tegen, bestrijden' en dat past wel beter bij de activiteiten van Eligius[55]. Hij heeft immers niet echt fysiek 'strijd geleverd' met de Antwerpenaars, maar hij heeft onafgebroken moeten «vechten» voor zijn ideeën en het heidense gedrag van de *Andouerpi* moeten bestrijden[56]. In Michiels' redenering kan de passage dus perfect de betekenis hebben 'hij kwam geregeld in botsing met de Antwerpenaren'.

Michiels opteert voor de ablatief meervoud. Dat is begrijpelijk want enerzijds duidt in het klassieke Latijn de constructie *in* + ablatief meervoud (*in Sequanis*) inderdaad de bewoners aan (*in het land van de Sequani*) en anderzijds is het voor zijn verdere hypothese belangrijk dat *Andouerpis* een ablatief is[57]. Michiels' keuze is niet alleen begrijpelijk, ze is zelfs gedeeltelijk correct, zij het niet in de zin zoals door Michiels bedoeld. *Andouerpis* is in het Merovingische Latijn van de Vita Eligii namelijk een Vroegromaanse locatief. De oorsprong daarvan ligt in de Romeinse tijd bij vooral Noordfranse civitates : Mettis, Atrebatis, Tungris, Remis, Suessionis (cf. infra). Dit toponymische meervoud werd in het Romaans later een mode[58]. Aan de Romaanse locatief beantwoordt in Germaans gebied de datief-locatief op -m (later -n); vandaar Tungr-is = Tonger-en. Men kan *Andouerpis* hier dus vertalen als 'te Antwerpen'.

[55] Zie bijv. LEWIS 1879 (1998); VAN WAGENINGEN 1965; GLARE 1976 en vertaalwoordenboeken Latijn-Nederlands zoals dat van MULLER F. en RENKEMA E.H.

[56] De gradatie in het verzet tegen Eligius die Michiels (p. 97) meent te bespeuren, is pure speculatie. Bij de Vlamingen zwoegde hij, had hij het lastig (laboravit), bij de Antwerpenaren, aldus Michiels, streed hij (pugnavit), werd hij lijfelijk bedreigd en werd hij wellicht gewapenderhand weggejaagd, «misschien met rieken en gaffels». Overigens zegt Michiels zelf : «Nergens vernemen we in de vita dat Eligius met een legerbende steden ging bestrijden om de inwoners daarna te bekeren.» En hij begrijpt zeer goed dat Eligius voor de Antwerpenaars «een vreemde predikant was die de plaatselijke bevolking in het harnas joeg door op zijn weg de «heidense» heiligdommen en beelden te vernielen» (pp. 97-98). Dat hier dus een datief bij *pugnare* best op zijn plaats is, ziet Michiels blijkbaar niet.

[57] Michiels verkiest ook de ablatief wegens het parallellisme met de Vlamingen in de citaten : *Flandrenses – Andouerpenses* (nominatief meervoud 3de verbuiging) en *in Flandris – (in) Andouerpis* (ablatief meervoud 2de verbuiging). Om dat parallellisme te vervolledigen moet hij echter wel «in» toevoegen. Een dergelijke ablatief zonder «in» is weliswaar mogelijk, maar voor steden in het meervoud of van de 3de verbuiging, bijv. *Athenis* archontes creabantur.

[58] Voor de mode van het Romaanse locativische meervoud, zie : VAN LOON J., Herigers Vita Sancti Landoaldi als prosopografische en historische bron, te verschijnen in de *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 2009. Daarin wordt o.m. gesproken over de vele *Villers*, die pas vanaf de 12de eeuw een -s toegevoegd krijgen.

3.2.2. *De Merovingische munt*

3.2.2.1. Visie Michiels

De tweede naamvorm waarop Michiels zijn theorie over de naam *Antwerpen* steunt is de vermelding *Anderpus* op een gouden munt uit de 7de-8ste eeuw die rond 1850 gevonden werd te Bath aan de Benedenschelde.

Op gezag van Prou (1892) stelt Michiels dat men bij dergelijke Merovingische munten twee groepen kan onderscheiden wat de plaatsnamen betreft die erop voorkomen :

1) munten met namen van steden die hun Gallo-Romeinse naam behielden, worden op de munt vermeld in de ablatief enkelvoud (*Lugduno* = Lyon, *Cameraco* = Kamerijk, *Triecto* = Maastricht)

2) steden die de naam van het volk erfden, waarvan ze de hoofdplaats waren (bijv. *Lutetia Parisiorum* > *Lutetia in Parisis* > *Parisis*), staan in de accusatief meervoud op *-as, -es, -ou, -us*, zelden *-os*, of in de ablatief meervoud op *-is* of *-es* (*Parisius, Parisios, Treverus, Treveris, Remus, Remos* etc.) In geschreven bronnen zouden deze steden vermeld worden in de ablatief meervoud, bijv. *Parisis, Treveris, Remis*.

Daar de vermelding *Anderpus* een accusatief meervoud is, behoort onze munt tot categorie 2) en wordt hier de hoofdstad van de *Anduerpi* bedoeld. De spelling *Anderpus* vormt daarbij geen probleem, daar op munten vaak letters ontbreken.

De Antwerpenaars worden dus volgens Michiels in dezelfde reeks geplaatst als Keltische stam naast Parisii, Ambiani, Suessiones, Treveri etc. Ze blijken bijgevolg een Keltische stam geweest te zijn met hoofdstad *Anduerpis*.

Net zoals de Vita Eligii bevat de munt dus geen verwijzing naar de stad, maar naar de Antwerpenaars als volksgroep.

Na de twee oudste bronnen (Vita en munt) overloopt Michiels de overige attestaties van Antwerpen tot 1200, waarbij hij geen onderscheid maakt tussen betrouwbare vormen (TW) en onbetrouwbare kopieën en al eens een steekje laat vallen. Zo schrijft

hij 941 *in vico Annuerpis* in plaats van *Anuuerpis* [59]. Het is volgens Michiels de eerste vermelding in onverbogen vorm.

3.2.2.2. Kritiek

Michiels hecht vrij veel belang aan de Merovingische munt met de vermelding *Anderpus*. Of dat terecht is, valt te betwijfelen. Om te beginnen is het niet zeker of de vermelding wel op Antwerpen betrekking heeft. Zo schreef T. Oost : «In numismatische milieus worden recentelijk sterke twijfels geuit of ANDERPUS wel op Antwerpen slaat. (...) Er is slechts één munt met deze legende bekend.» [60]. Overigens gaat het in Michiels' bron (Prou) bij alle munten waarop een dergelijke volksnaam in de accusatief voorkomt om namen van steden in het huidige Frankrijk, afgezien van een enkele uit Trier. Bij steden uit de regio Keulen of Maastricht is er geen enkele met zulk een accusatief meervoud; de enige uit onze streken zou *Anderpus* zijn. Bij een beschrijving van de munt zegt de Franse numismaticus J. Lafaurie over de keerzijde van de munt : «De afbeelding van het kruis op een soort altaar, opgesteld op een hoge trede, lijkt op geen enkele andere Merovingische munt terug te vinden te zijn, hetgeen de veronderstelling toelaat dat de meester die de stempels van de Antwerpse munt graveerde, heeft gewerkt naar modellen van min of meer verre herkomst, waarbij hij zich tamelijk vrij heeft geïnspireerd.» [61]. De vraag lijkt dus niet ongewettigd of het misschien helemaal niet om een Antwerpse munt gaat, zeker niet als men ziet dat de andere munten

[59] Ook verder in zijn boek blijft hij foutief *Annuerpis* schrijven (pp. 4, 108, 118, 160, 162, 163), hoewel de spelling in zijn bron correct is (Diplomata Belgica). Misschien omdat de juiste spelling niet past in zijn verklaring uit «Andoewerpis»? Andere pekelzonden van Michiels : op p. 27 plaatst hij Chaumont in Henegouwen maar hij heeft het over het Waals-Brabantse Chaumont-Gistoux; op p. 61 herdoopt hij Vic Mennen in V. Menten; op p. 146 schrijft hij foutief Italiaans *ambidue i uomini* in plaats van *ambedue gli uomini*; op p. 208 heet Cunliffe plots Curnliffe; zijn verwijzing op p. 143 naar von Wartburg in verband met proparoxytoon moet p. 84 zijn in plaats van 48; Kipling citeert hij op p.13 foutief met «East is East and West is West, they will never meet» in plaats van «East is East, and West is West, and never the twain shall meet».

[60] Oost T., Voorgeschiedenis en archeologische vondsten, in : *Van Isacker e.a., Antwerpen Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, 1986, pp. 22-32, citaat op p. 31.

[61] Lafaurie J., De gouden tremissis geslagen te ANDERPUS en andere Merovingische munten gevonden nabij Antwerpen, in : *Warmenbol E. (red.), Het ontstaan van Antwerpen; Feiten en Fabels*, Antwerpen, 1987, pp. 157-161, citaat op p. 158.

die in het Antwerpse werden gevonden, geslagen zijn in Metz, Mainz, Cambrai of Duurstede. Misschien valt de herkomst van de munt, die gevonden werd nabij Bath aan de Westerschelde, wel ver van Antwerpen te zoeken, bijvoorbeeld in Scandinavië of Groot-Britannië ? [62]

Wegens de vaak erg corrupte weergave van namen op dergelijke munten is het ook helemaal niet zeker dat op «onze» munt de -u- (Anduerpus), en alléén de -u-, is weggevallen (vgl. *Austa* voor *Augusta*) [63]. Misschien moet men **Anduuerpus* lezen, wat echter niet past in Michiels' verdere hypothese.

In verband met de naamval mag nog worden opgemerkt dat de accusatief meervoud niet alleen op munten voorkwam. Afhankelijk van tijd en plaats fungeerden zowel accusatief meervoud als ablatief meervoud of locatief als aanduiding van civitates (als plaatsnaam zowel als bewonernaam) [64]. In zijn studie over het Latijn van Gregorius van Tours schrijft Bonnet dat het gebruik om met de accusatief meervoud van de volks-

[62] Misschien kan Michiels, die zich toch vaak slechts door oppervlakkige naamovereenkomsten laat leiden, eens onderzoeken of de volgende namen eventueel in aanmerking komen : in Denemarken *Andrup* (Nordjylland), *Andrup* (Ribe), *Andrup* (Viborg), *Arndrup* (Sønderjylland), *Anderup* (Sønderjylland); in Letland *Andrupene* (Kraslava), in Duitsland *Andrup* (Niedersachsen). Eeuwige roem kan hij verwerven als hij erin slaagt de naam te duiden als *Antrobus* (Cheshire, Engeland), een naam die in 1282 als *Anterbus* vermeld staat en nog steeds onverklaard (wellicht Keltisch ?) is.

[63] Prou (1909 :4) : «Il faut reconnaître que l'utilisation des légendes monétaires pour l'étude de la langue demande de minutieuses précautions». Het ontcijferen is, zo stelt hij, vaak moeilijk, soms onzeker. Vaak is er verwarring tussen letters en zo is het bijvoorbeeld in de 7de eeuw vaak onmogelijk uit te maken of men voor een D of een P staat etc. Vgl. Engel & Serrure (1980 :102) : «La paléographie monétaire des Mérovingiens offre des incorrections fréquentes et nombreuses. Les lettres retournées, couchées, transposées, incomplètes, émaillent sans cesse les légendes, surtout dans les basses époques.» Overigens vormde niet alleen de taal op munten een probleem. Zie bijv. Norberg (1968 :31) : «Le latin de l'époque mérovingienne est un produit artificiel où se trouvent pêle-mêle des réminiscences de la langue littéraire ... des traits appartenant à la langue parlée ... et de pures erreures. Vers l'an 700, ce latin était devenu tout à fait chaotique.» Een dergelijke taal, waarin de vormen *mur* en *murs* worden weergegeven door *murus, muros, murum, muro, muru, mure, muri* etc., was geen geschikt communicatiemiddel meer voor de administratie etc. Die toestand zou leiden tot de Karolingische renaissance (terug naar antieke spraakkunst en literatuur).

[64] Het Latijnse *civitas* ging pas in postklassiek Latijn 'stad' betekenen. Het duidde aanvankelijk de rechtstoestand aan, i.c. het burgerschap van de bewoners in een bepaald gebied, vervolgens de burgerschap of de collectiviteit van de inwoners, en ten slotte de stad zelf. Het duidde m.a.w. oorspronkelijk dus niet de stad aan, maar de religieuze en politieke gemeenschap der *cives*. «In een Germaanse context correspondeerde dat begrip met een stamgemeenschap, wat verklaart waarom men in de oudheid van de *civitas Batavorum, civitas Tungrorum* enz. spreekt.» Pas na de «Constitutio Antoniniana» van 212 werd *civitas* de courante benaming voor 'stad' (Van Loon 2000 :158-159, 179-180).

naam de hoofdplaats van een gebied aan te duiden ertoe heeft geleid dat hij «la forme unique du nom» werd, «quelle que soit sa fonction dans la phrase». Namen zoals *Turonus, Parisius*, etc., konden allerlei functies vervullen en al dan niet vergezeld gaan van voorzetsels (voorzetsels met accusatief of ablatief, bijvoorbeeld *circa Parisius, apud Parisius, de Parisius, a Turonus*). Aanvankelijk en hoofdzakelijk duidden ze (als een locatief) de richting aan naar de plaats in kwestie : *ueniens Aruernus, Toronus redire, Parisius uenit, adueniens Treuerus*[65]. Verwijzend naar Bonnet voegt Prou eraan toe : «C'était un véritable locatif; sur les monnaies il est suivi soit du mot *civitate*, soit du verbe *fit*.» Hij geeft als voorbeeld o.m. *Tricas civitate* (= Troyes) en vermeldt verder dat op de munten de soortnaam normaliter wordt afgekort tot *civitat, civit, ci* etc[66]. Vreemd dat Michiels hier niet over rept, hoewel hij anders toch gretig Prou citeert.

Tot slot nog dit. Michiels verwijt de germanisten dat ze geen raad weten met de *-us*-uitgang op de Merovingische munt. Hoe hij erbij komt dat dit voor germanisten een probleem is, weet ik niet. Immers Gysseling spreekt niet over de uitgang in dit specifieke geval, dus weten we niet of hij er een probleem mee had[67]. En dat Van Loon zou suggereren dat de *-us*-uitgang een foute schrijfwijze zou kunnen zijn, is pertinent onjuist. Hij heeft het niet over de *-us*-uitgang van *Anderpus* maar over het ontbreken van *-w-* (*-u-*). Het is evenmin juist dat, zoals Michiels schrijft, Pottmeyer de *-us* voor Fries aanzag. Ook hij heeft het over het ontbreken van de *-w-* (*-u-*) in *Anderpus* en denkt aan mogelijk Friese oorsprong van de naam omdat de uitval van *-w-* in het Fries voorkomt (Ofri. *andert, ondert* voor *antwoord*); hij blijft echter sceptisch want die uitval is pas geattesteerd in 14de-5de eeuw.

(65) Bonnet 1890 :570-571.
(66) Prou 1896 :LXVI-LXVII.
(67) Hij «moffelt dit probleem weg door er niet over te spreken», zegt Michiels, o.c., p. 138.

3.2.3. *De Germaanse verklaring*

3.2.3.1. Visie Michiels

In hoofdstuk 7 biedt Michiels een beperkt overzicht van oudere verklaringen van de naam Antwerpen [68]. In hoofdstuk 8 bespreekt hij dan de gangbare Germaanse verklaringen, eerst die van Gysseling uit *anda-* + **werpum*, datief meervoud van **werpa-*, omschreven als 'tegen een oever aangeworpen, d.i. aangewassen land' en later 'tegenoverliggend aan aangeworpen land' [69]. Eerder had Michiels die verklaring al verworpen omdat nergens in de bronnen de schrijfwijze «anda-werp» verschijnt. Nu werpt hij bovendien op dat indien de oorspronkelijke naam *Andawerpum* ware geweest, de Latijnschrijvende auteurs gewoon *Andauerpum* of *Anduuerpum* zouden geschreven hebben, en daarvan niet een onverbogen *Andouerpis* zouden gemaakt hebben.

Later heeft Van Loon explicieter uiteengezet dat in de naam *Antwerpen* de *en*-uitgang teruggaat op een datief/locatief meervoud van de afleiding **andawerpja* 'bewoner van de *Andawerp*', zodat het geheel dus betekent 'bij hen die wonen bij de Andawerp' [70]. Met de *andawerp* is wellicht een versterking, een constructie, een aarden wal of schans bedoeld, opgeworpen tegen een dreiging, misschien de Friese expansiedrang. (cf. infra)

Michiels vindt die verklaring weinig geloofwaardig en vraagt zich o.m. af hoe een Germaanse datiefvorm op *-um* de uitgang *-is* van *Andouerpis* kan verklaren. Bovendien verwijt hij de germanisten dat ze steeds voorbijgegaan zijn aan de oudste spelling van de naam *Andouerpis*, namelijk met *ou*, die in verschillende bronnen hardnekkig weerkeert tot ca.1200. Het punt dat hij daarbij wil maken is dat in *Andouerpis* de *-ou-* geen weergave is van een Germaanse *-w-*, want die werd geschreven met *-u-* of *-uu-*. Dus indien *Andouerpis* zou komen van een Germaans

[68] Ook fantastische zoals die van HOLZER (1867): *ont-* + *verpo* 'teelbal', dus 'de gecastreerde'!

[69] Respectievelijk GYSSELING 1947 en TW (1960). Gysselings latere verklaring als 'zij die bij de grote bocht wonen' is Michiels blijkbaar niet bekend (GYSSELING 1986).

[70] Michiels verwijst naar VAN LOON 1982. Diens publicatie van 1986 kent Michiels blijkbaar niet.

anda-werpis, dan zou er in de oudste bronnen geschreven moeten staan : *Andauerpis*, *Anduuerpis* of *Anduerpis*. Maar er staat nu eenmaal *Andouerpis*, aldus Michiels.

Hij kan ook niet geloven dat een zeer plaatselijke geografische aanduiding als *werp* de naam van een volksgroep of stam zou kunnen zijn [71].

Het bilan van de Germaanse verklaring is ten slotte duidelijk voor Michiels : hij komt «tot de verbijsterende conclusie dat alle verklaringen van *Andouerpis* waarbij wordt vertrokken van Germaans *werpja, werpa, werpis, werp, worp, werf*, enz., definitief dienen afgewezen te worden.» [72].

3.2.3.2. Kritiek

Bij zijn verwerping van de Germaanse verklaring heeft Michiels kennelijk enkele zaken niet begrepen. Zo begrijpt hij blijkbaar niet dat **andawerp* een reconstructie is en dus niet in de bronnen verschijnt. Logisch, want *anda-* is Germaans en «de bronnen» zijn Latijns uit de middeleeuwse periode [73].

Ook wanneer Michiels stelt dat er geen enkele taalkundige verbinding te leggen is tussen *Andawerpum* en *Andouerpis*, ziet hij over het hoofd dat het **andawerpum* van Gysseling een etymologische reconstructie is in de taal van rond het begin van onze jaartelling. De «Latijnschrijvende auteurs» van Michiels komen veel later en hebben een geëvolueerde volkstaalvorm van **andawerpum* gekend als plaatsnaam, bijvoorbeeld **andewerpen*.

Michiels acht de Germaanse verklaring weinig geloofwaardig en vraagt zich o.m. af hoe een Germaanse datiefvorm op *-um* de uitgang *-is* van *Andouerpis* kan verklaren. Bovendien schort er

[71] Waarschijnlijk net zoals 'huis bij het moeras' (broek-zele) nooit een aanduiding kan zijn voor een wereldstad als Brussel? Overigens gaat het niet om een plaats die genoemd werd naar een «werp», maar om de bewoners die daar bij wonen.

[72] MICHIELS, o.c., p. 138.

[73] In het Gotisch is zowel het voorzetsel *and(a)-* overgeleverd als talrijke ermee samengestelde woorden zoals *andabeit, andahait, andahafts, andasets, andanem, andawaurdi* etc. Zie bijv. BRAUNE W., Gotische Grammatik, Halle-Saale, 1939; KRAUSE W., Handbuch des Gotischen, München, 1953; WRIGHT J., Grammar of the Gothic language, Oxford, 1954. Vgl. ook Middelnederlands *aenwerp* en *werplant*. Voor de *-ja*-afleiding, met datief meervoud *-jam* (in het Gotisch; bij ons *-um*), vgl. Gotisch *baurgs*, met de afgeleide bewonersnaam *baurgja*.

volgens hem iets aan de door Gysseling geschetste Romaanse evolutie, daar er nergens een grafie *Andwerpas* is overgeleverd. Het antwoord op deze bezwaren is al door Gysseling gegeven : de Germaanse meervoudsuitgang leeft in toponiemen in het Nederlands en Duits voort als datief meervoud (*-um*, nu *-en*), in het Romaans als accusatief *(-as,* nu *-es)* en wordt in Latijnse documenten veelvuldig gelatiniseerd als ablatief (*-is*)[74]. Gysselings Romaanse vorm is weer een reconstructie en dat heeft Michiels opnieuw niet begrepen[75]. De vorm *Andoverpis* is, zoals hoger al vermeld, een Vroegromaanse locatief (ablatief) in het Merovingische Latijn van de in Romaans gebied geschreven Vita Eligii.

Michiels verwijt de germanisten ook dat ze steeds voorbijgegaan zijn aan de oudste spelling van de naam *Andouerpis*, namelijk met *ou*, die in verschillende bronnen hardnekkig weerkeert tot ca.1200[76]. Bij deze, wat Michiels noemt «fundamentele kritiek», kan het volgende worden opgemerkt. Ten eerste zijn de germanisten er helemaal niet aan voorbij gegaan. Integendeel, al in 1947 ging Gysseling uit van de bekende citaten uit de Vita Eligii[77]. Ten tweede is het overdreven te stellen dat de «ou in verschillende bronnen hardnekkig weerkeert». Michiels heeft welgeteld 5 attestaties bijeengezocht. Slechts één ervan (980) komt voor in TW. Begrijpelijk, want de overige komen uit enkele onbetrouwbare kopieën van kronieken[78]. Ten derde hebben de

[74] Gysseling 1978.

[75] De vorm is overigens niet nodig om tot *Anvers* te komen, zie Michiels zelf (pp. 145, 160). De evolutie werd geschetst in Gysseling 1947. Ter verontschuldiging van Michiels mag worden ingeroepen dat Gysseling vaak karig is met zijn uitleg of niet altijd duidelijk maakt dat het om reconstructies gaat. Het is ook een zwak punt in Gysselings Toponymisch Woordenboek dat hij systematisch Oudgermaanse oervormen reconstrueert, ook voor plaatsnamen die duidelijk veel later ontstonden. Dat werkt zelfs voor ingewijden soms verwarrend, temeer omdat hij daarbij ook niet met een sterretje aangeeft of het om een geattesteerde vorm gaat of niet. Zie hierover Van Loon 2008 :18.

[76] Op p. 138 geeft Michiels toe dat de *-u-* de weergave van -w- kan zijn : **And(a)uerpis* als weergave van **andawerpis*. Dat de *-w-* wel vaker door een enkele *-u-* werd weergegeven, is bekend en mag blijken uit enkele voorbeelden : Benswijk 1140 *Bensuic*; Betuwe 77 kop. 9de eeuw *Batauorum* insula, in pago *Batuense* etc.; Dwingelo 1206 *Duingelo*; Strangwere 1139 *Stranguer*; Zwalm 1040 *Sualma*; Zwalmen 11de eeuw *Sualmo*; Zweelo 1298 *Suele*; Twekkelo 10de eeuw *Tuegloe* 12de *Tueclo* etc., zie TW.

[77] Gysseling (1947 :21) steunt zelfs op citaten uit handschriften (Nationale Bibl. Parijs), niet op de uitgave van Krusch zoals Michiels (zie noot 45).

[78] Relevant is in dit verband Michiels' opmerking (p. 140) dat deze vorm «vooral in **Romaans** sprekende milieus» lange tijd in gebruik blijft. (mijn vetjes) Zijn vormen komen uit de kronieken van Sigebert van Gembloers (ca. 1030-1112).

germanisten, in tegenstelling tot Michiels, de *ou* niet als *[oe]* maar minstens correcter als *ov* gelezen, zoals trouwens iedereen die zich over de Vita gebogen heeft, van Divaeus (1566) tot Ghesquierus (1785) en de door Michiels geciteerde Krusch (1902).

Volgens Michiels is in *Andouerpis* de *-ou-* geen weergave van een Germaanse *-w-*, want die werd geschreven met *-u-* of *-uu-*, zodat bijgevolg *Andouerpis* niet van een Germaans *anda-werpis* kan komen. Ook hier zijn voor Michiels blijkbaar weer enkele verduidelijkingen nodig. Ten eerste weten zelfs germanisten hoe de Germaanse *-w-* gespeld werd; ze weten zelfs hoe de *-w*-klank in het klassieke Latijn gespeld werd [79]. Ten tweede is er geen enkele germanist die ooit beweerd heeft of ooit zal beweren dat *Andouerpis* komt van **anda-werpis* (cf. supra). Ten derde moet de naam op de Merovingische munt volgens Michiels gelezen worden als *Anduerpus*. Wat is dat anders dan **and-werpus*, latinisering met *-u-* voor de in het Latijn niet bestaande *-w-*? Ten vierde vormt de *-o-* van *Andouerpis* voor germanisten geen probleem [80]. Men zou ze kunnen verklaren als het resultaat van een evolutie *a* > *o* onder invloed van onmiddellijk volgende *w* [81]. Er is echter nog een andere verklaring. De *-ou-* is wél de weergave van een Germaanse *-w-*. De *-o-* van *Andouerpus* is namelijk typisch voor het Vroegromaans, dat een grote spellingonzekerheid kende inzake de weergave van de Germaanse bilabiale /w/. Zo spelde men in de Merovingische tijd vaak o voor w, bijvoorbeeld in namen zoals *Baldoinus* naast *Balduuinus*, *Balduinus* (= Baldwinus), *Ebroinus* naast in het Nederlands *Everwinus*,

[79] Het (klassieke) Latijn gebruikte *u* om de w-klank weer te geven; men zei *wīta* of *wīnoem* en schreef *uīta* en *uīnum*. Ook in bijvoorbeeld Limburgse en Gentse teksten vindt men als spellingsvariant voor w een v (geschreven -u-), (MOORS 1952 :404, TAVERNIER-VEREECKEN 1968 :578).

[80] Vermoedelijk gaat het niet om een kopieerfout, hoewel een wat slordig geschreven *-u-* al vlug als een *-o-* gelezen kan worden. Vreemd is echter wel dat Michiels zich druk maakt om een *-o-* die een *-a-* zou moeten zijn. Elders ziet hij daarentegen niet op een letter. Zo zouden volgens hem namen als *Doornik* een Keltisch element *-no* bevatten; deze naam is echter steeds geattesteerd met *-na*, bijv. *Turnacum*, nooit *-no* (p. 58).

[81] GYSSELING 1947 :24. Ook in *Anduwerpia* (13de eeuw) vertegenwoordigt de *-u-* niet de oorspronkelijke *-a-* van *anda-*, maar is het een sjwa, donker gekleurd wegens de *w* (TAVERNIER-VEREECKEN 1968 :327).

Audoinus, *Landoaldus*, *Adroaldus* en *Danoaldus* tegenover *Trasuualdi*, ook *Quentouic* of *Thérouanne* ca. 640 *Tharoanensis* [82].

Voor Michiels moet de *-ou-* in *Andouerpis* echter gelezen worden als de Nederlandse *-oe-*, dus **Andoewerpis*. Op deze bizarre gedachte is zijn «etymologie» van de naam gebaseerd. Hoewel dat al voldoende reden zou zijn om zijn hypothese geen verdere aandacht te schenken, volgen hierna toch een weergave van zijn gissing en enkele bedenkingen daarbij.

3.2.4. *De Gallo-Romeinse en Keltische verklaring*

3.2.4.1. De gissing van Michiels

De Gallo-Romeinse verklaring

Uitgaande van de oudste vormen stelt Michiels : «Wanneer we *Andouerpi* en *Andouerpis* vanuit een Latijns of Romaans idioom pogen te lezen, dienen we niet ver te zoeken om een logische betekenis te vinden, namelijk : *Andoueripi* 'de bewoners van beide oevers'.» [83]. De naam (te lezen met -oe-) is volgens hem immers samengesteld uit *andoue(s)* ('beide'), geëvolueerd uit de Volkslatijnse vorm *anduae* van het Laatlatijn *ambaeduae*, en *ripi* ('oeverbewoners'). Daaruit is al lang vóór de oudste attestaties de -i- in *ripi* gesyncopeerd. De vorm *Andoueripis* is daarbij de ablatief meervoud van *Andoueripi* in vulgair Latijn.

Dit gebruik van naamval en getal heeft een bijzondere betekenis en leidt volgens Michiels tot «een onafwendbare historische conclusie». Met verwijzing naar Von Wartburg stelt hij dat we de ablatief meervoud immers alleen aantreffen bij plaatsnamen die ontstaan zijn uit het gebruik van de volgende cluster : de naam van een Keltische nederzetting + de naam van de volks-

[82] MANSION 1924 :135; Diplomata Belgica 6-7, 146, 226, 306; TW. Vgl. ook talrijke Franse familienamen zoals *Allouard* = Adelward, *Audoin, Audouin, Oduin* < Aldo-win, *Baudoin, Baudouin* < bald-win, *Elouard, Eluard* < ali-ward, *Gondoin, Gondouin* < gund-win, *Héloin, Helouin, Hellouin* < hail-win, *Héroard, Hérouard, Hérouart* < heri-ward, *Hérouin* < heri-win, *Houdouin* < hold-win, *Renouard, Raynouard, Reynouard* < Ragin-ward, *Rouaud, Rouault* < Hrod-wald etc.

[83] MICHIELS, o.c., p. 140.

stam in wiens gebied die lag [84]. Een voorbeeld is *Lutetia*, de oorspronkelijke Keltische naam van de hoofdstad der Parisii. De stad werd aangeduid als *Lutetia Parisiorum* ('Lutetia van de Parisii'), later als *Lutetia in Parisis* 'Lutetia in het gebied van de Parijzenaars'. Bij de bevolking ging in het dagelijkse taalgebruik mettertijd de naam van het volk primeren en dus bleef enkel *Parísis* over in de omgangstaal (> *Paris*). Hetzelfde procédé leidde o.m. tot namen zoals Tongeren of Reims (cf. supra).

«Bij de naam Anduerpis hoort dus **waarschijnlijk** ook een vergeten oorspronkelijke Keltische naam : (onbekende oorspr. naam) **Andueriporum* > ... *in Anduerpis* > *Anduerpis* (oudere schrijfwijze) of *Andouerpis* (jongere schrijfwijze)» [85].

Volgens Michiels moet de oorspronkelijke grafie *Andueripis* geweest zijn, uit te spreken als Andoeweripis.

Wie Michiels tot hier gevolgd heeft in zijn redenering, zal net zoals hij een probleem opmerken : «Alhoewel al het voorgaande erop wijst dat de naam Antwerpenaars Keltisch moet zijn in oorsprong, kunnen we de oudste schrijfwijzen enkel rechtstreeks terugvoeren tot zuiver Latijnse vormen, alsof het een Romeinse naam is.» [86]. Hij probeert een verklaring te vinden en oppert dat de Latijnse vorm misschien een vertaling is van de Keltische naam, maar in de oudheid vindt men van zulke vertalingen geen andere voorbeelden. Het zou eventueel wel om een middeleeuwse latinisering kunnen gaan [87]. Een andere verklaring zou volgens Michiels kunnen zijn dat de Keltische naam morfologisch en semantisch zo dicht bij de Latijnse vorm stond, dat hij «geheel onder de verlatijnste versie schuilging» en dat de Keltische naamvalsuitgangen gewoon vervangen werden door Latijnse.

Na dit gebruik van de conditionalis besluit Michiels dat hij dus «noodgedwongen van de Latijnse vorm» moet uitgaan en

[84] Von Wartburg 1971 :23-24.

[85] Michiels, o.c., p. 142 (mijn nadruk).

[86] Michiels, o.c., p. 143.

[87] Vreemd genoeg merkt Michiels hierbij op dat een dergelijke «latinisatie» waarschijnlijk het geval is met namen als *Altaripa* (< Outrive). En dit nadat hij op p.6 getracht heeft aan te tonen dat *Outrive* door de Germanen werd overgenomen uit het Gallo-Romeins of Romaans (Frans *Hauterive*)! Overigens is het hem blijkbaar niet bekend dat ook in de Vlaamse toponymie (door germanisten!) de verklaring 'hoge oever' al is geformuleerd.

stelt in een uiterst revelerende zin : «Het is onder die vorm dat de naam verder evolueert in het geschreven en gesproken taalgebruik.»[88].

De Latijnse vorm evolueert volgens hem dan als volgt :

*ámbaedúaerípiis : 3 klemtonen, wegens samenstelling van 3 woorden (ambae 'beide'-duae 'twee' -ripis 'oeverbewoners')

> *Andúaerípiis : ambae + duae trekken samen tot andúae[89]

> *Anduaéripis : de naam wordt nu als één woord aangevoeld, waardoor de klemtoon verspringt naar de derde laatste lettergreep, proparoxytoon genoemd[90]

> *Anduaérpis : syncope van onbeklemtoonde -i- tussen r en p in voorlaatste lettergreep

> Anduérpis : overgang van ae naar e

> Andouérpis : jongere schrijfwijze met ou

Dan volgt er weer een revelerende passage : «Het is aannemelijk dat de archaïsche vorm *Ambaeduaeripii* nooit echt gebruikt is. Een Keltische voorganger van de naam zou na de romanisatie van onze gewesten rechtstreeks vertaald of aangepast zijn in de laat-Latijnse versie *Anduaeripi*. Tot de eerste vermelding in de vita Eligii van *Andouerpis* (waar het dan wel gaat over het volk) is de vormevolutie dus zuiver Latijn en Romaans, en volgt het rigoureus de taalevolutiewetten van deze talen.»[91]. Volgens Michiels impliceert dat misschien dat de Anduerpi in de 7de eeuw nog steeds geen Germaans praatten!

De naam *Andouérpis* evolueert volgens hem dan verder in het Frans als : *Andouérpis* > *Annuérpis* in 941 (assimilatie van d aan n) > *Annuuérs* in1194 = *Anwérs* > *Anvers*[92]. In het Germaans gaat de klemtoon echter naar voor, vandaar : *ándouerpis* > **ándwerps* > *Andwerpa* in 836 > *Antwerpa* in 1076 >Antwerpen[93].

(88) MICHIELS, o.c., p. 143.

(89) Met verwijzing naar o.m. GODEFROY, die dat echter niet zegt.

(90) Met onterechte verwijzing naar Von Wartburg. Cf. infra.

(91) MICHIELS, o.c., p. 144.

(92) Wéér schrijft hij *Annuérpis* in plaats van *Anuuérpis*. In de tekst van 1194 (een door hem zelf verworpen Echternach-tekst) staat volgens Michiels (p. 114) *Amwers*.

(93) Dat een Germaanse naam later een Franse finale accentuering kreeg (vgl. bijvoorbeeld broeksele > 'Brussel, Fra. Bru'xelles), is bij Michiels niet opgekomen.

Later, aan het einde van zijn boek zal Michiels besluiten: «Wanneer de plaats Antwerpen Germaanssprekend is geworden is nog niet te achterhalen. Het is alleszins merkwaardig dat de naam *Anduerpis* volgens alle taalevolutiewetten rechtstreeks evolueert tot *Anvers*, alsof Antwerpen in een Franstalig gebied lag. Er is een ononderbroken evolutie in het Latijn, Romaans en Frans tot Anwers in 1194! Een naam volgt immers alleen de taalevolutie wanneer hij in het dagelijks gebruik voortleeft.» [94].

In het eerste deel van *Andouerpis* ziet Michiels een Laatlatijns telwoord *amboduo* (vrouwelijke vorm *ambaeduae*) dat een versterking is van klassiek Latijn *ambo* 'beide' met het woord *duo* 'twee' (vgl. Nederlands *allebei*), in het moderne Italiaans *ambedue*, in het Oudfrans *ansdous*, *ambesdous*, in middeleeuws Frans *andui*, vrouwelijk *andous* etc. vele varianten. In Waalse dialecten werd de Latijnse uitspraak *u* (Ndl. *oe*) van *anduus* 'beide' of *duus* 'twee' bewaard, in de meeste andere Franse dialecten evolueerde *duus* over *duos* naar *deux*, zie bijvoorbeeld Andoumont, Anvaing etc. [95].

De Keltische verklaring

In het 10de hoofdstuk gaat Michiels op zoek naar een Keltische verklaring voor de naam *Antwerpen*. Hij gaat uit van de vaststelling dat «alle bronnen samen» erop wijzen dat het een Keltische naam is, terwijl anderzijds uitzicht en evolutie van de naam zuiver Latijn zijn. Hij vraagt zich daarom af of de Latijnse vorm misschien een oorspronkelijk Keltische naam verbergt en of m.a.w. de Latijnse vorm een latinisering kan zijn van een Keltische naam.

Hij wijst op een gepostuleerd Gallisch woord **ambosta* 'wat tussen twee handpalmen kan vastgehouden worden', waarin *amb-* volgens hem 'beide' betekent. Het woord kan immers niet *ambi-* bevatten, zo stelt hij, want dat betekent 'aan beide zijden,

[94] MICHIELS, o.c., p. 181.

[95] Michiels geeft als verklaring van *Andoumont* 'beide bergen', zonder bron, en vermeldt *Andoy*, *Anvaing* en *Anven* met betekenis 'beide beken', met verwijzing naar de attestaties in TW, maar met weglating van de oudste.

rondom'. Hij vermoedt daarom dat in het Gallisch mogelijk naast *ambi* het verwante telwoord *ambo* bestond.

Anderzijds was **duau* het proto-Keltische telwoord 'twee' en dat zou in het Gallisch kunnen verbogen zijn volgens de verbuiging van de u-stam, met uitgang nominatief meervoud *-oues*. Dat leidt Michiels tot de veronderstelling : «een Gallisch **ambodoues*, later **andoues* is dus mogelijk.»[96].

Hij zoekt dan potentiële manifestaties van een Gallisch *and(ou)-* met de betekenis 'beide' en geeft daartoe speculaties ten beste (steeds met veel 'misschien', 'zou' en 'mogelijk') over oude inscripties die dat zouden kunnen bevatten. Hij besluit : «Misschien is het laat-Latijnse *amboduo* zelfs ontstaan onder invloed van het Keltisch.»[97].

Aan een Latijn *ripi*, ten slotte, kan een Keltisch **repi* hebben beantwoord : «*Andouesrepi* kan dus zeker de oorspronkelijke vorm zijn van *And(o)uerpi*.»[98]. Hij wijst er verder op dat trouwens veel Keltische volksnamen met *ambi-* 'rondom, langs beide zijden' zijn samengesteld.

Hij besluit zijn betoog als volgt :

«*And(u)erpi* (munt) en *Andouerpi* (vita Eligii) kunnen dus taalkundig zowel van een Latijns **Anduaeripi* als van een Keltisch **Ambidouesrepi* of **Andouesrepi* komen. Waarschijnlijk werd de Keltische naam verlatijnst tot *Anduaeripi*.»[99].

3.2.4.2. Kritiek

Uit de gereconstrueerde vorm *Andúaerípis* zou volgens Michiels al lang vóór de oudste attestaties de *-i-* in *ripi* gesyncopeerd zijn, waarna de naam als één woord werd aangevoeld, waardoor de klemtoon versprong naar de derde laatste lettergreep, proparoxytoon genoemd. Hij verwijst daarbij naar Von

(96) MICHIELS, o.c., p. 151.
(97) Voor het Italiaanse *ambedue* kan dat toch bezwaarlijk gelden ?
(98) MICHIELS, o.c., p. 158.
(99) MICHIELS, o.c., p. 159.

Wartburg, die echter niet hetzelfde zegt en overigens ook niet op de door Michiels aangehaalde pagina [100].

Volgens Michiels ontleende Antwerpen zijn naam echter aan een Keltische volksstam en staan we bij de Latijnse vorm voor een latinisering van een Keltische naam. Die vermeende Keltische naam berust op minstens drie gissingen : men moet aannemen dat er een Keltisch woord *ambo* heeft bestaan, dat dit met het proto-Keltische telwoord **duau* werd gecombineerd tot **andoues* en dat er een Keltisch **repi* bestond als equivalent van Latijn *ripi*. Als we Michiels mogen geloven dan werd dus een (betwistbare) Keltische naam verlatijnst tot een gepostuleerde Latijnse naam, die dan gegermaniseerd werd. Bovendien kwam die naam in de plaats van een oudere plaatsnaam. Ergens aan de Schelde lag dus oorspronkelijk een Keltische nederzetting, laten we ze om Michiels te plezieren **Ostadunum* noemen, een heel plausibele naam want in Michiels' idioom is dat gewoon een samenstelling van de Keltische woorden **osta* 'aanlegplaats' en *dunum* 'versterking', dus 'de burcht aan de aanlegplaats'. Het was de hoofdplaats van de *Andueripi* en werd dus **Ostadunum Andueriporum* genoemd; later nam de volksnaam de overhand en evolueerde de naam tot **in Andueripis* > **Andueripis* > **Anduerpis* > *Andouerpis* [101]. Het lijkt een beetje te veel van het goede. Bovendien kunnen nog enkele formele bezwaren worden aangehaald.

1. De kwestie amboduo

Om te beginnen is de door Michiels gepostuleerde naam **Ambaeduaeripi* een wat vreemde combinatie van het meervoudige vrouwelijke adjectief (*ambaeduae*) met het mannelijke meervoud *ripi*. Overigens bestond *ambaeduae* niet in het klassieke Latijn. Men treft het woord weliswaar één keer aan, maar

[100] Wél viel bij de geromaniseerde Kelten de voorlaatste klinker in veel gevallen weg in de proparoxytonen (woorden die al de klemtoon op de voorvoorlaatste lettergreep hadden), bijv. póstu < pósitu, frígdu < frígidu (BRUNOT 1966 :67). Maar dat is heel wat anders dan een «verspringen van de klemtoon».

[101] Waarom deze «moderne» schrijfwijze voor *-oe-* achteraf weer vervangen werd door de oudere schrijfwijze *-u-* is een raadsel, bijvoorbeeld 1119 *Anduerp*, 1150-1200 *Anduerpensis*, 1178 *Antuerpensis* (TW).

daarbij gaat het om een Laatlatijnse vorm uit de middeleeuwen (8ste eeuw). Het is (als *ambeduae*, met variant *ambaeduae*) namelijk te vinden in de zogenaamde «Aratus Latinus»[102]. Dit is een (verre van foutloze) middeleeuwse Latijnse vertaling van de *Phaenomena,* een astronomisch werk van de Griekse auteur Aratos (315-240 v.C.), aangevuld met latere commentaren, zogenaamde scholien[103]. Zo is de Aratus Latinus een verzameling van verschillende Aratus-teksten uit diverse periodes.

Het woord *ambaeduae* verschijnt er in een beschrijving van de Kribbe of Praesepe, een sterrenhoop van ongeveer 100 afzonderlijke sterren en het meest opmerkelijke object in het sterrenbeeld Kreeft[104]. Het voor ons relevante fragment luidt in het Grieks : ἀμφι δέ μιν δύο λεπτά φαεινομενοι φορέονται ἄστερες, οὔτε τι πολλον ἄπηοροι οὔτε μαλ΄ἔγγυς (...). Dit betekent : *aan beide zijden ervan [*d.w.z. van de Kribbe*] worden twee zwak fonkelende sterren meegevoerd, niet ver van elkaar verwijderd maar ook niet erg dicht bijeen (...)*. De tekst wordt in diverse uitgaven ook in die zin vertaald[105]. Alleen de middeleeuwse Latijnse vertaling (Aratus Latinus) wijkt daarvan sterk af : ***ambeduae*** *quidem subtiles videntur stellae neque adhuc multum a se distant*

[102] Als enige in de Latijnse lexicografie vermeldt de Thesaurus Linguae Latinae (1900) : *amboduo, -ae* SCHOL. Arat. p. 296, 8 : *ambaeduae quidem subtiles videntur stellae*; de vermelding werd overgenomen in ERNOUT & MEILLET (2001 :27) : *ambaeduae* dans le scoliaste d'Aratus. Met «de scholiast van Aratus» wordt verwezen naar de Aratus Latinus.

[103] Het werk werd later in het Latijn vertaald door o.m. Cicero (1ste eeuw v.C.), Avienus (4de eeuw) en (naar men aanneemt) Caesar Germanicus (1ste eeuw; volgens GAIN 1976 :20 mogelijk echter door Tiberius). Het werd in latere eeuwen veelvuldig uitgegeven en voorzien van scholiën (vandaar : *scholiast* 'schrijver van scholiën, uitlegger, verklaarder'). Er werden al commentaren geschreven in de oudheid (door Hipparchos, Eratosthenes e.a.), maar ook later door diverse scholiasten in de middeleeuwen. De uitgebreide Aratus Latinus werd in de 8ste eeuw verzorgd door een anonieme Franse auteur en later (met o.m. 15de-eeuwse aanvullende commentaar) in 1898 uitgegeven door MAASS 1898. De boven vermelde verwijzing (SCHOL. Arat.) heeft betrekking op die uitgave. In geen enkele andere uitgave van Aratusscholiën of de Phaenomena komt *ambaeduae* voor, uiteraard niet in de Griekse, maar ook niet in bijvoorbeeld de Latijnse vertaling door Germanicus. Een selectie uit de vele uitgaven van de *Phaenomena*, met vertaling, commentaar en bibliografie : KOECHLY 1851 (bevat o.m. de Latijnse tekst van Germanicus), MAASS 1898 (o.a. de met scholiën uitgebreide middeleeuwse Aratus Latinus), ERREN 1971, GAIN 1976, KIDD 1997, MARTIN 1998. Voor de studie van de «Aratus Latinus» is LE BOURDELLÈS 1985 belangrijk.

[104] Voor de Latijnse tekst van de passage, zie MAASS (1898 :296).

[105] KIDD (1997 :139) : *On either side of it move two faintly shining stars, not at all far apart and not very close* (...). MARTIN (1998 :53) : *Sur ces deux côtés sont emportées deux étoiles d'un faible éclat, ni très éloignées l'une de l'autre, ni très proches* (...). ERREN (1971 :53) : *Zu ihren beiden Seiten fahren zwei fein schimmernde Sterne, weder ein grosses Stück abstehend noch ganz nahe* (...).

neque autem iuxta (...). Niet alleen wordt de variant met «videntur» gebruikt, het lijkt mij ook een foute vertaling [106]. Ze betekent immers : *men ziet er allebei de zwak schijnende sterren*. Het verband met de vorige zin is daarbij verloren gegaan, namelijk dat men twee sterren kan zien *langs beide zijden* van de Kribbe (ἄμφι δέ μιν 'aan beide zijden van haar') [107].

Wat er ook van zij, in de context van deze bijdrage is het alleen belangrijk te weten dat de samenvoeging van Latijn *ambō* 'beide' en *duō* 'twee' tot *amboduo*, vrouwelijk *ambaeduae*, pas ontstond in de Laatlatijnse periode (8ste eeuw). Eerst lang daarna zal men ze in samengetrokken vorm (*anduae*) kunnen verwachten, wellicht zelfs als *andue* [108]. Dat die verkorte vorm al in *Andouerpis* zou steken (eveneens 8ste eeuw), is dus op zich al weinig waarschijnlijk. Even weinig aannemelijk is Michiels' gissing dat het vermeende equivalent van *ambaeduae* (**ambodoues*) al (eeuwen vroeger ?) in het Keltisch bestond. Zelfs indien men aanneemt dat een Keltische (ingekorte) vorm **andoues* heeft bestaan, dan kan de vermeende volksstamnaam **andouesrepi* in het allerbeste geval pas ontstaan zijn in de 3de eeuw en dat lijkt toch vrij laat voor een Keltische volksstam [109]. Overigens moet men dan aannemen dat daarna de naam gelatiniseerd werd tot **anduaeripi*, volgens Michiels een Laatlatijnse versie, vertaald of aangepast uit het Keltisch na de romanisatie van onze gewesten. Tot slot valt op te merken dat het woord *ambaeduae* voortleeft in het modern Italiaanse niet-samengetrokken

[106] Uitgevers van Aratos gebruiken normaliter het in diverse handschriften voorkomende φορέονται. De auteur van de Aratus Latinus heeft zich gebaseerd op de variant φαίνονται ('schijnen, stralen, vertonen zich'), die in één handschrift voorkomt (MARTIN 1998 :53) en in het Latijn wordt vertaald als videntur ('worden gezien, kan men zien').

[107] Naar een verklaring kan men slechts gissen. Wellicht staan we gewoon voor een van de vele zinloze vertalingen in de Aratus Latinus waarover KIDD (1997 :52-53) het heeft. Hij vermeldt onder meer dat het Latijn ervan soms «nonsensical» is en daarom vaak omschreven wordt als «barbarous» (gerelativeerd door De Bourdellès), dat het meestal een woord-voor-woord vertaling is uit het Grieks, dat vaak woorden fout werden gelezen en dat er soms woorden in voorkomen die niet echt vertalingen zijn, maar gissingen. Vgl. ook LE BOURDELLS (1985 :8), die heeft uiteengezet dat de Aratus Latinus geschreven is in Merovingisch Latijn, een curieuze mengtaal met een sterke component uit het gesproken volkslatijn, dat ten tijde van de vertaling als gesproken taal bij het volk al heel lang verdwenen was.

[108] Zoals Michiels zelf stelt (p. 144) treft men voorbeelden aan van de overgang -ae- > -e- in de 6de-7de eeuw (Appendix Probi).

[109] Bij het begin van onze jaartelling waren er op het vasteland trouwens geen onafhankelijke Kelten meer.

ambedue, dat is geattesteerd sinds de 13de eeuw. Zelfs in het Oudfrans staan de langere vormen nog naast de gecontracteerde : in de verbogen vorm als *ambesdous, ansdous* (accusatief meervoud, ontstaan uit Latijn *ambos duos*), in de onderwerpsvorm als *ambedui, andui*. Ook later, in het middeleeuwse Frans, treft men naast *andous* nog talrijke niet-samengetrokken varianten aan [110].

Kortom, de naamvorm **ambaeduaeripi* kan niet bestaan hebben. Het lijkt ondertussen duidelijk dat ook Michiels' latere constructies nooit gebruikt zijn. Het is trouwens op zich al vreemd dat er minstens zeven eeuwen liggen tussen zijn reconstructie en het eerste opduiken van de naam.

2. *De kwestie ripi*

Het woord **ripus* 'oeverbewoner' bestond niet in het Latijn en men zal het in geen enkel Latijns woordenboek aantreffen, ook niet in Middellatijnse. In het Latijn zou men voor 'oeverbewoner' eventueel *riparius* verwachten en dat woord bestond inderdaad met de betekenis 'in ripis habitans', weliswaar van vogels gezegd [111]. Zelfs indien de naam **Ambaeduaeripi* toch zou bestaan hebben, dan kan hij dus niet de betekenis 'beide-oeverbewoners' gehad hebben [112]. Hetzelfde geldt mutatis

[110] Battisti & Alessio 1968 :154; Greimas 1992 :25; Godefroy (1880 :285-286) vermeldt o.m. andeus, endeus, andels, amdeus, ansdeus, amsdeus, andos, andous, -uz, amdous, andoi, andui, andi, andu, emdoz, endoz, esdeuls, amsdous, amdox, ambdouz, amdeux, ambdux, ambdui, ansdous, esdeus, endeus, amdous, ambedeus, ambedos, embedos, ambedeuls, ambideus, amsbedeus, ammedos, emmedos, anmedos, enmedos, amedos, ambedui, ambedeux, emmedous, embedoz, amedous, amedui, ammedui, amedeus, ambedui, ammedoi, emmedoi, enbedis, amedeux etc.

[111] In Plinius sr., Historia Naturalis, XXX, 33 (hfst. de hirundinibus 'over de zwaluwen') : *multo tamen efficacissimi (*contra anginas*) ripariarum pulli : ita vocant in riparum cavis nidificantes. Multi cuiuscumque hirundinis pullum edendum censent, ut toto anno non metuatur id malum*», d.w.z. *veel doeltreffender (tegen keelontstekingen) zijn de kleintjes (kuikens) van de oeverbewoners, zo genoemd omdat ze hun nesten maken in de holten van de oevers. Velen denken dat het volstaat om een kleine zwaluw van gelijk welke soort te eten om een heel jaar lang geen keelontsteking te hoeven vrezen*. Behalve dit *riparius* kent men ook *rīpārienses/rīpārenses* 'troops stationed on the bank of a river' en het adjectief *rīpensis* 'situated or stationed on a river's bank' (post-klassiek), zie Lewis 1879 (1998), p. 1596. Zie ook Dauzat (1979 :653) adj. *riparius* «qui est sur la rive», waarvan vrouw. subst. *riparia* leidde tot Fra. *rivière*, dus evolutie van 'oeverland' naar 'rivier' (Tavernier-Vereecken 1968 :578).

[112] Indien *ripus* 'oeverbewoner' toch zou bestaan hebben, zouden de bewoners van de beide oevers dan niet *ambeduarum riparum ripi* genoemd zijn ?

mutandis voor de door Michiels gepostuleerde Keltische versie. Trouwens, indien de naam, zoals Michiels zegt, bestaat uit *andoue(s)* 'beide' en **ripi* 'oeverbewoners', dan betekent hij niet 'bewoners van de beide oevers' maar 'allebei de oeverbewoners' en Michiels zal toch niet ontkennen dat de volksgroep der Antwerpenaren uit meer dan twee leden bestond. In het moderne Italiaans zou het verschil worden uitgedrukt door enerzijds *gli abitanti di ambedue le rive* (de bewoners van beide oevers) en *ambedue gli abitanti di riva* (allebei de oeverbewoners).

3. De kwestie accent en fonetische evolutie

Ook hier schort een en ander. Op p. 143 zet Michiels uiteen hoe het door hem gepostuleerde **Ámbaedúaerípiis* (met drie klemtonen) evolueerde tot *Andouérpis* (met één klemtoon). Na samentrekking van *ambaeduae* tot *andúae* ontstaat **Andúaerípiis*. De naam wordt nu als één woord gevoeld, aldus Michiels, «waardoor de klemtoon verspringt naar de derde laatste lettergreep, *proparoxytoon* genoemd», zodat **Anduaéripis* ontstaat. Hij verwijst voor deze mededeling naar Von Wartburg, maar ten onrechte [113]. Er is daar helemaal geen sprake van verspringing van klemtoon. Von Wartburg biedt gewoon een beknopte weergave van het Latijnse accentueringssysteem, dat men ook in andere bronnen kan vinden en waarvan Michiels als classicus wel op de hoogte zal zijn. Toch lijkt het zinvol om het voornaamste hier even samen te vatten [114].

In het pré-literaire tijdperk kende het Latijn een uitgesproken muzikaal accent, maar ook een krachtig intensiteitsaccent op de 1ste lettergreep, waardoor sterke reductie ontstond van bijtonige klinkers, vgl. *facio/'conficio, lego/cólligo, quinquedecim* > *quindecim*. Bij het begin van de literaire periode verdween het intensiteitsaccent en bleef alleen het muzikale accent over (met stemverhoging). De plaats ervan werd bepaald door de voorlaat-

[113] Michiels verwijst naar Von Wartburg 1971 :48 (in plaats van 84, waar het woord proparoxytoon wordt vermeld). Op geen van beide plaatsen is er echter sprake van «verspringen» van de klemtoon.

[114] Gebaseerd op Brachet 1867 :73, Meillet 1928 :129, Väänänen 1963 :32, Fouché 1969 :126, Von Wartburg 1971 :48, Dauzat, Dict. Etym. 1979 :XIII.

ste lettergreep. Die kreeg het accent als hij lang was, bijv. *nātūra* (accent op voorlaatste); als hij kort was, viel het accent op de voorvoorlaatste, bijv. *pórticus*, vgl. *legēmus-légimus, potéstās-nóvitās* (115). Er was bovendien een secundair accent op de eerste syllabe, wat toeliet de beginklank te accentueren. Die toestand duurde ongeveer van de 2de eeuw vóór tot de 4de eeuw na Christus. Tegen de 4de eeuw na Christus kreeg het muzikale accent er een nieuw expiratorisch accent bij, waarvan de kracht varieerde van streek tot streek. Het expiratorische is steeds belangrijker geworden. In de evolutie van Latijn naar Romaans zijn de Romaanse talen zeer trouw gebleven aan dit intensiteitsaccent. Het valt steeds op de lettergreep die in het klassieke Latijn het muzikale accent had, bijvoorbeeld *duōdecim* > It. *dódici*, Fra. *douze*.

In de noordoostelijke regionen van het Romaanse taalgebied (Wallonië, Lotharingen) was er een sterkere Germaanse invloed en daarom zijn er daar nogal wat afwijkingen van het Frans van Parijs, o.m. in de accentuering van de proparoxytonen. Von Wartburg geeft daarbij het voorbeeld van Gallo-Latijn **emputa*, dat evolueerde tot Frans *ente*, wat illustreert dat het Gallo-Romaans behalve het hoofdaccent op de 1ste lettergreep ook een secundair accent had op de laatste, conform aan Gallo-Latijn **émputà*. In Lotharingen luidt de vorm *empe*, met wegval van de laatste syllabe, wat een progressief afnemende accentuering verraadt, dus in het voorbeeld *émpùta*. Een woord zoals *hírpīce*, Frans *herse*, beantwoordt in Waals en Lotharings aan de vorm *herpe*, etc. Dit is heel iets anders dan het «verspringen» van de klemtoon die Michiels bedenkt.

Het element *anduae* had een klemtoon op de *ú* waardoor de *ae* (*e*) gemakkelijk kon verdwijnen (vgl. Ofra. *andou, andos, andous, anduz, amdous* etc.). In de vermeende naam **Anduaeripi* zou dat gebeuren mede onder invloed van de ī van *rípis*, waarop de hoofdklemtoon lag, die bezwaarlijk kon verspringen naar de zwakke voorafgaande e. Veeleer zou men een vorm **Andurípis*

(115) Een lettergreep was lang als hij een lange klinker bevatte, of een korte gevolgd door een dubbele consonant of een groep consonanten, behalve occlusief + r.

verwachten [116]. In ieder geval is de veronderstelde accentverspringing onterecht en vervalt ook Michiels' reconstructie.

Er is echter meer. Volgens Michiels was *Antwerpen* oorspronkelijk een Keltische naam die gelatiniseerd werd. Welnu, wanneer meerlettergrepige Keltische en pré-Keltische woorden of namen werden overgenomen in het Latijn, dan behielden ze normaliter dezelfde accentuering, zoals ook blijkt uit de latere Franse naam. Dergelijke woorden of namen met een lange voorlaatste syllabe, van nature (a) of door positie (b), hebben dus in het Latijn het accent op de voorlaatste lettergreep. Voorbeelden van (a) zijn *cammīnum* > Fra. *chemín*, bij plaatsnamen bijvoorbeeld die op *-acum* of samengesteld met *-dunum* : *Camerācum* > *Cambrái*, *Ambiānis* > *Amiéns*, *Augustodūnum* > *Autún*, *Virodūnum* > *Verdún*. Voorbeelden van (b) : *vassállum* > *vassál*, *Bibrácte* > *Beuvráy*, *Noviéntum* > *Nogént*, *Cantobénnum* > *Chantóin*. Woorden met een korte voorlaatste syllabe hebben het accent op de voorvoorlaatste lettergreep : *camísia* > *chemíse*, *Trévĭdon* > *Trèves*, *Parísĭis* > *París*, *Bonóbĭrga* > *Bonnóeuvre*, *Turnódŭrum* > *Tonnérre*, *Argentómăgus* > *Argentón*.

Er zijn echter afwijkingen : bij Keltische en pré-Keltische woorden werden sommige lange syllaben als kort behandeld, bijvoorbeeld samenstellingen met *-vīces*, *-casses*, *-rīges*. Vandaar : *Bitúrīges* > *Bourges*, *Lemóvīces* > *Limoges*, *Trícasses* > *Troyes*. De verklaring kan zijn dat de Latijnen zich soms hebben laten leiden door het lange karakter van de Keltische en pré-Keltische voorlaatste syllabe, soms door de oorspronkelijke plaats van het accent. Meer waarschijnlijk is echter dat de Latijnen, die de Keltische en pré-Keltische woorden slechts auditief kenden, zich vooral lieten leiden door het accent en dat bewaarden uit de vreemde taal [117].

Wat er ook van zij, een gepostuleerde Keltische naam **andóuerépi* zou in het Latijn ook het accent bewaren op de voorlaatste lettergreep. Meer nog, ook in het vulgair Latijn en in de evolutie van het Latijn naar het Romaans behield de gespro-

[116] Vgl. BRACHET (1867 :76) : de korte onbeklemtoonde klinker die onmiddellijk aan de beklemtoonde voorafgaat, verdwijnt steeds in het Frans in de woorden van populaire oorsprong.

[117] FOUCHÉ 1969 :139-144. Zie ook KUKENHEIM 1967 :162.

ken taal in het algemeen de accentregels van het klassieke Latijn en bleef de syllabe die in het Latijn de klemtoon had ook de ritmische top van het Romaanse woord (duōdecim > It. dódici, Fra. douze)[118].

4. De kwestie ambi

Op p. 149 spreekt Michiels over het verschil tussen het Gallische voorzetsel *ambi* 'aan beide zijden, rondom' en het telwoord *ambo* 'beide', waarvan hij ook het bestaan in het Keltisch postuleert. Dit laatste zit vervat in Keltisch **ambodouesrepi* etc., dat Michiels verklaart als 'beide-oeverbewoners'. In verband met deze betekenis merkt hij een tiental pagina's verder op dat een naamtype zoals 'beide-oeverbewoners' niet alleen staat. Er zijn immers nogal wat Keltische volksnamen samengesteld met het voorzetsel *ambi-* en de naam van een rivier of het woord rivier of water in het algemeen, bijvoorbeeld *Ambiani, Ambarri, Ambidravi, Ambisontes, Ambivariti*[119]. Bijgevolg is het mogelijk, aldus Michiels, dat de naam *Antwerpen* teruggaat op **ambidoues-repi* 'degenen die rond beide oevers wonen'. Hij ziet daarbij echter wel over het hoofd dat zijn reconstructie van de fonetische evolutie hier in het gedrang komt en zijn zorgvuldig opgebouwde redenering de mist ingaat. Ze is immers niet gebaseerd op *ambi* 'rondom' maar op de combinatie van *ambo* 'beide' met *duo* 'twee'. Een combinatie met *ambi* en *duo* heeft uiteraard geen zin. Bovendien zijn de genoemde *Ambi*-namen zinvol omdat ze verwijzen naar degenen die rondom de rivier of het water wonen.

[118] BRUNOT 1966 :63-64, VÄÄNÄNEN 1963 :33. Vgl. ook : BRACHET (1867 :73) : «l'accent latin persiste en français dans tous les mots d'origine populaire; tous les mots où cette loi est violée sont d'origine savante.» Voor de latere (en huidige) Franse accentuering en intonatie, zie bijv. KUKENHEIM (1967 :163) : al vanaf het vulgair Latijn vertoonde het accent de neiging om zich naar het einde van het woord te verplaatsen; daarna heeft het sterke Germaanse accent het verder gedreven naar het oxytonisme; uiteindelijk had dan een verschuiving plaats van een neergaande intonatie naar een stijgende intonatie, niet alleen voor het woord maar ook voor de groep van woorden. Die wijziging vond haar beslag in de 13de eeuw, en in de 14de eeuw had het Frans zich volledig ontdaan van de dalende intonatie.

[119] MICHIELS, o.c., p.159 (zonder bron) : *Ambiani* < **ambi-onn-i* 'zij die rondom de rivier, d.i. de Somme, wonen'; *Ambarri* < *amb-arar* 'zij die rond de Arar wonen' (oude Kelt. naam van de Saône); *Ambidravi* < **ambi-drava-i* 'rondom de Drava (Drau)' in Noricum; *Ambisontes* < **ambi-isonta-es* 'rond de rivier Isonta' (oude naam voor huidige Salzach); *Ambivariti* < *ambi-var-iti* 'zij die rond het water wonen' (var, ver 'water').

Van de **Ambidouesrepi* zou men verwachten dat ze «op» en niet «rond» de beide oevers woonden. Trouwens, zou men de Antwerpenaars niet veeleer de **Ambiscaldi* hebben genoemd?

5. Latijnse-Romaanse evolutie in een gebied dat al eeuwen Germaans was?

Naar eigen zeggen moet Michiels «noodgedwongen van de Latijnse vorm» uitgaan en hij stelt dat de naam onder die vorm verder evolueert «in het geschreven en gesproken taalgebruik». Hij vraagt zich daarbij af of dat misschien impliceert dat de Anduerpi in de 7de eeuw nog steeds geen Germaans praatten! Onzin, natuurlijk, want wat er vroeger ook ter plaatse gesproken werd, in de 7de eeuw was het gebied al eeuwen door Germanen bezet en overigens sprak men er al een Germaanse taal eeuwen lang voor de grote invasie van de Germanen in de 4de-5de eeuw [120]. En indien de naam, zoals Michiels stelt, in het dagelijkse gebruik voortleefde, dan zal hij beslist niet de Latijnse en Romaanse evolutie hebben gevolgd.

4. Finale

Terzake deskundigen zullen mijn bijdrage wellicht onnodig uitgebreid vinden. Als goede verstaanders hebben zij immers maar een half woord nodig. Hoewel het boek hier bovendien meer aandacht heeft gekregen dan het verdient, heb ik toch gemeend vrij breedvoerig op Michiels' pennenvrucht te moeten ingaan. Enerzijds om aan Michiels zelf duidelijk te maken dat hij weinig reden heeft om aan zijn eigen gelijk vast te houden. Anderzijds om de niet-gespecialiseerde lezer(es) een spiegel voor te houden, zodat hij/zij (minstens) twee keer zal nadenken vooraleer zich op het glibberige pad van de etymologie te wagen. Ik

[120] Vgl. GYSSELING (1978 :8) : in de tweede eeuw voor Christus vangt in een groot deel van de Nederlanden de germanisering aan. Zie ook VAN LOON (2000 :36) : in de zuidelijke Nederlanden woonden «al sedert de Romeinse verovering vele Germaanse stammen binnen het rijksverband.» VAN LOON (1991 :47, 62-63) : het noordelijke bekken van de Zenne was al in de prehistorie gegermaniseerd en reeds eeuwen vóór de invallen van de Franken zou ten noorden van de huidige taalgrens een Oergermaans dialect gesproken zijn.

hoop althans dat het ondertussen ook voor de «gewone» lezer duidelijk zal zijn dat het met Michiels' toponymische verklaringen erg gesteld is en dat met name zijn verklaring van de naam *Antwerpen* getuigt van niets anders dan pure gissing, verkeerd begrepen informatie, tegenstrijdige beweringen, fantasierijke speculatie en gebrek aan taalhistorische kennis.

Op pagina 139 schrijft Michiels : «Er werd in het verleden met alle mogelijke kunstgrepen steevast naar een Germaanse verklaring gezocht, hoever dat ook mocht leiden, omdat Antwerpen voor de germanisten nu eenmaal Germaans móest zijn.» In zijn boek gebruikt Michiels oneindig veel méér kunstgrepen om het tegendeel te bewijzen. Helaas zonder aanvaardbaar resultaat.

Ward Van Osta

Aangehaalde literatuur

AVIENUS RUFUS FESTUS, Rufi Festi Avieni Phaenomena Aratea, Les Phénomènes d'Aratus, Paris, 1843.

BATTISTI C. & ALESSIO G., Dizionario etimologico italiano, Firenze, 1968, vol. 1.

BONNET MAX, Le latin de Grégoire de Tours, Paris, 1890 (facsimile Hildesheim, 1968).

BRACHET A., Grammaire historique de la langue française, Paris, s.a. (1867).

BREYSIG A., Germanici Caesaris Aratea cum scholiis, Berlin 1867 (Hildesheim, 1967).

BRUNOT F., Histoire de la langue française, Tome I, De l'époque latine à la Renaissance, Paris, 1966.

CARNOY A., Origine des noms de communes de Belgique, Louvain, 1948-1949.

DAUZAT A. & ROSTAING Ch., Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France, Paris, 1963.

DAUZAT A., DUBOIS J., MITTERAND H., Nouveau Dictionnaire Étymologique et historique, Paris, s.a. (1979).

DE SEYN E., Geschied- en Aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten, Turnhout, 1939.

DEVLEESCHOUWER J., Nervische hydroniemen (III), in : *Naamkunde* 7(1975), p.17-23.

DE VRIES J., Etymologisch woordenboek, Utrecht-Antwerpen, 1961.

DE VRIES J., Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen, Utrecht, 1962.

Diplomata Belgica = GYSSELING M. & KOCH A.C.F.

DIVAEUS P., De Galliae Belgicae antiquitatibus, Lib. I, Antwerpen, 1566.

ENGEL A. & SERRURE R., Traité de numismatique du Moyen Age, dl 1, Bologna, 1980.

ERNOUT A. & MEILLET A., Dictionnaire Étymologique de la langue latine, Paris, 2001.

ERREN M. (ed.), Aratos Phainomena, Sternbilder und Wetterzeichen, München, 1971.

GAIN D.B., The Aratus ascribed to Germanicus Caesar, London, 1976.

GANSHOF F.L., Het tijdperk van de Merowingen, in : Algemene Geschiedenis der Nederlanden, I, 1949, pp. 252-305.

GHESQUIERUS J., Acta sanctorum Belgii selecta ..., III, pp. 198-309 Vita S. Eligii Episcopi, Bruxellis, 1785.

GLARE P.G.W., Oxford Latin Dictionary, V, Oxford, 1976.

GODEFROY F., Dictionnaire de l'ancienne langue française, I(1880).

GREIMAS A.J., Dictionnaire de l'ancien français, Paris, 1992.

GYSSELING M. & KOCH A.C.F., Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta, Brussel, 1950.

GYSSELING M., *Antwerpen* en *Anvers*, in : *Meded. Vlaam. Topon. Ver.* 23(1947), pp. 21-25.

GYSSELING M., Toponymisch Woordenboek, 1960.

GYSSELING M., Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen, in : *Naamkunde* 10(1978), 1-2, pp. 1-24.

GYSSELING M. (1986), Oude namen te Antwerpen, in : *Naamkunde* 18(1986), pp. 11-18.

KIDD D., Aratus Phaenomena, edited with introduction, translation and commentary by D. Kidd, Cambridge, 1997.

KOECHLY A. (ed.), Poetae Bucolici et Didactici .... Aratus ... Graece et Latine, Parisiis, 1851.

KRUSCH B., Vita Eligii episcopi Novomagensis Liber II, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum, tomus IV, Hannover, 1902.

KUKENHEIM L., Grammaire historique de la langue française, deel 1 : Les parties du discours, Leiden, 1967.

KÜNZEL R.E., BLOK D.P. e.a., Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam, 1989.

LAFAURIE J., De gouden tremissis geslagen te ANDERPUS en andere Merovingische munten gevonden nabij Antwerpen, in : *Warmenbol E. (red.), Het ontstaan van Antwerpen; Feiten en Fabels*, Antwerpen, 1987, pp. 157-161.

LE BOURDELLÈS H., L'Aratus Latinus, étude sur la culture et la langue latines dans le nord de la France au VIIIe siècle, Lille, 1985.

LEWIS C.T., A Latin Dictionary, Oxford, 1879 (1998).

MAASS E., *Commentariorum in Aratum Reliquiae*, Berolini, 1898 (1958), waarin pp. 172-306 *Aratus Latinus cum Scholiis et recensione interpolata. Inest Catasterismorum libellus cum versione latina compositus, e codicibus editus* (cum Supplementis pp. 573-581).

MANSION J., Oud-Gentsche Naamkunde, ´s-Gravenhage, 1924.

MARTIN J., Scholia in Aratum vetera, Stutgardiae, 1974.

MARTIN J., Aratos Phénomènes, Paris, 1998, 2dln.

MEILLET A., Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1928.

MILIS L., Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070, in : *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, I (1981), pp. 265-285.

MOORS J., De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400, Brussel, 1952.

MULLER S. & BOMAN A.C., Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301, deel I, 1920.

NÈGRE E., Toponymie générale de la France, Genève, 1990.

NORBERG D., Manuel pratique de Latin médiéval, Paris, 1968.

POTTMEYER H., Ingwaeoonsch taalgoed in en rond Antwerpen, in : *Bijdragen tot de geschiedenis* 20(1929), pp. 149-196

PROU M., Catalogue des monnaies françaises de la Bibliothèque Nationale; Les monnaies mérovingiennes, Paris, 1896 (facsimile Graz, 1969).

PROU M., Notes sur le latin des monnaies mérovingiennes (Extrait des MELANGES offerts à M. Maurice Wilmots), Paris, 1909.

RIVET A.L.F. & SMITH C., The place-names of Roman Britain, London, 1979.

SLOET L.A.J.W., Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, 's Gravenhage, 1872.

TAVERNIER-VEREECKEN C., Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253, Brussel, 1968.

Thesaurus Linguae Latinae, I (1900), Leipzig, kol. 1866.

VÄÄNÄNEN V., Introduction au Latin vulgaire, Paris, 1963.

VAN ACKER J., Antwerpen, van Romeins veer tot wereldhaven, Antwerpen, 1975.

VAN LOEY A., Middelnederlandse spraakkunst, II. Klankleer, Groningen-Djakarta-Antwerpen, 1957.

VAN LOON J., Antwerpens vroegste geschiedenis in het licht van de plaatsnamen, in : *Bijdragen tot de Geschiedenis* 1982, pp. 3-39.

VAN LOON J., Een historisch-naamkundige reconstructie, in : *Antwerpen, Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* o.l.v. K. Van Isacker en R. Van Uytven, Mercatorfonds, Antwerpen, 1986 (zie ook daar voor Antwerpse bibliografie).

VAN LOON J., Een taalkundige benadering van Antwerpens vroegste geschiedenis, in : *Warmenbol E. (red.), Het ontstaan van Antwerpen; Feiten en Fabels*, Antwerpen, 1987, pp. 179-183.

VAN LOON J. & WOUTERS A., De ouderdom van de taalgrens in het stroomgebied van de Zenne, in : *Taal en Tongval* XLIII(1991),1, pp. 47-67.

VAN LOON J., De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad', Gent, 2000.

VAN LOON J., Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties, Tongeren, 2008.

VAN WAGENINGEN J., Latijnsch Woordenboek (bew. F. Muller), Groningen, 1965.

VERHULST A., Het ontstaan en de vroege topografie van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw, in : *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot 17de eeuw*, 1978.

VON WARTBURG W., Evolution et structure de la langue française, Bern, (1946) 1971.